

संस्कृत-गद्य-वीथी

स्नातकपरीक्षार्थिनां कृते प्रतिनिधिर्गद्यसंग्रहः
भूमिकाव्याख्यादिभिः संवलितः

प्रणेता

(स्वर्गीय) पण्डित चन्द्रशेखर पाण्डेय

एम० ए०, ग्रास्त्री

भूतपूर्व अध्यक्ष, संस्कृत-विभाग, स्नातन धर्म कनिज, कानपुर

तथा

डा० शान्तिशुमार नानूराम व्यास

एम० ए०, पी-एच० डी०

'साप्ताहिक हिन्दुस्तान', नई दिल्ली

3

१७०४, नई सड़क, दिल्ली

❀ श्रीहरिः ❀

❀ समाख्य अथर्ववेदकी विषयसूची ❀

विषय

पृष्ठ

❀ तृतीयकाण्ड ❀

प्रथम अनुवाक—

प्रथम सूक्त । इसका सांग्रामिक अग्निमें भुस वा कणिका सहित ओदनपिण्डको उलूखलसे होमनेमें विनियोग होता है । इस कर्ममें इसी सूक्तसे इक्कीस रेतके कण छाजमें भर शत्रुसेनाकी ओर उड़ाये जाते हैं ।

द्वितीय सूक्त । इससे पहिले सूक्तमें कहेहुए कर्म करे ।

तृतीय अचिक्रदत्त सूक्त । इससे शत्रुसे निकाले हुए राजा को फिर उसके राज्यमें प्रवेश करानेके लिये शत्रुसेनाकी समान आकार वाले पुरोडाशको कुशों पर फैला कर जल में लेजाय और उसको डुबानेके लिये पुरोडाश पर मणिके ढले रखे ॥ तथा राजाको अपने राज्यमें प्रवेश करानेके लिये इन सूक्तसे चीरौदनका सम्पातन अभिमन्त्रण करके राजाको चटावे ॥ तथा इसका साकमेधपर्वमें पहिले दिक की जानेवाली आश्रेयी इष्टिके प्रधानयागानुमन्त्रणमें विनियोग है ।

चतुर्थ सूक्त । इससे स्वराष्ट्रप्रवेशकर्ममें पहिले सूक्तमें कहे हुए कर्मोंको करे ॥ इसकी सातवीं अष्टका प्रायणैष्टिके पथ्यास्वस्तियागानुमन्त्रणमें विनियोग होता है ।

पञ्चम सूक्त । इस सूक्तसे तेज बल आयु और धन आदि की पुष्टिके लिये पलाश वृक्षकी मणिको वासित और संपा-

विषय

पृष्ठ

तित करके बाँधे ॥ तथा आंगिरसीमहाशान्तिके पलाशमणि
बन्धनमें भी यह सूक्त पढ़ा जाता है ।

३४

द्वितीय अनुवाक—

प्रथम सूक्त । अभिचारकर्ममें इससे खैरमें जगे पीपलकी
मणिका सम्पातन और अभिमन्त्रण करके बाँधे ॥ तथा
इन्द्रिवालंकृत पाशोंको इससे संपातित और अभिमन्त्रित कर
शत्रुके मर्ममें बाँधें ॥ तथा इसी सूक्तसे पूर्ववत् पाशोंको
अभिमन्त्रित कर 'तेऽधराञ्चः' इस सातवीं ऋचासे नदीके
प्रवाहमें फेंक देवे ॥ इसी प्रकार पहिलेकी समान अभि-
मन्त्रित पाशोंसे आठवीं ऋचासे प्रेरित करे ॥ तथा अभि-
चरित और अभिचर्पमाणके लिये विहित महाशान्तिके
मणिवन्धनमें भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । खदिर और
अश्वत्थका निर्वचन ।

४२

द्वितीय सूक्त । इससे क्षेत्रियव्याधिकी चिकित्साके लिये
हिरनके सींगकी मणिको बाँधे, और सींगसहित जलको
पिलावे, हिरनके चर्मके शंकुच्छिद्रभागको प्रक्षलित करके
जलमें डाले और उस जलसे रोगी पर अभिषेक करे, यव-
होम, और अभिमन्त्रित भातका भक्षण करे । तथा कौमारी-
शान्तिके हरिणविपाणाग्रके मणिवन्धनमें यह सूक्त पढ़ा जाता
है । जलके भीतर संपूर्ण औषधि होनेका प्रमाण ।

४१

तृतीयसूक्त । इसका उपनयनकर्ममें बालकके नाभिदेश
को छूकर अनुमन्त्रण किया जाता है । मेधाजनन और
आयुर्वर्धनके कामोंमें इससे होम किया जाता है । विवाहमें
इसकी चौथी ऋचासे शुक्कद्रव्यको अलग कर यह द्रव्य
तेरा है और यह मेरा कह कर विभाग करे । सांमनस्यकर्म

विषय

पृष्ठ

में पाँचवीं और छठी ऋचासे सम्पातित घट आदिको ग्राम-
मध्यमें लावे ।

५८

चतुर्थ सूक्त । इससे विघ्नशमनकर्ममें स्पर्धात्मक विघ्नका
नाश करनेके लिये सोनापाट्टाकी मणि बाँधे, सर्प, सींग
वाले और डाढ़ वाले प्राणियोंके विघ्नको शान्त करनेके
लिये इससे सम्पातित बाँसके दण्डको धारण करे । संग्राम
में शत्रुरचित माया आदि विघ्नोंको दूर करनेके लिये संपा-
तित आयुधको धारण करे । सब कामोंके आरंभमें विघ्नों
को शान्त करनेके लिये इस सूक्तको पढ़ भुससे धूपन करे ।
खृगल शब्दका अर्थ ।

६६

पञ्चम सूक्त । इससे पुष्टिके लिये किये जाने वाले अष्ट-
का कर्ममें आहुति दी जाती है । अष्टकाशब्दकी व्याख्या ।
सोमयागके सोमक्रयणीयपदहोमानुमन्त्रणमें इसकी छठी
ऋचाका विनियोग होता है । चातुर्मास्यके साकमेधमें पूर्ण-
दर्विहोममें इसकी सातवीं ऋचा पढ़ी जाती है । रात्रिमें राजा-
की आरतीके समय रात्रिदेवताका आवाहन करनेमें इसकी
दूसरी ऋचाका विनियोग होता है । और इसकी तीसरी
ऋचाका रात्रिकी पिट्टीकी प्रतिकृतिको बैठानेमें विनियोग
किया जाता है । तहाँ ही रात्रिके उपस्थानमें इसकी सातवीं
ऋचाका विनियोग होता है । दिनके पाँच भाग ।

७४

तृतीय अनुवाक-

प्रथम सूक्त । इसका वालग्रहरोग पर और निरन्तर
स्त्रीसंग करनेसे उत्पन्न हुए यक्ष्मारोग पर तथा सर्वव्याधि
की निवृत्ति पर प्रयोग किया जाता है । यज्ञमें रुग्ण हुए
यजमानकी चिकित्सामें भी इसका विनियोग होता है ।

८५

द्वितीय सूक्त । वास्तोष्पत्यगणकी मूची । इससे नव-शालावास्तुसंस्कारके लिये शालाभूमिको हलसे जोते । चतुर्गुणी महाशान्तिके शान्त्युदक आदिमें इस सूक्तका सर्वत्र विनियोग होता है । नवशालाके गतोंमें खड़े हुए स्थूणों को इस सूक्तसे अभिमन्त्रित करे । इसकी पहिली दूसरी ऋचाओंसे शालभूमिको दृढ़ करे । छठी ऋचासे घृताक्त बाँसको स्थूणाओं पर स्थापित करे । आठवीं ऋचासे जलपूर्ण कुम्भ वाली पत्नी को घरमें पहिले प्रवेश करावे । १०६

तृतीय सूक्त । अपने देशमें नदीका प्रवाह करनेके लिये नवीन जलप्रवाहसे ग्राम नगर आदिको भयका अवसर आने पर तथा दूर गई हुई नदीको फिर अपने स्थान पर पर पुलानेके लिये इसका प्रयोग किया जाता है । वर्षा करानेके लिये भी इसका प्रयोग होता है । धनके उठानेके समय होने वाले विघ्नोंको शान्त करनेके कर्ममें इससे घृत का होम होता है, तथा सम्पातित अभिमन्त्रित घटजलसे आलावन और अभिषेक भी किया जाता है । जलके नदी, अप्, वार, उदक् नामका निर्वचन । अग्निमें आहुति देने से वर्षाका होना । ११६

चतुर्थ सूक्त । इससे गौओंकी पुष्टि चाहने वाला पहिलौन गौके श्लेष्मभिश्चित नवीनदुग्धको संपातित और अभिमन्त्रित करके प्राशन करे । और गौओंकी पुष्टि चाहनेवाला इससे गौको अभिमन्त्रित करके देवे, तथा इससे जलपूर्ण पात्रको अभिमन्त्रित कर गोवाटमें लेजावे । तथा इसीसे बायें हाथसे अन्ने उपलेको उठा दाये हाथसे उसके आधे भागको गोवाटमें फेंके । तथा इसी सूक्तसे सारूपवत्स ओदन

में गोबरके पिण्ड, गूगल और लवणको मिला कर अग्नि में तीन रात्रि तक दवा रखे फिर चौथे दिन प्रातःकाल सम्पातित और अभिमन्त्रित करके भक्षण करे, यदि भात बिगड़ गया हो तो न खावे ।

१२७

पञ्चम सूक्त । इसका बाणिज्यलाभके लिये विनियोग होता है । वज्र, वस्त्र, पूगीफूल, घोड़ा हाथी वा रत्न आदि को इससे सम्पातित और अभिमन्त्रित करके उठावे । व्यवहार करना चाहने वाला इससे इन्द्रकी पूजा वा उपस्थान करे । क्रव्याच्छमनकर्ममें आठवीं ऋचासे पूर्णाहुति देय । १२४

चतुर्थ अनुवाक—

प्रथम सूक्त । बुद्धिको चाहने वाला सोकर उठने पर इसको पढ़ हाथसे मुख धोवे । इससे दही और मधुका संपातन और अभिमन्त्रण करके ब्राह्मणको प्राशन करावे । क्षत्रियको दही और मधुसे मिश्रित अन्न प्राशन करावे, वैश्य आदिको केवल भात खिलावे । तथा वर्चस्कर्ममें स्नातक सिंह व्याघ्र आदि सातमेंसे एकके नाभिके रोमोंकी मणि को सुवर्ण और लाखमें मढ़ इस सूक्तसे संपातन और अभिमन्त्रण करके बाँधे तथा वर्चस्काम क्षत्रियादिको स्नातक—आदिके मर्मोंको स्थालीपाकमें डाल इससे सम्पातित और अभिमन्त्रित कर प्राशन करावे तथा वर्चस्काम पुरुषका इस सूक्तसे अभिमन्त्रित और सम्पातित जलसे स्नान और अभिषेक करे ।

१४४

द्वितीय सूक्त । इसका कृषिनिष्पत्तिकर्ममें वृषलाभकर्म में अद्भुत शांतिमें, यज्ञ वास्तुसंस्कारकर्ममें और अग्निचयन कर्ममें विनियोग होता है । शुनासीरशब्दका अर्थ ।

१५३

तृतीय सूक्त । इसका सौतको जीतनेके कर्ममें प्रयोग होता है । विवादजयकर्ममें इसका जप किया जाता है । १६४

चतुर्थ सूक्त । दूसरेकी सेनाको घबड़ानेके कर्ममें इससे घृतकी आहुति दे कर श्वेत पंर वाली बकरी या भेड़को संपातित और अभिमन्त्रित करके शत्रुसेनाकी ओर छोड़ देय । तथा संग्राममें भिजय पानेके लिये इससे घृतहोम समुहोम, धनुषरूपी ईधनका रखना और वाणरूपी समिधात्रों को रखना और राजाको अभिमन्त्रित धनुषका देना आदि करे । अग्निचयनमें इससे ब्रह्मा उन्नीयमान उरुषका अनुमन्त्रण करे । इसकी आठवीं ऋचासे महाव्रत आनिधावन में अत्रमृष्ट वाणका अनुमन्त्रण करे । १६६

पञ्चम सूक्त । इससे निश्चैतिकर्ममें धूलिकणमिश्रित धानोंकी आहुति देय तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्ममें इस सूक्तसे घृत आदि तेरह द्रव्योंकी आहुति देय वा इसी कर्ममें इस सूक्तका जप करे । इसकी पहिली ऋचासे अरणियोंमें वा आत्मामें अग्निका समारोप किया जाता है । सवयज्ञमें चौथी ऋचामें अथर्ववेदको जाननेवाले चार ऋषि शिष्योंको बुलाया जाता है । और इसी ऋचासे अग्निचयनमें रखी जाती हुई गार्हपत्येष्टिका अनुमन्त्रण होता है । अग्निचयनमें गूलड़की समिधा रखनेके अनन्तर 'अग्ने अच्छ' आदि तीन ऋचाओंका और 'अर्यमणं बृहस्पतिम्' इन दो ऋचाओंका जप करे । आठवीं ऋचासे वाजमसवीयहोमका अनुमन्त्रण किया जाता है । छः ऊर्वियोंका वर्णन १७६

पञ्चम अनुवाक—

प्रथम सूक्त । इसकी पहिली सात ऋचाओंसे मांसभक्षी राक्षस आदिसे उपहत घर गोठ और खेत आदिकी शांति

के लिये मणिधारण होम आदि करे जाते हैं । तथा इस सूक्तसे क्रव्याच्छमनके समय सत्तुओंके जलको कवीलेकी दो समिधाओंसे मथ कर उस मन्थका पलाशकी दर्वीसे प्रत्येक मन्त्रसे होम किया जाता है । वशाशमन कर्ममें इस से वशाका अभिमन्त्रण करके वशाका ब्राह्मणको दान दिया जाता है । यदि वषा वा हविको कौआ उल्लू कुत्ता मनुष्य आदि लेकर भाग जावें तो प्रायश्चित्तके लिये इस दश ऋचा वाले सूक्तसे घृतकी आहुति दी जाती है । बृहद्रथका जहाँ विनियोग होता है तहाँसर्वत्र इसकी सात ऋचाओंका विनियोग किया जाता है तथा सोमस्कन्दनमें ब्रह्मा 'ये अग्नयः' आदि सात ऋचाओंसे आहुति देय । आवसथ्याधानमें क्रव्याच्छमनके अनन्तर घरमें आकर 'ये अग्नयः' आदि सात ऋचाओंसे घृतकी आहुति दी जाती है । तहाँ ही क्रव्यादाग्निके शमनमें हिरण्यपाणिम् आदि अन्तकी तीन ऋचाओंसे क्रव्यादग्निमें सक्तुमन्थका होम किया जाता है । चातुर्मास्यके साकमेधपर्वमें आतिथ्येष्टिके अनन्तर सातवीं ऋचासे अशिका उपस्थान किया जाता है। अशिकी विभूतियें । इन्द्रदेव और अग्निदेवका एक रथमें बैठना । लौदके महीनेका प्रमाण ।

१६१

द्वितीय सूक्त । तेज चाहने वाला इससे हाथीदाँतको छूकर उपस्थान करे । इससे हस्तिदन्त मणिका संपातन और अभिमन्त्रण करके बाँधे । तथा पुरोहित प्रतिदिन प्रातःकाल में इस सूक्तसे हाथीको अभिमन्त्रित कर राजाको दिया करे । ब्रह्मवर्चसकामके लिये, और वस्त्र शयनके अग्निसे जलने पर की जाने वाली ब्राह्मी महाशान्तिके हाथीदाँतकी मणि के बाँधनेमें भी यह सूक्त पढ़ा जाता है ।

२०७

तृतीय सूक्त । इससे पुंसवन कर्ममें बाणका अभिमन्त्रण करके स्त्रीके शिर पर रखे । तथा इससे घृतकी आहुति दे शरणमणिको संपातित और अभिमन्त्रित करके बंधे । तथा इससे फालचमसमें सरूपवत्सा गौके दूधको डाल उसमें धान और जौको डाल घुमा कर अण्डकोषों पर बंधा जाता है । तथा पलाश और विटारीकन्दको एक स्थानमें पीस कर स्त्रीके दाहिने नयनेमें हुलास दिया जाता है । २१३

चतुर्थ सूक्त । इसका धान्यसमृद्धिकर्ममें विनियोग होता है । तथा इसकी पहिली ऋचासे पितृमेधकर्ममें शवदाहके अनन्तर स्नान करा जाता है । पाँच वर्षके मनुष्य । २१६

पञ्चम सूक्त । इसका स्त्रीवशीकरणमें प्रयोग किया जाता है । स्त्रीवशीकरण विधि । २२५

छठा अनुवाक—

प्रथम और द्वितीय सूक्त । इन दोनोंसे अपनी सेनाको उत्साहित करनेके लिये प्रत्येक दिशामें प्रत्येक ऋचासे उपस्थान किया जाता है । स्वस्त्यनकर्ममें इन दोनोंसे तेरह द्रव्योंकी आहुति दीजाती है । तथा इसी कर्ममें इन दोनों से हुतशेषसे प्रत्येक दिशामें बलिहरण और उपस्थान किया जाता है । तथा साँप बीछू आदिके भयको हटाना चाहने वाला घर खेत आदिमें अभिमन्त्रित धूलिकणोंको बखेरे । तथा इन दोनोंसे तृणमालाको सम्पातित करके गृह वा नगर आदिके द्वार पर बंधा जाता है । तथा इन दोनोंसे गोबरको अभिमन्त्रित करके उसको घरमें डाले, द्वार पर गाढ़ देवे और अग्निमें होमे । तथा इन दोनों सूक्तोंसे चिनचिटेकी मञ्जनी वा गिलोयको अभिमन्त्रित करके पूर्व-

वृद्ध घर आदिमें विसर्जन करे। तथा तीस महाशान्तियों की तंत्रभूत शान्तिमें 'येस्याम्' इस ऋचासे प्रत्येक दिशामें होम करे और 'प्राची दिक्' इस ऋचासे प्रत्येक दिशामें उपस्थान करे।

२३१

तृतीयसूक्त। गौ, गधैया, घोड़ी और मानुषीके जुड़वाँ सन्तान होनारूप अद्भुत होने पर उसकी शान्तिमें इसका प्रयोग किया जाता है।

२४७

चतुर्थ सूक्त। इससे ओदनसबमें पशुके अवयवोंमें पाँच गुलुगुले रक्खे जाते हैं और न होमी हुई हविका स्पर्श किया जाता है। दुष्ट वा अदुष्ट प्रतिग्रहके दोषकी शान्तिके लिये इसकी सातवीं आठवीं ऋचाओंसे प्रतिग्रहके पदार्थको अभिमन्त्रित करके ग्रहण करे। इसकी आठवीं ऋचासे भूमिदान लिया जाता है। ग्रहयज्ञमें इस सूक्तसे बुधकी हवि और घृतका होम, उपस्थान और समिदाधान होता है। स्वर्गमुखका अर्थ।

२५३

पंचम सूक्त। इससे साम्मनस्य कर्म होते हैं तथा उपाकर्मके घृतहोममें भी इसका विनियोग होता है।

२६३

छटा सूक्त। आचार्यसे उपनयनके अनन्तर आयुरभिलाषी बालकके शरीरका इससे अभिमन्त्रण कराया जाता है। पितृमेधमें शवदहनके अनन्तर इस सूक्तका ब्रह्मा जप करे। आग्रहायणीकर्ममें इसकी दशवीं ग्यारहवीं दो ऋचाओं को पढ़ कर ब्रह्मा उठता है। तथा सोमक्रयणके अनन्तर दशवीं ऋचाको पढ़ कर ब्रह्मा उठे।

२७१

❀ चतुर्थ काण्ड ❀

प्रथम अनुवाक—

प्रथम सूक्त। इसका वेद कल्प आदिके अध्ययनके समय

विघ्नशमनके लिये तथा शास्त्रवाद आदिमें प्रतिवादियोंका विजय करनेके लिये जप किया जाता है। गोपुष्टि कर्ममें और गौओंके रोगकी शान्ति करनेमें भी इससे लवणका अभिमन्त्रण करके गौओंको पिलाया जाता है। तथा पौ तालाव आदिमें स्थित जलको अभिमन्त्रित कर गौओंको पिलाया जाता है। बृहद्रणका जहाँ २ पाठ होता है तहाँ २ सर्वत्र इसकी प्रथम ऋचाका विनियोग होता है उपाकर्ममें उपाध्याय और चतुर्थिकाकर्ममें वर इस ऋचाको जपे। प्रवर्ग्यकर्ममें निधीयमान महाशीरका ब्रह्मजज्ञानम् आदि दो ऋचाओंसे अनुमन्त्रण होता है। अग्निचयनके हिरण्यमय रुक्मका इस प्रथम ऋचासे अनुमन्त्रण होता है। ग्राह्मी महाशान्तिमें भी इस सूक्तका विनियोग होता है। तुलापुरुषविधिमें इस सूक्तसे आहुति देय २८२

द्वितीय सूक्त। इसका वशाशमन कर्ममें और अग्निचयन में अनुयोजन और अनुमन्त्रण होता है। हिरण्यमयपुरुषोपधानमें इसकी सातवीं ऋचाका पाठ होता है। २८६

तृतीयसूक्त। गौ आदिके व्याघ्र चोर आदिके भयको दूर करनेके लिये खैरके खूँ टेका इससे सम्पातन और अभिमन्त्रण करके उससे गोसंचारभूमिको कुरेदता हुआ पीछे २ जावे। तथा इससे जलपूर्ण घटका अभिमन्त्रण करके गो-प्रचारदेशमें ले जावे फिर तहाँ धूलका कूट बना कर उसके अर्धभागको दाहिने हाथसे फेंक देय। तथा इससे सारूपवत्स ओदनका इन्द्रदेवके लिये तीन बार होम करे। ३०७

चतुर्थसूक्त। वीर्यकाम पुरुष इससे वीर्यकरणकर्ममें कपित्थ की मूलको ओषधिकी समान खोद दूधमें और आटा अभिमन्त्रण करके मृत्यञ्चा चढ़े हुए वनूपको गोदीमें रखकर पिये। ३१३

विषय

पृष्ठ

पञ्चमसूक्त । इसका स्वयंभिगमनमें प्रयोग किया जाता है । ३२०

छठा सातवाँ सूक्त । इससे तथा अगले सूक्तसे कन्द-विषकी चिकित्साके लिये जलको अभिमन्त्रित कर विषाविष्ट पुरुषको पिलावे और मोक्षण करे । तथा सुपारीके वृक्षके टुकड़ेको जल सहित अभिमन्त्रण करके जल पिलावे और छिड़के । जीर्ण हरिणचर्मसे गरम किये हुए वा गिरे हुए बुहारीके टुकड़ोंसे गरम किये हुए जलको इन दोनोंसे अभिमन्त्रित करके पिलावे और मोक्षण करे । जलपूर्ण पात्रका संपातन और अभिमन्त्रण करके उससे स्नान करावे । विषलिप्त ऊर्ध्वफलोंसे सक्तुमन्थको अभिमन्त्रित करके पिलावे । धतूरेके फलोंका प्रत्येक शृचासे अभिमन्त्रण करके कै होनेके लिये भक्षण करे । तथा विषाक्रांत पुरुषको घी और हल्दी इससे अभिमन्त्रित करके पिलावे ।

३२७

तृतीय सूक्त । इससे राज्याभिषेकमें जलपूर्ण कलशसे पुरोहितके द्वारा अभिषेक और जप किया जाता है । तथा इससे सम्पातित स्थालीपाकका प्राशन तथा अभिमन्त्रित घोड़े पर चढ़ा कर अपराजितदिशाकी ओर भेजे । राजसूय में आसन पर बैठते समय वा राजाभिषेकके समय भी यह सूक्त पढ़ा जाता है ।

३४०

चतुर्थ सूक्त । इससे उपनयनके अनन्तर आज्ञनमणिका सम्पातन और अभिमन्त्रण करके आयुष्काम बालकके बाँधे तथा गजक्षय होने पर कीजाने वाला ऐरावती महाशान्ति के आज्ञनमणि बन्धनमें यह सूक्त आता है ।

३४८

पञ्चमसूक्त । इससे उपनयनके अनन्तर आयुष्काम बालक के शङ्खमणि बाँधे और जलभयमें विहित चारुणी महाशान्तिके शङ्खमणिवन्धनमें भी यह पढ़ा जाता है ।

३५६

विषय

पृष्ठ

तृतीय अनुवाक—

प्रथम सूक्त । इसका अनुहुत्सवमें प्रयोग होता है । ३६३

द्वितीय सूक्त । इसका शस्त्र आदिके मारनेसे निकलते, हुए रुधिरके प्रवाहको रोकनेके लिये टूटी हुई हड्डीको ठीक करनेके लिये प्रयोग होता है । ३७६

तृतीय सूक्त । इससे उपनयनके अनन्तर आयुष्काम बालकका स्पर्श करके अनुमन्त्रण किया जाता है । जहाँ लघुगण और अंशोलिंगगणका पाठ होता है । तहाँ सर्वत्र इसका प्रयोग होता है । यज्ञमें स्नानहुए यजमानकी चिकित्सा में भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । ३८५

चतुर्थ सूक्त । इसका अर्जोदनसवमें काम पड़ता है । इसकी षँचवीं ऋचासे सकल सबयज्ञोंमें घृतकी आहुति दी जाती है । इसकी तीसरी ऋचाका वाजपेयमें धूप पर चढ़ कर यजमान जप करता है । वरुणप्रघासपर्वमें अग्निमणयन के समय ब्रह्मा इसका जप करता हुआ चले । तथा सोम-यागके उत्तरवेधमिमणयनमें भी इसका जप किया जाता है । ३९४

पञ्चम सूक्त । वृष्टि चाहने वाला इससे मन्त्रोक्त देव-ताओंके लिये घृतका होम करे । तथा अभिवर्षण कर्म इससे कियेजाते हैं । उपतारकान्नुतशांतिमें इससे घृतकी आहुति देय । चातुर्मास्यकी अन्वारम्भणीयेष्टिमें इसकी छठी ऋचा से पर्जन्यचरुयागका अनुमन्त्रण किया जाता है । घृतकेतु-रूप उत्पातदर्शनमें और याजापत्या शान्तिमें इसकी ग्यारहवीं ऋचासे घृतहोम होता है । ४०७

चतुर्थ अनुवाक—

प्रथम सूक्त । इससे अभिचारकर्ममें गाली देते हुए शत्रु

विषय

पृष्ठ

से भापण करे धूमकेतुत्पातशान्तिके वारुणपशुप्रयोगमें इस की तीसरी ऋचाका पाठ होता है ।

४२३

द्वितीय तृतीय और चतुर्थ सूक्त । स्त्री, शूद्र, कापालिक आदिके किये हुए अभिचारदोषको हटानेके लिये चिर-चिटा सहदेई आदि मन्त्रोक्त औषधियोंको शान्त्युदककलश में डाल कर उसके अनुमन्त्रणमें विनियुक्त इन तीन सूक्तों को पढ़ना चाहिये ।

४२३

पञ्चम सूक्त । ब्रह्मग्रह आदिसे उत्पन्न हुए भयको हटाने के लिये इससे त्रिसंध्यामणिका सम्पादन और अभिमन्त्रण करके बाँधे ।

४५३

पञ्चम अनुवाक—

प्रथमसूक्त । दश सूक्तोंका मृगार नाम है । इनका सर्व-भौषज्यकर्मके होमसंपात अवसेक आदिमें विनियोग है । इस प्रथम सूक्तसे गौओंके रोगोंकी शांति पुष्टि प्रजनन कर्ममें सलवण वा केवल जलको अभिमन्त्रित कर गौओंको पिलावे । तथा गोपुष्टिकर्ममें गोठमें आती हुई गौओंके सामने इस सूक्तसे उठे । इसकी सातवीं ऋचासे बनकी ओर जाती हुई गौओंका अनुमन्त्रण करे । तथा इसी कर्ममें इसकी सातवीं आठवीं ऋचाओंसे बजड़ेकी लारसे मिला हुआ नवीन दुग्ध संपादन और अभिमन्त्रण करके भक्षण करे । तथा इन्हीं दो ऋचाओंसे अभिमन्त्रण करके गौओं को देय । जलपूर्ण पात्रको अभिमन्त्रित कर गोठमें लेजावे और सारूपवत्सौदनमें गुग्गुलु लवण और गोबरके पिण्डों को डाल अग्निमें तीन रात्रि तक दबा रखे और चौथे दिन निकाल इन दो ऋचाओंसे संपातित और अभिमन्त्रित करके खावे ।

४६१

विषय

पृष्ठ

द्वितीय सूक्त । इससे संग्रामजयके लिये घृतहोम सक्तु-
होम धनुरिध्माधान इषुसमिदाधान और राजाको अभिमं-
त्रित धनुषका प्रदान किया जाता है । तथा इससे अभि-
पित्रत राजाका मत्स्यक दिन प्रातःकालमें अभिमन्त्रण करे
तथा जलपूर्णपात्रसे प्रोक्षण करे तथा क्रव्याच्छमनकर्ममें इस
से वृषभका अभिमन्त्रण किया जाता है ।

४७१

तृतीय सूक्त । इससे छठे अनुवाकके चतुर्थसूक्त तरुका
पुट्टहणमें पाठ होनेसे शान्त्युदक आदिमें इनका विनियोग
होता है । इनका अंहोलिंगगणमें भी पाठ है । अग्नेर्मन्वे
सूक्तसे सामिधेनीका अनुमन्त्रण किया जाता है ।

४७६

चतुर्थ सूक्त । यह दश हविष्का मृगारेष्टिमें इन्द्रकी स्तुति
करने वाला सूक्त है ।

४८६

पञ्चम सूक्त । मृगारेष्टिमें इससे वायु और सविता देवता
की स्तुति की जाती है, तथा ओधीके भयसे की जाने
वाली वायव्या महाशान्तिमें इसका प्रयोग होता है ।

४९७

छठा अनुवाक—

प्रथम सूक्त । सोमयागमें इससे औदुम्बर्याके घृतहोमका
अनुमन्त्रण करे । तथा मृगारेष्टिमें आवापृथिवीकी इस सूक्तसे
स्तुति की जाती है ।

५०५

द्वितीय सूक्त । मृगारेष्टिमें इससे मरुतोंकी स्तुति की
जाती है । बलकी कामना वालेके लिये की जाने वाली
मारुद्गणी शान्तिमें भी इसका पाठ होता है । इसकी सातवीं
ऋचासे सारुमेधपर्वमें गृहयागका अनुमन्त्रण करे ।

५१२

तृतीय सूक्त । मृगारेष्टिमें भव और शर्वदेवताकी इससे
स्तुति की जाती है । तथा सर्वभैषज्य कर्ममें कबीलेके सात

विषय

पृष्ठ

जलपूर्ण दोनोंको सम्पातित और अभिमन्त्रित करके रोगी पर छिड़के भव और शर्व शब्दकी व्याख्या ।

५१४

चतुर्थसूक्त। इससे मृगारेष्टिमें मित्रावरुणकी स्तुति कीजाती है ५२६

पञ्चमसूक्त। जातकर्ममें इससे कौड्याला पूँटी और केवड़ेको पीस कर अभिमन्त्रित करके सुवर्णके दुकड़ेसे प्राशन करावे । तथा मेधाजननके लिये, बच्चेके पहिले बोलने पर माताकी गोदीमें बैठे हुए बालकके तालुमें इस सूक्तसे किये हुए होम (की राख) को लगावे । तथा दही और मधुको संपातित और अभिमन्त्रित करके बालकको चटावे । तथा उपनयनमें दण्ड देनेके अनन्तर इस सूक्तको बालकसे बचवावे । तथा आयुष्काम पुरुष शंखपुष्पप्राशन आदि पाँच कर्म कर उपनयनमें इससे घृतहोम करे । अध्यायोत्सर्जनमें इससे घृतकी आहुति दे रसोंमें संपातलावे ५३४

सप्तम अनुवाक—

प्रथम तथा द्वितीय सूक्त । इनका अपनी और दूसरेकी सेनाओंमें खड़ा होकर जप करे । इनसे भंगके पाश मूँज के पाश वा कच्चे पात्रोंको अभिमन्त्रित कर शत्रुसेनाके घूमनेके स्थानमें फेंक देय । तथा जय और पराजयको जानने के लिये दोनों सेनाओंमें सेंटेके तिनकोंको रख कर इन दोनोंसे अभिमन्त्रित कर उनको आंगिरस अग्निसे भस्म करे । उस समय जिस सेनाकी ओर धूम जावे उसको हारने वाली समझे । तथा इनसे अङ्गारककी हवि और घृत का होम समिदाधान और उपस्थान करे ।

५४७

तृतीय सूक्त । इसका शान्त्युदक आदिमें, स्त्रियोंकी पुरुष विषयक रतिको दूर करनेमें पुरुषोंकी स्त्रीविषयक रतिकी

विषय

पृष्ठ

अभिलाषाको दूर करनेमें, दुःशकुनदर्शन, काकमैयुन आदि विरुद्धदर्शनमें जप वा विनियोग होता है।

५६३

चतुर्थसूक्त । इसका ब्रह्मास्योदनसचमें विनियोग होता है । तथा इससे हृद आदि बना उनको रसोंसे पूर्ण किया जाता है ।

५६६

पञ्चम सूक्त । इसका अतिमृत्युसचमें विनियोग होता है तथा गाँओंके जुड़वाँ सन्तान होनारूप अद्भुतकी शान्तिमें इससे होम और गाँओंका अभ्युत्पन्न होता है ।

५७६

आठवाँ अनुवाक—

प्रथम द्वितीय सूक्त । इनका चातनगणमें पाठ होनेसे भूतग्रह आदिके उच्चाटनकर्ममें विनियोग होता है । द्वितीय सूक्तसे । शमीके पत्तोंके चूर्णको शमीफलमें रख अभिमन्त्रित कर ग्रहाविष्ट पुरुषको भक्षण कराया जाता है । अलङ्कार के साथ धारण कराया जाता है । और रोगीके घरमें शमी-पर्णचूर्ण फेंका जाता है । और अश्वत्थयमें की जाने वाली गांधर्वी शान्तिमें इस द्वितीय सूक्तसे गूगल आदिका होम होता है । गंधर्व और अप्सराओंके घर ।

५८६

तृतीयसूक्त । इससे धूम्रजय कर्ममें पाशोंका अभिमन्त्रण करके द्यतक्रीड़ा आदि कर्म होते हैं ।

६०६

चतुर्थ सूक्त । इससे सर्वसम्पत्कामपृथिवी आदि देवताओंका पूजन और उपस्थान करे । तथा इससे सन्नति-होम और पुरस्ताद्धोम होते हैं ।

६१५

पञ्चम सूक्त । इसका कृत्यानिर्हरणकर्मके शान्त्युदकमें विनियोग होता है ।

६२५

❀ श्रीहरिः ❀

अथर्ववेदसंहिता

तृतीय-काण्ड

सायण-भाष्य और अनुवाद-सहित

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तस् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ वेद जिनके स्वासरूप हैं और जिन्होंने वेदोंके द्वारा सम्पूर्ण जगत्की रचना की है, उन विद्यातीर्थ महेश्वरको मैं प्रणाम करता हूँ ॥ १ ॥

तृतीयकाण्डे षडनुवांकाः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “अग्निर्ऋः शत्रून्” इति प्रथमं सूक्तम् । तस्य परसेनामोहनकर्मणि फलीकरणमिश्रितस्य वा कणिकिकामिश्रितस्य वा ओदनपिण्डस्य सांग्रामिकाग्नौ उलूखलेन होमे विनियोगः ॥

तथा अस्मिन्नेव कर्मणि एकविंशतिं शर्कराः शूर्पे कृत्वा परसेनां प्रति निष्पुनीयात् ॥

तथैव अप्वाख्यायै देवतायै अनेन सूक्तेन चरुं जुहुयात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । “अग्निर्ऋः शत्रून् [३. १] अग्निर्नो दत्तः [३. २] इति मोहनान्योदनेनोपयम्य फलीकरणान् उलूखलेन जुहोत्येवमणून् एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनात्यप्वां यजते” इति [कौ० २. ५] ॥

तीसरे काण्डमें छः अनुवाक हैं । इनमें पहिले अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । उनमें “अग्निर्णः शत्रून्” यह प्रथम सूक्त है । इसका अश्व या कणिका मिले हुए ओदनपिण्डको सांग्रामिक अग्निमें उलूखलसे होम करनेमें विनियोग होता है ॥

तथा इसी कर्ममें इकोस शर्कराओंको (रेतके कणोंको) धानमें रख कर शत्रुसेनाकी ओर उड़ावे ॥

तथा अश्वारूपायै देवतायै इस सूक्तसे चरुका होम करे ।

इसी बातको कौशिकसूत्रमें कहा है, कि—“अग्निर्णः शत्रून् [३।१] अग्निर्णो दूतः [३।२] इति मोहनान्यपनोदनेनोपयम्य फलीकरणान् उलूखलेन जुहोत्येवमणून् एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनात्यर्घ्वा यजते” (कौशिकसूत्र २।५)

तत्र प्रथमा ॥

अग्निर्णः शत्रून् प्रत्येनु विद्वान् प्रतिदहन्नभिः शस्ति-
मरातिम् ।

स सेनां मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्च कृणवज्जातवेदाः

अग्निः । नः । शत्रून् । प्रति । एतु । विद्वान् । प्रतिदहन् ।

अभिः शस्तिम् । अरातिम् ।

सः । सेनाम् । मोहयतु । परेषाम् । निःशस्तान् । च । कृणवत् ।

जातवेदाः ॥ १ ॥

अङ्गति गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति अग्निः । ❀ अग्निर्गत्यर्थः । अस्माद् अङ्गेर्नलोपश्च [उ० ४. ५०] इति निप्रत्ययः । “नेह्वशि कृति” इति इट् प्रतिषेधः । नैरुक्तास्तु अग्निशब्दम् अक्षर-साम्येन बहुधा व्युत्पादयन्ति । तथा हि । अग्निरग्रणीः सर्वदेव-

तानां प्रधानभूतः “अग्निंरग्रे प्रथमो देवतानाम्” [सै० ब्रा० २, ४. ३. ३] इति श्रुतेः । देवासुरसंग्रामे देवसेनाया अग्रे नयनाद् वा अग्रणीरग्निः । सेनानीरित्यर्थः । “अग्निर्देवानां सेनानीः” इति हि ब्राह्मणम् । यद्वा अग्रं प्रथमं यज्ञेषु कर्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयत इत्यग्निः । सर्वत्र अग्रशब्दोपपदान्नयतेः “सत्सुद्विप०” इत्यादिना कर्तरि कर्मणि वाक्विप् । पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः । यद्वा अङ्गं शत्रुसेनारूपं नयति दाहेन आत्मसात् करोति [इति] वा अग्निः । अङ्गशब्दोपपदान्नयतेर्नमतेर्वा रूपसिद्धिः । अथ वा न कनोपयति स्वसंबद्धपदार्थजातम् अनार्द्रं करोतीति वा अग्निः । कन्प्रीशब्दे उन्दे च । अस्मान्नञ्पूर्वाद् रूपम् ॥ अपि वा अयनेन आहवनीयादिस्थानगमनेन अभिन्यक्तः प्रज्वलितः नयति हवींषि देवान् प्रापयतीति । अयनेन हविषः स्वात्मप्राप्तिमात्रेण तद्धविर्दग्धं कुर्वन् देवान् नयतीति वा अग्निः । अस्मिन् पक्षे एतेः अञ्जेर्दहतेर्वा नयतेश्च यथाक्रमम् अकारादींस्त्रीन् वर्णान् उद्धृत्य अग्निशब्दो व्युत्पाद्यः । एतत् सर्वं यास्केनोक्तम् । अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति संनममानः । अकनोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविः । न कनोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूर्णिः । इतात् अक्ताद् दग्धाद्वा नीतात् । स खन्वेतेः अकारम् आदत्ते गकारम् अनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः इति [नि. ७. १४] ❀ । स च “इन्द्रो मन्यतु” [कौ० २. ७] इत्यादिसूत्रोक्तप्रकारेण मन्थनादिसंस्कारसंस्कृतः सेनाग्निरत्र विवक्षितः । सोयम् अग्निः विद्वान् जयोपायं जानन् नः अस्माकं शत्रून् शातयितुं द्वेष्यान् प्रत्येतुं प्रतिमुखं गच्छतु । प्रतिमुखो भवतु इत्यर्थः । किं कुर्वन् । अभिशस्तिम् अभिमुख्येन अभितो वा हिंसकम् । ❀ शसु हिंसायाम् । अस्मात् कर्तरि क्तिच् । आन्दसं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

क्तिन्नन्तेन वा बहुव्रीहिः ॐ । अरातिम् रातिर्दानम् तेन च श्रेयो-
मात्रम् उपलक्ष्यते । अस्मच्छ्रेयोविधातिनं शत्रुं प्रतिदहन् प्रातिकू-
ल्येन प्रत्यङ्गं प्रतिपुरुषं वा भस्मसात् कुर्वन् । यद्वा । ॐ प्रतिदहन्
इति “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॐ । प्रतिदह-
नाद्धेतोः शत्रून् प्रत्येतु इति संवन्धः ॥ अपि च सः अग्निः परे-
षाम् शत्रूणां सेनाम् इनेन अधिपतिना सह वर्तमानां शत्रुहननाय
संभूय गमनयुक्तां वा । यथाहुः । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा
[नि० २. ११] इति । तां चतुरङ्गवलरूपिणीं मोहयतु व्याकुल-
चित्तां करोतु । युद्धविषयकार्याकार्यविभागज्ञानशून्यां करोतु
इत्यर्थः । ॐ मुह वैचित्ये ॐ ॥ किं च जातवेदाः जातानां प्राणिनां
वेदिता सर्वज्ञेयम् अग्निः शत्रून् निर्हस्तान् हस्तव्यापारशून्यान्
आयुधग्रहणासमर्थान् कृण्वतु कुर्यात् । ॐ कृवि हिंसाकरण-
योश्च । अस्मात् लिङर्थे लेटि अडागमः । “धिन्विक्कृण्वोर-
च” इति उग्रप्रत्ययः । तत्संनियोगेन अकारोन्तादेशः । तस्य
स्यानिबद्धावात् लघुपदगुणाभावः । जातवेदा इति । गतिकारक-
योरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति [उ० ४. २२६] अमुन् पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं च ॐ ॥

देवामुरसंग्राममें देवसेनाको आगे लेजानेसे अग्रणी कहलाने
वाले मन्थन आदि संस्कारसे संस्कृत संग्रामाग्नि हमारी जयके
उपायको जानने वाले हैं अतः यह हमारे श्रेयका नाश करनेवाले
हमारे हिंसक द्वेषियोंके अंगोंको और प्रत्येक पुरुषोंको भस्म करते
हुए शत्रुओंकी ओर बढ़ें । और वह अग्निदेव सेनापतिके साथ
मिल कर शत्रुहननके लिये जानेको उद्यत शत्रुओंकी चतुरंगिनी
सेनाके चित्तको व्याकुल करदें और यह उत्पन्न हुए प्रत्येक
प्राणीको जाननेवाले अग्निदेव शत्रुओंके हाथोंको आयुध उठानेमें
असमर्थ कर दें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यूयमुग्रा मरुत ईदृशे स्थाभि प्रेत मृणत सहध्वम् ।
अमीमृणन् वसवो नाथिता इमे अग्निर्ह्येषां दूतः
प्रत्येतु विद्वान् ॥ २ ॥

यूयम् । उग्राः । मरुतः । ईदृशे । स्थ । अभि । प्र । इत । मृणत ।
सहध्वम् ।

अमीमृणन् । वसवः । नाथिताः । इमे । अग्निः । हि । एषाम् ।
दूतः । प्रतिऽएतु । विद्वान् ॥ २ ॥

हे उग्राः उद्वर्ग्यावलाः हे मरुतः एतन्नामानो गणदेवाः यूयम्
ईदृशे अप्रवृष्ये संग्रामलक्षणे कर्मणि स्थ मत्सहायाः सन्तः संनिहिता
भवथ । ❀ ईदृशे इति । इदमशब्दोपपदात् “त्यदादिषु दृशोना-
लोचने कल् च” इति कल् प्रत्ययः । “इदंकिमोरीश् की” इति
इदम् ईश् आदेशः ❀ ॥ ततः अभि प्रेत आभिमुख्येन शत्रून्
प्रहरणाय गच्छत ॥ अनन्तरं मृणतः हिंसतः युध्यमानान् शत्रून्
सहध्वम् अभिभवत । ❀ मृण हिंसायाम् । तुदादित्वात् शः ❀ ॥
तथा इमे वसतः वस्वारूपा गणदेवा नाथिताः जयार्थं प्रार्थिताः
सन्तः अमीमृणन् शत्रून् अस्माकम् अभिघातयन्तु । ❀ मृणतेऽर्क्य-
न्ताच्छान्दसे लुङि चङि “उञ्च् त्” “नित्यं छन्दसि” इति ऋदा-
देशः ❀ ॥ हिशब्दः चार्थः । एषाम् वसूनां दूतः दूतवद् अग्रेसरः ।
प्रधानभूतः “अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अन्यात्” [तै० सं० २.१.११
२] इति हि मन्त्रवर्णः । तथाविधः विद्वान् जानन्नग्निश्च प्रत्येतु
शत्रून् प्रतिगच्छतु । यद्वा हि यस्माद् एषां वसूनां दूतः अनुचरः ।

“अग्निं दूतं वृणीमहे” [ऋ० १. १२. १] इत्यादिश्रुतेः । अतः सोऽपि तत्प्रेरितः प्रत्येतु इति ॥

हे भयङ्कर बली मरुद्गण नाम वाले देवताओं ! तुम इस अम-
धृष्य संग्राममें मेरी सहायता करते हुए मेरे पास स्थित रहो ।
फिर शत्रुओंके सामने होकर प्रहार करनेके लिये जाओ, तद-
नन्तर युद्ध करतेहुए शत्रुओंका तिरस्कार करो । और वसु नामक
गणदेवता भी विजयके लिये हमारे मार्गना करने पर हमारे
शत्रुओंको नष्ट करें । और इन वसुओंमें प्रधान और इन वसुओंके
दूत विद्वान् अग्निदेव भी शत्रुओंकी ओर बढ़ें ‡ ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अमित्रसेनां मघवन्नस्मान् शत्रूयतीमभि ।

युवं तानिन्द्र वृत्रहन्नग्निश्च दहतं प्रति ॥ ३ ॥

अमित्र॒सेनाम् । मघ॒वन् । अस्मान् । शत्रू॒यतीम् । अभि ।

युवम् । तान् । इन्द्र । वृत्र॒हन् । अग्निः । च । दहतम् । प्रति ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् त्वत्परिचरणकर्तृन् निरपरा-
धानपि शत्रूयतीम् शत्रूनिव आचरन्तीम् अमित्रसेनाम् शत्रुसेनाम्
अभि । गच्छेति योग्यक्रियाध्याहारः । ॐ शत्रूयतीम् इति । शत्रु-
शब्दात् “उपमानाद् आचारे” इति क्यच् । “अकृत्सार्वातुकयोः”
इति दीर्घः । तदन्तात् शतरि “उगितश्च” इति ङीप् । “अनित्यम्
आगमशासनम्” इति जुमभावः । “शतुरजुमः” इति ङीप् उदा-

‡ तैत्तिरीयसंहिता २ । १ । ११ । २ में कहा है, कि-“अग्निः
प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्-वसुओंमें पहिले अग्नि हमारी रक्षा करें”
और ऋग्वेदसंहिता १ । १२ । १ में कहा है, कि-“अग्निं दूतं
वृणीमहे-हम अग्निको दूतरूपमें वरण करते हैं” ॥

तत्त्वम् । ननु शत्रूयतीम् इति शत्रुलक्षणस्य कर्मणः व्यजन्तधा-
त्वर्थेन्तर्भावात् जीवति रोदिति इत्यादिवद् अकर्मकेण भवितव्यम् ।
सत्यम् । उपमानकर्मणोन्तर्भावेऽपि उपमेयकर्मणः अनभिधानात्
तदपेक्षया सकर्मकत्वाद् अस्मान् इति कर्मणि द्वितीया । तद् उक्तं
भगवता पतञ्जलिना “सुप आत्मनः वयच्” इत्यत्र । “पुत्रीयति
माणवकम्” इति प्रस्तुत्य “हे ह्यत्र कर्मणी उपमानकर्म च उपमेय-
कर्म च । उपमानकर्म अन्तर्भूतम् । उपमेयकर्मणा सकर्मको भवति”
इति ॐ । हे वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य घातक इन्द्र त्वम् अग्निश्च
युवम् युवां ताम् उक्तां शत्रुसेनां प्रति दहतम् प्रातिकूल्येन भस्मी-
कृतम् ॥

हे धनवान् इन्द्र ! आपकी सेवा करने वाले हम निरपराधियों
से भी शत्रुकी समान आचरण करती हुई शत्रुसेनाके सामने आप
जाइये । हे वृत्रासुरका संहार करनेवाले इन्द्र ! आप और अग्नि
देव दोनों ही प्रतिकूल होकर शत्रुसेनाको भस्म करिये ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

प्रसूत इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु
शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विष्वक् सत्यं कृणुहि
चित्तमेषाम् ॥ ४ ॥

प्रसूतः । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः ।

प्रमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विष्वक् । सत्यम् । कृणुहि ।

चित्तम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव रथः प्रवता प्रवणवता मार्गेण । इन्द्रस्थाना-
पेक्षया शत्रुसेनाप्रदेशः प्रवणः । अनेन अध्वनि रथस्य गतिप्रति-
घन्धाभाव उक्तः । ❀ “उपसर्गाच्छन्दसि घात्वर्थे” इति वतिः ।
अत्र अर्थग्रहणसामर्थ्यात् वत्यन्तस्यापि अनव्ययत्वम् ❀ । हरि-
भ्याम् एतन्नामकाभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः सन् सु सुष्ठु प्र एतु
शत्रुसेनां प्राप्नोतु ॥ ततस्ते त्वदीयो वज्रः प्रमृणन् प्रकर्षेण, हिंसन्
शत्रून् अस्मदरातीन् प्रैतु मगच्छतु ॥ त्वं च प्रतीचः प्रतिमुखम्
आगच्छतः अनूचः अनु पश्चाद् आगच्छतः पराचः पराङ्मुखं
गच्छतश्च शत्रून् जहि विनाशय । ❀ “हन्तेर्जः” इति हौ जादेशः ।
“असिद्धवद् अत्राभात्” इति तस्यासिद्धत्वात् “अतो हेः” इति
हेलुर्गभावः । प्रतीच इत्यादिषु प्रत्याद्युपसर्ग उपपदे “श्चत्विग्०”
इत्यादिना अश्चतेः चिञ् । “अनिदिताम्०” इति नलोपः । शसि
“अचः” इत्यकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् । प्रतीचः अनूचः
इत्यत्र उदात्तनिष्ठचिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । “चौ” इति पूर्व-
पदान्तोदात्तस्य तदपवादत्वेपि व्यत्ययेनात्र न प्रवृत्तिः । पराच
इत्यत्र उदात्तनिष्ठचिस्वरापवादत्वेन च लुस्वरे भास्ते परत्वाद्
“अनिगन्तोश्चतावप्रत्यये” इति गौतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ❀ । किं च
एषाम् शत्रूणां सत्यम् व्यवस्थितं शत्रुहननलक्षणेनैरुकार्योद्यतं
चित्तम् अन्तःकरणं त्रिष्वक् सर्वतः अश्चनशीलम् अव्यवस्थितं
कार्याकार्यविभागज्ञानशून्यं कृणुहि कुरु । ❀ “उतश्च प्रत्ययाच्छ-
न्दसि वा वचनम्” इति हेलुर्गभावः ❀ ॥

हे इन्द्र ! आपका रथ क्रमशः नीचेको ढलकाव वाले मार्गसे
हरिनामक घोड़ोंके साथ शत्रुसेनामें आजावे, तदनन्तर आपका
वज्र घोररूपसे संहार करता हुआ शत्रुओंकी ओर बढ़े और आप
भी सामनेको मुख करके आतेहुए, पीछेसे आतेहुए और पराङ्-
मुख होकर जाते हुए शत्रुओंका संहार करिये । और इन शत्रुओंके

शत्रुवधरूप एक ही कार्यमें संलग्न-व्यवस्थित-चित्तको कार्य और अकार्यके समझनेसे शून्य अव्यवस्थित करिये ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र सेनां मोहयामित्राणाम् ।

अग्नेर्वातस्य ध्राज्या तान् विपूचो विनाशय ॥ ५ ॥

इन्द्र । सेनाम् । मोहय । अमित्राणाम् ।

अग्नेः । वातस्य । ध्राज्या । तान् । विपूचः । वि । नाशय ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमित्राणाम् शत्रुणां सेनाम् स्वकीयया मायया मोहय मूढां विचित्तां [विगत]कर्तव्यता[चेतसं] कुरु । इन्द्रस्य मायासंबन्धः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम्” [अ० १. ११. ७] इति ॥ ततः अग्नेः वातस्य वायोश्च मिलितयोस्तयोः [ध्राज्या] ध्राजिः दहनविषये या वेगिता गतिस्तथाविधया वेगगत्या तयोरेव वा गत्या तान् सेनागतान् शत्रून् विपूचः सर्वतः पलायमानान् कृत्वा विनाशय । ॐ ध्राज्येति । ध्रज गतौ इत्यस्मात् वसिष्ठादिजिह्वजिभ्रजीत्यादिना [उ० ४. १२४] औणादिक इन् प्रत्ययः ॐ ॥

हे इन्द्र ! आप शत्रुओंकी सेनाको अपनी मायासे मूढ़ बना दीजिये ‡ तदनन्तर अग्नि और वायुके मिलने पर जो वेगवती दहनगति होती है उनकी समान वेगवाली गति करके आपसेना में उपस्थित शत्रुओंको चारों ओरसे भगाकर नष्ट करिये ॥ ५ ॥

‡ इन्द्रका मायासंबन्ध अन्य श्रुतिमें प्रसिद्ध है । यथा—“मायाभिरिन्द्र मायिनम्” (ऋग्वेदसंहिता १।११। ७) ॥

पृष्ठी ॥

इन्द्रः सेनां मोहयतु मरुतो घ्नन्त्वोजसा ।

चक्षूंष्यशिरा दत्तां पुनरेतु पराजिता ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सेनाम् । मोहयतु । मरुतः । घ्नन्तु । ओजसा ।

चक्षूषिः । अग्निः । आ । दत्ताम् । पुनः । एतु । पराजिता ६

इन्द्रः देवानाम् अधिपतिः सेनाम् शत्रुसंबन्धिनीं मोहयतु ॥
तथा तत्सखिभूता मरुतश्च तां सेनाम् ओजसा बलेन घ्नन्तु ।
❀ हन्तेलौटि “गमहन०” इत्युपधालोपे “हो हन्तेः०” इति
घत्वम् ❀ ॥ अग्निदेवः चक्षूषि शत्रूणाम् अक्षीणि आ धत्ताम्
स्वयं स्वीकरोतु । अपहरतु इत्यर्थः ॥ एवं मोहनादिना पराजिता
पराभूता पुनरेतु प्रतिनिवर्तताम् ॥

[इति] तृतीयकाण्डे प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

देवताओंके अधिपति देवराज इन्द्र शत्रुकी सेनाको मोहमें डाल
दें इन्द्रदेवके मित्ररूप मरुद्गण भी उस सेनाका बलपूर्वक संहार
करें, अग्निदेव शत्रुओंके नेत्रोंको स्वीकार करलें अर्थात् हर लेवें
इस प्रकार मोहन आदिसे पराजित हुई शत्रुसेना लौट जावे ६
तृतीयकाण्डके प्रथम अनुवाकमें प्रथम सूक्त समाप्त (७२) ।

“अग्निर्दूतः” इति द्वितीयसूक्तेन परसेनामोहनकर्मणि पूर्व-
सूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

“अग्निर्दूतः” इस दूसरे सूक्तसे शत्रुसेनाको मोहमें डालना
आदि पूर्वसूक्तमें कहेहुए कर्म करे । सूत्रका उदाहरण दे चुके हैं ।
तत्र प्रथमा ॥

अग्निर्दूतः प्रत्येतुं विद्वान् प्रतिदहन्नभिशास्ति-
मरातिम् । ।

स चित्तानि मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्च कृणवज्जात-
वेदाः ॥ १ ॥

अग्निः । नः । दूतः । प्रतिष्णुतु । विद्वान् । प्रतिष्दहन् ।
अभिऽशस्तिम् । अरातिम् ।

सः । चित्तानि । मोहयतु । परेषाम् । निःऽहस्तान् । च । कृणवत् ।
जातवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो दूतः देवानां दूतवद् अग्रेसरः विद्वान्
नः अस्माकम् । शत्रून् इति शेषः । अन्यत् पूर्वसूक्ते व्याख्यातम् ।
सेनापदस्थाने चित्तानीति विशेषः ॥

अङ्गनादि गुणयुक्त, देवताओंमें दूतकी समान अग्रणी हमारे
शत्रुओंको जानने वाले अग्निदेव हिंसक शत्रुओंको भस्म करते
हुए उनकी ओर बढ़ें, शत्रुओंके चित्तोंको मोहमें डालें और प्रत्येक
उत्पन्न हुए प्राणीमें विद्यमान अग्नि शत्रुओंके हाथोंको आयुध
उठानेमें असमर्थ करें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अयमग्निरमूमुहद् यानि चित्तानि वो हृदि ।

वि वो धमत्वोकसः प्र वो धमतु सर्वतः ॥ २ ॥

अयम् । अग्निः । अमूमुहद् । यानि । चित्तानि । वः । हृदि ।

वि । वः । धमतु । ओकसः । प्र । वः । धमतु । सर्वतः ॥ २ ॥

हे शत्रवः वः युष्माकं हृदि हृदये यानि चित्तानि अस्मदा-
क्रमणविषयज्ञानानि सन्ति तानि सर्वाणि अयं हूयमानोऽग्निः अंग

नादिगुणयुक्तः अमृमुहत् मोहयतु । ॐ मुहेत्यन्ताद् लुडि चडि
रूपम् ॐ ॥ ततो वः युष्मान् ओकसः स्वस्वनिवासस्थानाद् वि
धमतु विशेषेण निःसारयतु । स्थानभ्रष्टान् करोतु इत्यर्थः ॥ अपि
च शर्वतः सर्वम्मादपि स्थानाद् वः युष्मान् प्र धमतु प्ररुपेण गम-
यतु । स्थानशून्यान् करोतु इत्यर्थः । ॐ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ।
अस्मात् लोटि शपि “पाघ्राध्मा०” इत्यादिना घमादेशः ॐ ॥

हे शत्रुओं ! तुम्हारे हृदयमें हमको दवानेके जो विचार हैं उन
सबको यह अग्निदेव मोहग्रस्त करदेवें फिर तुमको तुम्हारे निवास-
स्थानसे निकाल देवें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

इन्द्रं चित्तानि मोहयन्नुर्वाङ्माकृत्या चर ।

अग्नेर्वातस्य भ्राज्या तान् विपूचो वि नाशय ॥३॥

इन्द्र । चित्तानि । मोहयन् । अर्वाङ् । आङ्कृत्या । चर ।

अग्नेः । वातस्य । भ्राज्या । तान् । विपूचः । वि । नाशय ॥३॥

हे इन्द्र चित्तानि शत्रूणां मनांसि मोहयन् आकृत्या अस्मच्छत्रु-
संहरणनुद्धया सहितः सन् अर्वाङ् शत्रुसेनाभिमुखश्चर गच्छ ॥
अन्यद् व्याख्यातम् ॥

हे इन्द्र ! आप शत्रुओंके चित्तोंको मोहमें डालते हुए हमारे
शत्रुओंके संहार करनेके भावको मनमें रख शत्रुसेनाके सामने
घूमिये तथा अग्नि और वायुके मिलने पर जो उनकी दहनरूपा
प्रचण्ड गति होती है, तैसी वेगवती गतिसे शत्रुओंको भगाते
हुए नष्ट करिये ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

व्याकृतय एषामितायो चित्तानि मुह्यत ।

अथो यद्वैपां हृदि तदेपां परि निर्जहि ॥ ४ ॥

वि । आकृतयः । एषाम् । इत् । अथो इति चित्तानि । मुह्यत ।
अथो इति । यत् । अथ । एषाम् । हृदि । तत् । एषाम् । परि ।
निः । जहि ॥ ४ ॥

हे व्याकृतयः । विरुद्धाः संकल्पाः यूयम् । एषाम् शत्रूणां
मनांसि इत् प्राप्तुत ॥ अथो अपि च हे चित्तानि शत्रुसंबन्धीनि
मनांसि यूयमपि मुह्यत मोह्यं प्राप्तुत । यद्वा हे देवाः यूयम् एषाम्
शत्रूणां व्याकृतयः विविधाकृत्युत्पादकाः सन्तः इत् तान् गच्छत ॥
अथो अपि च तदीयानि चित्तानि मुह्यत मोहयत । ॐ मुह्यतिरत्र
अन्तर्णीतण्यर्थः ॐ ॥ अथो अपि च हे इन्द्र एषाम् संग्रामार्थं
प्रवृत्तानां शत्रूणां हृदि हृदये अथ इदानीं यत् चिकीर्षितं कार्यजा-
तम् अस्ति एषां संबन्धि तत् सर्वं परि निर्जहि परितः सर्वतो नाशय ॥

विरुद्ध सङ्कल्पो ! तुम इन शत्रुओंके मनमें जाओ, और हे
शत्रुओंके मनो ! तुम मोहमें पड़ जाओ, हे देवताओं ! तुम इन
शत्रुओंके मनमें अनेक प्रकारके विरुद्ध सङ्कल्पोंको उपजानेके
लिये यहाँसे उनके पास जाओ और उनके चित्तोंको मोहमें डालो
और हे इन्द्र ! संग्रामके लिये उद्यत शत्रुओंके चित्तमें जो विचार
भर रहे हैं उन सबको आप नष्ट कर दीजिये ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

अमीपां चित्तानि प्रतिमोहयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परोहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैर्ग्राह्यामित्रांस्तमंसा

विध्य शत्रून् ॥ ५ ॥

अमीपाम् । चित्तानि । प्रतिमोहयन्ती । गृहाण । अद्भानि ।
अप्वे । परा । इहि ।

अभि । म । इहि । निः । दह । हृत्सु । शोकैः । ग्राह्या ।
अमित्रान् । तमसा । विध्य । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अप्वे अपवाययति अपगमयति मुखं प्राणांश्चेति अप्वा पाप-
देवता । ❀ अपपूर्वाद् वेतेर्वीयतेर्वा “ढोन्यत्रापि दृश्यते” इति
इमत्यये उपसर्गस्यान्त्यलोपरञ्चान्दसः । यास्कस्त्वाह । अप्वा यद्
एनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भयं वा [नि० ६. १२]
इति ❀ । हे तथाविधे पापदेवते अमीपाम् अस्पृच्छन्नां चित्तानि
मनांसि प्रतिमोहयन्ती प्रत्येकं मौढ्यं गमयन्ती । ❀ हेतौ शत्रु-
प्रत्ययः ❀ । प्रतिमोहनाद्धेतोः [अद्भानि गृहाण] । ❀ गृहा-
णेति । प्राप्तकाले लोड् ❀ । हे अप्वे त्वत्कर्तृकस्य शत्रुग्रहणस्यायं
प्राप्तः कालः तदर्थं परेहि अस्मत्तः पराङ्मुखी सती शत्रून् गच्छ ॥
गत्वा च अभि प्रेहि अभितः सर्वतः शत्रुशरीरं प्रसर्प । प्रविशे-
त्यर्थः ॥ प्रविश्य च हृत्सु हृदयेषु स्थिता सती शोकैः रोगभयादि-
जन्यैर्निर्दह ॥ ततः तमसा तमोरूपया ग्राह्या पिशाच्या शत्रून्
शातयितृन् अमित्रान् द्वेष्यान् विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः । ❀ व्यथ
ताडने । “ग्रहिज्या०” इत्यादिना संप्रसारणम् ❀ ॥

हे सुख और भाणोंको हरने वाली अप्वा नामक पापदेवते !
हमारे शत्रुओंके मनोंको मोहमें डालती हुई तू उनको थंगोंमें व्याप्त
हो । हे अप्वे ! तेरा शत्रुओंको ग्रहण करनेका समय आगया
है अतः तू हमसे पराङ्मुख होकर शत्रुओंकी ओर जा और जा
कर शत्रुओंके शरीरमें घुसजा और शत्रुओंके हृदयमें स्थित हो
कर रोग और भय आदिके शोकोंसे उनको भस्म कर फिर तमो-
रूप पिशाचीके द्वारा शत्रुओंको ताड़ित कर, मार डाल ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

असौ या सेनां मरुतः परेषामस्मानैत्यभ्योजसा स्पर्ध-
माना ।

तां विध्यत तमसापव्रतेन यैथपामन्यो अन्यं न जानात्

असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् । अस्मान् । आऽपति ।

अभि । ओजसा । स्पर्धमाना ।

ताम् । विध्यत । तमसा । अपव्रतेन । यथा । एषाम् । अन्यः ।

अन्यम् । न । जानात् ॥ ६ ॥

हे मरुतः असौ परिदृश्यमाना परेषाम् शत्रूणां या सेना ओजसा स्वकीयेन वलातिशयेन स्पर्धमाना अस्माभिः सह संघर्षं युद्धोद्यमं कुर्वाणा सती अस्मान् अभि ऐति अस्मदभिमुखम् आगच्छति । ❀ स्पर्ध संघर्षे । लटः शानच् । “तास्यनुदात्ते” इति लसार्व-धातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ❀ ॥ ताम् तथाविधां शत्रुसेनाम् अपव्रतेन । व्रतम् इति कर्मनाम । अपगत-कर्मणा सर्वव्यापारविधातकेन तमसा यवद्भिः प्रेरितेन मायामयेन अन्धकारेण विध्यत ताडयत ॥ तत्प्रकारं दर्शयति । एषाम् शत्रूणां मध्ये अन्यः कश्चित् पुरुषः अन्यम् स्वव्यतिरिक्तं पुरुषं यथा येन प्रकारेण न जानात् न जानीयात् । तथा विध्यतेति संबन्धः । परस्परवार्तानभिज्ञानं कृत्वा विनाशयतेत्यर्थः । ❀ जानात् इति-ज्ञा अवबोधने । लेटि “इत्थ लोपः” इति इकारलोपः । “ज्ञा-नोर्जा” इति जादेशः ❀ ॥

[इति] तृतीये काण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

हे मरुद्गणों ! जो यह शत्रुओंकी सेना अपने बलके कारण हमारे साथ स्पर्धा करती हुई हमारी ओर आरही है इसको आप अपने प्रेरित सब कामोंके विधातक मायामय अंधकारसे बांध डालिये । (उसकी रीति यह है, कि—) इन शत्रुओंमें कोई भी पुरुष अपनेसे अतिरिक्त दूसरेको न जानसके अर्थात् इनको परस्परकी बातोंसे अनभिज्ञ रख कर मार डालिये ॥ ६ ॥

तृतीयकाण्डके प्रथम अक्षुषाकमें द्वितीय सूक्त समाप्त (७३)

“अचिक्रदत्” इति सूक्तेन शत्रूत्सादितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्र-प्रवेशार्थं शत्रुसेनाकारं पुरोडाशम् उदकेषु दर्भान् संस्तीर्य तत्र निनयेत् । ततो निमज्जनार्थं तं पुरोडाशं लोष्ट्रेण पूरयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं क्षीरौदनं संपात्य अभिमन्त्र्य राजानम् आशयेत् ॥

अत्र सूत्रम् । “अचिक्रदत् [३. ३] आ त्वा गन् [३. ४] इति यस्माद् राष्ट्राद् अवरुद्धस्तस्याशयां सेनाविग्रं पुरोडाशं दर्भेषु उदके निनयति” इत्यादि [कौ० २. ७] ॥

अत्र “अचिक्रदत्” इत्यस्य साकमेधारूपपर्वणि पूर्वेषुः क्रियमाणायाम् आग्नेय्याम् इष्ट्यां प्रधानयागानुमन्त्रणे विनियोगः । उक्तं वैताने । “कार्तिक्यां सारुमेधाः । पूर्वेषुरिष्ट्याम् अग्नेरनीकवतोचिक्रदत्” इति [वै० २. ५] ॥

“अचिक्रदत्” सूक्तसे शत्रुसे निकाले हुए राजाको फिर अपने राज्यमें प्रवेश करानेके लिये शत्रुकी सेनाके आकार वाले पुरोडाशको जलमें कुशा फैलाकर उन पर रखे, तदनन्तर उसको डुबानेके लिये उस पुरोडाश पर मट्टीके ढले रखे ॥

तथा इस सूक्तसे अपने राष्ट्रमें प्रवेशकरानेके लिये क्षीरौदनका सम्पादन और अभिमन्त्रण करके राजाको प्राशन करावे ॥

इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“अचिक्रदत् (३. ३)

आत्वा गन् (३ । ४) इति यस्माद् राष्ट्राण् अवरुद्धस्तस्याशयां
सेनाविधं पुरोडाशं दर्भेषूदके निनयति०” (कौशिकसूत्र २ । ७)

“अचिक्रदत्” का साकमेध नाम वाले कर्ममें पहिले दिन की
जाने वाली आग्नेयी इष्टिके प्रधानयागानुमन्त्रणमें विनियोग है ।
इस विषयमें वैतानसूत्रका प्रमाण है, कि—“क्रातिक्वां साकमेधाः ।
पूर्वेद्युरिष्ट्यां अग्नेरनीकवतोचिक्रदत्” (वैतानसूत्र २ । ५) ॥

तत्र प्रथमा ॥

अचिक्रदत् स्वपा इह भुवदग्ने व्यचिस्व रोदसी उरुची ।
युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आमुं नय नमसा
रातहव्यम् ॥ १ ॥

अचिक्रदत् । स्वप्ताः । इह । भुवत् । अग्ने । वि । अचस्व ।
रोदसी इति । उरुची इति ।

युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसः । आ । अमुम् । नय ।
नमसा । रातहव्यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने असौ स्वराष्ट्रात् प्रच्युतो राजा अचिक्रदत् पुनः स्व-
राष्ट्रप्रवेशाय त्वाम् आह्वयति । प्रार्थयत इत्यर्थः । ॐ कदि क्रदि
क्लदि आह्वाने रोदने च । अस्माद् गयन्ताद् लुङि चङि रूपम् ।
“अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॐ ॥ स त्वदनुग्रहात्
इह स्वराष्ट्रे स्वपाः स्वकीयानां प्रजानां पालकः सुकर्मा वा भुवत्
भवतु । ॐ भवतेर्लेटि अडागमः । ब्रान्दसः शपो लुक् । “भूसु-
चोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधे उवङ् ॐ ॥ तद्रक्षणार्थं त्वं च उरुची
उरुच्यौ उर्वश्चने । व्यापनशीले इत्यर्थः । ॐ उरुपूर्वाद् [अश्चतेः]

“अश्वत्थोपसंख्यानम्” इति ङीप् । उदात्त[निटृत्ति]स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् ॐ । ईदृशी रोदसी रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ व्यचस्व व्याप्नुहि । ॐ व्यचतिर्व्याप्तिरूर्मा ॐ ॥ अपि च विरववेदसः सर्वविषयज्ञानयुक्ता मरुतः एतन्नामान एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवाः हे अग्ने त्वा त्वां युञ्जन्तु प्राप्नुवन्तु । त्वत्सहाया भवन्तु इत्यर्थः । ॐ विरववेदस इति । विद ज्ञाने इत्यस्माद् भावे असुन् । “बहुव्रीहौ विरवं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॐ । [नमसा] नमस्कारेण युक्तं रातहव्यम् दत्तहविष्यम् अमुम् उक्तलक्षणं राजानम् आ नय पुनः स्वराष्ट्रं प्रापय ॥

हे अग्ने ! यह अपने राज्यसे च्युत हुआ राजा फिर अपने राज्यमें प्रवेश करनेके लिये आपका आह्वान करता है, आपकी मार्थना करता है, यह आपके अनुग्रहसे अपनी प्रजाओंका पालन करने वाला हो, इसकी रक्षा करनेके लिये आप व्यापनशील द्यावापृथिवीमें व्याप्त होजाइये और हे अग्ने सब विषयोंका ज्ञान रखने वाले मरुत्नामक उद्भवात्स देवता आपकी सहायता करें । नमस्कार करने वाले और हवि अर्पण कर चुकने वाले इस राजाको आप फिर राज्य पर प्रतिष्ठित करिये ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

दूरे चित् सन्तमरुपास इन्द्रमा च्यावयन्तु सख्याय विप्रम् ।

यद् गांयत्रीं बृहतीमर्कमस्मै सौत्रामण्या दध्पन्त देवाः

दूरे । चित् । सन्तम् । अरुपासः । इन्द्रम् । आ । च्यावयन्तु ।

सख्याय । विप्रम् ।

यत् । गायत्रीम् । बृहतीम् । अर्कम् । अस्मै । सौत्रामण्या । दधृषन्त ।
देवाः ॥ २ ॥

अरुपासः आरोचमानाः दीप्यमानाः । ॐ अरुप आरोचनाद्
इति यास्कः [नि० १२. ७] ॐ । ऋत्विजः दूरे चित् सन्तम् ।
चित् शब्दः अप्यर्थे । स्वर्गे वसन्तं विद्यमानमपि विप्रम् । मेधा-
विनामैतत् । मेधाविनम् इन्द्रं सख्याय अस्य राज्ञः सखिकर्मणे
साहाय्याचरणाय । ॐ “सख्युर्यः” इति यः ॐ । आ च्याव-
यन्तु आगमयन्तु ॥ आनेतव्यस्येन्द्रस्य आधिक्यं दर्शयति । यत्
यस्मात् कारणाद् देवाः प्रसिद्धाः अस्मा इन्द्राय गायत्रीम् सोमा-
हरणादिना प्रख्यातवीर्यं गायत्र्याख्यं छन्दः बृहतीम् अस्मान्पू-
नाधिकाक्षराणाम् अन्येषां छन्दसां प्रधानभूताम् । बृहत्याः प्राधा-
न्यं च अन्यत्र श्रूयते । “यानि च छन्दांस्यत्यरिच्यन्त यानि च
नोदभवन् तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त । सात्रवीद् बृहती ।
मामेव भूत्वा माम् उपसंश्रयतेति” [तै० ब्रा० १. ५. १२. ३]
“बृहती छन्दसां स्वाराज्यं परीयाय” इति । अर्कम् अर्चनसाध-
नभूतं मन्त्रात्मकं बृहदुक्थात्मकं शस्त्रम् सौत्रामण्या । सुष्ठु त्रायत्
इति सुत्रामा इन्द्रः । तदेवत्यया क्रियया दधृषन्त आधारयन् ।
गायत्र्यादिभिरिन्द्रम् अतिशयितवीर्यम् अकुर्वन्नित्यर्थः । यद्वा
गायत्र्यादिकम् अस्मा इन्द्राय । प्रायच्छन् इति शेषः ॥ तथा
सौत्रामण्या एतन्नामकेन हविर्यज्ञेन देवा दधृषन्त । पूर्वं विस्रस्ता-
वयवम् इन्द्रं पुनः सर्वावयवोपेतम् अकुर्वन्नित्यर्थः । श्रूयते हि ।
“इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तद् देवाः
सौत्रामण्या समभरन्” [तै० सं० ५. ६. ३. ४] इति । तस्माद्
अतिशयितवीर्ययोगात् तमेव आ च्यावयन्तु इति संबन्धः ॥

हे प्रदीप्त ऋत्विजो ! आप दूर अर्थात् स्वर्गमें भी विद्यमान

बुद्धिमान् इन्द्रको इस राजासे मित्रता करनेके लिये अर्थात् इसकी सहायता करनेके लिये लाइये, क्योंकि-देवताओंने इस इन्द्रमें सोम लाना आदिसे प्रसिद्ध वीर्य वाले गायत्रीछन्दको और इससे न्यून अक्षरवालोंमें प्रधान बृहती † छन्दको और पूजनके साधन बृहदुक्थ मन्त्ररूप शस्त्रको सौत्रामणिके द्वारा स्थापित किया है अर्थात् गायत्री आदिसे इन्द्रको परमवीर्यवान् कर दिया है । वा गायत्री आदि इसको दी है और सौत्रामणि नाम वाले हविर्यज्ञसे पहिले टूटे फूटे अंग वाले इन्द्रको देवताओंने सब अवयवोंसे संयुक्त कर दिया है ‡ इस कारण परमवीर्यवान् इन्द्रको ही लाइये ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अद्भ्यस्त्वा राजा वरुणो ह्यतु सोमस्त्वा ह्यतु
पर्वतेभ्यः ।

† बृहतीछन्दका प्राधान्यत्व अन्यत्र भी प्रसिद्ध है । तैत्तिरीय ब्राह्मण १ । ५ । १२ । ३ में कहा है, कि-“यानि च छन्दांस्य-त्यरिच्यन्त यानि च नोदभवन् तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त । सान्नवीद्व बृहती । मामेव भूत्वा मां उपसंश्रयतेति ॥-जो छन्द षडे हुए थे और जो उठ नहीं सके थे उन्होंने अपनेको हीन और निर्वीर्य माना । उस समय बृहतीने कहा, कि-मेरा आश्रय लो” । “बृहती छन्दसां स्वाराज्यं परियाय ।-बृहतीको छन्दोंका स्वाराज्य प्राप्त हुआ” ॥

‡ तैत्तिरीयसंहिता ५ । ६ । ३ । ४ में कहा है, कि-“इन्द्रस्य सृषुवाणस्य दशषेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तद् देवाः सौत्रामण्या समभरन्” ॥

इन्द्रस्तवा हयतु विद्म्य आभ्यः श्येनो भूत्वा विश
आ पतेमाः ॥ ३ ॥

अत्ऽभ्यः । त्वा । राजा । वरुणः । हयतु । सोमः । त्वा । हयतु ।
पर्वतेभ्यः ।

इन्द्रः । त्वा । हयतु । विद्ऽभ्यः । आभ्यः । श्येनः । भूत्वा । विशः ।
आ । पत । इमाः ॥ ३ ॥

हे परैरवरुद्धराष्ट्र राजन् त्वा त्वां वरुणो राजा अद्भ्यः स्वसं-
बन्धिनीभ्यः सकाशाद् हयतु आकारयतु । ॐ अद्भ्य इति ।
“अपो भि” इति तकारः ॐ ॥ तथा सोमः लतारूपेणावस्थितः
पर्वतेभ्यः स्वनिवासस्थानेभ्यः त्वां हयतु ॥ इन्द्रश्च विद्वपतिः ।
“स्वस्तिदा विशां पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी । वृपेन्द्रः” [ऋ० १०.
१५२. २] इति श्रूयते । आभ्यः यासु प्रजासु त्वम् इदानीं निव-
ससि आभ्यो विद्भ्यः प्रजाभ्यः सकाशात् त्वा त्वां हयतु ।
राज्यभ्रष्टस्य राज्ञः प्रीणि निवासस्थानानि संभावितानि । समु-
द्रमध्यम् पर्वताः देशान्तरं वा । तेभ्यः सर्वेभ्यः स्वकीयेभ्यो वरु-
णादयस्त्वाम् आह्वयन्तु । पुनः स्वराज्यप्रवेशायेत्यर्थः ॥ एवं तैर्दे-
वैराहूतस्त्वम् इमाः स्वकीयाः पूर्वं पालिता विशः प्रजाः श्येनो
भूत्वा । श्येनः पक्षिविशेषः । स इव शीघ्रगतिः परैरनाश्रपितश्च
भूत्वा आ पत आगच्छ । ॐ पततु गतौ । लोटि “अतो हेः”
इति हेतुर्क् ॥

दूसरोंने जिसका राज्य दबा लिया है, हे ऐसे राजन् ! वरुण
तुम्हको जलसे बुलावें, तथा लतारूपसे स्थित सोम अपने निवास-
स्थान पर्वतोंसे तेरा आह्वान करें और प्रजाओंके स्वामी इन्द्रदेव

तुम्हको जिन प्रजाओंमें तू आज कल निवास † कर रहा है, उन प्रजाओंसे तुम्हको बुलावे तात्पर्य यह है, कि-राज्यसे भ्रष्ट हुएके समुद्र पर्वत और देशान्तर ये तीन निवासस्थान होते हैं, उन सब अपने स्थानोंसे वरण आदि अपने राज्यमें प्रवेश करानेके लिये बुलावें । इस प्रकार उन देवताओंके बुलाने पर तू अपनी पूर्वपालित प्रजाओंमें शत्रुओंसे अप्रवृत्त होकर श्येनकी समान शीघ्र गतिसे आ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

श्येनो हव्यं नयत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तम् ।
अश्विना पन्थां कृणुतां सुगं तं इमं सजाता अभि-
संविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः । हव्यम् । नयतु । आ । परस्मात् । अन्यक्षेत्रे । अपरु-
द्धम् । चरन्तम् ।

अश्विना । पन्थाम् । कृणुताम् । सुगम् । ते । इमम् । सजाताः ।
अभिःसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः शंसनीयगतिः दुस्थानो देवः अन्यक्षेत्रे परराष्ट्रे अवरु-
द्धम् शत्रुभिर्निरुद्धं चरन्तम् वर्तमानम् अतएव हव्यम् हातव्यम् ।
❀ “बहुलं छन्दसि” इति द्वः संप्रसारणम् ❀ । ईदृशं तं
राजानं परस्मात् परराष्ट्राद् आ नयतु स्वदेशं प्रति प्रापयतु ॥

† ऋग्वेदसंहिता १० । १५२ । २ में कहा है, कि-“स्वस्तिदा
विशां पतिर्हृष्टहा विमृधो वगी । उपेन्द्रः ।-इन्द्र स्वस्ति देने वाले,
प्रजाओंके पति, दृढाश्रुके संहारक और युद्ध (करने वालों)
को वशमें करने वाले तथा वर्षा करने वाले हैं” ॥

तथा हे राजन् ते तव अश्विना अश्विनौ देवौ । ❀ “सुपां सुलुक्”
 इत्याकारः ❀ । पन्थाम् पन्थानम् । ❀ आनन्दसम् आत्वं नलोपो
 वा ❀ । आगमनमार्गं सुगम् सुखेन गन्तुं योग्यं निरोधकशत्रु-
 शून्यं कृणुताम् कुरुताम् । ❀ सुगम् इति । “सुदुरोरधिकरणे”
 इति ङः ❀ । हे सजाताः समानजन्मानो बन्धवः यूयम् इमम् पुनः
 स्वराष्ट्रं प्रविष्टं राजानम् अभिसंविशध्वम् अभितः सर्वतः प्रविश्य
 संविशध्वम् उपविश्य सेवध्वम् । ❀ विशेष्वर्त्ययेन आत्मनेपदम् ❀ ॥

प्रशंसनीय गति वाले स्वर्गनिवासी देव दूसरेके राज्यमें
 शत्रुओंके रोकनेके कारण पड़े हुए अत एव आह्वान करने योग्य
 तुम्हें राजाको दूसरेके राष्ट्रसे अपने देशमें पहुँचावें तथा हे राजन् !
 अश्विनीकुमार देवता आगमनके मार्गको शत्रुको निरोधसे शून्य
 अत एव सुखसे गमन करने योग्य करें । हे बाँधवों ! तुम अपने
 फिर आये हुए इस राजासे मिल कर इसका सेवन करो ॥४॥

पञ्चमी ॥

ह्वयन्तु त्वा प्रतिजनाः प्रति मित्रा अट्टपत ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्ते विशि क्षेममदीधरन् ॥ ५ ॥

ह्वयन्तु । त्वा । प्रतिजनाः । प्रति । मित्राः । अट्टपत ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । विशि । क्षेमम् । अदीधरन् ॥५॥

प्रतिजनाः हे राजन् त्वा त्वां वयन्तु सात्त्विकेन सेवन्ताम् ।
 ❀ वेब् तन्तुसंताने इत्यस्मात् लोट् । कर्तरि शप् ❀ ॥ तथा
 प्रतिमित्राः प्रतिकूलानि मित्राणि अट्टपत विरोधं परित्यज्य संभ-
 जन्ताम् । ❀ वृद्ध् संभक्तौ इत्यस्मात् आनन्दसे लुङि “लिङ्सि-
 चोरात्मनेपदेषु” इति पक्षे इडभावः । “उथ्” इति सिचः कित्वाद्
 गुणाभावः ❀ ॥ इन्द्राग्नी विश्वे देवाश्च विशि । जातावेकवच-

नम् । विष्णु प्रजासु ते तव क्षेमम् रक्षणम् अदीधरन् धारयन्तु
कुर्वन्तु । ❀ धारयतेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ❀ ॥

हे राजन् ! जो तुम्हारे मनुष्य तुमसे प्रतिकूल रहते थे वे
सदा तुम्हारी सेवा करें और तुम्हारे मित्र तुमसे प्रतिकूल रहते
ये, वे विरोधको त्याग कर तुमसे प्रेम करें । इन्द्र अग्नि और
विरवेदेवता प्रजाओंके रक्षणकी शक्तिको तुझमें स्थापित करें ५
पृष्ठी ॥

अस्ते हवं विवदत् सजातो यश्च निष्टयः ।

अपाञ्चमिन्द्र तं कृत्वाथेममिहाव गमय ॥ ६ ॥

यः । ते । हवम् । विवदत् । सजातः । यः । च । निष्टयः ।

अपाञ्चम् । इन्द्र । तम् । कृत्वा । अथ । इमम् । इह । अब । गमय ॥ ६ ॥

हे राजन् ते तव हवम् स्वराष्ट्रप्रवेशविषयं पुनराह्वानं यः
सजातः समानजन्मा । समवल इत्यर्थः । यश्च निष्टयः नीचः ।
निकृष्टवल इत्यर्थः । ❀ “अव्ययात् त्यप्” इत्यत्र “निसो गते”
इति वचनात् त्यप् । हस्वात् तादा तद्धिते” इति सकारस्य
मूर्धन्यः ❀ । अनयोरन्यतरः कश्चिद् विवदत् विवदेत् नानुमन्येत ।
❀ विपूर्वाद् विदेल्लेटि अडागमः ❀ । हे इन्द्र तम् उभयविधं
शत्रुम् अपाञ्चम् अपगतं वहिष्कृतं कृत्वा अथ अनन्तरम् इमम्
प्रकृतं राजानम् इह अस्मिन् राष्ट्रे अब गमय बोधय राष्ट्रस्य
अयमेव राजेति प्रख्यापयेत्यर्थः ॥

इति प्रथमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

हे राजन् ! तेरे राज्य फिर प्रवेश-विषयक आह्वानका
जो सम बल वाला वा न्यून बल वाला वा इन दोनोंसे अति-
रिक्त और कोई अनुमोदन न करे हे इन्द्र ! इन सब प्रकारसे

शत्रुओंको बहिष्कृत करके तुम इस वास्तविक राजाको इस राष्ट्रमें
(यही राजा है इस प्रकार) प्रसिद्ध करो ॥ ६ ॥

प्रथम अनुवाकमें तीसरा सूक्त समाप्त (७४) ॥

“आ त्वा गन्” इति सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशकर्मण्येव पूर्वसूक्तो-
क्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

अत्र “पथ्या रेवतीः” [७] इत्येषा प्रायणीयेष्ट्यां पथ्या-
स्वस्तियागानुमन्त्रणे विनियुक्ता । “दीक्षान्ते प्रायणीयायाम्”
इति प्रक्रम्य “पथ्या रेवतीः [७] वेदः स्वस्तिः” [७. २६. १]
इति हि वैतानं सूत्रम् [३. ३] ॥

‘आ त्वा गन्’ इस सूक्तसे स्वराष्ट्रप्रवेशकर्ममें ही पूर्वसूक्तमें
कहे हुए कर्म करे । सूत्रको पहिले ही लिख चुके हैं ।

इस सूक्तकी ‘पथ्या रेवती’ नामवाली सातवीं ऋचाका प्रायणेष्टि
के पथ्यास्वस्तियागानुमन्त्रणमें विनियोग है । वैतानसूत्र ३ । ३
का इस विषयमें प्रमाण है, कि—“दीक्षान्ते प्रायणीयायाम्” इति
प्रक्रम्य “पथ्या रेवतीः (७) वेदः स्वस्तिः” (७ । २६ । १) ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ त्वां गन् राष्ट्रं सह वर्चसोर्दिहि प्राङ् विशां पति-
रेक॒राट् त्वं वि राज ।

सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो ह्वयन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह

आ । त्वा । गन् । राष्ट्रम् । सह । वर्चसा । उत् । इहि । प्राङ् ।

विशाम् । पतिः । एक॒राट् । त्वम् । वि । राज ।

सर्वाः । त्वा । राजन् । प्र॒दिशः । ह्वयन्तु । उप॒सद्यः । नम॒स्यः ।

भव । इह ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वां राष्ट्रम् शत्रुभिराक्रान्तं स्वकीयं राज्यम्
आ गन् पुनरागमत् । ॐ गमेर्लुङि “मन्त्रे घस०” इति च्लेर्लुक् ।
“मो नो धातोः” इति नत्वम् ॐ ॥ ततस्त्वं वर्चसा बलेन सह
उदिहि उदितः प्रख्यातो भव । ॐ इणो लोट् ॐ ॥ अन-
न्तरं प्राक् पूर्वं विशाम् प्रजानां सर्वासां पतिः पालकः सन् एक-
राट् निःसपत्नो मुख्यो राजा भूत्वा त्वं वि राज विशेषेण दीप्य-
स्व । ॐ एकराडिति । एकशब्दोपपदाद् राजतेः “सस्त्रादिप०”
इति किवप् । “प्रश्च०” इत्यादिना पत्वम् । जश्त्वचत्वे ॐ ॥ हे
राजन् त्वा त्वां सर्वाः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्याः तदभि-
मानिन्यो देवताः तत्रस्था जना वा ह्वयन्तु स्वामित्वेन अनुजा-
नन्तु ॥ इह अस्मिन् स्वकीये राष्ट्रे उपसद्यः सर्वरूपसदनीयः
सेव्यः । ॐ व्यत्ययेन यत् ॐ । नमस्यः नमस्कार्यश्च भव ।
ॐ “नमोवरिववित्रटः क्यच्” इति क्यच् । तदन्ताद् “अचो
यत्” इति कर्मणि यत् । अतोलोपयलोपौ । “तित् स्वरितः” ॐ ।
यद्वा नमस्यः नमस्कारार्हः । ॐ “छन्दसि च” इति यः । छान्द-
सम् अन्तस्वरितत्वम् ॐ ॥

हे राजन् । शत्रुओं पर दबा हुआ तुम्हारा अपना राज्य
तुम्हें फिर प्राप्त होगया है, अतः बलके साथ उदय हो-मसिद्ध
हो । फिर पहिले तुम प्रजाओंके पालक बनते हुए शत्रुरहित
मुख्य राजा बनकर विशेषरूपसे दीप्त हो, हे राजन् । पूर्व आदि
सब श्रेष्ठ दिशाओंके अभिमानी देवता और पूर्व आदि दिशाओंमें
रहने वाले मनुष्य तुमको स्वामीरूपमें जानें और अपने राज्यमें
तुम सबसे सेवनीय और सबके नमस्कारके पात्र बनो ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वामिमाः प्रदिशः पञ्च देवीः

वर्ष्मन् राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भञ्जा
वसूनि ॥ २ ॥

त्वाम् । विशः । वृणताम् । राज्याय । त्वाम् । इमाः । प्रदिशः ।
पञ्च । देवीः ।

वर्ष्मन् । राष्ट्रस्य । ककुदि । श्रयस्व । ततः । नः । उग्रः । वि ।
भज । वसूनि ॥ २ ॥

हे राजन् त्वां विशः प्रजा राज्याय । ❀ राज्ञो भावः कर्म वा
राज्यम् । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इत्यत्र पुरोहितादिषु
“राजाऽसे” इति पाठाद् यक् ❀ । राजभावाय राजकर्मणे वा
वृणताम् संभजताम् ॥ तथा इमाः परिदृश्यमानाः प्रदिशः प्राच्याद्याः
पञ्च मध्यदिशा सह पञ्चसंख्याका देवीः देव्यो द्योतमानाः । वृण-
ताम् इति संबन्धः ॥ ततः राष्ट्रस्य वर्ष्मन् वर्ष्मणि शरीरे ।
❀ सप्तम्या लुक् । “न ङिसंबुद्धयोः” इति नलोपप्रतिषेधः ❀ ।
स्वपालनीयभूशरीर इत्यर्थः । तत्रापि ककुदि ककुदीवोन्नते स्थाने
प्रशस्ते वा सिंहासने श्रयस्व आस्व ॥ ततः उपवेशानन्तरम् उग्रः
उद्गूर्णबलः शत्रुभिरनभिमान्यः सन् वसूनि धनानि नः अस्माकं
सेवकानां वि भज यथायोग्यं प्रयच्छ । ❀ “व्यचोऽतस्तिष्ठः”
इति सांहितिको दीर्घः ❀ ॥

हे राजन् ! प्रजाएँ आपको राजकर्म करनेके लिये वरण करें
ये जो मध्यदिशासहित पूर्व आदिं दमकती हुई पाँच श्रेष्ठ दिशायें
हैं, ये आपकी सेवा करें, तदनन्तर आप राष्ट्रके शरीर (भूशरीर)
के ककुदकी समान उन्नत प्रशस्त सिंहासन पर बैठिये । और
सिंहासन पर बैठनेके अनन्तर प्रचण्ड बलवाले होकर हम सेवकों
को यथायोग्य धन दीजिये ॥ २ ॥

द्वतीया ॥

अच्छ त्वा यन्तु हविनः सजाता अग्निर्दूतो अजिरः
सं चरातै ।

जायाः पुत्राः सुमनसो भवन्तु बहुं वलिं प्रति पश्यासा
उग्रः ॥ ३ ॥

अच्छ । त्वा । यन्तु । हविनः । सजाताः । अग्निः । दूतः ।
अजिरः । सम् । चरातै ।

जायाः । पुत्राः । सुमनसः । भवन्तु । बहुम् । वलिम् । प्रति ।
पश्यासै । उग्रः ॥ ३ ॥

हे राजन् त्वा त्वां सजाताः समानजन्मानः अन्ये राजानो
हविनः । इवम् आह्वानम् आज्ञारूपम् एषाम् अस्तीति हविनः
तादृशाः सन्तः । अच्छ इत्याभिमुख्ये । [यन्तु] अभिगच्छन्तु ।
सर्वे राजानस्त्वदाज्ञावशवर्तिनो भवन्तु इत्यर्थः ॥ [तथा] अजिरः
त्वया मेरितः गमनशीलो वा दूतस्त्वदीयो भटः अग्निः । तुष्टोप-
मम् एतत् । अग्निरिव अमष्टृष्यः सं चरातै संचरतु । ॐ संपूर्वा-
चरतेर्लेटि आडागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः । अजिर इति ।
अज गतिक्षेपणयोः इत्यस्मात् अजिरशिशिरशिधिल० [उ १.
५३] इत्यादिना किरजन्तो निपातितः ॐ ॥ अपि च जायाः
भार्याः पुत्राश्च बहुफलचिताः सर्वे बान्धवाः सुमनसः पुनः स्व-
राष्ट्रमाप्त्वा सौमनस्ययुक्ता भवन्तु । ॐ “सोमनसी अलोमोयसी”
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॐ ॥ उग्रः उद्गूर्णवलस्त्वं बहुम् अधिकं
बहुविधं वा वलिम् उपायनं करं वा प्रति पश्यासै प्रतिमुखम्
आगतं पश्य । ॐ प्रतिपूर्वाद् दृशेर्लेटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ।
अद्वैत्वे पूर्ववत् ॐ ॥

हे राजन् ! आपके सजातीय अन्य राजे आपकी आह्वान रूप आज्ञाको मानते हुए आपके सामने आवें अर्थात् सब राजे आपकी आज्ञामें रहें और आपका प्रेरित दूत अग्निकी समान अग्रगण्य रूपसे विचरण करे और आपकी स्त्री पुत्र वांधव आदि फिर राज्य पिलनेसे प्रसन्न मन वाले हों और प्रचण्ड बल वाले आप सामने आई हुई भेटोंको देखें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अ॒श्वि॒ना त्वा॒ग्ने मि॒त्रावरु॑णो॒भा वि॒श्वे दे॒वा मरु॒-
त॒स्त्वा ह्य॒न्तु ।

अ॒ध॒ा मनो॑ वसु॒देया॑य कृ॒णु॒ष्व ततो॑ न उ॒ग्रो वि॒-
भ॒जा वसू॑नि ॥ ४ ॥

अ॒श्वि॒ना । त्वा । अ॒ग्ने । मि॒त्रावरु॑णा । उ॒भा । वि॒श्वे । दे॒वाः ।

मरु॑तः । त्वा । ह्य॒न्तु ।

अ॒ध॒ । मनः॑ । वसु॒दे॒याय॑ । कृ॒णु॒ष्व । ततो॑ । नः । उ॒ग्रः । वि॒ ।

भ॒ज॒ । वसू॑नि ॥ ४ ॥

हे राजन् त्वा त्वाम् अग्ने प्रथमम् अश्विना अश्विनौ देवौ उभा उभौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ च । ह्यन्तु इति संबन्धः ॥ तथा त्वा त्वा विश्वे देवाः मरुतश्च ह्यन्तु राज्यप्रवेशं कारयन्तु ॥ अथ अथ राज्यप्रवेशानन्तरम् । ❀ “निपातस्य च” इति साहित्यिको दीर्घः ❀ । हे राजन् मनः त्वदीयं वसुदेयाय अर्थिभ्यो धनप्रदानाय कृणुष्व कुरु । ❀ कृविर्हिसाकरणयोश्च । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वसुदेयायेति । “अचो यत्” इति भावे यत् ।

“ईद्यति” इति ईकारान्तादेशः । “यतोऽनावः” इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॐ ॥ ततो न इत्यादि व्याख्यातम् हे राजन् ! अश्विनीकुमार और मित्रावरुण नामक दोनों देवता आपका राज्यप्रवेश करावें और मरुद्देवता भी आपको राज्यप्रवेश करावें, फिर राज्यप्रवेशके अनन्तर आप अपने मनको याचकोंको धन देनेमें लगाइये और प्रचण्डबलरुम्पन्न होकर हमको यथायोग्य धन दीजिये ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

आ प्र द्रव परमस्याः परावतः शिवे ते द्यावापृथिवी
उभे स्ताम् ।

तदयं राजा वरुणस्तथाह स त्वायमहत् स उपेदमेहि ५

आ । प्र । द्रव । परमस्याः । परावतः । शिवे इति । ते ।

द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ।

तत् । अयम् । राजा । वरुणः । तथा । आह । सः । त्वा ।

अयम् । अहत् । सः । उपे । इदम् । आह । इहि ॥ ५ ॥

हे दूरदेशस्थित राजन् परावतः । दूरनामैतत् । परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् आ प्र द्रव स्वराष्ट्राभिमुखं शीघ्रम् आगच्छ । ॐ परमस्या इति । व्यत्ययेन स्यादागमः । [परावत इति ।] “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वतिः । अत्र अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्संख्यायोगः समर्थितः ॐ ॥ स्वराष्ट्रं प्रविशतः ते तव उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां शिवे मङ्गलकारिण्यो स्ताम् भवताम् । ॐ अस्तेर्लोष्टि तसस्ताम् । “असोरल्लोपः” इति अकार-

लोपः ॐ ॥ तत् तस्मिन् त्वदागमनविषये अयं वरुणो राजा तथा
यथा प्रागुक्तं तथा तेनैव प्रकारेण आह ब्रूते । सोयम् उक्तो वरु-
णस्त्वा त्वाम् आहत् आह्वयति । ॐ ह्यतेरब्धान्दसे लुङि “लिपि-
सिचिद्वथ” इति अङ् । “आतो लोप इटि च” इति आकार-
लोपः ॐ ॥ स वरुणेनाहूतस्त्वम् इदम् स्वराष्ट्रम् उपैहि उपागच्छ ॥

हे दूरदेशमें स्थित राजन् ! अत्यन्त दूर देशसे अपने राष्ट्रकी
ओर शीघ्रतासे आइये अपने राष्ट्रमें प्रवेश करते समय धौ और
पृथिवी आपका मंगल करनेवाले होंवें, यह राजा वरुण भी आपके
आगमनके विषयमें जैसे पहिले कहा था, तैसे कहते हैं, यह वरुण
देव आपका आह्वान करते हैं, इस प्रकार वरुणदेवके बुलाने पर
आप अपने राज्यमें आइये ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रेन्द्र मनुष्याः परेहि सं ह्यज्ञास्था वरुणैः संविदानः ।
स त्वायमहत् स्वे सधस्थे स देवान् यज्ञत स उ
कल्पयाद् विशः ॥ ६ ॥

इन्द्रेन्द्र । मनुष्याः । परा । इहि । सम् । हि । अज्ञास्थाः ।
वरुणैः सम्विदानः ।

सः । त्वा । अयम् । अहत् । स्वे । सधस्थे । स । देवान् ।
यज्ञत । सः ऊं इति । कल्पयात् । विशः ॥ ६ ॥

इन्द्रेन्द्र । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त मनुष्याः
मनुष्यान् अस्मान् । ॐ शसो नत्वाभावश्चान्दसः ॐ । यद्वा
मनोरपत्यभूताः प्रजाः प्रति परेहि आगच्छ । हि यस्मात् कार-

(३२). अथर्ववेदसंहिता समाप्य-भाषानुवादसहित -

एतात् हे इन्द्र त्वं वरुणैः वरुणेन संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः ।
 पूजायां बहुवचनम् । सम् अज्ञास्थाः एतदाहवानविषये समान-
 ज्ञानवान् असि तस्माद् आगच्छेति संबन्धः । ॐ ज्ञा अवबोधने ।
 अस्मात् लुङि “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इत्यात्मनेपदम् ॐ ॥
 सोयं वरुणेन ऐकमत्यं प्राप्त इन्द्रः हे राजन् त्वा त्वाम् अह्वत्
 आहवयति । ततः स्वराष्ट्रं प्रविशेति शेषः ॥ प्रविश्य च स्वे स्व-
 कीये सधस्थे सहस्याने स्वराष्ट्रे । ॐ सहशब्दोपपदात् तिष्ठतेरधि-
 करणे कः । “सधमादस्थयोरद्धन्तसि” इतिसहस्य सधादेशः ॐ ।
 तत्र वर्तमानः स राजा देवान् इन्द्रादीन् यत्तत् यजतु । ॐ यजे-
 र्लेटि आडागमः । “सिन्वहुलम्” इति सिप् ॐ ॥ स उ स एव
 राजा विशः प्रजाः कल्पयात् स्वस्वव्यापारेण कल्पयतु नियुक्तम् ।
 ॐ कल्पयतेर्लेटि आडागमः ॐ ॥

हे परमैश्वर्ययुक्त इन्द्रदेव ! मनुष्यी सन्तानभूत प्रजाओंके पास
 आप आइये । क्योंकि-आपने वरुणदेवके साथ सम्मति करके
 इस राजाके आह्वानके विषयकी आज्ञा दी है, इस कारण आप
 आइये । हे राजन् ! वरुणके साथ एकमत हुए ये इन्द्र आपका
 आह्वान करते हैं अतः अपने राज्यमें प्रवेश करिये ॥ अपने राज्य
 में प्रवेश करके यह राजा इन्द्र आदि देवताओंका यजन करे और
 यही राजा प्रजाओंको अपने २ व्यापारमें नियुक्त करे ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

पथ्या रेवतीर्विहुधा विरूपाः सर्वाः संगत्य वरीयस्ते
 अक्रन् ।

तास्त्वा सर्वाः संविदाना ह्वयन्तु दशमीमुग्रः सुमन्ता
 वशेह ॥ ७ ॥

पथ्याः । रेवतीः । बहुधा । विरूपाः । सर्वाः । सम्संगत्य । वरीयः ।
ते । अक्रन् ।

ताः । त्वा । सर्वाः । सम्संविदानाः । ह्यन्तु । दशमीम् । उग्रः ।
सुमनाः । वश । इह ॥ ७ ॥

रेवतीः रैमत्यः धनवत्यः । ❀ “छन्दसीरः” इति मतुपो वत्त्वम् ।
“रयेर्मतौ बहुलम्” इति संप्रसारणम् । पररूपत्वम् । गुणः ।
“रेशब्दान्मतुष उदात्तत्वं वक्तव्यम्” इति मतुप उदात्तत्वम् ।
“वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ❀ । पथ्याः पथोऽनपेताः
मार्गहितकारिण्यः एतत्संज्ञा देवताः । ❀ “धर्मपथ्यर्थन्यायाद्
अनपेते” इति यत् ❀ । यद्वा पथ्याः पथि साधवः । ❀ छान्दसो
यत् ❀ । रेवतीः आपः । तदभिमानिन्ग्रो देवताः । “आपो वै
रेवतीः” [तै० ब्रा० ३. २. ८. २] इति श्रुतेः । ता विशेष्यन्ते ।
बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना विरूपाः विविधाकाराः एवंविधा याः
सन्ति ताः सर्वाः संगत्य संभूय हे राजन् ते तव वरीयः उरुतरं
श्रेयः अक्रन् कुर्वन्तु । ❀ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुनि
“मियस्थिरं” इत्यादिना वरादेशः । अक्रन्निति । करोतेर्लुङि
“मन्त्रे घस०” इति ल्लेलुक् ❀ । हे राजन् ताः सर्वा देवताः
संविदानाः ऐकमत्यं प्राप्ताः सत्यः [त्वा] ह्यन्तु त्वां राष्ट्रप्रवे-
शार्थम् आह्वयन्तु । ताभिराहूतः इह अस्मिन् राष्ट्रे उग्रः उद्गूर्ण-
वत्स्त्वं सुमनाः संतुष्टमनाः सन् दशमीम् नवतिसंवत्सरोर्ध्वभा-
विनीं वर्षदशकात्मिकां चरमावस्थाम् । ❀ अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ❀ । तावत्पर्यन्तं वस निवस । जरापर्यन्तं स्वकीयं राज्यं
निष्कण्टकं भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥

इति तृतीयकाण्डे प्रथमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

हे राजन् ! धनवान् मार्गमें हित करनेवाले रेवती नामक अनेक प्रकारके जो जलदेवता ‡ हैं वे सब एकत्रित होकर आपका परम कल्याण करें हे राजन् ! ये सब देवता एकमत होकर आपको राष्ट्रप्रवेशके लिये आह्वान करें, उनके आह्वान करने पर आप प्रचंड बल वाले और मनमें संतुष्ट होकर नवम् वर्षसे आगे आने वाली सौ वर्षकी अवस्था तक राज्यमें रहिये अर्थात् घुड़ापे तक निष्कण्टक रीतिसे राज्यको भोगिये ॥ ७ ॥

तृतीयकाण्डके प्रथम अनुष्ठाक्रमे चतुर्थं सूक्त समाप्त (७५) ॥

“आयमगन् पर्णमणिः” इत्यनेन सूक्तेन तेजोबलायुर्धनादिपुष्टये पलाशवृक्षमणिं वासितं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य वन्नीयात् । तथा च सूत्रम् । “आयमगन् [३. ५] अयं प्रतिसरः [८. ५] अयं मे वरुणः [१०. ३.] अरातीयोः [१०. ६] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् वध्नाति” इति [कां० ३. २] ॥ उक्तो वासितशब्दार्थः ॥

तथा “आद्विरसीं संपत्कामस्य” इति [न० क० १७] विहितायां महाशान्ती पलाशमणिग्रन्थेऽपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “आयमगन्निति मन्त्रोक्तम् आद्विरस्याम्” इति [न० क० १६] ॥

“आयमगन् पर्णमणिः” इस सूक्तसे तेज बल आयु और धन आदिकी पुष्टिके लिये पलाशवृक्षकी मणिको वासित सम्पातित और अभिमन्त्रित करके बाँधे । इसी बातको सूत्रमें भी कहा है, कि—“आयमगन् (इस प्रथमकाण्डके पञ्चमसूक्त) अयं प्रतिसरः (इस अष्टमकाण्डके पञ्चमसूक्त) अयं मे वरुणः (इस दशमकाण्डके तृतीयसूक्त) और अरातीयोः (इस दशमकाण्डके छठे

‡ तैत्तिरीय ब्राह्मण ३।२।८।२ में कहा है, कि—“आपो वै रेवतीः ।—जल रेवती है” ॥

सूक्त) में कथित वासितोंको बाँधे” (कौशिक सूत्र ३। २) ॥
वासित शब्दका अर्थ पहिले कहा जा चुका है ॥

तथा “आंगिरसीं सम्पत्कामस्य-सम्पत्ति चाहने वालेके लिये
आंगिरसी महाशान्तिको करावे” इस नक्षत्रकल्प १७ से विहित
आंगिरसी महाशान्तिके पलाशमणिवन्धनमें भी यह सूक्त है ।
इसी बातको नक्षत्रकल्पमें कहा है, कि-“आयमगन्निति मंत्रोक्त
आंगिरस्याम्” (नक्षत्रकल्प १६) ॥

तत्र प्रथमा ॥

आयमंगन् पर्णमणिर्वली बलेन प्रमृणन्सपत्नान् ।
ओजो देवानां पय ओषधीनां वर्चसा मा जिन्वत्व-
प्रयावन् ॥ १ ॥

आ । अयम् । अगन् । पर्णमणिः । वली । बलेन । प्रमृणन् ।
सपत्नान् ।

ओजः । देवानाम् । पयः । ओषधीनाम् । वर्चसा । मा । जिन्वतु ।
अप्रयावन् ॥ १ ॥

अयम् अस्मदादिभिः संपदर्थं ध्रियमाणः पर्णमणिः । पर्णः
पलाशवृक्षः सोमपर्णोद्भूतत्वात् “सोर्यं पर्णः सोमपर्णाद्धि जातः”
[तै० ब्रा० १.२.१.६] इति श्रुतेः । आगन् आगच्छतु । किंविधः ।
वली अतिशयितबलवान् । अभिमतफलं दातुं समर्थ इत्यर्थः ।
अत एव बलेन स्वकीयेन सामर्थ्यातिशयेन सपत्नान् शत्रून् प्रमृणन्
प्रकर्षेण हिंसन् । आगच्छतु इति संबन्धः । पुनस्तमेव विशिनष्टि ।
देवानाम् इन्द्रादीनाम् ओजः बलरूपः तथा ओषधीनाम् सर्वासां

पयः सारभूतः । ओषधिसारसोमजन्यत्वात् । एवंलक्षणः पर्णमणिः
अप्रयावन् अप्रयावा मां विहाय अनपगन्ता सन् [मा] मां वर्चसा
तेजसा जिन्वतु प्रीणयतु । तेजस्विनं करोतु इत्यर्थः । ॐ हिवि
दिवि धिवि [जिवि] प्रीणनार्थाः । इदित्वाद् जुम् । अप्रयाव-
न्निति । यातेर्वनिप् । “मुपां मुलुक्” इति सोलुक् । नलोपा-
भावश्चान्दसः ॐ । यद्वा हे अप्रयावन् अप्रयातः सर्वदा धार्यमाणः ।
ॐ “न हिंसंमुद्धयोः” इति नलोपाभावः ॐ ॥ हे मणे मा मां
तेजसा जिन्वतु । ॐ पुरुषव्यत्ययः ॐ । जिन्वेत्यर्थः ॥

अभिमत फल देनेमें समर्थ अत एव अपने बलसे शत्रुओंको
मारती हुई यह पलाशावृक्षकी मणि आवे, इन्द्र आदिकी बलरूप
और सब औषधियोंकी सारभूत यह पर्णमणि मुझे न छोड़ कर
मुझे तेजसे तेजस्वी करे ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

मयिं क्षत्रं पर्णमणे मयिं धारयताद् रयिम् ।

अहं राष्ट्रस्यांभीवर्गे निजो भूयासमुत्तमः ॥ २ ॥

मयि । क्षत्रम् । पर्णमणे । मयि । धारयताद् । रयिम् ।

अहम् । राष्ट्रस्य । अभीवर्गे । निजः । भूयासम् । उत्तमः ॥ २ ॥

हे पर्णमणे पलाशनिर्मितमणे क्षत्रम् । बलनामैतत् । बलं क्षत्रिय-
जातिं वा मयि मणिधारके धारयताद् धारय स्थापय ॥ तथा रयिम्
धनं च [मयि] धारयतात् । ॐ धारयतेहंस्नातद् आदेशः ॐ ॥
अहं च त्वद्धारणाद् राष्ट्रस्य राज्यस्य अभीवर्गे आवर्जने स्वा-
धीनीकरणे निजः अनन्यसहायः उत्तमः उत्कृष्टतमो भूयासम् ।

+ तैत्तिरीय ब्राह्मण १ । २ । १ । ६ में कहा है, कि—“सोऽयं
पर्णः सोमपर्णाद्धि जातः ।—यह पलाश सोमपर्णसे उत्पन्न हुआ ।

स्वबाहुबलेनैव सर्वं राष्ट्रं वशीकृत्य सर्वश्रेष्ठो भवानीत्यर्थः ।
 ❀ अभीवर्गे इति । अभिपूर्वाद् वृजेर्भावे घञ् । “उपसर्गस्य घञ्य-
 मतुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः । उत्तम इति । “उत्तमशश्वत्तमौ
 सर्वत्र” इति उज्झादिषु पाठाद् अन्तोदात्तः ❀ ॥

हे पलाशनिर्मितमणे ! बलको और धनको मुझमें स्थापित
 कर और मैं भी राज्यको स्वाधीन करनेमें दूसरेकी अपेक्षा न
 करने वाला होऊँ अर्थात् अपने भुजबलसे ही सम्पूर्ण राष्ट्रको
 वशमें करके सर्वश्रेष्ठ होजाऊँ ॥ २ ॥

तृतीया ॥

यं निदधुर्वनस्पतौ गुह्यं देवाः प्रियं मणिम् ।

तमस्मभ्यं सहायुषा देवा ददतु भर्तवे ॥ ३ ॥

यम् । निदधुः । वनस्पतौ । गुह्यम् । देवाः । प्रियम् । मणिम् ।

तम् । अस्मभ्यम् । सह । आयुषा । देवाः । ददतु । भर्तवे ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्या यम् अभीष्टफलदत्त्वेन प्रसिद्धम् अत एव प्रियम्
 प्रियंकरं गुह्यम् गोपनीयं मणिं वनस्पतौ पलाशवृक्षे निदधुः निहि-
 तवन्तः । ❀ वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् ।
 “उभे वनस्पेत्यादिषु युगपत्” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गुह्यम्
 इति । गुह्यं संवरणे इत्यस्मात् “शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्”
 इति क्यप् ❀ । तम् तथाविधं मणिम् अस्मभ्यं भर्तवे भरणाय ।
 ❀ तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ❀ । आयुषा सह देवाः ददतु प्रयच्छन्तु ।
 ❀ हुदाब्दाने इत्यस्मात् “अदभ्यस्तात्” इति भस्य अदादेशः ❀ ॥

इन्द्र आदि देवताओंने अभीष्ट फलदाता होनेसे प्रसिद्ध अत
 एव प्रिय गोपनीय मणिको पलाशवृक्षमें रक्खा है देवता उस मणि
 को हमारा भरण करनेके लिये दें और आयुको भी दें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

सोमस्य पर्णः सह उग्रमागन्निन्द्रेण दत्तो वरुणेन शिष्टः
तं प्रियासं बहु रोचमानो दीर्घायुत्वायं शतशारदाय ४
सोमस्य । पर्णः । सहः । उग्रम् । आ । अग्नः । इन्द्रेण । दत्तः ।

वरुणेन । शिष्टः ।

तम् । प्रियासम् । बहु । रोचमानः । दीर्घायुत्वायं । शतशारदाय ४

सोमस्य घुल्लोकस्थायाः सोमलतायाः पर्णः आहरणसमये भूमौ पतितपर्णा इ उद्भूतः । श्रूयते हि “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत् । तत् पर्णोभवत् । तत् पर्णस्य पर्णत्वम्” [तै० सं० ३. ५. ७. १] इति । उग्रम् उद्गूर्णं मभूतं सहः पराभिभवनक्षमं बलम् उक्तलक्षणबलरूपः एवंलक्षणो मणिः आगन् माम् आगच्छतु । कथंभूतः । इन्द्रेण देवेन दत्तः वरुणेन शिष्टः अनुशिष्टः अनुज्ञातः । तम् उक्तलक्षणं पर्णमणिम् बहु बहुविधं रोचमानः रोचमानम् । ❀ द्वितीयायाः “सुपां सुलुक्” इति सुः ❀ । मणिं प्रियासम् प्रियासं धारयेयम् । किमर्यम् । शतशारदाय शतसंवत्सरपरिमिताय दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय । ❀ दीर्घायुत्वायेति पदम् “दीर्घायुत्वाय बृहते रणाय” [२. ४. १] इत्यत्र व्याख्यातम् । शरदेव शारदम् । मङ्गलदेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकः अण् । यद्वा शरदः ऋतोः संपन्वी शारदः संवत्सरः । “तस्येदम्” इति अण् । उभयत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥

दूसरेका तिरस्कार करनेमें समर्थ सोमके पर्णकी मणि मुझे प्राप्त हो । इन्द्रदेवकी दी हुई और वरुणदेवकी अनुशिष्ट दमकती

हुई पर्णमणिको मैं सौ वर्ष तककी दीर्घायु पानेके लिये धारण करता हूँ ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

आ मारुक्षत् पर्णमणिर्मह्या अरिष्टतातये ।

यथाहमुत्तरोसान्यर्यम्ण उत संविदः ॥ ५ ॥

आ । मा । अरुक्षत् । पर्णमणिः । महौ । अरिष्टतातये ।

यथा । अहम् । उत्तरः । असानि । अर्यम्णः । उत । समुऽविदः ५

अयं पर्णमणिः महौ महत्यै अरिष्टतातये । रिष्टं हिंसनम् तदभावः अरिष्टम् । तत्क्रियायै । ❀ “शिवशपरिष्टस्य करे” इति अरिष्टशब्दात् करोत्यर्थे तातित् प्रत्ययः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ❀ । मा माम् आरुक्षत् आरोहतु मयि चिरं वर्तताम् । ❀ रुहेश्चान्दसे लुङि “शल इगुपधाद् अनिटः कसः” इति कसप्रत्ययः ❀ । अर्यम्णः । अरीन् यमयतीति अर्यमा अधिकवत्तः पुरुषदाता च । अर्यमा अधिकधनः । “यः खलु वै ददाति सौर्यमा” [तै० सं० २. ३. ४. १] इति श्रुतेः । तस्माद् अघिकात् उत अपि च संविदः समानज्ञानात् । समवत्ताद् इत्यर्थः । तस्माद् यथा येन प्रकारेण अहम् मणिधारकः उत्तरः उत्कृष्टतरः असानि भवानि । तथा आरुक्षत् इति संबन्धः । ❀ अस्तेलोटि “आहुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः । अर्यम्ण इति । “अघ्नोपोऽनः” इत्यकारलोपे उदात्तनिष्ठचिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ❀ ॥

यह पर्णमणि मेरा बड़ा भारी कल्याण करनेके लिये मुझमें चिरकाल तक रहे मैं शत्रुओंका दमन करने वाले परम बली बड़े

(४०) अथर्ववेदसंहितासभाष्य-भाषानुवादसहित

भारी दाता अर्यमा ‡ से और समान बल वालेसे भी जिस प्रकार श्रेष्ठ होऊँ तिस प्रकार यह मणि मेरे (हाथ पर) चढ़ी है ॥५॥

पृष्ठी ॥

ये धीवानो रथकाराः कर्माः ये मनीषिणः ।

उपस्तीन् पर्णं मह्यं त्वं सर्वान् कृण्वभितो जनान् ६

ये । धीवानः । रथकाराः । कर्माः । ये । मनीषिणः ।

उपस्तीन् । पर्णं । मह्यम् । त्वम् । सर्वान् । कृणु । अभितः । जनान् ६

ये धीवानः धीवराः मात्स्यकाः । ॐ दधातेः क्वनिपि “घुमा-
स्था०” इत्यादिना ईत्वम् ॐ । ये च रथकाराः रथनिर्मातारो
जातिविशेषाः । उक्तं हि ।

रथकारस्तु महिष्यात् करण्यं यस्य संभवः

इति [अमरः] । वैश्यायां क्षत्रियाद् उत्पन्नो महिष्यः ।
शूद्रायां वैश्याद् उत्पन्ना करणी । ये कर्माः अयस्कारप्रभृतयः
ये च मनीषिणः मनस ईशितारो बुद्धिविशेषोपजीविनः । हे पर्णं
तद्विकार मण्ये त्वम् । ॐ विकारे प्रकृतिशब्दः ॐ । सर्वान् उक्तो-
पलक्षितान् जनान् मह्यम् । ॐ पष्ठचर्ये चतुर्थी ॐ । मम अभितः
सर्वतः उपस्तीन् सेवार्थं समीपे विद्यमानान् उपासीनान् वा कृणु
कुरु । ॐ उपपूर्वाद् अस्तेः कर्तरि क्तिच् । “छन्दस्युभयथा” इति
सार्वधातुकत्वाद् भूभावाभावः । अलोपश्च । आसेर्वा । आदि-
लोपश्चान्दसः ॐ ॥

जो मच्छीसे आजीविका चलानेवाले धीवर हैं और जो रथको

‡ “यः खलु वै ददाति सोऽर्यमा ॥—जो देता है वह अर्यमा
है” (तैत्तिरीयसंहिता २ । ३ । ४ । १) ॥

बनाने वाले रथकार हैं ‡ और जो लुहार आदि कर्मकार हैं और बुद्धिसे आजीविका चलानेवाले मनीषी हैं हे पर्ण (पलाश) से बनी हुई मणो ! इन सब मनुष्योंको तू मेरे चारों ओर सेवाके लिये समीपमें विद्यमान कर ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

ये राजानो राजकृतः सूता ग्रामण्यश्च ये ।

उपस्तीन् पर्णं मह्यं त्वं सर्वान् कृण्वभितो जनान् ७

ये । राजानः । राजकृतः । सूताः । ग्रामण्यः । च । ये ।

उपस्तीन् । पर्णम् । मह्यम् । त्वम् । सर्वान् । कृणु । अभितः । जनान् ७

ये राजानः अन्यदेशाधिपा राजकृतः राजानं कुर्वन्ति राज्ये अभिषिञ्चन्तीति राजकृतः सचिवाः सूताः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाद् उत्पन्नः सूतः । तज्जातीयाः सारथ्योपजीविनो वा । ये [च] ग्रामण्यः ग्रामस्य नेतारः । ❀ “सत्सुद्विप०” इति विवप् । “एरनेकाचः०” इति यण् ❀ ॥ उपस्तीन् इत्यादि पूर्ववद् धोष्यम् ।

जो दूसरे देशके राजे हैं और जो राज्यमें राजाका अभिषेक करनेवाले राजकृत मंत्री हैं और जो ब्राह्मणसे क्षत्रियामें उत्पन्न हुए सारथ्यकर्मसे आजीविका चलानेवाले सूत हैं और जो ग्राम के नेता हैं, हे पर्णमणो ! उन सबको तू मेरी सेवा करनेके लिये मेरे चारों ओर विद्यमान कर ॥ ७ ॥

‡ रथकार रथ बनाने वालोंकी एक जाति है । जो वैश्य जाति की स्त्रीमें क्षत्रियसे उत्पन्न होता है वह माहिष्य कहलाता है और शूद्रमें वैश्यसे उत्पन्न हुई कन्या करणी कहलाती है, अमरकोशमें कहा है; कि—माहिष्यसे करणीमें जो उत्पन्न होता है वह रथकार होता है । यथा—“रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य संभवः” ॥

अष्टमी ॥

पर्णोऽसि तनूपानः सयोनिर्वीरो वीरेण मया ।

संवत्सरस्य तेजसा तेन बध्नामि त्वा मणे ॥ ८ ॥

पर्ण । असि । तनूपानः । सयोनिः । वीरः । वीरेण । मया ।

संवत्सरस्य । तेजसा । तेन । बध्नामि । त्वा । मणे ॥ ८ ॥

हे मणे त्वं पर्णोसि अमृतमयस्य सोमस्य पर्णविकारोसि ॥ अत एव तनूपानः तन्वाः शरीरस्य पाता रक्षितासि ॥ वीरः वीरस्त्वं वीरेण वीर्यवता मया सयोनिः वीर्यवत्त्वकारणेन समानजन्मासि ॥ तेन उक्तेन कारणेन संवत्सरस्य एतदुपलक्षितकालभेदनिर्वाहकस्य आदित्यस्य तेजसा युक्तं त्वा त्वां बध्नामि धारयामि त्वदीयतेजोवाप्तये धारयामि ॥

इति तृतीयकाण्डे प्रथमोऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] प्रथमोऽनुवाकः ॥

हे मणे ! तू अमृतमय सोमका पर्णविकार है, अत एव शरीरकी रक्षक है, तू वीर है वीर्यवान् होनेसे मेरी समानजन्मा है, इस कारण सूर्यके तेजसे भरी हुई तुझको मैं तेरा तेज प्राप्त करनेके लिये धारण करता हूँ ॥ ८ ॥

तृतीयकाण्डके प्रथम अनुवाकमें पञ्चम सूक्त समाप्त (७६) ॥

प्रथम अनुवाक समाप्त

द्वितीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । “तत्र पुमान् पुंसः” इति मयमं सूक्तम् । तेन अभिचारकर्मणि खदिरोत्थाश्वत्थमणि संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पाशान् इन्द्रिडालंकृतान् संपात्य अभिमन्त्र्य शत्रुमर्मणि निखनेत् ॥

तथैव अनेन सूक्तेन पूर्ववत् पाशान् अभिमन्त्र्य “तेधराञ्चः
[७]” इत्यृचा नदीप्रवाहे प्रक्षिपेत् ॥

एवमेव पूर्ववद् अभिमन्त्रितान् पाशान् “प्रैणान्नुदे” [८]
इति ऋचा अश्वत्थशाखया प्रणुदेत् ॥

[सूत्रितं हि । “पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तम् अभिहुतालंकृतं
वध्नाति यावन्तः सपत्नास्तावन्तः पाशान् इङ्गिडालंकृतान् संपा-
तवतो नूक्तान् ससूत्रांश्चम्या मर्मणि निखनति नावि ‘प्रैणान्’ =
‘नुदस्व काम’ ६. २. ४ इति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ‘तेध-
राञ्चः’ ७ इति प्रसावयति” इति । कौ० ६. २]

तथा “अभिचरतः अभिचर्यमाणस्य च” इति [न० क० १७]
विहितायां महाशान्तौ मणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं
नक्षत्रकल्पे । “आङ्गिरस्यां पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तम् अभिचरतो-
भिचर्यमाणस्य च” इति [न० क० १६] ॥

द्वितीय अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । इनमें ‘पुमान् पुंसः’ यह
पहिला सूक्त है । इससे अभिचारकर्ममें खदिरमें उगे हुए अश्वत्थ
की मणिका संपातन और अभिमंत्रण करके बाँधे ।

तथा इस सूक्तसे इङ्गिडालंकृत पाशोंको अभिमंत्रित और
सम्पातित कर शत्रुमर्ममें निखनन करे ।

तथा इसी सूक्तसे पहिलेकी समान पाशोंको अभिमन्त्रित करके
‘तेधराञ्चः’ इस सातवीं ऋचासे नदीमें प्रवाहित कर देय ।

इसी प्रकार पहिलेकी समान अभिमन्त्रित पाशोंको “प्रैणान्नुदे”
इस आठवीं ऋचासे अश्वत्थशाखासे प्रेरित करे ॥

सूत्रमें भी कहा है, कि—“पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तं अभिहुता-
लंकृतं वध्नाति यावन्तः सपत्नास्तावन्तः पाशान् इङ्गिडालंकृतान्
सम्पातवतो नूक्तान् ससूत्रांश्चम्या मर्मणि निखनति नावि “प्रैणान्”
= ‘नुदस्व कामः’ ६. २. ४ इति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति

‘तेधराञ्चः’ ७ इति प्रसावयति ॥—अर्थात् पुमान् पुंसः इस मंत्रमें कहे हुए अभिहुत अलंकृत मणिको बाँधे, जितने शत्रु हों उतने इन्द्रिदालंकृत सम्पात वाले अनूक्त समूत्र पाशोंको सेनाके द्वारा शत्रुके मर्ममें बाँधे । और ‘नुदस्व कामः’ इस नवमकाण्डके द्वितीय अनुवाकके चतुर्थसूक्तके मन्त्रमें कही हुई शाखाके द्वारा नावमें (बैठ) ‘प्रैणान्’ इस आठवीं ऋचासे पाशोंको प्रेरित करे और ‘तेधराञ्चः’ इस सातवें मन्त्रसे बहावे (काँशिकसूत्र ६।२) ॥

तथा “अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य—जिसके ऊपर अभिचार हुआ हो उसके लिये और अभिचार करने वालेके लिये” इस नक्षत्रकल्प १७ में विहित महाशान्तिके मणिवन्धनमें भी यह सूक्त है । इसी बातको नक्षत्रकल्प १६ में कहा है, कि—‘आंगिरस्यां पुमान् पुंसः इति मन्त्रोक्तं अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य च ॥—अभिचार करने वाले और जिस पर अभिचार किया जाता है उसके लिये भी की जाने वाली आंगिरसी महाशान्तिमें पुमान् पुंसः मन्त्रमें कही हुई मणिको बाँधे” ॥

तत्र प्रथमा ॥

पुमान् पुंसः परिजातोऽश्वत्थः खंदिरादधि ।

स हन्तु शत्रून् मामकान् यानहं द्वेष्मि ये च माम् १

पुमान् । पुंसः । परिजातः । अश्वत्थः । खंदिरात् । अधि ।

सः । हन्तु । शत्रून् । मामकान् । यान् । अहम् । द्वेष्मि । ये । च । माम् १

पुमान् पुंस्त्वोपेतो वीर्यातिशययुक्तो वृक्षः पुंसः तादृशाद् वृक्षात् परिजातः प्रादुर्भूतः । एतदेव विशिनष्टि । अश्वत्थः अश्वरूपः सन् अग्निस्तिष्ठत्यत्रेति अश्वत्थः । श्रूयते हि । “अग्निर्देवेभ्यो निरायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरम् अतिष्ठत् । तद्

अश्वत्थस्याश्वत्थत्वम्” [तै० ब्रा० १. १. ३. ६] इति । अस्मा-
 देव अग्निसंवन्धाद् अश्वत्थस्य शत्रुहननसमर्थत्वेन पुंस्त्वव्यप-
 देशः । खदिराद् अग्निः । अग्निः पञ्चम्यर्थानुवादी । खदिरवृक्षाद्
 उद्भूतः । इतरवृक्षेभ्यः खदिरस्य अतिशयितसारवत्त्वेन पुंस्त्व-
 निर्देशः । तथात्वं च गायत्रीसारजत्वात् । श्रूयते, हि । “वषट्कारो वै
 गायत्र्यै शिरोऽच्छिनत् । तस्यै रसः परापतत् । स पृथिवीं प्राविशत् ।
 स खदिरोऽभवत्” [तै० सं० ३. ५. ७. १] इति । स खदिरोऽत्यन्तो-
 श्वत्थो मणिरूपेण धार्यमाणः मामकान् मदीयान् शत्रून् शातयि-
 त्वा हन्तुं हिनस्तु । तानेव शत्रून् विशिनष्टि । अहं यान् शत्रून्
 द्वेष्मि अपकारकारिणो द्वेष्मि, ये च शत्रवो माम् । द्विपन्तीति विप-
 रिणामेन संबन्धः । तान् उभयविधान् हन्तु इति संबन्धः ॥

परमवीर्यमय अत एव पुरुषवृक्ष कहलाने वाले अश्वत्थ ‡ और
 गायत्रीके सारसे उत्पन्न अतः परमवली पुरुष कहलाने वाले खदिर
 वृक्ष † से उत्पन्न अर्थात् खदिरवृक्ष (खैर) में उत्पन्न अश्वत्थ
 (पीपल) मणिरूपसे धारण करने पर—मैं जिनसे द्वेष करता हूँ
 और जो मुझसे द्वेष करते हैं उन शत्रुओंको नष्ट कर डाले ॥१॥

‡ तैत्तिरीय ब्राह्मण १।१।३।६ में कहा है, कि—“अग्नि-
 देवेभ्यो निरायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरम् अति-
 ष्ठत् । तत् अश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् ॥—अग्नि देवताओंसे छुप गए
 और अश्वत्था रूप बना कर वर्ष भर तक अश्वत्थमें रहे थे, यही
 अश्वत्था अश्वत्थत्व है” ॥

† तैत्तिरीयसंहिता ३।५।७।१ में कहा है, कि—“वषट्कारो
 वै गायत्र्यै शिरोऽच्छिनत् । तस्यै रसः परापतत् । स पृथिवीं
 प्राविशत् । स खदिरोऽभवत् ॥—वषट्कारने गायत्रीके शिरको
 काटा उसका रस गिरा और पृथिवीमें प्रविष्ट हो गया, वही खदिर
 हो गया” ॥

द्वितीया ॥

तानश्वत्थ निः शृणीहि शत्रून् वैवाधदोधतः ।

इन्द्रेण वृत्रघ्ना मेदी मित्रेण वरुणेन च ॥ २ ॥

तान् । अश्वत्थ । निः । शृणीहि । शत्रून् । वैवाधदोधतः ।

इन्द्रेण । वृत्रघ्ना । मेदी । मित्रेण । वरुणेन । च ॥ २ ॥

हे वैवाध । विविधं वाधते कण्टकैरिति विवाधः खदिरः । तत्रोत्पन्नो वैवाधः । ❀ “तत्र जातः” इत्यण् ❀ । तादृश अश्वत्थ तद्विकारमणं । ❀ विकारे प्रकृतिशब्दः ❀ । दोधतः भृशं कम्पयितृन् । ❀ धूवो यद्बलुगन्तात् शतरि अन्त्यलोपरब्धान्दसः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तत्वम् ❀ । ईदृशान् तान् उक्तान् विविधान् शत्रून् निःशृणीहि निःशेषं घातय । ❀ शृ हिंसायाम् । क्रयादिः । प्वादित्वात् ह्रस्वत्वम् ❀ ॥ मणेः शत्रुहननसामर्थ्यं दर्शयति इन्द्रेणेत्यादिना । वृत्रघ्ना वृत्राख्यम् असुरं हतवता । ❀ हन्तेः “अह्नभ्रूणवृत्रेषु विवप्” इति भूते काले विवप् । कृदुत्तरपदकृतिस्वरत्वे अन्लोपे “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ❀ । तादृशेन इन्द्रेण मित्रेण वरुणेन च मेदी स्नेही । इन्द्रादिभिः शत्रुहननसामर्थ्यं सारम् आपादितोयम् आश्वत्थो मणिरित्यर्थः । ❀ विमिद्रा स्नेहे । ग्रहादित्वाद् णिनिः । घञन्ताद् वा मत्वर्थाय इनिः ❀ ॥

कण्टकोके द्वारा अनेक प्रकारसे वाधा देने वाले वैवाधोपनामक खदिरमें उत्पन्न अश्वत्थमे वनी हुई मणे । पूर्वोक्त शत्रुओंका तू पूर्णरूपसे संहार कर । (मणिकी शत्रुहननकी शक्ति दिखाते हैं, कि-) वृत्रका संहार करनेवाले इन्द्रके और वरुणके साथ हे मणे ! तेरा स्नेह है । तात्पर्य यह है, कि-इन्द्र आदिने शत्रुसंहारकी सार यह आश्वत्थ मणि धारण की थी ॥ २ ॥

तृतीया ॥

यथाश्वत्थ निरभनोन्तर्महत्यर्णवे ।

एवा तान्तसर्वानिर्भङ्गधि यानहं द्वेष्मि ये च माम् ३

यथा । अश्वत्थ । निःअभनः । अन्तः । महति । अर्णवे ।

एव । तान् । सर्वान् । निः । भङ्गधि । यान् । अहम् । द्वेष्मि ।

ये । च । माम् ॥ ३ ॥

हे अश्वत्थ मण्युपादानभूत वृक्ष महति विस्तीर्ण्य अर्णवे अन्तरिक्षे । “अस्मिन् महत्यर्णवेन्तरिक्षे” [तै० सं० ४. ५. ११. १] इति लिङ्गाद् महार्णवः अन्तरिक्षम् । तत्र अन्तः मध्ये अन्तःखदिरकोटरे यथा येन प्रकारेण निरभिनः निर्भिद्य उत्पन्नोसि । ❀ भिदिर् विदारणे । अस्मात् लङि हल्ङ्यादिना सिपो लोपे “दश्च” इति रुत्वम् ❀ । एव एवं तान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् सर्वान् शत्रून् निर्भिन्धि निःशेषेण विदारय । ❀ भिदेर्लोपि “हुभ्रभ्यः०” इति हेर्धिरादेशः । “भ्रसोरलोपः” इत्यकारलोपः । “भ्ररो भ्ररि सवर्णे” इति दकारलोपः ❀ ॥ यान् अहम् इत्यादि गतम् ॥

हे मणिके उपादान अश्वत्थ ! तू अर्णव उपनामवाले † अन्तरिक्षमें खदिरकी खखोड़लको भेद कर जिस प्रकार उत्पन्न हुआ है इसी प्रकार तू जिनसे हम द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करते हैं उन सब शत्रुओंको पूर्णरूपसे नष्ट कर ॥ ३ ॥

† तैत्तिरीयसंहिता ४। ५। ११। १ में कहा है, कि—“अस्मिन् महत्यर्णवे अन्तरिक्षे ॥—इस महान् अर्णव अन्तरिक्षमें” ॥

चतुर्थी ॥

यः सहमानश्चरसि सासहान इव ऋपभः ।

तेनाश्वत्थ त्वया वयं सपत्नान्तसहिषीमहि ॥४॥

यः । सहमानः । चरसि । ससहानः इव । ऋपभः ।

तेन । अश्वत्थ । त्वया । वयम् । सपत्नान् । सहिषीमहि ॥४॥

यः अश्वत्थः सहमानः परान् अभिभवन् चरति वर्तते । किमिव । सासहानः स्वकीयेन दर्पेण सजातीयान् अन्यान् अत्यर्थम् अभिभवन् ऋपभ इव । ❀ सहैर्यद्गुगन्तात् लटः शानच् ❀ । हे अश्वत्थ तेन उक्तलक्षणेन त्वया वयम् त्वद्विकारभूतमणिधारकाः सपत्नान् शत्रून् सहिषीमहि सहामहे । नाशयाम इत्यर्थः । ❀ सहैराशीर्लिङ्गि रूपम् ❀ ॥

अपने दर्पसे अन्य सजातीय वृत्तोंको दवाता हुआ अश्वत्थ जैसे वृषभकी समान बढ़ता है हे अश्वत्थ ! तेरी विकार मणिको धारण करनेवाले हम ऐसे तुझको शत्रुओंका संहार करें ॥ ४ ॥
पञ्चमी ॥

सिनात्वेनान् निर्ऋतिर्मृत्योः पाशैरमोक्ष्यैः ।

अश्वत्थ शत्रून् मामकान् यानहं द्वेष्मि ये च माम् ५

सिनात् । एनान् । निःऽऋतिः । मृत्योः । पाशैः । अमोक्ष्यैः ।

अश्वत्थ । शत्रून् । मामकान् । यान् । अहम् । द्वेष्मि । ये । च ।

माम् ॥ ५ ॥

निर्ऋतिः पापदेवता अमोक्ष्यैः सर्वथा मोक्तुम् अशक्यैः ।

❀ “कृत्याश्च” “शक्ति लिङ् च” इति शक्यार्थे मुचेर्यत् प्रत्ययः ।

“चजोः कुघिएत्यतोः” इति कुत्वम् ॐ । तथाविधैर्मृत्योः पाशैः प्राणापहर्तृभिर्दामभिः [एनान् उक्तान् शत्रून्] सिनातु बध्नातु । ॐ पिञ् बन्धने । क्रयादिः ॐ ॥ अश्वत्थ शत्रून् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

हे अश्वत्थ ! मैं जिनसे द्वेष करता हूँ और जो मुझसे द्वेष करते हैं उन मेरे शत्रुओंको पापदेवता निश्चित किसी प्रकार भी न छुड़ाये जा सकने वाले मृत्युके पाशोंसे बाँध लेवें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

यथाश्वत्थ वानस्पत्यानारोहन् कृणुषेधरान् ।

एवा मे शत्रोर्मूर्धानं विष्वक् भिन्दि सहस्व च ॥ ६ ॥

यथा । अश्वत्थ । वानस्पत्यान् । आरोहन् । कृणुषे । अधरान् ।

एव । मे । शत्रोः । मूर्धानम् । विष्वक् । भिन्दि । सहस्व । च ॥ ६ ॥

हे अश्वत्थ [यथा] त्वं वानस्पत्यान् । अत्र वनस्पतिप्ररोहार्हो देशो वनस्पतिशब्देनोच्यते । तत्र भवा वानस्पत्याः । ॐ “दित्य-दित्यादित्य०” इति भवार्थे एयः । यद्वा समूहार्थे एयः ॐ । तान् वृक्षान् आरोहन् अधरान् नीचान् कृणुषे करोषि । एव एवं मे मदीयस्य शत्रोर्मूर्धानं शिरो विष्वक् सर्वतो भिन्दि विदारय । तथा सहस्व च अभिभव । विनाशयेत्यर्थः ॥

हे अश्वत्थ ! तुम वनस्पति उत्पन्न होने योग्य देशमें उत्पन्न हुए वनस्पति वृक्षों पर चढ़ते हुए जैसे उन्हें नीचा करते चले जाते हो इसी प्रकार मेरे शत्रुओंके शिरोंको पूर्ण रीतिसे विदीर्ण करो और उनका तिरस्कार करो उनको नष्ट कर डालो ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

तेधिराञ्चः प्र प्लवन्तां छिन्ना नौरिव बन्धनात् ।

न वैवाधप्रणुत्तानां पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ ७ ॥

ते । अ॒ध॒रा॒श्चः । प्र । स॒व॒न्ता॒म् । द्वि॒न्ना । नौः । ऽव॒ । व॒न्थ॒नात् ।

न । वै॒वा॒ध॒प्र॒णु॒त्ता॒ना॒म् । पु॒नः । अ॒स्ति । नि॒व॒र्त॒न॒म् ॥ ७ ॥

ते पूर्वोक्ता द्विविधाः शत्रवः अधराश्चः अधोमुखम् अश्वन्तो गच्छन्तः प्र सवन्ताम् नदीप्रवाहस्य उपर्येव गच्छन्तु । न कदाचित् पारं प्राप्नुवन्तु इत्यर्थः । ॐ अधरशब्दोपपदाद् अश्वन्तेः निवन् । सवन्ताम् इति । च्युङ् सुङ् गता । भ्वादिः ॐ । तत्र दृष्टान्तः । वन्थनात् । वध्यतेस्मिन्निति वन्थनं तीरवृक्षादिकम् वन्थात्यनेन नावम् इति [वा] वन्थनं रज्जुः । ततरिद्विन्ना विद्युक्ता नौरिव । सा यथा तीरम् अप्राप्ता नदीप्रवाहेण अधो नीयते तद्वत् ॥ अश्वत्थस्य महिमप्रख्यापनार्थं पारप्राप्तिशङ्कां वारयति नेति । वैवाधप्रणुत्तानाम् वैवाधः खदिरोत्पन्नोऽश्वत्थः तेन प्रणुत्तानां प्रणुन्नानाम् अवाङ्मुखं प्रेरितानां शत्रूणां पुनर्निवर्तनम् पुनरागमनं नास्ति । ॐ “नुदविदोन्द्राग्राहीभ्योन्यतरस्याम्” इति विकल्पनाद् निष्ठानत्वाभावः ॐ ॥

जिसमें नावें वाँधो जाती हैं उननदीके तटके वृक्षोंसे वा रस्सियों से द्विन्न हुई नाँका जैसे नदीके प्रवाहसे नीचेकी ओर ही घसीटी जाती है, इसी प्रकार दोनों प्रकारके मेरे शत्रु नदीके प्रवाहके ऊपर ही रहें, पार कभी न पहुँच सकें, (क्योंकि—) खदिरमें उत्पन्न हुए अश्वत्थासे प्रेरित शत्रुओंका पुनः आगमन नहीं होसकता ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रेणान् नुदे मनसा प्र चित्तेनोत ब्रह्मणा ।

प्रेणान् वृक्षस्य शाखयाश्वत्थस्यनुदामहे ॥ ८ ॥

प्र । ए॒नान् । नु॒दे । मन॑सा । प्र । चि॒त्तेन॑ । उ॒त । ब्रह्म॑णा ।

प्र । ए॒नान् । वृ॒क्षस्य॑ । शा॒खया॑ । अ॒श्वत्थ॑स्य । नु॒दाम॑हे ॥ ८ ॥

ए॒नान् प्रा॒गुक्ता॑न् शत्रून् मन॑सा शत्रु॒निरसन॑विषयज्ञानवता
अन्तःकरणेन प्र गु॒दे स्था॒नाद् उ॒च्चाट॑यामि ॥ चि॒त्तेन॑ मन्त्रा-
र्थचिन्तनपरेण मनोवृत्तिविशेषेण प्र गु॒दे ॥ उ॒त अपि॑ च ब्रह्म॑णा
मन्त्रेण अभिमन्त्रितया अश्वत्थस्य वृक्षस्य शत्रुवधनसाधनस्य
शाखया ए॒नान् शत्रून् प्र गु॒दाम॑हे । ❀ नु॒द मे॒रणे । तु॒दादिः ।
स्वरितेच्चाद् आत्मनेपदम् ❀ ॥

इति तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

मैं इन पहिले कहे हुए शत्रुओंको शत्रुका तिरस्कार करनेके
भावसे सम्पन्न चित्तके द्वारा स्थानसे उच्चाटन करता हूँ, मन्त्रार्थ-
चिन्तनपर मनोवृत्तिविशेषसे शत्रुका स्थानसे उच्चाटन करता हूँ
और मन्त्रसे अभिमन्त्रित शत्रुको काटनेकी साधन अश्वत्थवृक्ष
की शाखासे इन शत्रुओंको हम नष्ट करते हैं ॥ ८ ॥

तृतीयकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें प्रथम सूक्त समाप्त (७७) ॥

“हरिणस्य” इति सूक्तेन क्षेत्रियव्याधिर्भैषज्ये हरिणशृङ्गमणेर्यन्ध-
नम् तच्छृङ्गसहितोदकपायनम् हरिणचर्मणः शङ्कुच्छिद्रभागं प्रज्वा-
ज्य उदके प्रक्षिप्य तेनोदकेन उपःकाले व्याधितस्यावसेचनम् यव-
होमम् अभिमन्त्रितभक्तभक्षणं च कुर्यात् । तद् उक्तं संहिताविधौ ।
“हरिणस्येति वन्धनपायनाचमनानि शङ्कुधानज्वालेनापनक्षत्रेव-
सिञ्चति” इत्यादि [कौ० ४. ३] । अपनक्षत्रे उपःकाले इत्यर्थः ॥

“कौमारीं व्याधितस्य बालस्य” इति [न० क० १७] विहि-
तायां कौमार्याख्यायां महाशान्तौ हरिणविपाणाग्रं मणिवन्धनेपि
एतत् सूक्तम् । [तद् उक्तं] नक्षत्रकल्पे । “हरिणस्येति विपा-
णाग्रं कौमार्याम्” इति [न० क० १६] ॥

‘हरिणस्य’ सूक्तसे क्षेत्रियव्याधिकी शान्तिके लिये हरिणके सींगकी मणिको बाँधे उसके सींग मिले हुए जलको पिलावे । हिरनके चर्मके शंकुच्छिद्रभागको प्रज्वलित करके जलमें डाले, उस जलसे प्रातःकालमें रोगी पर अभिषेक करे, जौका होम करे और अभिमन्त्रित भातको खावे । इसी बातको संहिताविधिमें कहा है, कि-“हरिणस्येति बन्धनपायनाचमनानि शंकुधानज्वालेनापनक्षत्रेऽवसिञ्चति” इत्यादि (कौशिकसूत्र ४ । ३) ॥

“कौमारीं व्याधितस्य बालस्य ॥-रोगी बालकके लिये कौमारी महाशान्तिको करे” इस नक्षत्रकल्प १७ से विहित कौमारी महाशान्तिके हिरनके सींगके अग्रभागकी मणिके बन्धनमें भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । इसी बातको नक्षत्रकल्प १६ में कहा है, कि-“हरिणस्येति विपाणाग्रं कौमार्याम्” ॥

तत्र प्रथमा ॥

हरिणस्य रघुप्यदोधिं शीर्षणिं भेषजम् ।

स क्षेत्रियं विपाण्या विपूचीनमनीनशत् ॥ १ ॥

हरिणस्य । रघुः स्यदः । अधि । शीर्षणि । भेषजम् ।

सः । क्षेत्रियम् । विज्ञानया । विपूचीनम् । अनीनशत् ॥ १ ॥

रघुप्यदः रघु लघु शीघ्रं स्यन्दते गच्छतीति रघुप्यत् ।

❀ स्यन्देः विषप् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “बालमूलम्”

इत्यादिना रघोर्लत्वविकल्पः ❀ । तथाविधस्य हरिणस्य कृष्ण-

मृगस्य अधिशीर्षणि शिरसि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ❀ “शीर्ष-

श्चन्दसि” इति सप्तम्यां शीर्षन्नादेशः ❀ । भेषजम् रोगनिवर्तकं

शृङ्गरूपम् औषधम् अस्ति । सः हरिणः विपाण्या स्वशृङ्गेण क्षेत्रि-

यम् परक्षेत्रे चिकित्स्यं मातापितृशरीराद् आगतं क्षयकुष्ठापस्मारा-

दिकं विपूचीनम् विष्वक् सर्वतः अनीनशत् नाशयत् । ❀ विपुपूर्वाद्
अश्वतेः क्विन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “विभाषाश्चे-
रदिक् स्त्रियाम्” इति स्वार्थिकः खः । “अचः” इत्यकारलोपे
“चौ” इति दीर्घः ❀ ॥

शीघ्रतासे चलनेवाले कृष्णमृगके शिरमें रोगको दूर करनेवाली
सींगरूप औषध है वह हरिण अपने सींगसे दूसरेके शरीरमें
चिकित्सा करने योग्य माता पिताके शरीरसे आई हुई क्षय कुष्ठ
अपस्मार आदि व्याधिको सब ओरसे नष्ट करे ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अनु त्वा हरिणो वृषा पद्भिश्चतुर्भिरक्रमीत् ।

विषाणे वि ष्य गुष्पितं यदस्य क्षेत्रियं हृदि ॥ २ ॥

अनु । त्वा । हरिणः । वृषा । पद्भिः । चतुर्भिः । अक्रमीत् ।

विऽसाने । वि । स्य । गुष्पितम् । यत् । अस्य । क्षेत्रियम् । हृदि ॥ २ ॥

हे विषाणे क्षेत्रियरोगविनाशनाय मणिरूपेण धृतां त्वा त्वाम्
अनु वृषा सेचनसमर्थो युवा हरिणः मृगः चतुर्भिः पद्भिः पादैः
अक्रमीत् आक्रान्तवान् । क्षेत्रियरोगं पादप्रहारः पीडितवान्
इत्यर्थः ॥ त्वं च अस्य रुणस्य हृदि हृदये गुल्फितम् गुल्फवद्
ग्रथितं यत् क्षेत्रियम् रोगजातम् अस्ति तद् वि ष्य विनाशय ।
❀ षो अन्तर्कर्मणि । अस्मात् लोटि “ओतः श्यनि” इति
ओकारलोपः ❀ ॥

हे विषाणे ! क्षेत्रियरोगके नाश करनेके लिये मणिरूपसे
धारणकी हुई तुम्हको सेचनसमर्थ तरुण हरिण चारों पैरोंसे
आक्रान्त करता था अर्थात् तेरे प्रभावसे मृगने क्षेत्रियरोगको

पैरोंसे खूँट पीड़ित किया था अतः तू भी इस रोगीके हृदयमें जो गुल्फकी समान गुँथा हुआ क्षेत्रियरोग है उसको नष्ट कर ॥ २ ॥
तृतीया ॥

अदो यदवरोचते चतुष्पक्षमिव छदिः ।

तेनां ते सर्वं क्षेत्रियमङ्गेभ्यो नाशयामसि ॥ ३ ॥

अदः । यत् । अवरोचते । चतुष्पक्षम् इव । छदिः ।

तेन । ते । सर्वम् । क्षेत्रियम् । अङ्गेभ्यः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

अदः चन्द्रमण्डलस्थं विप्रकृष्टं यत् हरिणरूपं वस्तु अवरोचते अत्रासते । यद्वा अदः परिदृश्यमानं यद् भूमौ आस्तृतं हरिणं चर्म अवरोचते । किमिव । चतुष्पक्षम् चतुष्कोणं छदिरिव । द्वाघते अनेन गृहम् इति छदिस्तृणकटः स इव । ॐ छद अपवारणे इत्यस्माद् एयन्तात् अर्चिशुचिदुष्टपिद्धादिछदिभ्य इतिः [उ० २. १०७] इति इसि प्रत्ययः । “इस्मन्त्रन्विषु च” इत्युपग्राहस्वत्वम् ॐ । तेन चन्द्रमण्डलस्थहरिणात्मकेन पुरोवर्तिणा वा चर्मणा हे रुग्ण ते तत्र सर्वम् क्षयकुष्ठादिरूपेण बहुविधं क्षेत्रियमरोगम् अङ्गेभ्यः कुत्स्तावयवेभ्यो नाशयामसि नाशयामः ॥

चन्द्रमण्डलमें जो यह हरिणरूप वस्तु, प्रकाशित होरही है अथवा यह जो भूमिमें बिद्धा हुआ हिरनका चर्म चार कोने वाले तृणकट (घर) की समान दिख रहा है हे रोगिन् ! उस चन्द्रमण्डलस्थित हरिणसे वा सामनेके हिरणचर्मसे जो तेरे क्षय कुष्ठ आदि अनेक प्रकारके क्षेत्रियरोगको नष्ट करता हूँ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अमू ये दिवि मुभगे विवृतौ नाम तारके ।

वि क्षेत्रियस्य मुञ्चतामधमं पाशमुत्तमम् ॥ ४ ॥

अमू इति । ये इति । दिवि । सुभगे इति सुऽभगे । विऽचृतौ ।
नाम । तारके इति ।

वि । क्षेत्रियस्य । मुञ्चताम् । अधमम् । पाशम् । उत्तमम् ॥ ४ ॥

दिवि द्युलोके अमू परिदृश्यमाने सुभगे शोभनभाग्ययुक्ते ये
प्रसिद्धे । विचृतौ नाम तारके इत्यादि शिष्टम् “उदगातां भगवती”
इत्यत्र [२. ८. १] विस्तरेण व्याख्यातम् ॥

ये जो आकाशमें विचृत नामके (मूलनामके) सौभाग्ययुक्त
तारे हैं । ये माता पिताके अंगोंसे शरीरमें आये हुए पुत्र आदि
के क्षेत्र (शरीर) में चिकित्सा करने योग्य तब कुछ अपस्मार
आदि क्षेत्रिय रोगके नीचेके और ऊपरके शरीरमें स्थित पाशकी
समान बंधक रोगके बीजको (शरीरसे) अलग करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

आप इद वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्त्वा मुञ्चन्तु क्षेत्रियात् ५

आपः । इत् । वै । ऊं इति । भेषजीः । आपः । अमीवच्चातनीः ।

आपः । विश्वस्य । भेषजीः । ताः । त्वा । मुञ्चन्तु । क्षेत्रियात् ५

आप इद्वै । इदित्यवधारणे । उः पूरणः । आप एव खलु
भेषजीः भेषजभूताः अभिषेकपानादिना रोगापनोदनेन मुखहेतवः ।

❀ “केवलमामकं” इत्यादिना भेषजशब्दाद् ङीप् । उदात्त-
निष्ठत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । “वा वृन्दसि” इति जसि
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ❀ । तथा आप एव ओषधिरूपेण परिणताः
अमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्यः । ❀ चात-

यतिर्नाशने इत्युक्तं ॐ । आप एव विश्वस्य सर्वस्य रोगस्य भेषजीः । औषधान्तरवद् न कस्यचिदेव रोगस्य भेषजं किं तु सर्वेषामपीत्यर्थः । अपां भेषजरूपत्वम् अन्यत्र स्पष्टम् आमनातम् “अप्सु मे सोमो अब्रवीद् अन्तर्विरवानि भेषजा” [ऋ० १. २३. २०] इति । ताः एवम् उक्तसामर्थ्योपेता आपः हे व्याधिगृहीत त्वा त्वां क्षेत्रियात् रोगाद् मुञ्चन्तु वियोजयन्तु ॥

जल ही भेषज हैं अर्थात् अभिषेक पान आदिसे रोगको दूर करनेके कारण सुख देने वाले हैं । तथा जल ही औषधिरूपमें परिणित होकर रोगोंके दूर करने वाले हैं और जल ही सब रोगों की औषध हैं । तात्पर्य यह है, कि—दूसरी औषधियोंकी समान जल किसी एक रोगकी औषध नहीं हैं किंतु सब ही रोगोंकी औषध हैं † ऐसे जल हे रोगिन् ! तुझे क्षेत्रियरोगसे छुड़ावें ॥५॥

पृष्ठी ॥

यदासुतेः क्रियमाणायाः क्षेत्रियं त्वां व्यानशे ।

वेदाहं तस्य भेषजं क्षेत्रियं नाशयामि त्वत् ॥ ६ ॥

यत् । आसुतेः । क्रियमाणायाः । क्षेत्रियम् । त्वा । विऽआनशे ।

वेद । अहम् । तस्य । भेषजम् । क्षेत्रियम् । नाशयामि । त्वत् ६

हे रुग्ण त्वा त्वां क्रियमाणायाः स्वीक्रियमाणाया आसुतेः ।

आसूयते आसिच्यते इत्यासृतिर्द्वीभूतम् अन्नम् । [तस्मात् अ] यथोपयुज्यमानाद् अन्नाद् यत् क्षेत्रियं कुष्टादिरूपे व्यानशे व्यामोत् । ॐ अश्रुव्याप्तौ । लिटि “अश्रोतेश्च” इति दीर्घाभूताद्

† ऋग्वेदसंहिता १ । २३ । २० में कहा है, कि—“अप्सु मे सोमो अब्रवीत् अन्तर्विरवानि भेषजा ॥—सोमदेवताने मुझसे कहा है, कि—जलके भीतर सम्पूर्ण औषधियाँ हैं” ॥

अभ्यासाद् उत्तरस्य नुद् ॐ । तस्य उक्तलक्षणस्य रोगस्य भेष-
जम् निवर्तकम् औषधं यवादिरूपम् अहम् चिकित्सको वेद
जानामि । ॐ “विदो लोयो वा” इति उत्तमे खलि रूपम् ॐ ॥
अतः त्वत् त्वत्तः सकाशात् क्षेत्रियं नाशयामि । ॐ त्वद् इति ।
“पञ्चम्या अत्” [“एकवचनस्य च”] इति युष्मदुत्तरस्य ङसे-
रदादेशः ॐ ॥

हे रोगिन् ! तेरे उपयोगमें लाये हुए अन्नसे जो कुष्ठ आदि
रूप क्षेत्रियरोग तुझमें व्याप्त होगया है उस रोगको हटाने वाली
जौ आदि औषधको मैं चिकित्सक जानता हूँ, अत एव तुझमेंसे
मैं क्षेत्रियरोगको नष्ट करता हूँ ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अपवासे नक्षत्राणामपवास उपसामुत् ।

अपास्मत् सर्वं दुर्भूतमपं क्षेत्रियमुच्छतु ॥ ७ ॥

अपवासे । नक्षत्राणाम् । अपवासे । उपसाम् । उत् ।

अप । अस्मत् । सर्वम् । दुःभूतम् । अप । क्षेत्रियम् । उच्छतु ७

नक्षत्राणाम् तारकाणाम् । ॐ नक्षत्राणि नक्षत्रैर्गतिकर्मणः इति
हि यास्कः [नि० ३. २०] । अमिनक्षि० [उ० ३. १०५] इत्या-
दिना नक्षत्रगतौ इत्यस्माद् अत्रन् प्रत्ययः ॐ । तेषाम् अपवासे
अपगमनकाले उपसः प्रारम्भे । उत्तशब्दो विकल्पार्थः । अथ वा
उपसाम् । प्रतिदिवसम् आहत्यपेक्षया उपसाम् इति बहुवचन-
निर्देशः । तासाम् अपवासे अपगमने । प्रभातकाले इत्यर्थः ।
तस्मिन् क्रियमाणेन अभिषेकादिना सर्वम् निखिलं दुर्भूतम् रोग-
निदानभूतं दुष्कृतम् अस्मत् अस्मत्तः अप उच्छत्विति संबन्धः ।
अपगच्छतु इत्यर्थः । ततः क्षेत्रियम् कुष्ठापस्मारादिरूपम् अप

उच्छत्तु अस्मत्तः अपगच्छतु । सकारणं रोगजातं निवर्तताम् इत्यर्थः ।

❀ उद्धी विवासे ❀ ॥

[इति] तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

नक्षत्रोक्ते दूर होने पर अर्थात् उपःकालमें अथवा उपःकालके बीतने पर अर्थात् प्रतिदिन प्रभातकालमें किये हुए अग्निपेक आदिसे रोगका कारण संपूर्ण पाप हमसे दूर होवे । फिर कुछ अपस्माररूप क्षेत्रियरोग हमसे दूर होजावे अर्थात् कारणसहित रोग हमसे दूर होजावे ॥ ७ ॥

तृतीयकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें दूसरा सूक्त समाप्त (७८) ॥

“आ यातु मित्रः” इति सूक्तेन उपनयनकर्मणि माणवकं नाभिदेशे संस्पृश्य अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “दक्षिणेन पाणिना [नाभिदेशे] संस्तभ्य जपति ‘अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु’ [१. ६] ‘विरवे देवा वसवः’ [१. ३०] ‘आ यातु मित्रः’ [३. =] ‘अमुत्र भूयात्’ [७. ५५]” इत्यादि [कौ० ७. ६] ॥

अस्य सूक्तस्य आयुष्यगणे पाठात् “मेधाजननायुष्यैर्जुह्यात्” [कौ० ७. =] इत्यादिष्वपि विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

एवमेव नक्षत्रकल्पेपि “आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” [न० क० १८] इत्यादिष्वपि अस्य विनियोगः ॥

परिशिष्टेपि ।

आयुष्यश्चाभयथैव तथा स्वस्त्ययनो गणः [प० ५. ३]

इत्यादिषु च ॥

“इहेदसाय” [४] इत्यनया विवाहे शुल्कद्रव्यं पृथगकृत्य इदं द्रव्यं तव इदं वमेति द्वाभ्यां निवर्तयेत् । सूत्रितं हि । “इहेदसायेत्येतया शुल्कम् अपाकृत्य द्वाभ्यां निवर्तयतीह तव राख्यताम् अत्र वमेति यथा वा मन्यन्ते” इति [कौ० १०. ५] ॥

“सं वो मनांसि” [५, ६] इति द्वाभ्यां सामनस्यकर्मणि

ग्राममध्ये संपातितोदकुम्भनिनयनम् त्रिवर्षवत्सिकाया गोः पिशितानां प्राशनम् संपातितान्नप्राशनम् संपातितसुरायाः पायनम् तथाविधप्रपोदकपायनं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । “सं वो मनांसि [५] संज्ञानं नः [७. ५४] इति सांमनस्यान्युदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयत्येवं सुराकुलिजं त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्लानि पिशितान्याशयति भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति” इति [कौ० २. ३] ॥

“आ यातु मित्रः” इस सूक्तसे उपनयनकर्ममें बालकके नाभिदेशको छूकर अनुपमंत्रण करे । इसी बातको कौशिकसूत्र ७ । ६ में कहा है, कि—“दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशे संस्तभ्य जपति ‘अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु’ (१ । ६) ‘विश्वे देवा वसवः’ (१ । ३०) ‘आ यातु मित्रः’ (३ । ८) ‘अमुत्र भूयात्’ (७ । ५५)” इत्यादि ॥

इस सूक्तका आयुष्यगणमें पाठ है अत एव ‘मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात् ॥—मेधाजनन और आयुष्यगणके मंत्रोंसे होम करे” इस कौशिकसूत्र ७ । ८ के अनुसार जहाँ इनका विनियोग हो तहाँ इस सूक्तका भी पाठ होगा ।

इसी प्रकार “आयुष्य शांतिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” इस नक्षत्रकल्प १८ के अनुसार ऐरावती महाशांतिमें भी इसका विनियोग होगा ।

‘इहेदसाय’ इस चौथी ऋचासे विवाहमें शुल्कद्रव्यको अलग रखकर ये द्रव्य तेरा है ये द्रव्य मेरा है, ये मेरा है इस प्रकार विभाग करे । सूत्रमें भी कहा है, कि—“इहेदसायेत्येतया शुल्कं अपाकृत्य द्वाभ्यां निवर्तयतीह तव राध्यताम् अत्र ममेति यथा वा मन्यन्ते” इति (कौशिकसूत्र १० । ५)

सं वो मनांसि इन ५ वीं और छठी ऋचासे सांमनस्य कर्ममें

ग्रामके मध्यमें संपातित जलपूर्ण कुम्भको लावे तीन वर्षकी गौके पिशितका प्राशन करे, सम्पातित अन्नका प्राशन करे, संपातित मुराको पिलावे और पाँके सम्पातित जलको पिलावे । इसी बात को कौशिकसूत्र २ । ३ में कहा है, कि—“सं वो मनांसि (५) संज्ञानं न (७ । ५४) इति सांमनस्यान्युदकुलिजं सम्पातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयत्येवं मुरकुलिजं त्रिहायण्या घन्सतर्याः शुक्लानि पिशितान्याशयति भक्तं मुरां प्रपां सम्पातवत् करोति ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ यातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन्
पृथिनीमुखियाभिः ।

अथास्मभ्यं वरुणो वायुरग्निर्वृहद् राष्ट्रं संवेशयन् दधातु

आ । यातु । मित्रः । ऋतुभिः । कल्पमानः । सम्वेशयन् ।

पृथिवीम् । उक्षियाभिः ।

अथ । अस्मभ्यम् । वरुणः । वायुः । अग्निः । वृहद् । राष्ट्रम् ।

सम्वेशयन् । दधातु ॥ १ ॥

मित्रः । मीतेर्मरणात् त्रायते इति मित्रः एतन्नामको देवः । ☉

मित्रः प्रमीतेस्त्रायते इति हि निरुक्तम् [नि० १०. २१] ☉ ।

यद्वा सर्वेषां मित्रवद् उपकारकः । “मित्रं देवाः” इति प्रक्रम्य

आम्रातम् । “सर्वस्य वा अहं मित्रम् अस्मि” [तै० सं० ६. ४.

८. १] इति । सः मित्रः आ यातु अस्मद्रक्षणार्थम् आगच्छतु ।

कीदृशः । ऋतुभिः वसन्ताद्यैः कल्पमानः । ऋतुसातत्येन दीर्घम्

आयुः कर्तुं समर्थो भवन्नित्यर्थः । ऋतूषु सामर्थ्ये । लट् शानच् ।

शपि “कृपो रो लः” इति लत्वम् । ० अदुपदेशान्नसर्वधातुकं”
[इति] अनुदात्तत्वे शपः पित्वाद् अनुदात्तत्वे च धातुस्वरेण आद्यु-
दात्तत्वम् ❀ । किं कुर्वन् । उल्लियाभिः गोभिः । किरणैरित्यर्थः ।
‘पृथिवीम् विस्तीर्णी भूमिं संवेशयन् व्याप्नुवन् ॥ अथ मित्रागम-
नानन्तरं वरुणः वायुः अग्निश्च अस्मभ्यम् बृहत् महत् राष्ट्रम् राज्यं
संवेश्यम् संवेशार्हम् अवस्थानयोग्यं दधातु विदधातु प्रकरोतु ।
प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । ❀ संपूर्वाद् विशेः अर्हार्थे यत् प्रत्ययः ❀

मरणसे रक्षा करने वाले वा मित्रकी समान सवका उपकार
करने वाले मित्र नामक देवता अपनी किरणोंसे पृथिवीको व्याप्त
करते हुए वसन्त आदि ऋतुओंसे हमारी दीर्घायु करनेमें समर्थ
होते हुए आवें मित्रदेवताके आगमनके अनन्तर वरुण वायु और
अग्निदेवता हमें षडे भारी राज्य पर बैठने योग्य करें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

धा॒ता रा॒तिः स॒वि॒तेर्दं जु॒षन्ता॒मिन्द्र॒स्त्वष्ट्रा॒ प्रति॑ ह॒र्यन्तु॑
मे वचः ।

हु॒वे दे॒वीमदि॒तिं शूर॑पु॒त्रां स॒जा॒ता॒नां म॒ध्यमे॒ष्टा यथा॑सा॒नि

धा॒ता । रा॒तिः । स॒वि॒ता । इ॒दम् । जु॒षन्ता॒म् । इन्द्रः । त्वष्ट्रा ।

प्रति॑ । ह॒र्यन्तु॑ । मे । वचः ।

हु॒वे । दे॒वीम् । अदि॒तिम् । शूर॑पु॒त्राम् । स॒जा॒ताना॑म् । म॒ध्य-

मे॒ऽस्थाः । यथा॑ । असा॒नि ॥ २ ॥

धाता सर्वस्य विधाता एतन्नामा देवः रातिः दानशीलोऽर्यमा ।

“यः खलु वै ददाति सौर्यमा” [सै० सं० २. ३. ४. १.] इति

श्रुतेः । ❀ रा।दाने इत्यस्मात् कर्तरि क्तिच् ❀ । सविता सर्वस्य
 प्रेरको देवश्च इदम् मदीयं हविः जुपन्ताम् सेवन्ताम् । ❀ जुपी
 प्रीतिसेवनयोः ❀ ॥ एते धात्रादयः इन्द्रस्त्वष्टा च मे मदीयं
 वक्ष्यमाणं वचः वाक्यं स्तुतिलक्षणं वा प्रति हर्यन्तु आभिमुख्येन
 कामयन्ताम् । सादरं शृण्वन्तु इत्यर्थः । ❀ हर्यगतिकान्त्योः ❀ ॥
 शूरपुत्रान् शूरा विक्रान्ताः शौर्योपेताः पुत्रा मित्रवरुणादयो यस्याः
 सा तथोक्ता तां देवीम् ढानादिगुणयुक्ताम् अदितिम् अदीनां देव-
 मातरं हुवे आह्वयामि । ❀ हेवो “बहुलं हन्दसि” इति संप्रसार-
 णम् ❀ । किमर्थम् । सजातानाम् समानं जातानां बन्धूनां मध्य-
 मेष्टाः मध्यमेव मध्यमम् । मध्येवर्तमानो यथा असानि भवानि ।
 समृद्धकामः सन् स्वममानैः सेव्यो यथा भवानि तथा कुर्वन्तु
 इत्यर्थः । ❀ मध्यमपूर्वात् तिष्ठतेर्विच् । सुपामादित्वात् पत्वम् ।
 “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । असानि । असेलौटि
 “आहुत्तमस्य पिच्च” इत्याडागमः ❀ ॥

सवके विधाता धाता नाम वाले देव और दानशील अर्पमा
 नामक देव तथा सवके प्रेरक सविता देवता मेरी हविको स्वीकृत
 करें । और धाता आदि देवता तथा इन्द्र और त्वष्टा देवता भी
 मेरी स्तुतिरूपवाणीको आदरपूर्वक श्रवण करें । जिसके मित्र
 वरुण अर्पमा आदि शूर पुत्र हैं उस देवमाता अदितिका मैं
 आह्वान करता हूँ (आह्वान करनेका कारण यह है, कि—) जिस
 प्रकार मैं अपने सजातियोंमें मध्यमें बैठने योग्य होऊँ तात्पर्य
 यह है, कि—मैं पूर्णकाम होकर अपने समान पुरुषोंसे जिस प्रकार
 सेवनीय बनूँ, तैसा देवता करें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

हुवे सोमं सवितारं नमोभिर्विश्वानादित्यो अहमुत्तरत्वे

अयमग्निर्दीदायद् दीर्घमेव सजातैरिद्धोऽप्रतिब्रुवाद्भिः

हुवे । सोमम् । सवितारम् । नमःऽभिः । विश्वान् । आदित्यान् ।

अहम् । उत्तरऽत्वे ।

अयम् । अग्निः । दीदयत् । दीर्घम् । एव । सऽजातैः । इद्धः ।

अप्रतिब्रुवत्ऽभिः ॥ ३ ॥

सोमं सवितारं विश्वान् सर्वान् आदित्यान् अदितेः पुत्रान्
अन्यांश्च नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः स्तावकैर्मन्त्रैः अहं प्रयोक्ता
उत्तरत्वे यजमानस्य श्रेष्ठ्यै । ❀ निमित्तसप्तम्येषा ❀ । श्रेष्ठ्यार्थं
हुवे आह्वयामि ॥ तथा अयम् आहुत्याधारभूतः अग्निर्दीदयत्
दीप्यताम् । ❀ दीदेतिश्चान्दसो दीप्तिकर्मा । अस्मात् लेटि अडा-
गमः ❀ । अप्रतिब्रुद्भिः अप्रतिकूलवादिभिः अनुकूलं वदद्भिः
सजातैः समानजन्मभिः पुरुषैः दीर्घमेव चिरकालमेव इद्धः समद्भिः
तैरभिवर्धितः । यथाहं असानि इति वाक्यशेषः । तथा दीप्यताम्
इति संबन्धः । ❀ इद्ध इति । जिहन्धी दीप्तौ । अस्माद् निष्ठा-
याम् इट्प्रतिषेधः । “अनिदिताम्” इति नलोपः ❀ ॥

मैं प्रयोग करने वाला यजमानको श्रेष्ठता दिलानेके लिये
सोमदेवताको सवितादेवताको और अदितिके अन्य भी सब पुत्रों
को नमस्कार और स्तुतिके मन्त्रोंसे आह्वान करता हूँ । तथा मैं
सजातीय पुरुषोंसे चिरकाल तक बढ़ावा पाता रहूँ, इसलिये यह
आहुतिका आधारभूत अग्नि प्रदीप्त होवे ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

इहेदसाथ न परो गमाथेयों गोपाः पुष्टपतिर्व आजन्त ।

अस्मै कामायोपं कामिनीर्विश्वे वो देवा उपसंयन्तु ४

इह । इत् । असाय । न । परः । गमाथ । ईर्यः । गोपाः ।

पुष्टपतिः । वः । आ । अजत् ।

अस्मै । कामाय । उप । कामिनीः । विश्वे । वः । देवाः । उपसंयन्तु

हे कामिन्यः यूयम् इहेत् । ॐ इत् इत्यवधारणे ॐ । इहैव कन्यासमीपदेश एव असाथ भवत वर्तध्वम् । ॐ अस्नेर्लेटि आडा-गमः ॐ ॥ पुरः पुरस्ताद् न गमाथ । अनेतृकाः सत्यो न गच्छत । ॐ पुर इति । “पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैवाम” इति असिप्रत्ययः तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । गमाथ । गमे-र्लेटि आडागमः । छान्दसः शपो लुक् ॐ ॥ ईर्यः मार्गमेरको गोपाः गोपायिता पालयिता पुष्टपतिः । पुष्टं पोषः । तस्य पतिः पोषयिता । पूषा देव इत्यर्थः । “पूषापोषयत्” [तै० ब्रा० १. ६. २. २] इति हि श्रुतिः । ईदृशो देवो वः युष्मान् आजत् प्रेर-यत् । ॐ अज गतिक्षेपणयोः । ईर्य इति । ईर गतौ । अस्माद् एयन्ताद् “अचो यत्” इति व्यत्ययेन कर्तरि यत् । गोपाः । शुषू रक्षणे । “शुषूधूपविच्छिञ्च०” इति आयप्रत्ययः । तदन्तात् क्विप् । अतो लोपे “वेरपृक्तलोपाद् वलिलोपो वलीयान्” इति यलोपः ॐ ॥ तथा कामाय कामयमानाय । ॐ कामयतेः पचाद्यच् ॐ । अस्मै वराय । यद्वा कामः कामना । ॐ भावे घञ् । अस्मै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॐ । अच्य वरस्य कामाय उप तत्समीपे कामिनीः कामः काम्यमानं फलम् तद् आसु विद्यत इति कामिन्यः स्त्रियो गावः । ॐ मत्वर्णीय इनिः ॐ । यद्वा कामयमानाः । ॐ ग्रहादित्वाद् णिनिः ॐ । ईदृशीः वः युष्मान् विश्वे देवा उपसंयन्तु उपमग-यन्तु । ॐ इण् गतौ । अस्मात् लोटि “इणो यण्” इति यण् ॐ ॥

हे कामिन्यो ! तुम कन्याके समीपके स्थानमें ही रहो, सामनेसे न जाओ अर्थात् नेतारहित होकर न जाओ मार्गमेरक

रक्षक पोषण करनेवाले स्वामी पूषा देवता तुम्हें प्रेरणा करें, इस वरकी इच्छाके लिये कामनियोंको विश्वेदेवा आपको पासमें रखें ४ पञ्चमी ॥

सं वो मनांसि सं व्रता समाकृतीर्नमामसि ।

अमी ये विव्रता स्थन तान् वः सं नमयामसि ॥ ५ ॥

सम् । वः । मनांसि । सम् । व्रता । सम् । आऽकृतीः । नमामसि ।

अमी इति । ये । विऽव्रताः । स्थन । तान् । वः । सम् । नमयामसि ॥ ५ ॥

हे विमनस्का जनाः वः युष्माकं मनांसि परस्परविरुद्धानि सं नमामसि । सम् इति एकीभावे । एकविषयमहाणि अविसंवादीनि कुर्मः ॥ तथा व्रता व्रतानि । कर्मनामैतत् । वचनादानादिकर्माणि सं नमयामः ॥ एवम् आकृतीः संकल्पान् सं नमयामः । ॐ नमे-
एर्यन्तात् लटि शपः “छन्दस्युभयथा” इत्यार्धधातुकत्वात् णिलोपः ।
“इदन्तो मसिः” ॐ । ये अमी भूयं पूर्वं विव्रताः विरुद्धकर्माणः
स्तन भवथ । ॐ अस्तेलोटि तशब्दस्य “तप्तनप्तनधनाश्च”
इति तनादेशः । “शसोरल्लोपः” इत्यकारलोपः ॐ । तान् विमन-
स्कान् वः युष्मान् सं नमयामसि संनमयामः । ॐ नमेर्यन्तात्
लटि “ज्वलहलह्यलनमाम् अनुपसर्गाद्वा” इति मित्स्वविकल्पस्य
अनुपसर्गविषयत्वात् सोपसर्गस्य तु अमन्तत्वेन प्राप्तं मित्स्वं नित्यम्
इति “मितां ह्रस्वः” इति उपधाह्रस्वत्वम् ॐ ॥

हे विरुद्ध मन वाले पुरुषों ! तुम्हारे परस्पर विरुद्ध मनोको एक विषयसे प्रसन्न होनेवाले विरुद्धतारहित करता हूँ । तुम्हारे वार्तालाप आदि कर्मोंको और तुम्हारे संकल्पोंको मैं विरोधभाव से शून्य अनुकूल करता हूँ । पहिले जो तुम परस्परके विरुद्ध कर्म करते रहते थे उन तुमको अनुकूल करता हूँ ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

अहं गृह्णामि मनसा मनांसि मम चित्तमनु चित्तेभिरेतं
मम वशेषु हृदयानि वः कृणोमि मम यातमनुवर्त्मान्
एत ॥ ६ ॥

अहम् । गृह्णामि । मनसा । मनांसि । मम । चित्तम् । अनु ।

चित्तेभिः । आ । इत ।

मम । वशेषु । हृदयानि । वः । कृणोमि । मम । यातम् । अनु-
वर्त्मानः । आ । इत ॥ ६ ॥

हे विमनस्काः युष्मदीयानि विप्रतिपन्नानि मनांसि मनसा
मदीयेन अहं गृह्णामि स्वाधीनीकरोमि ॥ तथा यूयमपि मम चित्तम्
अनुचित्तेभिः अनुसारिभिर्युष्मदीयैश्चित्तैः एत आगच्छत ॥ मम
वशेषु वशे इच्छामात्रे । ॐ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॐ । यद्वा वशेषु
वशीकृतेषु स्वाधीनेष्वर्थेषु । ॐ वश कान्ता । इत्यस्माद् “वशि-
रूपोरुपसंत्थानम्” इति भावे कर्मणि वा अप् ॐ । वः युष्म-
दीयानि हृदयानि कृणोतु भवन्तः कुर्वन्तु । प्रत्येकविवक्षया एक-
वचनम् ॥ एवं मम यातम् गमनं यूयमपि अनुवर्त्मानः अनुसृत-
मार्गाः सन्तः ऐत आगच्छत ॥

इति तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

हे विमनस्क पुरुषो ! तुम्हारे प्रतिकूल मनोको मैं अपने मनसे
स्वाधीन करता हूँ तथा तुम भी मेरे चित्तके अनुकूल हुए चित्तों
के साथ आओ, मेरे अधीन कामोंमें तुम अपने मनको लगाओ
तथा मेरे स्वीकृत मार्ग पर चलनेकी इच्छा रखकर तुम आओ ६
तृतीयकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें तीसरा सूक्त समाप्त (७९) ॥

“कर्शफस्य” इति सूक्तेन विघ्नशमनकर्मणि स्पर्धारूपविघ्न-
विनाशार्थम् अरलुमणिवन्धनम् सर्पशृङ्गिदंष्ट्रादिविघ्नशमनार्थं
संपातयुक्तवेणुदण्डधारणम् संग्रामेशत्रुकृतमायादिरूपविघ्ननिवार-
णार्थं संपातयुक्तायुधधारणम् सार्वारम्भविघ्नशमनार्थं फलीकरणैर्धू-
पनं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “कर्शफस्येति पिशङ्गसूत्रम् अरलु-
दण्डं यद् आयुधं फलीकरणैर्धूपयति” इति [कौ० ५. ७] ॥

विघ्नशमनकर्मणं स्पर्धारूपविघ्नका नाश करनेके लिये ‘कर्श-
फस्य’ सूक्तसे अरलु (सोनापाड़ा) की मणि बाँधे, सर्पके और
सींग वाले प्राणियोंके और डाढ़ वाले प्राणियोंके विघ्नको शमन
करनेके लिये सम्पातित बाँसके दण्डको धारण करे और संग्राम
में शत्रुकी रचीहुई माया आदि विघ्नोंको दूर करनेके लिये संपा-
तित आयुधको धारण करे और सब कामोंका आरम्भ करते
समय विघ्नको शान्त करनेके लिये धूससे धूपन करे । सूत्रमें भी
कहा है, कि-“कर्शफस्येति पिशङ्गसूत्रं अरलुदण्डं यद् आयुधं फली-
करणैर्धूपयति” (कौशिकसूत्र ५ । ७) ॥

वज्र प्रथमा ॥

कर्शफस्य विशफस्य द्यौः पिता पृथिवी माता ।

यथाभिचक्र देवास्तथाप कृणुता पुनः ॥ १ ॥

कर्शफस्य । विशफस्य । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता ।

यथा । अभिचक्र । देवाः । तथा । अप । कृणुता । पुनः ॥ १ ॥

कर्शफस्य [कर्शफस्य] कृशफस्य वा श्वापदस्य व्याघ्रादेः
विशफस्य विगतशफस्य स्पर्धमानपुरुषकालसर्पादेः विस्पष्टशफस्य
वा क्रूरगोमहिषादेः तस्य उभयविधस्य बहुविधविघ्नकारिणः द्यौः
द्युलोकः पिता दृष्ट्यादिद्वारा उत्पादकः । पृथिवी माता स्त्रावयवा-

वष्टम्भेन आधारत्वेन च मातृवज्जनयित्री । अनेन विघ्नहेतूनाम् एतेषां दृढमूलत्वात् तन्निवारणम् अल्पप्रयाससाध्यं न भवतीति सूचितम् । अथ वा पितृमातृभूतद्यावापृथिवीसंकीर्तनेन विघ्नोत्पादनाभावाय तेषां स्तुतिः कृता । एवं विघ्नकारिणां स्तुतिः श्रुत्यन्तरेपि दृश्यते । “द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा” इति [ऋ० १. १६१. ६] । “नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीम् अनु” [तै० सं० ४. २. ८. ३] इति च ॥ तेषां विघ्नहेतूनाम् अपनोदनाय तत्प्रेरका देवाः मार्यन्ते यथेत्यादिना । हे देवाः यूयं यथा येन प्रकारेण अभिचक्र उक्तान् विघ्नहेतून् पूर्वम् अस्मदभिमुखान् कृतवन्तः स्य । ❀ करोतेः परोक्षे लिटि मध्यमबहुवचने रूपम् “यावद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषेधः ❀ ॥ तथा तेनैव प्रकारेण पुनः अप कृणुत अस्मच्चः अपगतान् कुरुत । निवर्तयतेत्यर्थः । ❀ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्वोर च” इति उभत्ययः ❀ ॥

जिनके हाथमें खुर होता है ऐसे कृश (शफ) खुर वाले व्याघ्र आदिके, शफरहित स्पर्धा करनेवाले पुरुष काल सर्प आदि के और स्पष्ट शफ वाले क्रूर गौ महिष आदिके दृष्टि आदिके द्वारा उत्पादक आकाश पिता हैं और आधार होनेसे माता पृथिवी है (इससे सूचित किया है, कि—इन विघ्नहेतुओंके दृढमूल होनेसे इनका निवारण थोड़ेसे प्रयत्नसे नहीं होसकता । माता और पितारूप द्यावापृथिवीका संकीर्तन करके विघ्नोत्पादनके अभावके लिये इनकी स्तुति की है) † हे देवताओं ! तुमने इन

† विघ्नकारियोंकी स्तुति दूसरी श्रुतियोंमें भी सुनी जाती है । यथा—“द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ॥ द्यौ तुम्हारे पिता है, पृथिवी तुम्हारी माता है, सोम तुम्हारे भ्राता है और अदिति तुम्हारी बहिन है” (ऋग्वेदसंहिता १ ।

विघ्नहेतुओंको जिस प्रकार हमारे अभिमुख किया है उसी प्रकार तुम हमसे इनको हटाओ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अश्रेष्माणोऽधारयन् तथा तन्मनुना कृतम् ।

कृणोमि वधि विष्कन्धं मुष्कावहो गवामिव ॥ २ ॥

अश्रेष्माणः । अधारयन् । तथा । तत् । मनुना । कृतम् ।

कृणोमि । वधि । विष्कन्धम् । मुष्कऽआवहः । गवाम्ऽइव ॥ २ ॥

अश्रेष्माणः अश्लिष्टाः विघ्नैरभिमतकार्यसंप्राप्तिशून्या जनाः ।
 ❀ शिल्प आलिङ्गने इत्यस्मात् शिल्प श्लेषणे इत्यस्मात् चौरा-
 दिकाइ वा औणादिको मनिन् ❀ । यद्वा श्लेषोपलक्षितत्रिदोष-
 दूषितशरीररहिताः दिव्यदेहा देवाः अधारयन् । विघ्नशमनाय
 अरलुब्धविकारमणिं दण्डादिकं च धृतवन्तः ॥ तथा तद्वदेव तत्
 मयादिधारणं मनुना मनुष्यसृष्टेः कर्त्ता स्वायंभुवेन कृतम् अनु-
 स्थितम् ॥ एवम् अहमपि मयादिधारणेन विष्कन्धम् कार्यप्रवृत्ति-
 प्रतिबन्धकं विघ्नजातं वधि । शुष्कचर्ममयी रज्जुर्वध्री । [वध्री]
 वरत्रा स्यात् इत्यभिधानात् [अ० को० २. १०. ३१] । तद्युक्तम्
 उन्मूलनपाशयुक्तं कृणोमि । पाशेनाकृष्य उन्मूलयामीत्यर्थः ।
 ❀ वध्रीशब्दाद् व्रीहादेराकृतिगणत्वाद् मत्वर्याय इनिः ❀ । यद्वा
 वध्रः पण्डः ।

निसर्गपण्डो वध्रश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।

इत्यादिस्मरणात् । अत्र वध्रशब्दो निर्वीर्यत्वरूपधर्मपरः ।

१६१ । ६) और तैत्तिरीयसंहिता ४ । २ । ८ । ३ में कहा है,
 कि—“नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीम् अनु ॥—जो पृथिवी
 पर रहते हैं उन सर्पोंके लिये नमस्कार है” ॥

सोस्यास्तीति वध्नि निर्वीर्यं कार्याक्षमं करोमि । यद्वा वध्नि वध्यं
विनष्टं करोमि । ❀ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् [उ० ४, ६५]
इति बाहुलकाद् वधेर्हिसार्थादपि भवति ❀ । तत्र दृष्टान्तः ।
मुष्कावर्हो गवामिव गवाम् पुंगवानां मुष्कावर्हः । मुष्कम् आह-
हति उन्मूलयतीति मुष्कावर्हः । ❀ कर्मण्यण् ❀ । यद्वा आवर्ह-
णम् आवर्हः । ❀ भावे घञ् ❀ । मुष्कस्यावर्हो मुष्कावर्हः । स
यथा तान् निर्वीर्यान् प्रजननाशक्तान् करोति तद्वत् ॥

विघ्नोँके द्वारा अभिमत कार्यकी प्राप्तिसे शून्य रह जाने वाले
मनुष्योंने और श्लेष्म आदि विदोषसे रहित दूषित शरीर वाले
देवताओंने विघ्नशमनके लिये अरल वृक्षकी मणिको और दण्ड
आदिको धारण किया है । इसी प्रकार मनुष्यसृष्टिको रचने वाले
स्वायंभुव मनुने भी किया है । इसी प्रकार मैं भी मणि आदिको
धारण कर कार्यप्रवृत्तिके प्रतिबंधक विघ्नोँको शुष्कचर्मकी रस्सी
के पाससे खेंच कर उन्मूलित करता हूँ, निर्वीर्य करता हूँ, जैसे
अण्डकोशोंका कुचलना घैलोंको निर्वीर्य (सन्तान उत्पन्न करने
में असमर्थ) करता है, इसी प्रकार मैं अरलुकी मणि आदिको
धारण कर विघ्नोँको निर्वीर्य करता हूँ ॥ २ ॥

तृतीया ॥

पिशङ्गे सूत्रे खृगलं तदा वध्नन्ति वेधसः ।

श्रवस्युं शुष्मं काववं वध्नि कृण्वन्तु बन्धुरः ॥ ३ ॥

पिशङ्गे । सूत्रे । खृगलम् । तत् । आ । वध्नन्ति । वेधसः ।

श्रवस्युम् । शुष्मम् । काववम् । वध्निम् । कृण्वन्तु । बन्धुरः ॥ ३ ॥

पिशङ्गे पिशङ्गवर्णे सूत्रे । प्रोतम् इति शेषः । खृगलम् तनुना-
णम् । “खृगलेव विस्रसः पातम् अस्मान्” [अ० २, ३६, ४]

इत्यत्र मन्त्रे खृगलं तनुत्राणम् इति भरतस्वामिना व्याख्यातम् ।
 कवचवत् परकृतविघ्नापनोदनेन रक्तकं तत् तम् उक्तगुणम् अरलु-
 मणिं वेधसः विधातारः साधकाः आ वृन्तान्ति शरीरे धारयन्ति ॥
 वन्धुरः । ❀ वन्धेरौणादिक उरच् प्रत्ययः ❀ ॥ अस्माभिरपि
 वद्धः स मणिः श्रवस्यम् । श्रव इत्यन्ननाम । बालरूपम् अन्नम्
 अर्हतीति श्रवस्यः । ❀ “छन्दसि च” इति यत् प्रत्ययः ❀ । तं
 शुष्मम् शोषकम् । ❀ शुष शोषणे । अत्रिसिदिसिशुपिभ्यः कित्
 [उ० १. १४१] इति मन् प्रत्ययः ❀ । कावचम् । कबुः कबु-
 रवर्णः क्रूरः प्राणी । तत्संवन्धी विघ्नः कावचः । ❀ कबु वर्ये
 इत्यस्माद् औणादिक उप्रत्ययः । “तस्पेदम्” इत्यर्थे अण् ❀ ।
 ईदृशं विघ्नजातं वधिम् निर्वार्य वध्यं वा कृण्वन्तु करोतु । ❀ व्य-
 त्ययेन बहुवचनम् ❀ । यद्वा वन्धुरः । ❀ जसः स्थाने “सुपां
 सुलुक्” इति सुः ❀ । वन्धुराः अस्माभिर्धार्यमाणाः मणिदण्डा-
 दयः श्रवस्याद्युक्तलक्षणं विघ्नं वधि कृण्वन्तु ॥

पिंगलवर्णके दोरेमें पुरी हुई खृगल अर्थात् † कवचकी समान
 दूसरेके किये हुए विघ्नोंको रोक कर रक्षा करने वाली अरलु-
 मणिको साधक धारण करते हैं । हमारी भी धारण की हुई यह
 मणि श्रवस्य (बालरूप अन्नको लगने वाले), शोषक, कबु र
 वर्णके क्रूर प्राणीरूप विघ्नको निर्वार्य करे ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

येनां श्रवस्यवश्चरंथ देवा इवासुरमायया ।

शुनां कपिरिव दूषणो वन्धुराः कावचस्य च ॥४॥

† “खृगलेव विस्रसः पातं अस्मान् ॥—(ऋग्वेदसंहिता २ ।
 ३६ । ४) इस मन्त्रकी व्याख्या करते समय भरतस्वामीने
 खृगल शब्दका अर्थ कवच किया है ॥

येन । श्रवस्यवः । चरथ । देवाऽइव । असुरमायया ।

शुनाम् । कपिऽइव । दूषणः । बन्धुरा । काववस्य । च ॥४॥

हे जनः श्रवस्यवः । श्रवः अन्नं यशो वा । तत् शत्रुजयेन
आत्मन इच्छन्तः । ❀ “क्याच्छन्सि” इति उपत्ययः ❀ । तादृशा
युयं येन परकृतमायारूपविघ्नेन मोहिताः सन्तश्चरथ संग्रामे वर्तन्वे ।
तत्र दृष्टान्तः । असुरमायया असुरसंबन्धिन्या मायया मोहिता
देवा इव । तथाविधानां भवतां संबन्धिनो मायारूपविघ्नस्य काव-
वस्य प्रागुक्तलक्षणस्य विघ्नविशेषस्य च बन्धुरा संबद्धा घृतां
खड्गादिरूपा हेतिः दूषयित्री भवतु । किमिव । शुनां कपिर्यथा
दूषणः । उपमानापेक्षया पुंलिंगता । ❀ शुनाम् इति । “श्वयुव-
मयोनाम् अतद्धिते” इति संप्रसारणम् । “न गोश्वन्त्साववर्णं”
इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । दूषणः । दुष वैकृत्ये । इत्यस्मात्
“कृत्यन्वुटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् । “दोषो णौ” इति ऊत्वम् ❀

हे शत्रुको जीत कर अन्न धन चाहने वाले मनुष्यों ! तुम
असुरोंकी मायासे मोहित देवताओंकी समान दूसरेकी की हुई
मायारूप विघ्नसे मोहित होकर संग्राममें विचर रहे हो, उस
मायारूप विघ्नसे और काववरूप विघ्नसे संयुक्त खड्ग आदि
बन्तर जैसे कुत्तोंका दूषण है, तैसे विघ्नोंका दूषण हो ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

दुष्ट्यै हि त्वां भत्स्यामि दूषयिष्यामि काववम् ।

उदाशवो रथा इव शपथेभिः सरिष्यथ ॥ ५ ॥

दुष्ट्यै । हि । त्वा । भत्स्यामि । दूषयिष्यामि । काववम् ।

उत । आशवः । रथाऽइव । शपथेभिः । सरिष्यथ ॥ ५ ॥

हे मणे त्वा त्वां हियस्मात् दुष्ट्यै परकृतविघ्नदूषणाय भत्स्यामि
 वध्नामि । ❀ वन्धेर्लृटि “एकाच उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रति-
 पेधः । नलोपश्चान्दसः ❀ । यद्वा विघ्नगृहीतः संबोध्यः । हे
 विघ्नगृहीत सर्वारम्भविघ्ननिवारणाय त्वां भत्स्यामि दीपयामि ।
 फलीकरणैर्धूपयामीत्यर्थः । ❀ भस भत्सर्नदीप्त्योः । चान्दस
 इडभावः । “सस्यार्धधातुके” इति तत्त्वम् ❀ ॥ तस्मात् काव-
 वम् उक्तलक्षणं विघ्नविशेषं दूषयिष्यामि नाशयिष्यामि । “एक-
 शतं विष्कन्धानि” इति वक्ष्यति । तेषु प्रधानत्वात् काववस्य पुनः
 पुनरुपादानम् ॥ ततश्च उदाशवः । आशुरश्वः । गमनोन्मुखैर्बेग-
 वद्भिः अश्वैर्युक्ता रथा इव हे जना यूयं शपथेभिः शपथैः पर-
 कृतैर्विघ्ननिमित्तैराक्रोशैः । वियुक्ताः सन्त इति शेषः । व्यापारेषु
 अनिरुद्धगतयः चरिष्यथ यथेष्टं सञ्चरत । ❀ शपथेभिरिति ।
 “बहुलं चन्दसि” इति भिस ऐसभावः ❀ ॥

हे मणे ! तुम्हको मैं दूसरेके किये हुए विघ्नको दूषित करनेके
 लिये धारण करता हूँ (आगे एक सौ एक विघ्नोंका धारण
 आवेगा उनमें कावव प्रधान है अतः) काववको मैं दूषित करता
 हूँ । तदनन्तर हे मनुष्यों ! तुम गमनोन्मुख बेगवान् घोड़े वाले
 रथोंकी समान दूसरेके विघ्न ढालने वाले आक्रोशोंसे रहित
 होकर अपने व्यापारोंको बिना रोकटोकके करो ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

एकशतं विष्कन्धानि विष्ठिता पृथिवीमनु ।

तेषां त्वामग्र उज्जहरुर्मणिं विष्कन्धदूषणम् ॥ ६ ॥

एकऽशतम् । विऽस्कन्धानि । विऽस्थिता । पृथि॒वीम् । अनु ।

तेषाम् । त्वाम् । अग्रै । उत् । जहरुः । मणिम् । विऽस्कन्धऽदूषणम् ६

एकशतम् एकं च शतं च एकशतम् । ॐ “संख्या” इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकशब्दोपि कन्प्रत्ययान्तत्वेन आद्युदात्तः ॐ । एकोत्तरशतसंख्यानि विष्कन्धानि विघ्नाः पृथिवीम् अनु पृथिव्यां विष्ठिता विष्ठितानि विवित्रम् अवस्थितानि । ॐ विपूर्वात् तिष्ठतेः कर्तरि निष्ठा । “यतिस्पतिमास्याम् इत् ति किति” [इति] इत्वम् । “उपसर्गात् मुनोति०” इत्यादिना पत्वम् । शैलोपः । “अनुर्लक्षणे” इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति पृथिवीम् इति द्वितीया ॐ । तेषां विघ्नानां निवृत्तये हे मणे त्वाम् अग्रे पूर्वम् उज्जहः देवा उद्गृह्यतवन्तः । अतः विष्कन्धदूषणं मणिम् इमम् अरलुवृक्षविकारं मणिम् । अहमपि धारयामीति वाक्यशेषः ॥

इति तृतीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

एक सौ एक प्रकारके विघ्न पृथिवीमें अनेक प्रकारसे, स्थित हैं, हे मणे ! उन विघ्नोंकी शांतिके लिये देवताओंने तेरा उद्धार किया था, अतः विघ्नोंकी दूषक अरलुमणिकी मैं भी धारण करता हूँ ॥ ६ ॥

तृतीयकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें चतुर्थं सूक्त समाप्त (८०) ॥

“प्रथमा ह व्युवास” इति सूक्तेन सर्वेण पुष्टयर्थे अष्टका-कर्मणि आज्यमांसस्थालीपाकान् प्रत्येकं त्रिस्त्रिंशुं होति । नवकृत्वः सूक्तावृत्तिः । माघकुष्णाष्टमी अष्टकेत्युच्यते । यथाहुः । “यामाध्याः पूर्णमास्या उपरिष्ठाद् दृषष्टका तस्यां अष्टमी ज्येष्ठया संपद्यते ताम् एकाष्टकेत्याचक्षते” इति [आप० गृ० २१] । तस्यां तत् कर्म कार्यम् । तत्र धानाकरम्भशङ्कुलीपुरीडाशोदादनज्जीरौदनतिलोदनान् अग्निश्रयणपर्याग्निकरणादिभिः संस्कृत्य आज्येन संमिश्रय विशतिसंख्याकान् पिण्डान् कृत्वा पशोर्दक्षिणं बाहुं निलोमसचर्मसुरं प्रक्षाल्य निधाय अनेन सूक्तेन द्रव्या प्रत्युचं

हुत्वा अन्ते सदर्वीम् एकविंशीम् आहुतिं जुहुयात् । अयम् अत्र क्रमः । “प्रथमा ह व्युवास” [१-५] इत्याद्याः पञ्च । “आयमगन्तसंवत्सरः” [८, ६] इति द्वे । “इड्या जुहोतो वयम्” [११, १२] इति द्वे । इति नवभिर्नव पिण्डान् हुत्वा “ऋतुभ्यद्वा” [१०] इत्यस्याम् ऋचि ऋतुभ्यद्वा यजे स्वाहा आर्तवेभ्यस्त्वा यजे स्वाहा इत्येवं सानुपङ्गैरष्टधा विभक्तैर्मन्त्रैः अष्टौ पिण्डान् हुत्वा “इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे” [१३] इत्यन्तिमया अष्टादशीं जुहुयात् “अहोरात्राभ्यां त्वा यजे स्वाहा” [कौ० १४. २] इति सौत्रमन्त्रेण एकोनविंशीं हुत्वा “इडायास्पदम्” [६] इत्येका “आमा पुण्डे च” [७] इत्येकावसाना द्वितीया । एताभ्याम् ऋग्भ्यां पशोर्दक्षिणं बाहुं विंशीं जुहुयात् । तदन्ताभे आज्यं जुहुयात् । “पूर्णादर्वि” [७] इति अवसानद्वयेन सदर्वीं पिण्डीम् एकविंशीं जुहोति । ततः धानाकरम्भादीनि हविरुच्छिष्टानि आज्यमिश्राणि कृत्वा “प्रथमा ह व्युवास” इति सर्वेण सूक्तेन तिस्र आहुतीर्जुहोति । इति पुष्ट्यर्थे अष्टकाकर्मण्ययं क्रमः । तद् उक्तं संहिताविधौ । “प्रथमा ह व्युवास सेत्यष्टव्याया [वषां] सर्वेण सूक्तेन तिस्र आहुतीर्जुहोति । समवत्तानां स्थालीपाकस्य सहहुतान् आज्यमिश्रान् हुत्वा पञ्चाद् अग्नेर्वाग्यतः संविशति । महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते” इति [कौ० ३. २] ॥

नित्येष्टकाकर्मणि आद्यन्तयोरुक्तं सूक्तहोमं विहाय अग्निरुक्तप्रकारेण एकविंशतिम् आहुतीर्जुहुयात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “अष्टकायाम् अष्टकाहोमान् जुहुयात् । तस्या हवींषि धानाः करम्भः शङ्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादे पशुः । सर्वेषां हविषां समुद्भृत्य दर्व्या जुहुयात् प्रथमा ह व्युवाससेति पञ्चभिः” इत्यादि [कौ० १४. २] ॥

अस्य दर्विहोमत्वात् तन्त्रविकल्पे प्राप्ते नित्यमेव तन्त्रम् इति

इषुफालिमाठरयोर्मतम् । [तथा च कौशिकः] “न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके अष्टकायां क्रियेतेतीषुफालिमाठरा” इति [कौ० १४. २] ॥

सोमपागे सोमत्रयणीपदहोमानुमन्त्रणे “इडायास्पदम्” [६] इत्येषा विनियुक्ता । [तद्] उक्तं वैतानसूत्रे । “सोमक्रयणीं प्रपाद्यमानाम्” इति प्रक्रम्य “पदाभिहोमम् इडायास्पदम्” इति [वै० ३. ३] ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधे पूर्णदर्विहोमे “पूर्णा दर्वि” [७] इत्येषा । तद् उक्तं वैताने । “कार्तिव्यां साकमेधाः” इति प्रक्रम्य “श्वो भूते पूर्णदर्व्यं पूर्णा दर्वे” इति [वै० २. ५] ॥

राज्ञो रात्रौ आरात्रिकविधाने ‘यां देवाः प्रतिनन्दन्ति’ [२] इत्येषा रात्रिदेवतावाहने विनियुक्ता । “संवत्सरस्य प्रतिमाम्” [३] इत्येषा च पिष्टमय्या रात्रिप्रतिकृतेरुपवेशने विनियुक्ता । तद् उक्तं परिशिष्टे । “अथानः पिष्टरात्र्याः कल्पं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य “यां देवाः प्रतिनन्दन्तीति रात्रिम् आवाहयेत् । संवत्सरस्य प्रतिमाम् इति पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वोदङ्मुखीम् उपवेशयेत्” [५० ६. १] इति ॥

तत्रैव रात्र्युपस्थाने “आ मा पुष्टे च पोपे च” इत्येता विनियुक्ताः । तद् उक्तं तत्रैव । “आ मा पुष्टे च पोपेत्येताभिरुपस्थाप” इति [५० ६. १] ॥

‘प्रथमा ह व्युवास’ इस सूक्तसे पुष्ट्यर्थ अष्टकार्कर्ममें घृत मांस और स्थालीपाक इन तीनोंमेंसे प्रत्येककी तीन २ बार आहुति देय । नौ बार सूक्तको पढ़े । माचकृष्णा अष्टमी अष्टका कहलाती है । इसी वातको आपस्तम्बगृह्यसूत्र २१ में कहा है, कि—“या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्ठाद् द्व्यष्टका तस्याम् अष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते ताम् एकाष्टकेत्याचक्षते ॥—माघकी पौर्णमासीसे पहिले जो दो आठें (अष्टमी) होती हैं उनमें जो अष्टमी ज्येष्ठासे संयुक्त

होती है उसको एकाष्टका कहते हैं” ॥ उसमें इस कर्मको करना चाहिये । इसमें भुने हुए जौ, दही मिले हुए सत्तू, पूरी, पुरो-
डाशोदन, चीरौदन और तिलौदनोको अधिश्रयण और पर्यगि-
करण आदिसे संस्कृत कर घृतसे मिलाकर बीस पिण्ड बनावे ।
फिर पशुकी दाहिनी भुजाको लोमरहित सचर्म खुरको प्रक्षालित
कर इस सूक्तसे दर्वीके द्वारा प्रत्येक ऋचा पर होम करके अन्त
में दर्वीसहित इक्कीसवीं आहुति होमे । उसका क्रम यह है, कि—
‘प्रथम ह व्युवास’ इस प्रथम ऋचासे पाँचवीं ऋचा तक (पाँच),
‘आयमगन् संवत्सर’ ये ८ वीं और नवमी दो ऋचा, “इडया
जुहतो वयम्” ये ग्यारहवीं बारहवीं दो ऋचाएँ इस प्रकार नौ
ऋचाओंसे नौ पिण्डोंकी आहुति देकर ‘ऋतुभ्यष्टा’ इस दशवीं
ऋचाके ऋतुभ्यष्टा यजे स्वाहा आर्तवेभ्यस्त्वा यजे स्वाहा इस
प्रकार अनुपङ्ग सहित आठ प्रकार विभक्त मन्त्रोंसे आठ पिण्डों
को होमे फिर ‘इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे’ इस तेरहवीं अंतिम ऋचासे
अठारहवीं आहुति देय फिर ‘अहोरात्राभ्यां त्वा यजे स्वाहा’
(कौशिकसूत्र १४ । २) इस सौत्रमन्त्रसे उन्नीसवीं आहुति
होम कर ‘इडायास्पदम्’ इस छठी और ‘आ मा पुष्टे च’ इस
सातवीं—इन दो ऋचाओंसे पशुकी दाहिनी भुजारूप बीसवीं
आहुति देय । उसके अभावमें घृतकी आहुति देय । फिर ‘पूर्णा
दर्वि’ इस सातवीं ऋचासे सदर्वी पिण्डोंकी इक्कीसवीं आहुति
देय । तदनन्तर भुने हुए जौ और दही मिले हुए सत्तू आदि
हविरुच्छिष्टोंको घृतसे मिला कर “प्रथमा ह व्युवास” इस पूर्ण
सूक्तसे तीन आहुति देय । इस प्रकार पुष्टिके लिये किये जाने
वाले अष्टकाकर्ममें यह क्रम है । इसी बातको संहिताविधिमें कहा
है, कि—“प्रथमा ह व्युवास सेत्यष्टक्याया [वपां] सर्वेण सूक्तेन
तिस्र आहुतीर्जुहोति । समवृत्तानां स्थास्त्रीपाकस्य सहहुतान् आज्य-

मिश्रान् हुत्वा पश्चाद् अग्नेर्वाग्यतः संविशति । महाभूतानां कीर्तयन् सञ्जिहीते” इति (कौशिकसूत्र ३ । २) ॥

नित्य-अष्टकाकर्ममें प्रारम्भ और अन्तमें कहे हुए सूक्तहोमके अतिरिक्त ऋचाओंसे पहिले कहे हुएकी समान आहुति देय । इसी बातको कौशिकने कहा है, कि—“अष्टकायां अष्टकाहोमान् जुहुयात् ॥ तस्या हवींषि घाना करंभः शङ्कुल्यः पुरोडाश उदोदनः क्षीरोदनस्तिर्लोदनो यथोपपादे पशुः । सर्वेषां हविषां समुद्घृत्य दव्या जुहुयात् प्रथमा ह व्युवास सेति पञ्चभिः” इत्यादि (कौशिकसूत्र १४ । २) ॥

यह दर्विहोम है अतः तंत्रविकल्पकी प्राप्ति होने पर इपुफालि और माठरका मत है, कि—नित्य ही तंत्र है । इसी बातको कौशिकसूत्र १४ । २ में कहा है, कि—“न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तंत्रं क्रियेतेत्येके अष्टकायां क्रियेतेतीपुफामिलाठरा” इति (कौशिकसूत्र १४ । २ ॥ सोमयागमें सोमक्रमणीयपदहोमानुमन्त्रणमें ‘इडायास्पदम्’ इस छठी ऋचाका विनियोग होता है । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि “सोमक्रमणीं प्रपाद्यमानां” इति प्रक्रम्य “पदाभिहोमम् इडायास्पदम्” वैतानसूत्र ३।३) ॥

चातुर्मास्यमें होने वाले साकमेधके पूर्णदर्विहोममें पूर्णा दर्वि यह सातवीं ऋचा पढ़ी जाती है । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि—“कार्तिम्यां साकमेधाः” इति प्रक्रम्य “शोभूते पूर्णदव्यं पूर्णादर्वे” इति (वैतानसूत्र २ । ५) ॥

रात्रिके समय राजाकी आरती करते समय ‘यां देवा प्रतिनन्दन्ति’ यह दूसरी ऋचा रात्रि देवताके आवाहनमें प्रिनियुक्त होती है । और ‘सम्बत्सरस्य प्रतिमा’ यह तीसरी ऋचा भी रात्रि की पिढीकी प्रतिकृतिमें बैठानेमें पढ़ी जाती है । इसी बातको परिशिष्टमें कहा है, कि—“अथातः पिष्टरात्र्याः कल्पं व्याख्या-

स्याम” इति प्रक्रम्य “यां देवाः प्रतिनन्दन्तीतिरात्रि आवाहयेत् । सम्बत्सरस्य प्रतिमां इति पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वोदङ्मुखीं उपवेशयेत्” ॥ (परिशिष्ट ६ । १) ॥

तद्वत् ही उपस्थानमे “आ मा पुष्टे च पोपे च” इनका त्रिनि-
योग है । इसी बातको तहाँ ही कहा है कि—“आ मा पुष्टे च
पोपेस्येताभिरुपस्थाय” (परिशिष्ट ६ । १) ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रथमा ह व्युवास सा धेनुरभवद् यमे ।

सा न पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा । ह । वि । उवास । सा । धेनुः । अभवत् । यमे ।

सा । नः । पयस्वती । दुहाम् । उत्तराम् । उत्तराम् । समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा ह सृष्ट्यादौ उत्पन्ना खन्वेपा एकाष्टकासंबन्धिनी आद्या
उषाः व्युवास तमोव्युदसनं कृतवती । ॐ विपूर्वो वसिर्वर्जने वर्त-
ते ॐ । सृष्टेः प्राक् अहोरात्रविभागशून्यं कालं तद्युक्तम् अकरोद्
इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे । “न वा इदं दिवा न नक्तम् आसीद्
अव्यावृत्तम् । ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् । ता उपादधत् । ततो
वा इदं व्यौच्छत्” [तै० सं० ५. ३. ४. ७] इति । यद्वा दशब्दः
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धौ । तथा हि । “इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत्”
[तै० सं० ४. ३. ११. १] इति प्रक्रम्य “प्रजाम् एकः रक्षत्यूर्जम्
एकः” [तै० सं० ४. ३. ११. १] इत्यादिना प्रजारक्षणादिव्यापार-
पञ्चकविधानेन “ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्युपुषी” [तै० सं० ४. ३.
११. ५.] इति मन्त्रोक्तव्यापारपञ्चकभेदेन वा “पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च
दोहाः” [तै० सं० ४. ३. ११. ४] इति पञ्चसंख्यानिर्दिष्टे नन्दा-
दितिथ्यपेक्षया वा पञ्चोपसः प्रतिपादिताः । एतमेव भेदम् अपेक्ष्य

“आस्वितरासु चरति प्रविष्टा” [४] इत्यग्रे समान्त्रास्यते । तासां मध्ये एकाष्टकासंबन्धिन्युपाः प्रथमा सर्वत्रानुगमनात् प्रधानभूता सा व्युवासेति । सा तादृगुपोयुक्ता एकाष्टकायमे पितृणाम् अधिपतौ विषये धेनुः प्रीणयित्री अभवत् । अत्र एकाष्टकातिथेः पित्र्यकर्मणि अक्षयफलसाधनत्वेन धेनुत्वपदेशः । अत एव अन्यत्राज्जायते । “एकाष्टकां पश्यत दोहमानाम् अन्नं मांसवद् घृतवत् स्वभावत्” इति । सा एकाष्टका धेनुः नः अस्माकं पयस्वती पयउपलक्षितभोग्यवस्तुयुक्ता सती उत्तरामुत्तरां समाम् । ❀ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ❀ । उपर्युपरिभाविषु सर्वेषु वत्सरेषु दुहाम् अभिमतफलं दुग्धाम् । ❀ उत्तरामुत्तराम् इति । “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् । “अनुदात्तं च” इति आग्नेदितानुदात्तत्वम् । दुहाम् इति । दुह प्रपूरणे । स्वरितेच्चाद् आत्मनेपदम् । “लोपि लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः ❀ ॥

यह सृष्टिकी आदिमें उत्पन्न हुई एकाष्टकासंबन्धी उपा अंधकारको दूर करती हुई । तात्पर्य यह है, कि—सृष्टिसे पदिले काल दिन और रात्रिके विभागसे शून्य था, उसको उपाने किया था × । ऐसी उपासे युक्त एकाष्टका पितरोंके अधिपतिकी धेनु हुई अर्थात् उनको वृत्त करती है — ॥ वह एकाष्टका धेनु

× इसी बातका दूसरी श्रुतियोंमें प्रतिपादन किया है । “न वा इदं दिवा न नक्तं आसीद् अव्यावृत्तं । ते देवा एता व्युष्टीर-पश्यन् । ता उपादधत । ततो वा इदं व्यौच्छत् ॥—पहिले न दिन था न रात्रि थी (दिन और रात्रिरूपसे) न लौटने वाला काल था । फिर देवताओंने उन व्युष्टियोंको देखा, और ग्रहण किया तब यह अंधकार दूर हुआ” (तैत्तिरीयसंहिता ३ । ४ । ७) ॥

—एकाष्टका तिथि पित्र्यकर्ममें अक्षय फल देने वाली है अत एव उसको धेनु कहा है ॥

हमारे लिये पयस्वती (हो) उच्चरोत्तर उत्तम फलको देने वाली हो ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यां देवाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमुपायतीम् ।

संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली २

याम् । देवाः । प्रतिनन्दन्ति । रात्रिम् । धेनुम् । उपआयतीम् ।

सम्वत्सरस्य । या । पत्नी । सा । नः । अस्तु । सुमङ्गली २

याम् एकाष्टकासंवन्धिनीं रात्रिम् । ❀ “रात्रेश्चाजसौ” इति ङीवभावश्चान्दसः ❀ । धेनुम् उक्तप्रकारेण धेनुरूपाम् उपायतीम् समीपम् आगच्छन्तीं दृष्ट्वा देवाः हविर्भुजः प्रतिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । ❀ उपायतीम् इति । उपाङ्पूर्वाद् एतेर्लटः शत्रादेशः । “इणो यण्” इति यण् । “उगितश्च” इति ङीप् । “शतुरनुमो नद्यजादी” इति नद्या उदात्तत्वम् ❀ । या एकाष्टका संवत्सरस्य तदात्मकस्य कालस्य पत्नी जाया । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यद् एकाष्टका । एतस्यां वा एष एतां रात्रिं वसति” [तै० सं० ७. ४. ८. १] इति । सा एकाष्टका नः अस्मान् उद्दिश्य सुमङ्गलीशोभनमङ्गलयुक्ता अस्तु भवतु । ❀ शोभनं मङ्गलं यस्या इति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “० सुमङ्गलभेषजाच्च” इति विहितस्य ङीपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वम् ❀ ॥

जिस एकाष्टकासंबंधी धेनुरूप रात्रिको समीपमें आती हुई देख कर हविका भोग लगाने वाले देवता प्रशंसा करते हैं, जो एकाष्टका सम्वत्सररूप कालकी पत्नी है ‡ वह एकाष्टका

‡ तैत्तिरीयसंहिता ७ । ४ । ८ । १ में कहा है, कि—“एषा

(८२) अथर्ववेदसहिता समाप्य-भाषानुवादसहित

हमारी ओर ध्यान देकर शोभनमङ्गलमय होवे ॥ २ ॥

तृतीया ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्युपास्महे ।

सा न आयुष्मतीं प्रजां रायसोपेण सं सृज ३

सम्बत्सरस्य । प्रतिमाम् । याम् । त्वा । रात्रि । उपऽआस्महे ।

सा । नः । आयुष्मतीम् । प्रजाम् । रायः । सोपेण । सम् । सृज

हे रात्रि संवत्सरस्य प्रतिमाम् प्रतिकृतिरूपाम् प्रतिनिधित्वेन निर्मायत इति प्रतिमा । ❀ “आतश्चोपसर्गे” इत्यद् ❀ । यां त्वा त्वाम् उपास्महे सेवामहे । ❀ आस उपवेशने । अदादित्वात् शपो लुक् ❀ । सा त्वम् नः अस्माकं प्रजाम् पुत्रपौत्रादिरूपाम् आयुष्मतीम् चिरकालजीवनवतीं कुर्वती सती रायः धनस्य गवादिलक्ष्णस्य सोपेण पुष्ट्या सं सृज संयोजय । ❀ “पृष्ट्याः पतिपुत्रः” इति रायो विसर्जनीयस्य सत्वम् ❀ ॥

हे रात्रि ! सम्बत्सरकी प्रतिनिधिरूप जिन तुम्हारी हम उपासना करते हैं वह तुम हमारी पुत्र पौत्र आदिरूप प्रजाको चिरकाल तक जीवित रहने वाली करो फिर गौ आदि धनकी पुष्टि से हमें संयुक्त करो ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

इयमेव सा या प्रथमा यौञ्ज्यदास्वितं ससु नरति प्रविष्टा
महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वधूर्जिगाय नवगज्ज-
नित्री ॥ ४ ॥

वै संवत्सरस्य पत्नी यद् एकाष्टका । एतस्यां वा एष एतां रात्रि वसति ॥ जो अष्टका है वही सम्बत्सरकी पत्नी है ॥

इयम् । एव । सा । या । प्रथमा । विञ्चैच्छत् । आसु । इतरासु ।
चरति । प्रविष्टा ।

महान्तः । अस्याम् । महिमानः । अन्तः । वधूः । जिगाय ।

नवगत् । जनित्री ॥ ४ ॥

इयमेव अद्यतनी एकाष्टकालक्षणा सा प्रथमम् उत्पन्ना उपाः ।
अनेन तादात्म्यप्रतिपादनेन अस्या अतिशयितमहत्त्वम् उक्तं
भवति । तच्छब्दार्थम् आह । या उपाः प्रथमा प्रागुक्तप्रकारेण
सृष्ट्यादौ उत्पन्ना सती व्यौच्छत् तमोनिरसनं कृतवती । ❀ उद्धी
विवासे ❀ । सेयम् एकाष्टका उपाः आसु परिदृश्यमानासु [इत-
रासु] अन्यासु उपाःसु प्रविष्टा अनुगता सती चरति वर्तते उदेति ।
श्रूयते हि । “एका सती बहुधोषो व्युच्छसि” [तै० सं० ४. ३.
११. ५] इति । ❀ प्रपूर्वाद् विशेः कर्तरि निष्ठा । व्यत्ययेन अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ । यद्वा प्रविष्टा सूर्येणानुप्रविष्टा ।
❀ कर्मणि क्तः । “गतिरनन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥
अस्याम् उक्तलक्षणायाम् उपसि अन्तः मध्ये महान्तः अपरिमिताः
महिमानः माहात्म्यविशेषाः । वर्तन्त इति शेषः । यद्वा महिमानः
महत्त्वोपेताः महान्तः मुख्याः सूर्यसोमादयः अस्याम् अन्तर्वर्तन्ते ।
सूर्यादय एतदधीनाः प्रकाशन्त इत्यर्थः । “अय एनां महिमानः
सचन्ते” [तै० सं० ४. ३. ११. १] इति श्रुतेः ॥ वधूः सूर्यस्य जाया
उपाः । “सूर्यपत्नी विचरतः प्रजावती” इति [तै० सं० ४. ३.
११. १] श्रुत्यन्तरात् । नवगत् नवम् अभिनवं प्रतिदिवसम्
उद्यन्तं सूर्यं तद्विनाभावेन गच्छतीति नवम् अभिनवम् उत्पद्य-
मानं प्राणिजातं गच्छति व्याप्नोतीति वा नवगत् । यद्वा प्रतिदिनम्
उत्पद्यमानमपि नवम् अभिनवम् उत्कृष्टम् एकविधं रूपं गच्छतीति

नवगत् । तथा च मन्त्रवर्णः । “पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं
वर्णम् अभि शुम्भमाना” [ऋ० १. ६२. १०] इति । अथवा
नरथा विभक्तान् अहर्भागान् प्रातरादीन् गच्छतीति नवगत् । ते
च भागाः प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायह्नास्याः पञ्च तदन्तरा-
लकालाश्च चत्वारः । श्रूयते हि तैत्तिरीयके प्रातरादीन् प्रस्तुत्य
“समानस्यान्हः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यर्लीलानि ।
तानि नव” [तै० ब्रा० १. ५. ३. ४] इति । स्मर्यते च ।

प्रातरातः संगवश्च रुणो मध्याह्नसंतपौ ।

अपराह्णं खनिः सायं नवधा भिद्यते त्वहः ।

इति । ❀ नवपूर्वाद् गमेः विवप् । “गमः क्वा” इत्यनुनासिक-
लोपः । “ह्रस्वस्य पिति कृति०” इति तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ❀ । एषंभूता उपाः जनित्री जनानां प्रकाशप्रदानेन
साधु जनयित्री सती जिगाय जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । ❀ जयते-
लिटि “सन्लिटोर्जेः” इत्यभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । जनित्रीति ।
जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि तृन् । “बहुलम् अन्यत्रापि” इति
एयलोपः ❀ ॥

यह आजकी एकाष्टकालक्षणा प्रथम उत्पन्न हुई उपा है (इस
प्रकार इसका परममहत्त्व सूचित होता है) जो पूर्वोक्त प्रकारसे
सृष्टिकी आदिमें उत्पन्न होकर अंधकारको दूर कर चुकी है ।
वह यह एकाष्टका उपा दीखती हुई दूसरी उपाओंमें प्रविष्ट होकर
उदित होती है X ऐसी उपामें बड़े २ माहात्म्य हैं, सूर्य सोम
अग्नि आदि बड़े २ देवता इसमें रहते हैं, तात्पर्य यह है, कि-सूर्य

X “एषा सती बहुयोषो व्युच्छसि ॥ हे उपे ! तू एक होने पर
भी अनेक प्रकारसे अंधकारको दूर करती है (तैत्तिरीयसंहिता
४ । ३ । ११ । ५) ॥

आदि इसके अधीन होकर ही प्रकाश करते हैं † ॥ प्रतिदिन उदय होने वाले सूर्यमें अविना भावसे जाने वाली, प्रतिदिन उत्पन्न होने वाले प्राणियोंमें एकसे रूपसे जाने वाली और प्रतिदिन उत्पन्न होने वाले दिनमें एकसे नवीन रूपमें रहने वाली ‡ अधवा दिनके नौ भागोंमें जाने वाली नवगत् + सूर्यकी वधू उपा प्राणियोंको प्रकाशका दान देकर उनको उत्पन्न करने वाली होती हुई सर्वोत्कृष्टभावसे वर्तमान रहती है ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

वानस्पत्या प्रावाणो घोषमक्रत हविष्कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ५

† तैत्तिरीयसंहिता ४ । ३ । ११ । १ में कहा है, कि—“अथ एना महिमानः सचन्ते ॥—तीन महत्त्व सम्पन्न इसकी सेवा करते हैं”

‡ ऋग्वेदसंहिता १ । ६२ । १० में कहा है, कि—“पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णं अभिशुम्भमाना ॥—यह प्राचीन उपा चारम्बार उत्पन्न होकर भी एकसे वर्णका ही सेवन करती है ॥”

+ प्रातः संगव मध्याह्न अपराह और सायाह ये दिनके पाँच भाग हैं । इनके बीचमें चार भाग और हैं । तैत्तिरीयब्राह्मण १ । ५ । ३ । ४ में कहा है, कि—“समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यश्लीलानि तानि नव ॥—समान दिनके पाँच नक्षत्र हैं, चार अश्लील हैं । ये नौ हैं ।” स्मृतिमें भी कहा है, कि—“प्रातरातः संगवश्च रुग्णो मध्याह्नसंतपौ । अपराहं खनिः सायं नवधा भिद्यते त्वहः ॥”

वानस्पत्याः । ग्रावाणः । घोषम् । अक्रत । हविः । कृण्वन्तः ।

परिवत्सरीणम् ।

एकऽअष्टके । सुप्रजसः । सुवीराः । वयम् । स्याम । पतयः ।

रयीणाम् ॥ ५ ॥

हे एकाष्टके त्वदर्थं वानस्पत्याः वनस्पतिविकाराः उलूखलमु-
सलादयः । ❀ “०पत्युत्तरपदाण्यः” ❀ । ग्रावाणः दृपदुपला-
दयः परिवत्सरीणम् संवत्सरेण निर्वृत्तम् । ❀ “संपरिपूर्वात् ख
च” इति निर्वृत्तार्थे खप्रत्ययः ❀ । ईदृशं हविः धानाकरम्भचरु-
पुरोडाशादिकं कृण्वन्तः अवहननपेपणादिद्वारा उत्पादयन्तः घोषम्
प्रीतिकरं शब्दम् अक्रत अकृपत । ❀ कुवो लुडि आत्मनेपदे “मन्त्रे
घंस०” इति च्लेर्लुक् ❀ ॥ हे एकाष्टके एका चासावष्टका एका-
ष्टका । ❀ “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः । “अष्टका पितृ-
देवत्ये” इति इत्वाभावः ❀ । त्वदनुग्रहाद् वयं सुप्रजसः शोभन-
पुत्रपौत्रादियुक्ताः । ❀ “नित्यम् असिच् भजामेधयोः” इत्यसिच्
समासान्तः ❀ । सुवीराः । ❀ त्रिविधम् ईरयन्ति शत्रून् इति
वीरा भृत्याः । वीरो वीरयत्यभिन्नान् [नि० १, ७] इति निरु-
क्तम् । वीर विक्रान्तौ । इत्यस्माद् वा पचाद्यच् । बहुव्रीहौ “वीर-
वीर्यौ च” इत्युत्तरपदाद्युदात्तम् ❀ । सुभृत्याः सन्तो रयीणाम्
धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । ❀ “नाम् अन्यतरस्याम्”
इति नाम उदात्तत्वम् ❀ ॥

हे एकाष्टके ! तेरे लिये वनस्पतिके विकार उलूखल मूसल आदि
और पत्थर आदिने वर्ष भरमें होने वाले अने हुए जौ, दही
मिश्रित सत्तू और पुरोडाश आदिको अवहनन (कूटना) पेपण
(पीसना) आदिके द्वारा उत्पन्न करते हुए प्रीतिकर शब्दको

किया है । हे एकाष्टके ! तेरे प्रसादसे हम शोभन पुत्र पौत्र आदि
से संयुक्त होकर और सुभृत्य वाले होकर धनके स्वामी हों ॥५॥

षष्ठी ॥

इडायास्पदं घृतवत् सरीसृपं जातवेदः प्रति हव्या गृभाय
ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपस्तेषां सप्तानां मयि रन्तिरस्तु

इडायाः । पदम् । घृतवत् । सरीसृपम् । जातवेदः । प्रति ।

हव्या । गृभाय । ये । ग्राम्याः । पशवः । विश्वरूपाः । तेषाम् ।

सप्तानाम् । मयि । रन्तिः । अस्तु ॥ ६ ॥

इलायाः । गोनामैतत् । “इला धेनुः सहवत्सा न आगात्”
इत्यादिश्रुतेः । ❀ “इलाया वा” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ❀ ।

तस्याः पदम् पादः घृतवत् घृतोपेतम् । “सा यत्रयत्र न्यक्रामत्
ततो घृतम् अपीडयत्” [तै० सं० २, ६, ७, १] इति श्रुतेः । सरी-

सृपम् अत्यर्थं सर्पत् । ❀ सृपेर्यङ्लुगन्तात् पचाथच् । “न धातुलोप
आर्धधातुके” इति लघूपधगुणप्रतिषेधः ❀ । इडापदात्मना भावितं

पशोर्दक्षिणं पादम् हव्या हव्यानि धानाकरम्भादीनि हवींषि च । ❀
शेलोपः ❀ । हे जातवेदः जातानां वेदितरग्रे प्रति गृभाय प्रति-

गृहाय । ❀ “हलः श्रः शानञ्भौ” [“छन्दसि शायजपि”]
इति श्रः शायजादेशः । “ह्रग्रहोर्भः” इति भः ❀ ॥ गृहीतहवि-

स्तव प्रसादाद् ग्राम्याः ग्रामे भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोघ्राख्या
विश्वरूपाः नानाकारा ये पशवः सन्ति तेषाम् उक्तानां सप्तानां

पशूनां रन्तिः प्रीतिः मयि चास्तु । ततः समृद्धिर्भवतु इत्यर्थः । ❀
रमेः क्तिनि अनुनासिकलोपाभावश्चान्दसः ❀ ॥

इलाका घृतोपेत पाद अधिक सर्पता है हे जातवेदः ! तुम पशु

के दक्षिणपादको और भुने हुए जौ और करंभ (दहीके सत्तू)
आदि हविको ग्रहण करो आपके हविको ग्रहण कर प्रसन्न होने पर
गौ घोड़ा घरुरी भेड़ पुरुष गधा और ऊँट नाम वाले जो अनेक
प्रकारके पशु हैं, इन सात प्रकारके पशुओंकी मुझमें प्रीति हो॥६॥

सप्तमी ॥

आ मा पुष्टे च पोपे च रात्रिं देवानां सुमतां स्याम ।

पूर्णा देवे परा पत सुपूर्णा पुनरा पत ।

सर्वान् यज्ञान्संभुञ्जतीपमूर्जं न आ भर ॥ ७ ॥

आ । मा । पुष्टे । च । पोपे । च । रात्रि । देवानाम् । सुमतां । स्याम

पूर्णा । देवे । परा । पत । सुपूर्णा । पुनः । आ । पत ।

सर्वान् । यज्ञान् । सम्भुञ्जती । इपम् । ऊर्जम् । नः । आ । भर ७

हे रात्रि मा मां पुष्टे समृद्धे धने पोपे पुत्रपौत्रादिसमृद्धौ । ॐ
परस्परसमुच्चयार्थो चकारौ । आ [इति] उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः ॐ । आ स्थापय ॥ त्वत्प्रसादाद् वयं च देवानाम् इन्द्रा-
दीनां सुमतां कल्याणं बुद्धौ स्याम भवेम ॥ हे देवि होमसाधन
भूते त्वं पूर्णा हविर्भिः पूरिता सती परा पत परागच्छ । यष्टव्यान्
देवान् प्रति गच्छ ॥ ततः सुपूर्णा अभिमतफलैः परिपूर्णा सती
पुनरा पत अस्मान् आगच्छ । ॐ पतलु गतां । पूर्णेति । पृ पालन-
पूरणयोः इत्यस्मात् एयन्तात् “वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्-
ज्ञप्ताः” इति इडभावो णिलुक् च निपात्यते । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य”
इत्युत्वम् । “रदाभ्याम्” इति नत्वम् । सुपूर्णेति । “गतिरु-
नन्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॐ ॥ सर्वान् यज्ञान् यष्ट-

व्यान् । ❀ “यजयाच०” इत्यादिना कर्मणि नङ् प्रत्ययः ❀ । संभुञ्जती हविषा सम्यक् पालयन्ती प्रीणयन्ती । ❀ भुजेः पाल-
नार्थाद् आत्मनेपदाभावे शतृप्रत्ययः । “शतुरनुमः०” इति ङीप्
उदात्तत्वम् ❀ । ईदृशी सती देवेभ्यः सकाशाद् इपम् अन्नम्
ऊर्जम् बलं च नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥ पूर्णा दन्तीति पृथ-
ग्रहणात् “ग्रहणम् आ ग्रहणाद्” [कौ० १. ८.] इति न्यायात्
विनियोगविषये “आ मा पुष्टे च” इत्येकावसाना ऋक् । पञ्च-
पटलिकायां तु व्यवसाना एकैव ऋग् इत्युक्तम् ॥

हे रात्रि ! मुक्तको समृद्ध धन आदिमें और पुत्र पौत्र आदि
समृद्धिमें स्थापित कर । तेरे प्रसादसे हम देवताओंकी कल्याणी
बुद्धिमें रहें अर्थात् देवता हम पर कल्याणमयी बुद्धि रखें । हे
होमकी साधन भूत दर्वि ! तू हवियोंसे पूरित हमारे पूजनीय देव-
ताओंके पास जा । फिर अभिमत फलोंसे पूर्ण होकर हमारे पास
आ । सब पूजनीय देवताओंको हविसे वृत्त करती हुई देवताओंसे
हमारे लिये अन्न और बल ला ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

आयमंगन्तसंवत्सरः पतिरेकाष्टके तव ।

सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोपेण सं सृज ॥ ८ ॥

आ । अयम् । अगन् । सम्वत्सरः । पतिः । एकाष्टके । तव ।

सा । नः । आयुष्मतीम् । प्रजाम् । रायः । पोपेण । सम् । सृज ८

हे एकाष्टके तव पति अयं संवत्सरः आगन् आगतः । संवत्सर-
स्य पतित्वं प्राग् उक्तम् ॥ सा त्वं पत्या सहिता नः अस्माकं
प्रजाम् पुत्रपौत्रादिलक्षणाम् आयुष्मतीं कुर्वती रायः धनस्य पोपेण
सं सृज संयोजय ॥

हे एकाष्टके ! तुम्हारा पति यह सम्बत्सर आगया । अतः तू पतिके साथ रह कर हमारी पुत्र पौत्र आदि प्रजाको आयुष्मती कर हमको धनकी शुष्टिसे संयुक्त कर ॥ ८ ॥

नवमी ॥

ऋतून् यज ऋतुपतीनार्तवानुत हायनान् ।

समाः संवत्सरान् मासान् भूतस्य पतये यजे ॥६॥

ऋतून् । यजे । ऋतुपतीन् । आर्तवान् । उत । हायनान् ।

समाः । सम्बत्सरान् । मासान् । भूतस्य । पतये । यजे ॥६॥

ऋतून् वसन्तादीन् यजे हविषा प्रीणयामि ॥ ऋतुपतीन्तेषाम् ऋतूनाम् अधिष्ठातृन् अग्न्यादीन् देवाश्च । यजे इति सर्वत्र संबन्धः ॥ आर्तवान् ऋत्ववयवान् अन्यान् अनुक्तान् कलामाष्टादीन् काल विशेषान् । ❀ “ऋतोरण्” इति अण्प्रत्ययः ❀ । उत अपि च हायनान् समाः संवत्सरान् । इत्येते शब्दा यत्रपि समानार्थास्तथापि अत्र हायनशब्देन संवत्सरसंबन्धिनः अहोरात्रा लक्ष्यन्ते । ❀ जहति जिहने वा भावान् इति हायनाः । “हश्च त्रिहिरालयोः” इति न्युट् ❀ । समाशब्देन समप्रविभक्ताश्चतुर्विंशतिसंख्याका अर्यमासाः । तान् संवत्सरान् द्वादशमासात्मकान् मासान् चैराशान् द्वादशसंख्याकान् यज इति संबन्धः ॥ भूतस्य सद्भावं प्राप्तस्य चराचरात्मकस्य जगतः पतये यः पतिरन्तर्यामी अनवच्छिन्नकालात्मकः तस्मै । ❀ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ❀ । तं भूतपतिं च यजे हविषा प्रीणयामि । यद्वा । ❀ भूतस्य पतय इति तादर्थ्ये चतुर्थी ❀ । भूतपतिप्रीणनाय ऋत्वादीन् यज इति संबन्धः ॥
 • वसन्त आदि ऋतुओंका हविसे पूजन करता हूँ और ऋतुओं के स्वामी अग्नि आदि देवताओंका भी पूजन करता हूँ और

सम्बत्सरके दिन रातका हविसे यजन करता हूँ, ऋतुके अवयव कला काष्ठा आदिका हविसे यजन करता हूँ चौबीस पक्षोंका हविसे यजन करता हूँ और सम्बत्सरके चैत्र आदि वारह महीनों का मैं यजन करता हूँ, सत्ताको प्राप्त हुए चराचरात्मक जगत्के स्वामी अन्तर्यामी अनवच्छिन्न कालके लिये मैं (ऋतु आदिका) पूजन करता हूँ ॥ ६ ॥

दशमी ॥

ऋतुभ्यः प्रार्तवेभ्यो माद्भ्यः संवत्सरेभ्यः ।

धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे ॥ १० ॥

ऋतुभ्यः । त्वा । प्रार्तवेभ्यः । माद्भ्यः । सम्बत्सरेभ्यः ।

धात्रे । विधात्रे । समृधे । भूतस्य । पतये । यजे ॥ १० ॥

हे एकाष्टके त्वा त्वाम् ऋतुभ्यः वसन्तादिभ्यः तत्प्रीत्यर्थम् । यजे इत्यनुषङ्गः । एवम् प्रार्तवेभ्यः ऋतुसंवन्धिभ्यः अहोरात्रादिभ्यः । त्वा यजे इति सर्वमन्त्रेषु अनुषङ्गः । माद्भ्यः मासेभ्यः । ❀ “पदन्नोमास्” इत्यादिना मासशब्दस्य मास् इत्यादेशः । “स्ववस्स्वतवस्मासुपसा च त इष्यते छन्दसि” इति सकारस्य तत्वम् ❀ । संवसन्त्यस्मिन्निति संवत्सरः । ❀ संपूर्वाद् वसे-रौणादिकः सरप्रत्ययः । “सस्वार्धधातुके” इति तत्वम् ❀ । तेभ्यः धात्रे धाता धारयिता एतन्नामको देवः तस्मै विधात्रे सर्वस्य निर्मात्रे देवाय समृधे समर्थयित्रे एतन्नाम्ने देवाय । ❀ वृधु वृद्धौ । संपूर्वाद् अस्मात् क्विप् ❀ । भूतस्य पतये उक्तलक्षणाय देवाय । ❀ “पृथियुक्तरछन्दसि वा” इति पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां “घेडिति” इति गुणः ❀ । [यजे हविषा प्रीणयामि] ॥

वसन्त आदि ऋतुओंकी प्रसन्नताके लिये, ऋतुसम्बन्धी दिन रात्रिकी प्रसन्नताके लिये मास और संवत्सरकी प्रसन्नता के लिये, धाता देवताकी, सबके निर्धाता विधाता देवताकी, समृद्धि करने वाले समृद्ध नाम वाले देवताकी और सद्भावको प्राप्त हुए चराचरात्मक जगत्के स्वामी अन्तर्यामी अनवच्छिन्न कालके लिये हे एकाष्टके ! मैं तेरा यजन करता हूँ ॥ १० ॥
एकादशी ॥

इडया जुहंतो वयं देवान् घृतवता यजे ।

गृहानलुभ्यतो वयं सं विशेमोप गोमतः ॥ ११ ॥

इडया । जुहंतः । वयम् । देवान् । घृतवता । यजे ।

गृहान् । अलुभ्यतः । वयम् । सम् । विशेम । उप । गोमतः ११

इडया । गोनामैतत् । तदुपलक्षितेन मांसादिरूपेण हविषा घृतवता उपस्तरणाभिघारणार्थघृतयुक्तेन जुहंतः होमं कुर्वन्तः अग्नौ हविः प्रक्षिपन्तः । ❀ “तृतीया च होश्चन्द्रसि” इति कर्मणि तृतीया ❀ । तथाविधा वयं देवान् यजे । ❀ व्यत्ययेन एकवचनम् ❀ । यजामहे प्रीणयामः । ❀ जुहंत इति । जुहोतेर्लटः शत्रादेशे “नाभ्यस्तान्छतुः” इति नुम्प्रतिपेधः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तत्वम् ❀ ॥ तेषां देवानाम् अनुग्रहाद् वयम् अलुभ्यतः गार्ध्यम् अकुर्वाणाः संपूर्णाः सन्तः । ❀ लुभ गार्ध्यम् । दिवादित्वात् रघन् । “अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ❀ । यद्वा गृहविशेषणम् । अलुभ्यतः गार्ध्यरहितान् । काम्यमानसकलवस्तुसमेतान् इत्यर्थः । गोमतः । ❀ भूम्नि मत्तुम् ❀ । चतुर्भिर्गोभिर्युक्तान् गृहान् उप । ❀ क्रियाध्याहारः ❀ । उपेत्य सं विशेम सुखेन निवसेम ॥

मांस और उपस्तरण तथा अभिधारणके घृतसे युक्त होमको करते हुए हम देवताओंका यजन करते हैं । उन देवताओंके अनुग्रहसे हम सकल कायनाओंसे सम्पन्न और बहुतसी गौओंसे भरे पुरे घरको पाकर सुखसे वसें ॥ ११ ॥

द्वादशी ॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमान-
मिन्द्रम् ।

तेन देवा व्यसहन्त शत्रून् हन्ता दस्यूनामभवच्छची-
पतिः ॥ १२ ॥

एकऽष्टका । तपसा । तप्यमाना । जजान । गर्भम् । महिमानम् ।
इन्द्रम् ।

तेन । देवाः । वि । असहन्त । शत्रून् । हन्ता । दस्यूनाम् ।

अभवत् । शचीऽपतिः ॥ १२ ॥

एकाष्टका माघकृष्णाष्टमीत्युक्तम् । सा देवतात्वेन स्तूयते । तपसा तप्यमाना । ॐ व्यत्ययेन कर्मणि तृतीया । “तपस्तपःकर्माकस्यैव” इति कर्मवद्भावाद् यगात्मनेपदे । “अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकः” [इति] अनुदात्तत्वेन यक् उदात्तत्वे मास्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः ॐ । यद्वा । ॐ तप ऐश्वर्ये । दिवादिः आत्मनेपदी । श्यनो नित्वाद् आद्युदात्तत्वम् ॐ । सर्वस्य ईशाना एकाष्टका तपसा संतापकरेण पुत्रार्थेन कर्मणा गर्भम् गर्भभूतं महिमानम् मंहत्योपेतम् इन्द्रं जजान जनयामास । यद्वा गर्भं गरणीयं स्तुत्यं वन्दनीयम् । ॐ गृ शब्दे । अतिगृभ्यां भन् [उ० ३. १५२] इति भन् प्रत्ययः ॐ । गर्भस्थवद् अदृश्यं वा । ॐ गृ निगरणे । अस्माद्

वा भन् ॐ । एवंभूतम् इन्द्रम् ईशितारम् आदित्यं जजान जनयामास प्राकाशयत् ॥ तेन उक्तलक्षणेन इन्द्रेण देवाः शत्रून् शातयितृन् असुरान् व्यसहन्त विशेषेण अभ्यभवन् ॥ स च इन्द्रः शचीपतिः शच्या देव्याः पतिः । यद्वा शचीतिकर्मनाम । शचीनां कर्मणां पतिः स्वामी दस्यूनाम् उपक्षयितृणां हन्ता अभवत् घातको भवतु । ॐ शचीपतिरिति । वनस्पत्यादेत्वाद् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॐ ॥

सवकी स्वामिनी एकाष्टकाने पुत्रके लिये सन्तापमय तपके अनुष्ठानरूप कर्मसे महस्वयुक्त इन्द्रको प्रकाशित किया । उस इन्द्रके द्वारा देवताओंने शत्रु असुरोंको विशेषरूपसे दबाया था । वह शचीपति इन्द्र उपक्षय (विनाश) करने वालोंके घातक हों ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ॥

इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे दुहितासिं प्रजापतेः ।

कामान्स्माकं पूरय प्रति गृह्णाहि नो हविः ॥ १३ ॥

इन्द्रऽपुत्रे । सोमऽपुत्रे । दुहिता । असि । प्रजाऽपतेः ।

कामान् । अस्माकम् । पूरय । प्रति । गृह्णाहि । नः । हविः १३

हे इन्द्रपुत्रे उक्तरीत्या इन्द्रः पुत्रो यस्यास्तादृशि हे सोमपुत्रे सोमः पुत्रो यस्यास्तथाविधे । “यां देवाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिम्” [२] इति राज्येकाष्टकयोरभेदव्यवहाराद् राज्ञां चन्द्रस्य प्रकाशस्य उपलब्धेश्च पुत्रत्वोपचारः । यद्वा गवामयनाख्ये संवत्सरसत्रे एकाष्टकाया सोमस्य क्रयणात् पुत्रत्वोपचारः । श्रूयते हि । गवामयनदीक्षां प्रस्तुत्य “तेषाम् एकाष्टकायां क्रयः संपद्यते” [तै० सं० ७. ४. ८. २] इति । ईदृशि हे एकाष्टके त्वं प्रजापतेः प्रजानां देवानां मनुष्यादीनां स्रष्टुः दुहितासि पुत्री भवसि ॥

तथाविधा त्वम् अस्माकं कामान् काम्यमानान् प्रजापश्वादीन्
अर्थान् पूरय समृद्धान् कुरु । तदर्थं नः अस्मदीयं हविः प्रति
गृह्णाहि प्रतिगृहाण स्वीकुरु । ॐ ग्रहेर्लोष्टि सिपो हिरादेशः ।
“हलः श्रः शानजभौ” इति शानजादेशो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
“वा छन्दसि” इति हेःपित्वेन डित्वस्य निवर्तनात् “ई हव्यघोः”
इति ईत्वमपि न भवति ॐ ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

द्वितीयोनुवाकः समाप्तः ॥

“यां देवाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिम्” इस दूसरी ऋचामें एकाष्टका का और रात्रिका अभेदभाव स्वीकार किया है । और रात्रिमें चन्द्रमाका प्रकाश फैलता है अत एव रात्रिको चन्द्रमाकी माता मान कर कहते हैं, कि—हे सोमपुत्रे ! हे इन्द्रपुत्रे ! एकाष्टके ! तू देवता और मनुष्य आदिको रचने वाले प्रजापतिकी पुत्री है । अतः तू प्रजा पशु आदि कामनाओंसे हमें पूरित कर और इसके लिये हमारी हविको स्वीकार कर ॥ १३ ॥

द्वितीय अनुवाकमें पञ्चम सूक्त समाप्त (८१) ॥

द्वितीय अनुवाक समाप्त

तृतीयेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “मुञ्चामि त्वा” इति प्रथम सूक्तेन बालग्रहरोगे निरन्तरस्त्रीसंगतिजनितयक्ष्मणि च पतिगन्ध-
मत्स्यसहितम् ओदनम् अभिमन्त्र्य भोजनकाले व्याधितम् औशयेत् ।

तथा अनेन सूक्तेन अरण्यतिलैधज्वालितोदपात्रेण उपःकाले
[अरण्ये] गृहे वा व्याधितम् अवसिञ्चेत् मार्जयेत् आचामयेच्च ॥

तथा अरण्यशृणारण्यगोमयचित्यादिशान्तौपधिभिः प्रत्येकं प्रज्वालितेनोदकेन उपःकाले व्याधितस्य अवसेकमार्जनाचमनानि कुर्यात् ॥

तथा सर्वव्याधिनिवृत्तये च अनेन सूक्तेन व्याधितम् उपस्पृश्य अभिमन्त्रयेत् ॥

सुत्रितं हि । “मुञ्चामि त्वेति [ग्राम्ये] पूतिशफरीभिरोदनम्
अरण्ये तिलशण्णगोमयशान्ताज्वालेनावनक्षत्रेवसिञ्चति” [कौ० ४.
३] इति ॥ शान्ता ओपधयश्चिन्तिः प्रायश्चित्तिरित्येवमाद्याः सूत्र-
कृतोक्ताः [कौ० १. ८] ॥

अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गणे पाठात् तस्य गणस्य “ओपधि-
वनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिपिद्धासि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः”
[कौ० ४. ८] इत्यादिना यत्रयत्र सूत्रकृता विनियोग उक्तस्तत्र
सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा क्रतुमध्ये व्याधितस्य यजमानस्य भैषज्येऽपि एतत् सूक्तम् ।
तथा च वैताने । “अथ भैषज्याय यजमानम् ‘अस्तीभ्यां ते’ [२.
३३] ‘मुञ्चामि त्वा’ [३. ११] ‘उत देवाः’” [४. १३] इति
[वै० ७. ३] ॥

तीसरे अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । उनमें ‘मुञ्चामि त्वा’ इस
प्रथमसूक्तसे जलग्रह रोगमें और निरन्तर स्त्रीसंग करनेसे उत्पन्न
हुए यक्ष्मारोगमें, पूतिगंध (इमली) और मत्स्यसहित भातको
अभिमन्त्रित करके भोजनके समय रोगीको खिलावे ॥

तथा इस सूक्तसे जंगली तिलके ईंधनसे प्रज्वालित जलपूर्णपात्र
से उपःकालके समय जंगल वा घरमें रोगी पर अभिषेक मार्जन
करे और आचमन भी करावे ॥

तथा जंगली सन, जंगली उपले चित्या आदि शांता औष-
धियोंमेंसे प्रत्येकसे गरम किये हुए उदकसे भातःकालके समय
अभिषेक मार्जन और आचमन करे ॥

तथा सकल व्याधियोंकी निवृत्तिके लिये इस सूक्तसे रोगीका
स्पर्श करके अभिमन्त्रण करे ॥

सूत्रमें भी कहा है, कि—“मुञ्चामि त्वेति ग्राम्ये पूतिश-
फरी भिरोदनम् अरण्ये तिलशण्णगोमयशान्ताज्वालेनावनक्षत्रेव-

सिञ्चति" (कौशिकसूत्र ४।३) ॥ कौशिकसूत्र १।८ में सूत्र-
कारने चित्ति प्रायश्चित्ति आदि शान्ता औषधियोंका वर्णन किया है
इस सूक्तका अंहोलिंगगणमें पाठ है और सूत्रकारने 'ओष-
धिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिपिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिं-
गाभिः' के अनुसार जहाँ २ विनियोग कहा है तहाँ २ सर्वत्र
इसका विनियोग करना चाहिये ॥

तथा यज्ञमें रुग्ण हुए यजमानकी चिकित्सामें भी यह सूक्त
पढ़ा जाता है । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि—“अथ
भैषज्याय यजमानम् 'अक्षीभ्यां ते' (२।३३) 'मुञ्चामि त्वा'
(३।११) 'उत देवा' ” (४।१३) इति वैतानसूत्र ७।३

तत्र प्रथमा ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत
राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिर्जग्राह यद्येतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्तमेनम्

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम । अज्ञातयक्ष्मात् ।

उत । राजयक्ष्मात् ।

ग्राहि । जग्राह । यदि । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति ।

प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

हे व्याधिग्रस्त त्वा त्वां हविषा अन्नेन अज्ञातयक्ष्मात् । अयम्
एतत्संज्ञक इति अप्रज्ञातः शरीरगतो रोगः अज्ञातयक्ष्मः । यद्वा
राजयक्ष्मव्यतिरिक्तः सर्वोपि रोगः अज्ञातयक्ष्मशब्दवाच्यः ।
तादृशाद् रोगाद् मुञ्चामि विश्लेषयामि । ॐ यज पूजायाम् इत्य-

स्मात् अतिस्तुमुद्गुष्टृक्षिन्नुभायात्रापदियक्षिनीभ्यो मन् [उ० १. १३७] इति मन्प्रत्ययान्तो यक्ष्मशब्दः ॐ ॥ उत अपि च राज-
यक्ष्मात् यक्ष्मात् यक्ष्माणां रोगाणां राजा क्षयरोगो राजयक्ष्मः ।
ॐ राजदन्तादित्वाद् उपसर्जनस्य परनिपातः ॐ । यद्वा राजा
सोमः तं मथमं यो यक्ष्मो गृहीतवान् स राजयक्ष्मः । “राजानं
यक्ष्म आरद् इति तद् राजयक्ष्मस्य जन्म” [तै० सं० २. ५. ६. ५] इति श्रुतेः । तस्मादपि त्वा मुञ्चामि । किमर्थम् । जीव-
नाय जीवानार्थम् । इह लोके चिरकालावस्थानार्थम् इत्यर्थः । कम्
इति पूरणः ॥ तथा ग्राहिः ग्रहणशीला पिशाची [यदि] एतत्
इदानीम् एनम् बालकं जग्राह गृहीतवती तस्याः सकाशात् हे
इन्द्राग्नी युवाम् एनं न मुमुक्तम् प्रमोचयतम् । ॐ मुचेरद्वान्दसो
विकुरणस्य रलुः ॐ ॥

मैं तुम्हें हविके द्वारा अज्ञातरूपसे शरीरमें प्रवेश करनेवाले यक्ष्मा-
रोगसे मुक्त करता हूँ और जिसने राजा सोमको पहिले ग्रहण
किया था उस राजयक्ष्मा रोगसे तुम्हको चिरकाल तक जीवित
रहनेके लिये छुड़ाता हूँ और हे इन्द्र और अग्निदेवताओं ! ग्रहण
करनेके स्वभाव वाली जिस पिशाचीने यदि इस बालकको ग्रहण
कर लिया हो तो आप इसको उससे छुड़ाइये ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव
तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पर्शमेनं शतशारदाय २
यदि । क्षितायुः । यदि । वा । पराङ्गतः । यदि । मृत्योः ।

अन्तिकम् । निङ्गतः । एव ।

तम् । आ । ह॒रामि । निःऽऋ॑तेः । उ॒प॒स्थात् । अ॒स्पा॒र्शम् । ए॒नम् ।

शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि अयं व्याधिग्रस्तः क्षितायुः रोगेण क्षपितायुर्भवेत् । ❀ क्षि
क्षये इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । “निष्ठायाम् अण्यदर्थे” इति पयु-
दस्तत्वाद् दीर्घाभावः ❀ । यदि वा परेतः अस्मान्लोकात् परा-
गतो भवेत् । यदि च मृत्योः चैवस्वतस्य अन्तिकं नीतः नितरां
मास एव भवति । ❀ उपायान्तरेण अशक्यानेयत्वम् एवकारेण
द्योत्यते । परेतो नीत इत्युभयत्र एतेः कर्मणि निष्ठा । “गतिरन-
न्तरः” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । नीत इति । “स्वरितो वानु-
दात्ते पदादौ” इत्येकादेशः स्वर्यते ❀ । एवंभूतमपि तम् पुरुषं
निष्कृतेः मृत्योः उपस्थात् उपस्थानात् समीपात् आ ह॒रामि इमं
लोकम् आनयामि ॥ आहृत्य च एनं शतशारदाय शतसंवत्सर-
जीवनार्थम् अस्पा॒र्शम् प्रबलं करोमि । ❀ स्पृ प्रीतिवलनयोः ।
छान्दसोलुङ् । पादादित्वात् “तिङ्ङतिङ्” इति निघाताभावः ❀ ॥

यदि यह व्याधिग्रस्त पुरुष क्षीणायु होगया हो और इस
लोकसे जाने वाला हो और यमराजके पास पहुँचा हुआ ही हो
तो भी मैं इस पुरुषको मृत्युके समीपसे इस लोकमें लाता हूँ और
लाकर इसको सौ वर्ष तक जीवित रहनेके लिये प्रबल करता हूँ २

तृतीया ॥

सह॒स्राक्षेण॑ श॒तवी॒र्येण॑ श॒तायु॑षा ह॒विषा॑हार्पमे॒नम् ।

इन्द्रो॑ यथै॒नं श॒रदो॑ न॒यात्य॑ति वि॒श्वस्य॑ दु॒रितस्य॑ पा॒स्म ३

सह॒स्रऽअक्षे॑ण । श॒त॒जी॒र्येण॑ । श॒तऽआ॑युषा । ह॒विषा॑ । आ ।

अ॒हार्प॑म् । ए॒नम् ।

इन्द्रः । यथा । ए॒नम् । श॒रदः । न॒याति । अ॒ति । वि॒श्वस्य ।

दुः॒ऽइ॒तस्य । पा॒रम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण । सहस्रम् इति बहुनाम् । सहस्रम् अक्षीणि चक्षुषि दर्शनशक्तयो यस्य हविषः फलत्वेन विग्रन्ते तत् सहस्राक्षम् । ❀ “बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छ्लोः०” इति पञ्च समासान्तः ❀ । तेन शतवीर्येण । शतशब्दः अपरिमितवाची । शतसंख्याकानि श्रोत्रादीन्द्रियसंबन्धीनि वीर्याणि श्रवणादिशक्तयः फलत्वेन यस्य सन्ति तादृशेन शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा अन्नादिना एनम् व्याधिगृहीतं [मृत्योः सकाशाद् आहारपम् अनैपम् । यथा इन्द्रः एनं पुरुषं] शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् । ❀ “०अत्यन्तसंयोगे” द्वितीया ❀ । तावत्कालपर्यन्त विश्वस्य कृत्स्नस्य दुरितस्य आयुर्भङ्गनिमित्तस्य पापस्य पारम् अवसानम् अति नयाति अतिनयेत् अतिक्रामयेत् । तथा तम् इन्द्रं हविषा प्रीणयामि इति शेषः । ❀ नयातीति । नयतेल्लेदि आढागमः ❀ ॥

जिसका फल अनन्त दर्शनशक्ति होजाना है और जिसके फलसे श्रोत्र आदि इन्द्रियोंकी श्रवणशक्तिरूप सैकड़ों वीर्य प्राप्त होते हैं और जिसके फलसे सौ वर्षकी दीर्घायु प्राप्त होती है ऐसे हविसे मैं इस व्याधिगृहीत पुरुषको मृत्युके पाससे ले आया हूँ, इसका कारण यह है, कि—इन्द्र इस पुरुषको सौ वर्ष तक आयुर्भगके कारण पापोंके पार पहुँचा देवे, इसी कारण मैं हवि से इन्द्रको प्रसन्न करता हूँ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

श॒तं जी॒व श॒रदो॒ वर्ध॒मानः॑ श॒तं हे॒म॒न्तान्छ॒तमु॑
व॒स॒न्तान् ।

शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा
हविषाहर्षमेनम् ॥ ४ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् ।
ऊँ इति । वसन्तान् ।

शतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा ।
हविषा । आ । अहर्षम् । एनम् ॥ ४ ॥

हे रोगाद् विमुक्त त्वं वर्धमानः अहरहरभित्तिं प्राप्नुवत् शतं
शरदः शतसंख्याकान् शरदतून् जीव प्राणान् धारय ॥ तथा शतं
हेमन्तान् हेमन्ततून् । ❀ उशब्दः समुच्चये ❀ । शतं वसन्तांश्च
वर्धमानः । जीव इत्युभयत्र अनुपङ्गः । ❀ सर्वत्र “०अत्यन्तसं-
योगे” द्वितीया ❀ ॥ यद्यपि शतं शरद इत्यनेनैव शतसंवत्सरप-
रिमितम् आयुर्लब्धम् तथापि हेमन्तवसन्तयोः पृथगुपादानं शीतो-
ष्णवर्षत्वेन संवत्सरस्य त्रैविध्यप्रदर्शनार्थम् । अनेन आजीवनं
तत्तदनुप्रयुक्तशीतोष्णादिकृतदुःखजातं मा भूद् इत्युक्तं भवति ।
अत एव वर्धमान इति विशेषितम् ॥ तथा इन्द्रः अग्निः सविता
सर्वस्य प्रेरकः बृहस्पतिश्च ते तव शतम् शतसंवत्सरपरिमितम् ।
आयुः कुर्वन्तु इति शेषः । शतायुपेत्यादि पूर्ववत् ॥

हे रोगमुक्त पुरुष ! मैं सौ वर्षकी आयु देने वाले हविसे इस
को मृत्युके पाससे लौटा लाया हूँ तू दिन प्रतिदिन वृद्धिको प्राप्त
होता हुआ सौ शरद् ऋतुओं तक जीवित रह, सौ हेमन्तऋतुओं तक
जीवित रह सौ वसन्त ऋतुओं तक जीवित रह (यद्यपि सौ शरद्
कहनेसे ही सौ वर्षकी आयु आजाती है फिर हेमन्त और वसन्तका

(१०२) अथर्ववेदसंहितासभाष्य-भाषानुवादसहित

अलग वर्णन शीत उष्ण और वर्षारूपसे सम्बत्सरका त्रैविध्य दिखानेके लिये है इससे यह सूचित किया है, कि-इन ऋतुओंमें होने वाला शीत उष्ण आदिसे उत्पन्न दुःख न हो) इन्द्र अग्नि और सबके प्रेरक सविता देवता तथा वृहस्पति तेरी सौ वर्षकी आयु करे ४ पञ्चमी ॥

प्र विशतं प्राणापानावनद्वाहाविव व्रजम् ।

व्यंश्न्ये यन्तु मृत्यवो यानाहुरितरान्शतम् ॥ ५ ॥

प्र । विशतम् । प्राणापानौ । अनद्वाहौऽव । व्रजम् ।

वि । अन्ये । यन्तु । मृत्यवः । यान् । आहुः । इतरान् । शतम् ५

हे प्राणापानौ शरीरधारकौ युवां प्र विशतम् । यदमृहीतस्य शरीरम् इति शेषः । मन्त्रसामर्थ्येन निर्गतयोरपि पुनःप्रवेशाभिधानेन अनिर्गतयोस्तयोः कैमुतिकन्यायेन स्थैर्यं प्रार्थितं भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनद्वाहौ अनसः शकटस्य बोढारौ बलीबद्धौ व्रजम् स्वनिवासस्थानं गोष्ठमिव । ❀ “अनसि बहेः विवरनसो बध्” इति विवप् । “चतुरनडुशोराम् उदात्तः” इत्यागमस्य आम् उदात्तत्वम् । व्रजम् इति । व्रजगता इत्यस्माद् “गोचरसंचरवह-व्रज०” इत्यादिना “हलश्च” इति प्राप्तिरस्य घञोपवादत्वेन घप्रत्ययान्तो [व्रजशब्दो] निपातितः । “अजिव्रज्योश्च” इति कुत्वाभावः ❀ ॥ अन्ये राजयक्ष्मव्यतिरिक्ता मृत्यवः मृतिहेतवो रोगादयः वि यन्तु विमुखा गच्छन्तु । तानेवाह । यान् इतरान् अन्यान् मृत्यून् शतम् शतसंख्याकान् आहुः कथयन्ति अभिज्ञाः । शतम् इति अपरिमितनाम । तथैव प्राग् आम्नातम् । “मेमम् अन्ये मृत्यवो हिसिपुः शतं ये” [२. २८. १] इति । शाखान्तरेपि “ये ते सहस्रम् अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे” [तै० ब्रा० ३. १०.

८. २] इति । ॐ व्यन्य इति । संहितायाम् “उदात्तस्वरितयो-
र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” इति अन्यशब्दस्य अकारः स्वर्यते ॐ ॥

हे शरीरधारक प्राण और अपान ! जैसे गाढ़ीको खेंचने वाले
वैल अपने निवासस्थान गोठमें प्रवेश करते हैं तैसे तुम यक्ष्मग्रस्त
रोगीके शरीरमें प्रवेश करो (यन्त्रसामर्थ्यसे निकले हुए भी प्राण
अपानका पुनः प्रवेश कहा है और न निकले हुआकी स्थिरताकी
प्रार्थना की है) जाननेवाले पुरुष जिन और सैंकड़ों मृत्युके हेतु
‡ रोगोंका वर्णन करते हैं वे राजयक्ष्माके अतिरिक्त मृत्युके हेतु
रोग विमुख होकर चले जावें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

इहैव स्तं प्राणापानौ मापं गातमितो युवम् ।

शरीरमस्याङ्गानि जस्से वहतं पुनः ॥ ६ ॥

इह । एव । स्तम् । प्राणापानौ । मा । अप । गातम् । इतः । युवम् ।

शरीरम् । अस्य । अङ्गानि । जस्से । वहतम् । पुनः ॥ ६ ॥

हे प्राणापानौ युवाम् इहैव अस्मिन्नेव शरीरे [स्तम्] भव-
तम् । ॐ अस्तेलोटितसस्तम् । “असोरलोपः” इत्यकारलोपः ॐ ।
इतः अस्माच्छरीरात् जवं शीघ्रम् अकाले माप गातम् मापगच्छ-

‡ अन्य श्रुतिमें भी कहा है, कि—“भेमं अन्ये मृत्यवो हिंसिषुः
शतं ये ॥—और जो सैंकड़ों मृत्युएँ हैं, वे इसको न गारें” (अथर्व-
वेद २ । २८ । १) और तैत्तिरीय ब्राह्मणमें भी कहा है, कि—
“ये ते सहस्रं अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे ॥—हे मृत्यो !
स्रणशील मनुष्योंको मारनेके लिये तुम्हारे जो सैंकड़ों पाश हैं”
(तैत्तिरीयब्राह्मण ३ । १० । ८ । २) ॥

तम् । ❀ एतेर्माडि लुडि “इणो गा लुडि” इति गादेशः ❀ ।
पुनःशब्दः त्वर्थे । किं तु अस्य व्याधितस्य शरीरम् अद्भानि हस्त-
पादादीनि च जरसे जरार्थम् । जरापर्यन्तम् इत्यर्थः । वहतम् धार-
यतम् । ❀ जरस इति । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति
जरसादेशः ❀ ॥

हे प्राण और अपानों ! तुम इस ही शरीरमें रहो, इस शरीर
से अकालमें शीघ्रताके साथ न जाओ और इस रोगीके शरीर
को तथा इसके हाथ पैर आदि अंगोंको वृद्धावस्था तक धारण
करो ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

जरायै त्वा परि ददामि जरायै नि धुवामि त्वा ।
जरा त्वा भद्रा नेष्टु व्यन्ये यन्तु मृत्यवो यानाहु-
रितरान्ध्रतम् ॥ ७ ॥

जरायै । त्वा । परि । ददामि । जरायै । नि । धुवामि । त्वा ।
जरा । त्वा । भद्रा । नेष्टु । वि । अन्ये । यन्तु । मृत्यवः । यान् ।

आहुः । इतरान् । शतम् ॥ ७ ॥

हे व्याधिभिर्निर्मुक्त त्वा त्वां जरायै परि ददामि । रक्षणार्थं
दानं परिदानम् । जरा अवसानपर्यन्तं त्वां यथा रक्षति तथा ददा-
मीत्यर्थः । जीर्यन्ति अद्भानि अस्याम् अवस्थायाम् इति जरा । ❀
जृप् वयोहानौ । “पिद्धिदादिभ्योङ्” इति अङ् मृत्ययः ❀ ॥ तथा
त्वा त्वां जरायै नि धुवामि जरापर्यन्तं नितरां प्रेरयामि । ताव-
त्पर्यन्तं रोगादिभ्यः पालयामि इत्यर्थः । ❀ धू विधूनने । वृद्धा-
दित्वात् शः । तस्य द्वित्वाद् गुणाभावः ❀ ॥ सा जरा त्वा त्वां

भद्रा भन्दनीयानि कल्याणानि । ❀ शैल्लोपः ❀ । नेष्टु नयतु
भापयतु । ❀ छान्दसो लुङ् । “बहुलं छन्दस्यमाद्योगेपि” इत्यङ-
भावः ❀ ॥ व्यन्य इत्यादि व्याख्यातम् ॥

हे व्याधिमुक्त पुरुष ! मैं तुम्हें जराको देता हूँ अर्थात् बुढ़ापे
तक तेरी जिस प्रकार रक्षा हो तिस प्रकार तुम्हको देता हूँ और
बुढ़ापे तक तेरी रोगोंसे रक्षा करता हूँ वृद्धावस्था तुम्हें बुढ़ापे
तक कल्याण प्राप्त करावे । विद्वान् पुरुष मृत्युके कारण और
जिन सैकड़ों रोगोंका वर्णन करते हैं वे रोग तुम्हसे दूर रहें ॥७॥

अष्टमी ॥

अभि त्वां जरिमाहितं गामुक्ष्णमिव रज्ज्वा ।

यस्त्वा मृत्युरभ्यधत्त जायमानं सुपाशया ।

तं ते सत्यस्य हस्ताभ्यामुदमुञ्चद् बृहस्पतिः ॥८॥

अभि । त्वा । जरिमा । अहित । गाम् । उक्ष्णम् इव । रज्ज्वा ।

यः । त्वा । मृत्युः । अभिऽअधत्त । जायमानम् । सुऽपाशया ।

तम् । ते । सत्यस्य । हस्ताभ्याम् । उत् । अमुञ्चत् । बृहस्पतिः ८

हे व्याधिविनिर्मुक्त जरिमा जरा त्वा त्वाम् अभ्यहितं बद्धं
करोतु । ❀ अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने वर्तते । “अश्वाभिदानीम्
आदत्ते” [तै० सं० ५. १. २. १] इतिवत् । दधाते लुङ् ।
“स्थाध्वोरिच्च” इति इत्त्वकित्वे ❀ । किमिव । उक्ष्णम् उक्षा-
णम् । ❀ “वा पपूर्वस्य निगमे” इति दीर्घाभावः ❀ । सेचन-
समर्थं गां रज्ज्वेव । यो मृत्युः त्वा त्वां जायमानम् उत्पद्यमानमेव
अकाले सुपाशया शोभनः पाशो यस्याः सा । पाशशब्दो ग्रन्थि-
विशेषोपेतवलाकाररज्ज्वग्रे प्रसिद्धः । यद् आह आपस्तम्बः ।

“मौञ्जेन दाम्नान्यतरतः पाशेन” [आप० सू० २. ५. ४.] इति ।
तथाविधया रज्ज्वा अभ्यघत्त अवनत् ते तवसंबन्धिनं तम् मृत्यु-
पां सत्यस्य अविनाशिनो ब्रह्मणो हस्ताभ्यां बृहस्पतिः उदमुञ्चत्
उन्माचयतु ॥

इति तृतीयकाण्डे तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

हे व्याधिमुक्त ! जैसे सेचन करनेमें समर्थ बेलको रस्सीसे
बाँध लेते हैं, तैसे ही बुढ़ापा तुम्हको बाँध लेवे । मृत्युने तुम्हको
उत्पन्न होते ही अकालमें पाशसे बाँध लिया है, तेरे उस मृत्यु
पाशको अविनाशी ब्रह्माके हाथसे बृहस्पति छुड़वावे ॥ = ॥

तृतीयकाण्डके तृतीय अनुवाकमें तीसरा सूक्त समाप्त (८२) ॥

“इहैव ध्रुवाम्” इति प्रथमं सूक्तं वास्तोष्पत्यगणे पठितम् ।
सूत्रितं हि । “इहैव ध्रुवाम् [३. १२] एह यातु [६. ७३] यमो
मृत्युः [६. ६३] सत्यं बृहत् [१२. १] इत्यनुवाको वास्तो-
ष्पतीयानि” इति [कौ० १. ८] । तेन गणेन नवशालावास्तु-
संस्कारार्थं शालाभूमिं हलेन कर्षेत् ॥

तथा यत्रयत्र चतुर्गुणी महाशान्तिः शान्त्युदकादौ प्रयुज्यते
तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगः ॥

तस्यामेव नवशालायां गर्तेषु उच्छ्रीयमाणस्थूणा अनेन सूक्तेन
अभिमन्त्रेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि “इहैव ध्रुवाम्” [१, २] इति द्वाभ्याम्
ऋग्भ्यां शालाभूमिं द्वादं घट्टयेत् ॥

“ऋतेन स्थूणाम्” [६] इत्यनया ऋचा उच्छ्रितासु स्थूणासु
घृताक्तं वंशम् आरोपयेत् ॥

नवगृहप्रवेशकाले “पूर्णं नारि” [८] इति ऋचा उदकुम्भ-
सहितां पत्रीं गृहं प्रथमं प्रवेशयेत् ॥

तद् उक्तं संहिताविधौ । “वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिण-

तोमेः संभारम् आहरति । वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिम् आव-
पते” इति प्रक्रम्य “इहैव ध्रुवाम् इति नीयमानाम् उच्छ्रीयमाणाम्
अनुमन्त्रयते । अभ्यज्य । ऋतेनेति मन्त्रोक्तम् । पूर्णं नारीत्युद-
कुम्भम् अग्निम् आदाय प्रपद्यन्ते । ध्रुवाभ्यां दृढयति” इति [कौ० ५.७]

‘इहैव ध्रुवाम्’ यह सूक्त वास्तोष्पत्यगणमें पहिले ही कहा है ।
वास्तोष्पत्यगणकी सूची वाले कौशिकसूत्र १ । ८ में कहा है,
कि—“इहैव ध्रुवाम् (यह तीसरे काण्डका बारहवाँ सूक्त) एह
यातु (यह छठे काण्डका तिहत्तरवाँ सूक्त) यमो मृत्युः (यह
छठे काण्डका तिरानवेंवाँ सूक्त) और सत्यं बृहत् (यह बारहवें
काण्डका प्रथम सूक्त) वास्तोष्पत्यगण है” ॥ इस गणसे नवीन
शालाके वास्तुसंस्कारके लिये शाला (गृह) की भूमिको हलसे जोते

तथा शान्त्युदक आदिमें चतुर्गुणी शान्तिका जहाँ २ प्रयोग
होता है तहाँ २ सर्वत्र ही इसका विनियोग होता है ॥

और इस नवीन शालामें गढ़ोंमें ऊपरको उठे हुए खम्भोंको
इस सूक्तसे अभिमन्त्रित करे ॥

तथा इसी कर्ममें “इहैव ध्रुवाम्” इन दो ऋचाओंसे शाला-
भूमिको दृढ़ बनवावे ॥

“ऋतेन स्थूणाम्” इस छठी ऋचासे खड़े किये हुए खम्भोंमें
घृतमें सनेहुए बाँसको रक्खे ॥

नवीन घरमें प्रवेश करते समय ‘पूर्णं नारि’ इस आठवीं
ऋचासे जलकुम्भसहित पत्नीको घरमें पहिले प्रवेश करावे ॥

इसी बातको संहिताविधिमें कहा है, कि—‘इहैव ध्रुवाम् इति
नीयमानां उच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते । अभ्यज्य । ऋतेनेति मन्त्रो-
क्तम् । पूर्णं नारीत्युदकुम्भम् अग्निं आदाय प्रपद्यन्ते । ध्रुवाभ्यां
दृढयति” (कौशिकसूत्र ५ । ७) ॥

तत्र प्रथमा ॥

इहैव ध्रुवां नि मि॒नोमि॒ शालां॒ क्षेमे॑ ति॒ष्ठाति॑

घृतमु॒क्षमा॑णा ।

तां॒ त्वां॒ शाले॒ सर्व॑वीराः सु॒वीरा॒ अरि॑ष्टवीरा उप॒ सं चरे॑म

इ॒ह । ए॒व । ध्रु॒वाम् । नि । मि॒नोमि॒ । शाला॑म् । क्षे॒मे । ति॒ष्ठाति॑ ।

घृतम् । उ॒क्षमा॑णा ।

ताम् । त्वा । शाले । सर्व॑वीराः । सु॒वीराः ॥ अरि॑ष्टवीराः ।

उप॑ । सम् । चरे॒म ॥ १ ॥

इहैव अस्मिन्नेव प्रदेशे गृहे [शालां] ध्रुवाम् स्थिरां नि मिनोमि
प्रक्षिपामि । स्थूणानिखननादिना करोमीत्यर्थः । ॐ दुमिब् प्रक्षे-
पणे ॐ । सा निमिता शाला घृतम् एतदुपलक्षितम् अभिमत-
फलम् उक्षमाणा सिञ्चन्ती प्रयच्छन्ती क्षेमे क्षेमेण । ॐ तृतीयार्थे
सप्तमी ॐ । अग्न्यादिवाधराहित्येन तिष्ठाति तिष्ठतु । ॐ लेटि
आडागमः ॐ ॥ हे शाले ताम् तादृशीं त्वा त्वां सर्ववीराः अनेक-
पुत्राद्युपेताः सुवीराः शोभनगुणपुत्राद्युपेताः अरिष्टवीराः न रिष्टा
अरिष्टा रोगादिरहिताः तादृशपुत्रादिसमेताः । अत्र बाहुव्यशोभन-
गुणत्वर्हिसाराहित्यलक्षणगुणविशेषसंबन्धाय वीरशब्दस्य त्रिरा-
वृत्तिः । एवंभूताः सन्तो वयम् उप सं चरेम व्यग्रहरेम ॥ ॐ सर्व-
वीरा इति । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या०” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
“प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते” इति वचनात् सर्वशब्दः
‘सर्वस्य सुवि’ इत्याद्युदात्तः । सुवीरा इति । “वीरवीर्यां च”
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टवीरा इति । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या०”

इतिपूर्वमकृतिस्वरत्वे अरिष्टशब्दः “अव्यये नव्कुनिपातानाम्”
इति अव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरेण आद्युदात्तः ॥

मैं इसी प्रदेशमें खंभे आदि लगा कर शालाको स्थिर करता
हूँ, वह शाला घृत आदि अभिमत फलको देती हुई अग्नि आदि
के भयसे रहित होकर सेमपूर्वक रहे । हे शाले ! ऐसी तुझमें
शोभन गुण वाले रोगरहित अरिष्टरहित पुत्रोंसे सम्पन्न होकर
हम व्यवहार करें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

इहैव ध्रुवा प्रति तिष्ठ शालेश्वावती गोमती सूनुतावती ।
ऊर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय २

इह । एव । ध्रुवा । प्रति । तिष्ठ । शाले । अश्वज्वती । गोमती ।

सूनुतावती ।

ऊर्जस्वती । घृतज्वती । पयस्वती । उत् । अयस्व । महते । सौभगाय २

हे शाले इहैव अस्मिन् देशे ध्रुवा स्थिरा सती प्रति तिष्ठ वर्त-
स्व । कथंभूता । अश्वज्वती बहुभिरश्वरूपेता । ॥ “मादुप-
धाया०” इति मतुपो वत्वम् । “मन्त्रे सौमाश्वेन्द्रिय०” इत्यादिना
अश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ गोमती बहुभिर्गोभिर्युक्ता सूनुतावती
बहुभिः प्रियसत्ववाग्भिर्वालादीनां वाणीभिर्युक्ता ऊर्जस्वती
प्रभूतान्नवती । ॥ ऊर्जस्वतीति । ऊर्ज वलप्राणनयोः इत्य-
स्माद् असन् ॥ तदन्ताद् मतुप् । “तसौ मत्वर्थे” इति भत्वेन
पदत्वाभावाद् रुत्वाद्यभावः ॥ घृतवती बहुघृतयुक्ता पयस्वती
बहुक्षीरा । ॥ सर्वत्र “भूमनिन्दाप्रशंसासु०” इति भून्नि मतुप् ॥
एवं बहुगुणा त्वम् अस्माकं महते प्रभूताय सौभगाय सुभगत्वाय

उच्छ्रयस्व [उद्गता] भव । उत्कृष्टा भवेत्यर्थः । ❀ “मुभग मन्त्रे” इति उद्गात्रादिषु पाठाद् अन् । “सर्वे विधयरश्मिन्दसि विकल्प्यन्ते” इति उत्तरपददृढयभावः ❀ ॥

हे शाले ! तू इस ही स्थानमें बहुतसे घोड़े गाँएँ और बालकों की प्रिय घाणीसे और बहुतसे अन्न घृत तथा दूधसे सम्पन्न होकर स्थिर रह । और इस प्रकार अनेकगुणसम्पन्न तू हमें बहुत सा सौभाग्य देनेके लिये उत्कृष्ट हो ॥ २ ॥

तृतीया ॥

धरुण्यसि शाले बृहच्छन्दाः पूतिधान्या ।

आ त्वा वत्सो गमेदा कुमार आ धेनवः सायमा-
स्पन्दमानाः ॥ ३ ॥

धरुणी । असि । शाले । बृहत्छन्दाः । पूतिधान्या ।

आ । त्वा । वत्सः । गमेत् । आ । कुमारः । आ । धेनवः ।
सायम् । आस्पन्दमानाः ॥ ३ ॥

हे शाले त्वं धरुणी भोगजातस्य धारयित्री असि भवसि । ❀ “धारणिलुक् च” इति उनन् प्रत्ययः । ततो ङीप् ❀ । यद्वा धरुणा धारकाः स्तम्भाः । प्रशस्तैः स्तम्भैरुपेता । ❀ “छन्दसी-
वनिपौ०” इति मत्वर्यीय ईकारः । छान्दसः शोर्लुक् ❀ ॥ तथा बृहच्छन्दाः प्रभूताच्छादना महद्भिश्चन्द्रोभिर्वेदैरुपेता वा पूति-
धान्या पूतिगन्धोपेतजीर्णधान्ययुक्ता । बहुविधभोगदानादिनापि अक्षयधान्ययुक्ता इत्यर्थः । एवंभूतां त्वा त्वां वत्सः । ❀ जाता-
वेकवचनम् ❀ । आ गमेत् आगच्छतु । ❀ “लिङ् आशिष्यङ्” ❀ ।
एवं कुमारः पुत्रादिः आ गमेत् । अस्यां शालाया गावः स्त्रियश्च

वत्सपुत्रादिसमेता भवन्तु इत्यर्थः ॥ तथा घेनवः दोग्ध्रघो गावः
सायम् सायंकाले आस्यन्दमानाः प्रसृतं पय आस्रवन्त्यः आ-
गच्छन्तु त्वाम् इति ॥

हे शाले ! तू भोगोंको धारण करनेवाली है, बहुतसे छन्दोंदेव-
ताओंसे सम्पन्न है, पूतिमंभयुक्त जीर्णधान्यसे युक्त अर्थात् अनेक
प्रकारका भोग दान आदि करने पर अक्षयधान्यसे युक्त रहने
वाली है । ऐसी तुझमें बछड़े और पुत्र आवें अर्थात् इस शालामें
गौएँ स्त्रियें बछड़े और पुत्रोंके साथ रहें और दूध देनेवाली गौएँ
भी सायंकालके समय दूधको टपकाती हुई आवें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

इमां शालां सविता वायुरिन्द्रो बृहस्पतिर्नि मिनोतु
प्रजानन् ।

उत्तन्तूद्वा मरुतो घृतेन भगो नो राजा नि कृषिं तनोतु

इमाम् । शालाम् । सविता । वायुः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । निः ।

मिनोतु । प्रजानन् ।

उत्तन्तु । उद्वा । मरुतः । घृतेन । भगः । नः । राजा । नि ।

कृषिम् । तनोतु ॥ ४ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः प्रजानन् वायुः इन्द्रः बृहस्पतिश्च
प्रजानन् । ॐ प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ शालानिर्माणप्रकारं
प्रकर्षेण जानन् इमां शालां नि मिनोतु स्तम्भादिस्थापनेन करोतु ।
ॐ दुमिञ् प्रक्षेपणे ॥ मरुतश्च घृतेन क्षरणशीलेन उद्वा उद-
केन उत्तन्तु शालाभूमिं सिञ्चन्तु । ॐ “पद्भोमास्” इत्यादिना
उदकशब्दस्य उदन् आदेशः । भसंज्ञायाम् अलोपे उदात्तनिवृत्तिः

स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॐ । ततो नः अस्माकं राजा राजमानो
भगः एतत्संज्ञो देवः कृषिम् शालाभूमेः कर्पणं नि तनोतु नितरां
करोतु । ॐ कृप विलेखने । इगुपधात् कित् [उ० ४. ११६]
इति भावे इत्ययः ॐ ॥

विद्वान् सवके मेरेक सविता देव, विद्वान् वायु इन्द्र और
वृहस्पतिदेव शालानिर्माणकी रीतिको पूर्णरीतिसे जानते हुए
इस शालाको स्तंभ आदि स्थापन कर वनावें । मरुद्देव भी धृत
से और जलसे शालाभूमिको सींचें । तदनन्तर हमारे प्रकाश-
मान भगदेवता शाला भूमिका कर्पण करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

मानस्य पत्नि शरणा स्योना देवी देवेभिर्निमितास्येग्र।
तृणं वसाना सुमना असस्त्वमथास्मभ्यं सहवीरं रयिं दाः
मानस्य । पत्नि । शरणा । स्योना । देवी । देवेभिः । निमिता ।

असि । अग्रे ।

तृणम् । वसाना । सुमनाः । असः । त्वम् । अथ । अस्मभ्यम् ।

सहवीरम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

हे मानस्य पत्नि । ॐ मान पूजायाम् । कर्मणि घञ् ॐ । मा-
ननीयस्य वास्तुपतेः पत्नि जायाभूते शाले । यद्वा मीयमानं धान्या-
दिकं मानम् तस्य पत्नि पालयित्री शाले त्वं शरणा रक्षित्री स्योना
मुखकरी ईदृशी देवी द्योतमाना अग्रे सृष्ट्यादौ देवेभिः देवैः निर्मि-
तासि प्राण्युपभोगाय सृष्टा भवसि ॥ सा त्वं तृणं वसाना आच्छा-
दयन्ती । ॐ वस आच्छादने इत्यस्मात् लट् : शानच् ॐ । सुमनाः
शोभनमनस्का असः भव । ॐ अस्तेर्लेटि अडागमः ॐ ॥ अथ

अनन्तरम् अस्मभ्यं त्वयि निवसद्भ्यः सहवीरम् वीरैः पुत्रादिभिः सहितम् । ❀ “वोपसर्जनस्य” इति विकल्पनात् सहस्य सत्वाभावः ❀ । तादृशं रयिर्धनं दाः धेहि । ❀ ददातेरब्जान्दसो लुब्धः ❀ ॥

हे माननीय वास्तुपतिकी पत्नीभूत शाले और धान्य आदि का पालन करने वाली शाले ! देवताओं ने सृष्टिके आरम्भमें प्राणियोंको सुख देने वाली प्राणियोंकी रक्षा करने वाली तुझ दमकती हुई शालाको प्राणियोंके उपभोगके लिये रचा है वह तु तिनकोंसे ढकी हुई शोभन मन वाली हो, फिर हम बसने वालोंके लिये पुत्र आदिसहित धन दे ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

ऋतेन स्थूणामधि रोह वंशोग्रो विराजन्नप वृद्ध शत्रून्
मा ते रिप्नुपसत्तारो गृहाणां शाले शतं जीवेम
शरदः सर्ववीराः ॥ ६ ॥

ऋतेन । स्थूणाम् । अधि । रोह । वंश । उग्रः । विराजन् ।
अप । वृद्ध्व । शत्रून् ।

मा । ते । रिप्नु । उपसत्तारः । गृहाणाम् । शाले । शतम् । जीवेम ।
शरदः । सर्वजीराः ॥ ६ ॥

हे वंश त्वम् ऋतेन अवाध्येन रूपेण सह स्थूणाम् शालामभ्यस्तम्भम् अधि रोह अधि तिष्ठ । ततः उग्रः उद्गूर्णवलो विराजन् विशेषेण दीप्यमानः सन् शत्रून् अस्मद्दृष्ट्यान् अप वृद्ध्व अपवर्जय । ❀ वृजी वर्जने । रुधादिः ❀ ॥ हे शाले ते तव संवन्धिनां गृहाणाम् उपसत्तारः उपसदनकर्तारः । निवसन्त इत्यर्थः । मार्पन्

(११४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

आर्ता हिंसिता मा भूवन् । त्वयि निवसन्तो वयं सर्ववीराः अभिलपितसर्वपुत्रपौत्रादिसमेताः शतं शरदः जीवेम ॥

हे वंश ! (वाँस) तू अवाध्यरूपसे शालाके मध्यमस्तंभमें रह । हे शाले ! तेरे घरमें रहने वाले आर्त न हों तुझमें रहने वाले हम अभिलपित पुत्र पौत्र आदिसे सम्पन्न होकर सौ वर्ष तक जीवित रहें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

एमां कुमारस्तरुण आ वत्सो जगता सह ।

एमां परिस्त्रुतः कुम्भ आ दध्नः कलशैरगुः ॥ ७ ॥

आ । इमाम् । कुमारः । तरुणः । आ । वत्सः । जगता । सह ।

आ । इमाम् । परिस्त्रुतः । कुम्भः । आ । दध्नः । कलशैः । अगुः ७

इमां शालां तरुणः युवा कुमारः पुत्र आ गच्छतु ॥ तथा जगता गमनशीलेन गवादिना सह । ॐ गमेः क्वपि “द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च” इति द्विर्वचनम् ॐ । वत्सः । ॐ जातावेकवचनम् ॐ । आ गच्छतु ॥ तथा इमां परिस्त्रुतः परिस्त्रवणशीलस्य मधुनः कुम्भाः आगुः आगच्छन्तु ॥ दध्नः कलशैः दधिपूर्णं घटयः आगुः । ॐ एतेश्चान्दसो लुङ् ॥

इस शालामें तरुण कुमार पुत्र आवे । और गमनशील गौ आदिके साथ वत्स आवे और परिस्त्रवणशील मधुके कुम्भ आवें और दधिपूर्ण कलश आवें ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

पूर्णं नारि प्र भर कुम्भमेतं घृतस्य धारां मृतेन संभृताम्
इमां पातूनमृतेना समं ह्रीष्टापूर्तमभिरक्षात्येनाम् ॥ ८ ॥

पूर्णम् । नारि । प्र । भर । कुम्भम् । एतम् । घृतस्य । धाराम् । अमृतेन ।
सम्भृताम् ।

इमाम् । पातन् । अमृतेन । सम् । अग्निम् । इष्टापूर्तम् । अभि ।
रक्षति । एनाम् ॥ ८ ॥

हे नारि पूर्णम् उदकेन पूरितम् एतं कुम्भं प्र भर प्रहर शालां
नय । कथंभूतम् । अमृतेन सुधामयोदकेन संभृताम् संपादितां घृत-
स्य क्षरणशीलस्य मधुघृतादेः धाराम् । कुर्वन्तम् इति शेषः ॥
इमां पात्रीम् कलशीम् अमृतेन सुधारूपेण उदकेन समिन्धि सम्य-
गिद्धां संदीप्तां कुरु । ॐ जिहन्धी दीप्ता । लोटि व्यत्ययेन पर-
स्मैपदम् । “हुभक्त्यो हेर्धिः” इति हेर्धित्वे “आन्नलोपः” इति
नलोपः ॐ ॥ एनाम् प्रविश्यमानां शालाम् इष्टापूर्तम् तत्र क्रिय-
माणं श्रौतं स्मार्तं च कर्म अभि रक्षति अभितः चोराग्न्यादिभ-
याद् रक्षतु ॥

हे नारि ! इस जलसे पूर्ण सुधामय जलसे सम्पादित क्षरण
(टपकने) के स्वभाव वाले मधु घृत आदिकी धारा करनेवाली
कुम्भको शालामें ला इस कलशीको सुधारूप जलसे भली प्रकार
दमका हम जिस शालामें प्रवेश कर रहे हैं उसमें किया हुआ
श्रौत और स्मार्त कर्म चोर और अग्निके भयसे रक्षा करे ॥ ८ ॥

नवमी ॥

इमा आपः प्र भ्राम्ययद्मा यक्ष्मनाशनीः ।

गृहानुप प्र सीदाम्यमृतेन सहान्निना ॥ ९ ॥

इमाः । आपः । प्र । भ्रामि । अयक्ष्माः । यक्ष्मनाशनीः ।

गृहान् । उप । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अग्निना ॥ ९ ॥

इमाः कलशस्या आपः । ॐ शसः स्थाने जस् ॐ । प्र
भरामि षहरामि प्रकर्षेण शालां नयामि । कीदृशीः । अयच्माः
यच्मरहिताः यच्मनाशनीः तत्सेवकानां यच्मनाशिनीः ॥ अह-
मपि गृहान् उप प्र सीदामि । कीदृशः सन् । अमृतेन अविना-
शिना अग्निना सह सहितः सन् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

स्वयं यच्मरहित और आपके सेवकोंके यच्मारोगको नष्ट करने
वाले कलशके जलोंको मैं अविनाशी अग्निके साथ घरमें लाता हूँ ६

तृतीय अनुवाकमें द्वितीय सूक्त समाप्त (८३) ॥

“यददः संप्रयतीः” इति सूक्तं स्वाभिमतप्रदेशे नदीप्रवाहक-
रणे विनियुक्तम् । तत्रायं क्रमः । येन मार्गेण प्रवाहं निनीपति तं
देशं प्रथमं स्वात्वा तत्र अनेन सूक्तेन उदकं प्रसिञ्चन् व्रजेत् ॥
तथा अनेन सूक्तेन काशशैवालपटेरकवेतसशाखाः प्रत्येकम् अभि-
मन्त्र्य तत्र स्वाते निखनेत् । “इदं व आपः” [७] इत्यस्या अचः
प्रथमेन पादेन हिरण्यं स्वाते निदध्यात् । “अयं वत्सः” इति
द्वितीयपादेन इषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां
यदध्वा अभिमन्त्र्य स्वाते निदध्यात् । तस्य मण्डूकस्योपरि “इहे-
च्यम्” इति तृतीयपादेन अवकाम् अभिमन्त्र्य प्रक्षिपेत् । “यत्रे-
दम्” इति चतुर्थपादेन मण्डूकस्योपरि उदकं निनयेत् ॥

तथा ग्रामनगरादिकस्य नवोटकप्रवाहाद् भये संजाते नदीप्र-
वाहकरणे च कृष्णव्रीहिमयचरुम् कृष्णाया गोः क्षीरम् आज्यं
च वैतसेन स्रवेण वरुणाय त्रिर्जुहुयात् । तथा वैतसचमसे वैतसी-
भ्याम् उपमन्यनीभ्यां दधिसक्तुमन्यम् उपमन्थ्य अनेन बलिहरणं
कुर्यात् । ततोनेन सूक्तेन वेतसशाखाम् अभिमन्त्र्य तथा पाणिना
चा मन्त्रितोदकेन नदीप्रवाहं सिञ्चन् व्रजेत् ॥

दूरगताया नद्याः पुनर्निवृत्तौ एतत् सूक्तं जपित्वा नदीप्रवेश-
मार्गं शयीत ॥

एवम् उक्तानि प्रसेचनकर्म हिरण्यकर्म मण्डूककर्म पाणिकर्म
इत्येतानि समुच्चयेन कार्याणीति भाष्यकारस्य दारिलस्य मतम् ।
विकल्पेनेत्यपरेषाम् ॥

अत्र कौशिकः । “यददः संप्रयतीरिति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्ये-
तेति प्रसिञ्चन् व्रजति । काशादिविधुवकवेतसान् निभिनोति । इदं
षु आप इति हिरण्यम् अधिदधाति अयं वत्स इतीपीकाञ्जिमण्डूकं
नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकृच्च वद्ध्वा । इहेस्थम् इत्यवकया
प्रच्छादयति । यत्रेदम् इति निनयति । मारुतं क्षीरौदनं मारुतं
भृतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन सूत्रेण मारुतेनाज्येन वरुणाय
त्रिर्जुहोति । उक्तम् उपमन्थनं दधिमन्थं वलिं हत्वा संप्रोक्ष-
णीभ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति । पाणिना वेत्रेण वा प्रत्याहृत्योपरि
निपद्यते” इति [कौ० ५. ४] ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन मरुद्भ्यो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देवताभ्य
आज्यहोमम् काशादिविधुवकवेतसारुखान् ओषधिविशेषान् एक-
स्मिन् पात्रे प्रक्षिप्य संपात्य अभिमन्त्र्य अप्सु मध्येऽधोमुखं निन-
यन् तेषामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु विस्रा-
वनम् श्वशिरसो मेषशिरसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम्
मानुषकेशजरदुपानर्हा वंशाग्रे प्रबन्धनम् तुपसहितम् आमपात्रम्
अभिमन्त्रितोदकेन प्रोक्ष्य त्रिपादे शिक्ये निधाय उदकमध्ये निधानं
चेत्येतान्यभिवर्षणकर्माणि वृष्टिकापः कुर्यात् ॥

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्माणि अनेनैव सूक्तेन आज्यहोमं
संपातिताभिमन्त्रितघटोदकेन आसावनम् अवसेकं च कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । “अर्थम् उत्थास्यन्तुपदधीत” इति प्रक्रम्य “अम्बयो
यन्ति [१. ४] शंभुमयोभू [१. ५. ६] हिरण्यवर्णाः [१. ३३]
यददः [३. १३]” इत्यादिना “अभिवर्षणावसेचनानाम्”
इत्यन्तेन [कौ० ५. ५] ॥

“यददः सम्प्रयतीः” यह सूक्त अपने अभिलपित स्थानमें नदी का प्रवाह करनेके कर्ममें विनियुक्त होता है । उसका क्रम यह है कि-जिस मार्गसे प्रवाहको लेजाना चाहे पहिले उस मार्गको खुदवाकर उसमें इस सूक्तसे जलको बिड़कता हुआ जावे । तथा इस सूक्तसे काश शैवाल पटेर और घाँस इनमेंसे प्रत्येककी शाखा को अभिमन्त्रित कर खातको खोदे । “इदं व आपः” इस सातवीं ऋचाके प्रथम पादसे हिरण्यको खातमें रक्खे । ‘अयं वत्सः’ इस दूसरे पादसे इषीका (सीक) में मेंडकको नीले और लाल वर्णके डोरोंसे बाँध कर अभिमन्त्रित करके खातमें रक्खे । और उस मण्डूकके ऊपर “इहेच्यम्” इस तीसरे पादसे अबकाको अभिमन्त्रित करके डाले । और ‘यत्रेदम्’ इस चतुर्थपादसे मण्डूक के ऊपर जल ले जावे ॥

तथा ग्राम नगर आदिको नवीन जलसे प्रवाहसे भय होने पर और नदीके प्रवाह करनेमें भी काले धानोंके बरुको तथा गौंके दूध और घृतको घेतके स्रवेसे बरुणके लिये तीन बार आहुति देय । और घेतके चमसमें घेतकी उपमन्यनियोंसे दधिसक्तुमंथको मथ कर बलिहरण करे । फिर इस सूक्तसे घेतकी शाखाको अभिमन्त्रित करके शाखासे वा हाथसे अभिमन्त्रित जलसे नदीके प्रवाहको सींचता हुआ जावे ॥

दूर चली गई नदीको पुनर्निर्वाहमें इस सूक्तको जप कर नदी प्रवेश मार्गमें शयन करे ।

भाष्यकार दारिल्लका मत है, कि इस प्रकार कहे हुए प्रसेचन-कर्म हिरण्यकर्म मण्डूककर्म और पाणिकर्म सबको एक साथ करे । दूसरे आचार्यका मत है, कि-इनको विकल्पसे करे ॥

इसी बातको कौशिकसूत्र ५ । ४ में कहा है, कि-“यददः सम्प्रयतीरिति येनेच्छन्नदी प्रतिपद्येति प्रसिञ्चन् व्रजति । काश-

दिविधुक् वेतसान् निमिनोति । इदं वा आप इति हिरण्यम् अधि-
दधाति अयं वत्स इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां
सकृत् वदन्वा । इहेत्थं इत्यवकया प्रच्छादयति । यत्रेदं इति
निनयति । मारुतं क्षीरोदनं मारुतं शृतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन
सुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिजुहोति । उक्तं उपमंथनं (दधि-
मन्थं) बलिं हत्वा संप्रोक्षणीभ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति । पाणिना
वेत्रेण वा प्रत्याहृत्योपरि निपद्यते ॥

तथा इसी सूक्तसे मन्त्रसे प्रतीत होने वाले मरुत् देवताओंके
निमित्त होम करे । और काश दिविधुक और वेतस नाम वाली
औपधियोंको एक पात्रमें रख सम्पातन और अभिमन्त्रण करके
जलके बीचमें नीचेको मुख करके लेजाय । उन संपातित अभि-
मन्त्रित काश आदिको जलमें फैंक देवे । मनुष्यके बाल और
पुराने जूतोंको बाँसमें बाँधे, बड़े सहित कच्चे पात्रको अभि-
मन्त्रित जलसे प्रोक्षित कर तीन डोरे वाले छीके पर रख कर
जलके मध्यमें रखे इन सब वृष्टिके कर्मोंको वृष्टिकी कामना
वाला करे ॥

तथा धन उठानेमें होने वाले विघ्नोंको शान्त करनेके कर्ममें
इस सूक्तसे घृतकी आहुति देय तथा संपातित अभिमन्त्रित घटके
जलसे स्नान और अभिषेक करे ॥

सूत्रमें भी कहा है, कि—“अथ उत्थास्यन्धुपदधीत” इति प्रक्रम्य
“अम्बयो यन्ति (१ । ४) शंशुमयो भू (१ । ५ । ६) हिर-
ण्यवर्णाः (१ । ३३) यददः (३ । १३) इत्यादिना अभिचर्प-
णावसेचनानाम्” इत्यन्तेन (कौशिकसूत्र ५ । ५) ॥

तत्र प्रथमा ॥

यददः संप्रयतीरहावनदता हते ।

तस्मादा नद्यो३ नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः १

यत् । अदः । सम्प्रयतीः । अहौ । अनदत् । हते ।

तस्मात् । आ । नद्यः । नाम । स्थ । ता । वः । नामानि । सिन्धवः ॥१॥

अदः अमुष्मिन् । ❀ “सुपां सुलुक्०” इति सप्तम्या लुक् ❀ ।
अहौ आहन्तव्ये मेघे हते ताडिते हे आपः यूयं यत् यस्मात् संप्र-
यतीः संभूय इतस्ततश्च प्रयान्त्यः अनदत् शब्दं कृतवत्यः स्थ ।
❀ नद अव्यक्ते शब्दे । अस्मात् लटि मध्यमबहुवचने रूपम् ।
“निपातैर्यद्यदिहन्त०” इति निघातप्रतिषेधः । “अन्येषामपि
दृश्यते” [इति] सांहितिको दीर्घः । संप्रयतीरिति । संप्रपूर्वाद्
एतेः शतरि णो यणि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
“शतुरनुमः०” इति नद्या उदात्तत्वम् ❀ । तस्मात् कारणाद्
यूयम् आ आभिमुख्येन अव्यवधानेनैव नद्यो नाम [स्थ] भवथ ।
❀ अनेन नदनान्नद्य इति निर्वचनं कृतं भवति । पचादिषु नदट्
इति पाठात् “टिड्ढाणञ्०” इत्यादिना ङीप् । “यस्येति०” लोपे
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । “उदात्तस्वरितयोः०” इति
विभक्तिः स्वर्यते ❀ । हे सिन्धवः स्पन्दनशीला आपः वः युष्माकं
नामानि आपः उदकम् इत्यादीनि । अन्यान्यपि सर्वाणि [ता]
तानि तादृशानि । अन्वयानीत्यर्थः । ❀ ता इति । “शेछन्दसि०”
इति शैलोपः ❀ ॥

हे जलों ! इस ताड़न करने योग्य मेघके ताड़ित करने पर
तुमने इधर उधरको चल कर नदन (शब्द) किया था उसी
समयसे तुम्हारा नदी नाम पड़ गया है । हे सरकनेके स्वभाव
वाले जलों ! तुम्हारे अप उदक आदि जो नाम हैं वह भी ऐसे
ही हैं अर्थात् नामके अनुकूल अर्थ वाले हैं ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यत् प्रेषिता वरुणेनाच्छीभं समवलगत ।

तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु ष्टन ॥ २ ॥

यत् । प्रऽपिताः । वरुणेन । आन । शीभम् । सम्ऽअवलगत ।

तत् । आप्नोत् । इन्द्रः । वः । यतीः । तस्मात् । आपः । अनु । स्थनं

आप इति नाम व्युत्पादयति । यत् यदा वरुणेन राज्ञा आदि-
त्येन वा प्रेषिताः प्रेरिता यूयम् आत् अनन्तरं शीभम् । क्षिप्र-
नामैतत् । शीघ्रं समवलगत संभूय नृत्यन्त्य इव वेष्टितवत्यः ।

❀ वल्गतिर्गत्यर्थो भौवादिकः । यद्योगेन निघातप्रतिषेधे “तिष्ठि
चोदात्तवति” इति गतेरनुदात्तत्वम् ❀ । तत् तदानीं यतीः
गच्छन्तीः वः युष्मान् इन्द्रः आप्नोत् । तस्मात् कारणात् अनु

अनन्तरं ततःप्रभृति आपः स्तन अप्शब्दवाच्या भवत । यद्वा आप
इति नाम अनु ष्टन अनुभवत । ❀ आप्नोतेः कर्मणि क्विपि
आप्नोतेर्ह्रस्वश्च [उ० २. ५८] इति ह्रस्वत्वे “अप्तृन्तृच्स्वसृ-

नप्तृनेष्टृ०” इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः । स्तनेति । अस्ते-
र्लोऽमध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । “उपसर्गभादुभ्याम् अस्तिर्य-
च्परः” इति षत्वस्याप्रसङ्गात् सुषामादित्वेन षत्वं वेदितव्यम् ❀ ॥

(अव आप नामकी व्युत्पत्ति करते हैं, कि—) जब राजा
वरुणके (वा आदित्यके) प्रेरणा करने पर तुम नाचते हुएसे
एकत्रित होकर चलने लगे थे उस समय इंद्र तुमको (आप्नोत्)
प्राप्त हुआ था, इस कारण उसी दिनसे तुम आप (अप्) कह-
लाने लगे हो ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अपक्वामं स्यन्दमाना अवीवरत वो हि कम् ।

इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद् वार्नाम वो हितम् ३

अपऽकामम् । स्यन्दमानाः । अवीवरत । वः । हि । कम् ।

इन्द्रः । वः । शक्तिऽभिः । देवीः । तस्मात् । वाः । नाम । वः । हितम्

वार् इति नाम प्रदर्शयति । अपकामम् विनैव कामेन स्यन्दमानाः सदा स्यन्दनं कुर्वाणाः वः युष्मान् इन्द्रः वः युष्मान् शक्तिभिः हेतुभिः अवीवरत वृत्तवान् युष्मान् स्वात्मसात् कर्तुम् ऐच्छत् । ❀ वर ईप्तायाम् । चुरादिरदन्तः । व्यस्ययेन सन्वद्भावः । वृणोतेर्वा स्वार्थिको णिच् ❀ । हिकम् इति हिशब्दार्थे । ❀ हिकम् नुकम् इति नवोत्तराणि पदानि [निघ० ३. १२] इति यास्केन परिपठितत्वात् ❀ । हे देवीः देव्यो देवनशीलाः तस्मात् कारणाद् वः युष्माकं वार् इति नाम हिकम् प्रसिद्धम् । ❀ वृणोतेर्प्यन्तात् कर्मणि क्विप् ❀ ॥

(वार इस नामकी व्युत्पत्ति दिखाते हैं, कि—) इच्छा न होने पर भी सदा सरकने वाले तुमको इन्द्रने अपनी शक्तियोंसे वरण किया अर्थात् अपने अधीन करनेकी इच्छा की, हे देवनशील जलों ! इस कारण तुम्हारा वार यह नाम प्रसिद्ध हुआ है ३ चतुर्थी ॥

एको वो देवोप्यतिष्ठत् स्यन्दमाना यथावशम् ।

उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ॥ ४ ॥

एकः । वः । देवः । अपि । अतिष्ठत् । स्यन्दमानाः । यथाऽवशम् ।

उत् । आनिषुः । महीः । इति । तस्मात् । उदकम् । उच्यते ॥

उदकशब्दं निर्वक्ति । एकः असहायो देवः इन्द्रो यथावशम् यथाकामं स्यन्दमानाः इतस्ततश्च स्यन्दनशीला वः युष्मान् अप्य-

तिष्ठत् अध्यतिष्ठत् । अपिशब्दः अध्यर्थे । तेन इन्द्रबहुमानेन
 आपो वयं महीः महत्यो जाता इति उदानिषुः उच्छ्वासितवत्यः ।
 ❀ अन प्राणेने । लुङि रूपम् ❀ । तस्मात् कारणाद् उदकम्
 इति अपां नाम उच्यते निरुच्यते उदननात् । ❀ उदकम् इति ।
 उत्पूर्वाद् अनितेरौणादिकः कप्रत्ययो नकारलोपश्च ❀ ॥

(अब उदकशब्दका निर्वचन करते हैं, कि—) असहाय एक
 देवराज इन्द्र इच्छानुसार सरकते हुए तुम पर आधिपत्य जमाते
 हुए, इन इन्द्रके बहुमानके कारण जलोंने हम बड़े हो गए कहकर
 उदान किया—उच्छ्वास लिया । इस कारण जल उदक कहलाते हैं ४

पञ्चमी ॥

आपो भद्रा घृतमिदाप आसन्नग्रीपोमौ विभ्रत्याप
 इत् ताः ।

तीव्रा रसो मधुपृचामरङ्गम आ मा प्राणेन सह
 वर्चसा गमेत् ॥ ५ ॥

आपः । भद्राः । घृतम् । इत् । आपः । आसन् । अग्रीपोमौ ।
 विभ्रति । आपः । इत् । ताः ।

तीव्रः । रसः । मधुपृचाम् । अरमङ्गमः । आ । मा । प्राणेन ।
 सह । वर्चसा । गमेत् ॥ ५ ॥

आपः भद्राः भन्दनीयाः । ता एव घृतम् आज्यम् आसन् ।
 तृणादिनिष्पादनेन घृणात्मिका भवन्ति । यद्वा घृतमिदं अग्नौ
 हुतम् आज्यमेव आप आसन् ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः

इति [म० सू० ३. ७६] स्मरणात् ॥ किं च ता एव आपः
अग्नीषोर्मा विभ्रति धारयन्ति । अन्नादिहविर्निष्पत्त्या अग्निम् रश्मि-
वृद्ध्या सोमम् । ❀ “ईदग्नेः०” इति ईत्वम् । “अग्नेः स्तुत्तो-
मसोमाः” इति पत्वम् । “देवताद्वन्द्वे च” इति पूर्वोत्तरपदयोर्युग-
पत्प्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥ तादृशीनाम् अपां मधुपृचाम् मधुना
रसेन संपृक्तानां तीव्रः उद्भूतो रसः अरद्गमः पर्याप्तगमनः न
कदाचिदपि क्षीणः प्राणेन चक्षुरादिना वर्चसा बलेन च सह मा
माम् आगन् आगच्छतु । तदधीनत्वात् प्राणादिस्थितेः । ❀ गमे
शब्दान्दसे लुङि “मन्त्रे घस०” इति च्लेर्लुक् । “मो नो धातोः”
इति नत्वम् ❀ ।

जल कल्याण करनेवाले हैं वही घृत हुए अर्थात् तृण आदिको
उत्पन्न कर + घृतरूप होजाते हैं और घृत ही अग्निमें होमने पर
जलरूप होजाता है और ये ही जल अग्नि और सोमको धारण करते
हैं अर्थात् अन्न आदि हविको बना कर अग्निको और किरणों
की वृद्धि कर सोमको धारण करते हैं, ऐसे जलोंका मधुररससे
सम्पन्न तीव्र रस कभी भी क्षीण न होनेकी स्थितिमें चक्षु आदि
प्राणके साथ और बलके साथ मुक्तको प्राप्त होवे ॥ ५ ॥

पष्ठी ॥

आदित् पश्याम्युत वां शृणोम्या मा घोषो गच्छति
वाङ् मांसाम् ।

मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः

+ “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-
ज्जायते वृष्टिः ॥—अग्निमें होमी हुई आहुति सूर्यके पास पहुँचती
है । तब आदित्यसे वृष्टि होती है” ।

आत् । इत् । पश्यामि । उतं । वा । शृणोमि । आ । मा । घोषः ।

गच्छति । वाक् । मा । आसाम् ।

मन्ये । भेजानः । अमृतस्य । तर्हि । हिरण्यवर्णाः । अतृपम् ।

यदा । वः ॥ ६ ॥

रसः प्राणेन सह आगच्छतु इत्युक्तम् । तद् इदानीं समर्थयते ।
आदित् अनन्तरमेव अहं पश्यामि । उत वा अपि च शृणोमि ॥
घोषः शब्दः उच्चार्यमाणश्च मा माम् आ गच्छति ॥ तथा वाक्
वाग्निन्द्रियम् । कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् एतत् । तच्च आसाम् अपां
युष्माकं रसागमनेन मा माम् । आ गच्छतीत्यनुपङ्गः । ॐ वाग्मेति ।
संहितायां “यरोजुनासिकेतुनासिको वा” इति विकल्पेन अनु-
नासिकादेशाभावः ॐ । किं बहुना । तर्हि तदानीम् अमृतस्य
भेजानः अमृतमेव भजन् अहं मन्ये तर्कयामि । ॐ पूर्ववत् कर्मणः
संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । भेजान इति । भजेरब्जान्दसे
ल्लिटि “तफलभजत्रपश्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॐ । कदा एवं
वितर्क्यत इति चेत् । उच्यते । यदा हे हिरण्यवर्णाः हितरमणीय-
वर्णयुक्ता आपः वः युष्माकं युष्मत्सेवनेन अतृपम् सुहितोभवम् ।
ॐ तृप तृप् तृप्तौ । तौदादिकः । लङि उत्तमैकवचने रूपम् ।
सुहितार्थयोगेन पठ्यते ॐ ॥

(रसके प्राणके साथ आनेका वर्णन कर अब उसका समर्थन
करते हैं, कि—) इसके अनन्तर ही मैं देखता हूँ और सुनता भी
हूँ, कि—उच्चारण किया हुआ शब्द मेरे पास आरहा है और
वाणीमें भी आरहा है, वह आप जलोंके रसके आगमनसे मुझमें
आता है अतः मैं इस समय अमृतकी सेवा करता हुआ सा
समझता हूँ । हे हितरमणीय वर्ण वाले जलों ! तुम्हारा सेवन
करनेसे मैं तृप्त होगया हूँ ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

इदं व आपो हृदयमयं वत्स ऋतावरीः ।

इहैत्थमेतं शक्नीर्यत्रेदं वेशयामि वः ॥ ७ ॥

इदम् । वः । आपः । हृदयम् । अयम् । वत्सः । ऋतावरीः ।

इह । इत्थम् । आ । इत । शक्नीर्यः । यत्र । इदम् । वेशयामि । वः ।

हे आपः वः शुष्माकम् इदम् हिरण्यं खाते प्रक्षिप्यमाणं हृदयं हृदयस्थानीयम् । अपां रेतोरूपत्वात् हिरण्यस्य हृदयरूपता । श्रूयते हि “आपो बरुणस्य पत्रय आसन् । ता अभिरभ्यध्यायत । ताः सम-भवत् । तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यम् अभवत्” इति [तै० ब्रा० १. १. ३. =] । यद्वा हृदयम् अन्तःकरणम् । यथा लोके हृदयं विहाय क्षणमपि शरीरं नावतिष्ठते किं तु सहैव वर्तते तथा यूयमपि हृदयरूपं हिरण्यं प्रति [एत] । आगच्छतेत्यर्थः ॥ तथा हे ऋतावरीः ऋतवर्गः । ऋतं सत्यं यज्ञो वा यासां तास्तथोक्ताः । ॐ ऋतशब्दात् “छन्दसीवनिषो” इति मत्वर्थीयो वनिष् ॥ “वनो रच” इति ङीव्रेफी । “अन्येषामपि दृश्यते” इति ऋतशब्दस्य सांहितिको दीर्घः । “वा छन्दसि” इति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॐ । सत्योपेताः हे आपः अयम् खाते प्रक्षिप्यमाणो मण्डूकः वत्सः शुष्माकं वत्सस्थानीयः । यथा लोके गावो वत्सम् अनुधावन्ति एवं यूयमपि वत्सस्तुतमण्डूकम् अनुधावतेति भावः ॥ हे शक्नीर्यः शक्नीर्यः शक्ताः अभिमतफलप्रदानसमर्था आपः । ॐ शक्नु शक्तौ इत्यस्माद् “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति वनिष् । पूर्ववद् ङीव्रेफ-पूर्वसवर्णदीर्घाः ॐ । इह अस्मिन् रसातलदेशे इत्थम् अनेन मकारेण । यथात्र मण्डूकस्योपरि प्रक्षिप्यमाणा अमृता रूढमृता भवन्ति तथा एत आगच्छत स्थिरप्रवाहा भवत ॥ यत्र यस्मिन् रसातलदेशे

इदम् इदानीं वः शुष्मान् वेशयामि । प्रवेशयामि निनयामि यद्वा
इदम् इति उदकनाम । वः शुष्माकम् अंशभूतम् इदम् उदकं यत्र
अवकाञ्चने मण्डूके वेशयामि । इहेति पूर्वत्र संवन्धः ॥

इति तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

हे जलों ! यह जलोंमें डाला जाता हुआ सुवर्ण आपका हृदय
है + । अथवा जैसे लोकमें हृदयको छोड़कर शरीर क्षण भर
भी नहीं रहता है किंतु साथ ही रहता है । इस प्रकार आप भी
हृदयरूप सुवर्णके प्रति आइये । और हे सत्ययुक्त जलों ! यह
खातमें डाला हुआ मण्डूक तुम्हारे लिये बछड़ेकी समान है ।
तात्पर्य यह है, कि—जैसे गौएँ बछड़ेके पासको दौड़ती हैं, इसी
प्रकार तुम भी वत्सरूप मण्डूककी ओर दौड़ो । हे अभिमत फल
देनेमें समर्थ जलों ! जिस खात देशमें मैं तुम्हारा प्रवेश कराता
हूँ उसमें तुम जैसे मण्डूक पर फैंकी हुई अवका दृढ़ जड़ वाली
होजाती है इस प्रकार आओ । स्थिर-प्रवाह वाले होओ ॥ ७ ॥

तृतीय अनुवाकमें तीसरा सूक्त समाप्त (८४) ॥

“सं वो गोष्ठेन” इति सूक्तेन गोपुष्टिकामः अभिनवं [पयो
गृष्टेः श्लेष्ममिश्रितं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नाति ॥

तथा अनेन सूक्तेन गाम् अभिमन्त्र्य ददाति गोपुष्टिकाम एव
एवम् अनेन सूक्तेन उदपात्रम् अभिमन्त्र्य गोवाटे निनयति ॥
अपि च करीपं सव्येन हस्तेन आक्रम्य दक्षिणेन अर्धं विक्षि-
पति गोवाटे गोपुष्टिकामः ॥

तथैव अनेन सूक्तेन सारूपवत्से ओदने शकृत्पिण्डान् गुग्गुलु-
लवणै च एकीकृत्य पश्चाद् अग्नेर्निखनति त्रिरात्रं यावत् । चतुर्थे-

१ + श्रुतिमें कहा है, कि—“आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ।
ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवत् । तस्य रेतः परापतत् ।
तद्धिरण्यमभवत् ॥” (तैत्तिरीयब्राह्मण १ । १ । ३ । ८) ॥

हनि प्रातः संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नाति । अतिकृतश्चेत् स ओदनः ।
विकृते तु सति अनशनम् । अनशितेपि च फलं संपन्नम् इति मन्तव्यम्
उक्तं हि कौशिकेन । “सं वो गोष्ठेन ३. १४ प्रजावतीः ७,
७६ प्रजापतिः ६. ७ इति गोष्ठकर्माणि । गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रम्
अश्नाति । गां ददाति । उदपात्रं निनयति । समुद्य सव्येनाधिष्ठा-
यार्त्रं दक्षिणेन विसृजति । भारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे
प्रतिनीय पश्चाद् अग्नेर्निखनति] । तिसृणां प्रातरश्नाति” । [कौ०
३, २] इति ॥

‘सं वो गोष्ठेन’ इस सूक्तसे गौआँकी पुष्टि चाहने वाला पुरुष
पहलौन गौके बड़ड़ेकी लारसे मिश्रित नवीन दूधको सम्पातन
और अभिमन्त्रण करके प्राशन करे ॥

तथा गौआँकी पुष्टि चाहने वाला इस सूक्तसे गौको अभि-
मन्त्रित करके देवे ॥

इसी प्रकार इस सूक्तसे जलपूर्ण पात्रका अभिमन्त्रण कर
गोवाटमें ले जावे ॥

और गौआँकी पुष्टि चाहने वाला चापें हाथसे अन्ने उपलेको
उठाकर दाहिने हाथसे आधा गौआँके रङ्गनेके स्थानमें फेंक देवे ॥

इसी प्रकार इस सूक्तसे अपने और बड़ड़ेके एकसे रूप वाली
गौके दूधमें बने भातमें गोबरके पिण्ड गुग्गुलु और लवणको मिला
कर अग्निमें तीन रात तक दवा दे । चौथे दिन प्रातःकालके
समय सम्पातन और अभिमन्त्रण करके खाने वह भात अवि-
कृत हो तभी खावे । यदि वह भात बिगड़ गया हो तो न खावे
और न खाने पर भी फलको मिला हुआ समझे ॥

इसी बातको कौशिकसूत्रमें कहा है, कि—‘सं वो गोष्ठेन ३।१४
प्रजावतीः ७ । ७६ प्रजापतिः ६ । ७ इति गोष्ठकर्माणि । गृष्टेः
पीयूषं श्लेष्ममिश्रं अश्नाति । गां ददाति । उदपात्रं निनयति ।

समुदा सत्येनाधिष्ठायार्थं दक्षिणेन वित्तिपति । सारूपवत्से शकु-
त्पिण्डान् गुग्गुलुत्वणेप्रतिनीय पश्चाद् अग्नेर्निखनति । तिसृणां
प्रातरश्नाति" (कौशिकसूत्र ३ । २) इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं वो गोष्ठेन सुषदा सं स्या संसृभूत्या ।

अहर्जातस्य यन्नाम तेना वः सं सृजामसि ॥१॥

सम् । वः । गोऽस्थेन । सुऽसदा । सम् । स्या । सम् । सुऽभूत्या ।

अहःऽजातस्य । यत् । नाम । तेन । वः । सम् । सृजामसि ॥१॥

हे गावः वः युष्मान् सुषदा । सुखेन सीदन्ति निवसन्ति गावो-
त्रेति सुषत् । ❀ सद्वेदधिकरणे विवृप् ❀ । सुखनिवासेन गोष्ठेन
गोशालया । सं सृजामसि इति व्यवहितक्रियापदेन सर्वत्र
संबन्धः । संसृजामः । तथा स्या आहारादिरूपेण धनेन संसृ-
जामः ॥ सुभूत्या समृद्ध्या च संसृजामः ॥ तथा अहर्जातस्य ।
अहन्यहनि जायत इत्यहर्जातः प्राणिविशेषः । तस्य यन्नाम अह-
र्जात इति तेन नाम्ना वः युष्मान् संसृजामसि संसृजामः । एतन्नाम-
योगेन गवां पुत्रपौत्रादिरूपेण अहरहरुत्पत्तिरुक्ता ॥

हे गौश्रौ ! तुमको हम सुखसे बैठने योग्य गोठोंसे सम्पन्न
करते हैं, चारा आदि धनसे सम्पन्न करते हैं, समृद्धिसे सम्पन्न
करते हैं और प्रति दिन होने वाले नाम पुत्र पौत्र आदिसे हे
गौश्रौ ! हम तुमको सम्पन्न करते हैं ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

सं वः सृजत्वर्थमा सं पूषा सं बृहस्पतिः ।

समिन्द्रो यो धनञ्जयो मयि पुण्यत यद् वसु ॥२॥

सम् । वः । सृजतु । अर्यमा । सम् । पूषा । सम् । बृहस्पतिः ।

सम् । इन्द्रः । यः । धनम् । सृजयः । मयि । पुष्यत । यत् । वसु २

हे गावः अर्यमा एतन्नामको देवः वः युष्मान् सं सृजतु
उत्पादयतु । पूषा पोषकः समृद्धिकरो देवः [सं] सृजतु । बृहस्पति-
देवः सं सृजतु । य इन्द्रः धनंजयः । धनानि शत्रुसंवन्धीनि
जयति अपहरतीति धनञ्जयः । ❀ “संज्ञायां भृतृनिधारिसहि०”
इत्यादिना खच् । “अरुद्धिपदजन्तस्य सुम्” इति पूर्वपदस्य सुम्
आगमः । चित्स्वरेण अन्तोदात्तः ❀ । स इन्द्रः सं सृजतु । एवम्
अर्यमादिभिरुत्पाद्य संवर्धिता हे गावः यूयं यद् वसु क्षीरघृतादिकं
धनम् अस्ति तद् मयि साधके पुष्यत पोषयत । ❀ पुष पुष्टौ ।
देवादिकः । “युष्मदस्मदोर्दसि” । “इयि च” इति अस्मद् आद्युदा-
त्तत्वम् ❀ ॥

हे गौओं ! अर्यमा नामक देवता तुम्हें उत्पन्न करे । समृद्धि
देने वाले पूषा देवता, बृहस्पति देवता और शत्रुओंके धनको
हरने वाले इन्द्र देवता तुमको उत्पन्न करें । इस प्रकार इन्द्र आदि
के उत्पन्न करने पर तुम्हारे पास जो क्षीर घृत आदि धन है,
उसको तुम मुझ साधकमें पुष्ट करो ॥ २ ॥

तृतीया ॥

संजग्माना अविभ्युपीरस्मिन् गोष्ठे करीपिणीः ।

विभ्रतीः सोम्य मध्वनमीवा उपेतन ॥ ३ ॥

सम् । संजग्मानाः । अविभ्युपीः । अस्मिन् । गोऽस्ये । करीपिणीः ।

विभ्रतीः । सोम्यम् । मधु । अनमीवाः । उपऽएतन ॥ ३ ॥

अस्मिन् मदीये गोष्ठे संजग्मानाः पुत्रपौत्रादिभिः संगच्छमानाः ।

❀ संपूर्वाद् गमेरकर्मकात् छान्दसो लिट् । “समो गम्यृच्छि०”
 इत्यात्मनेपद विधानात् कानच् ❀ । अविभ्युषीः चोरव्याघ्रादिभ्यः
 अविभ्यत्यः । ❀ जिभी भये इत्यस्मात् छान्दसे लिटि क्वसुः ।
 उगित्वाद् ङीप् । “वसो संप्रसारणम्” । छान्दसो जसः पूर्व-
 सवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥ तथा करीपिणीः
 करीपं शकृत् । ❀ भून्निमत्वर्यीय इनिः ❀ । चिरकालजीवनेन
 प्रभूतकरीषयुक्ता इत्यर्थः । अनमीवाः अमीवो रोगस्तद्रहिताः ।
 सोम्यम् सोममयम् । “सोमः खलु [वै] सांनाय्यम्” [तै० ब्रा०
 ३. २. ३. ११] इति श्रुतेः । सोमार्हं वा । ❀ “सोमम् अर्हति
 यः” “मये च” इति सोमशब्दाद् यप्रत्ययः ❀ । तथाविधं मधु
 मधुरसं क्षीरं विभ्रतीः धारयन्त्यः पीनोभ्यः सत्यः उपेतन उपेत
 उपगच्छत । ❀ “तप्तनप्तनथनाश्च” इति तस्य वनादेशः ❀ ॥

हे गौश्रो ! इस मेरे गोष्ठमें तुम पुत्र पौत्र आदिसे सम्पन्न
 होती हुई, चोर व्याघ्र आदिसे न डरती हुई और चिरकाल तक
 जीवित रहनेके कारण बहुतसे अन्ने उपलोंसे युक्त होती हुई,
 रोगरहित रहती हुई सोममय मधुर क्षीरको धारण करनेसे स्थूल
 स्तन वाली होकर आओ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

इहैव गाव एतनेहो शकेव पुष्यत ।

इहैव्रोत प्र जायध्वं मयि संज्ञानमस्तु वः ॥ ४ ॥

इह । एव । गावः । आ । इतन । इहो इति । शकाऽइव । पुष्यत ।

इह । एव । उत । प्र । जायध्वम् । मयि । सम्ज्ञानम् । अस्तु । वः ॥ ४ ॥

हे गावः वृथम् इहैव मदीये गोष्ठे एव एतन् आगच्छत । इहो इह
 उ । उशब्दः अवधारणे । इहैव शकेव शंका मत्तिकां सां यथा

क्षणेनैव समृद्धा असंख्याता भवति तथा यूयं पुष्यत भूयस्यो भवत ॥ उत अपि च इहैव गोष्ठे प्र जायध्वम् पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रजाता भवत । ॐ “वाजनोर्जा” इति जादेशः ॐ । मयि साधकैः वः युष्माकं समृद्धाना संज्ञानम् संगीतिरस्तु । मां विहाय न गच्छतेति भावः ॥

हे गौत्र्यो ! तुम मेरी ही गोठमें आओ और मन्त्रिका जैसे क्षणभरमें ही समृद्ध होकर असंख्य होजाती हैं, इसी प्रकार तुम भी मेरे यहाँ ही पुष्ट होओ बहुतसी होओ । और इस गोष्ठमें ही पुत्र पौत्र आदिरूपसे उत्पन्न होओ मुझ साधकमें तुम्हारी प्रीति हो, तुम मुझे छोड़ कर न जाओ ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

शिवो वो गोष्ठो भवन्तु शारिशाकेव पुष्यत ।

इहैवोत प्र जायध्वं मया वः सं सृजामसि ॥ ५ ॥

शिवः । वः । गोऽस्यः । भवन्तु । शारिशाकाऽइव । पुष्यत ।

इह । एव । उत । प्र । जायध्वम् । मया । वः । सम् । सृजामसि ५

हे गावः वः युष्माकं गोष्ठः वासस्थानं शिवः सुखकरो भवतु ॥ यूयं शारिशाकेव । क्षणेन सहस्रशोऽभिवर्धमानाः प्राणिविशेषाः शारिशाकाः । तद्वत् पुष्यत समृद्धा भवत ॥ इहैवोतेति निगदसिद्धोर्यः ॥

हे गौत्र्यो ! तुम्हारा गोष्ठ तुम्हें सुख देनेवाला होवे नुम क्षण भरमें सहस्रोंकी संख्यामें बढ़ जाने वाले शारिशाक नाम वाले प्राणियोंकी समान समृद्ध होओ । तुम यहाँ ही रहकर पुत्र पौत्र आदिके रूपमें उत्पन्न होओ, इस तुम्हारी रचना करते हैं ॥५॥

षष्ठी ॥

मया गावो गोपतिना सचध्वमयं वो गोष्ठ इह पोषयिष्णुः
 रायस्पोषेण बहुला भवन्तीर्जीवा जीवन्तीरुप वः सदेम ॥

मया । गावः । गोपतिना । सचध्वम् । अयम् । वः । गोऽस्यः ।
 इह । पोषयिष्णुः ।

रायः । पोषेण । बहुलाः । भवन्तीः । जीवाः । जीवन्तीः । उप ।
 वः । सदेम ॥ ६ ॥

हे गावः यूयं गोपतिना गोस्वामिना मया सचध्वम् समवेता
 भवत । ❀ पच समवाये । भौवादिकः । गोपतिना । गवां पतिः
 गोपतिः । “पत्यावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥ इह
 मदीयेऽगृहे अयं गोष्ठः वः युष्मान् पोषयिष्णुः पोषकः । ❀ पोष-
 यतेः “जेश्छन्दसि” इति इष्णुच् प्रत्ययः । “न लोकाव्ययम्”
 इति षष्ठीनिषेधाद् व इति द्वितीया ❀ ॥ रायः धनस्य पोषेण ।
 ❀ “षष्ठ्याः पतिपुत्रम्” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ❀ । धन-
 समृद्ध्या बहुलाः असंख्याता भवन्तीः जीवन्तीः चिरकालजीवनो-
 पेता वः युष्मान् जीवाः चिरजीविनो वयम् उप सदेम उपगच्छेम ।
 ❀ सदराशीलिङि “लिङ्याणिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ❀ ॥
 इति तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

हे गौओं ! तुम मुझ गोस्वामीके साथ एकत्रित होओ । मेरे
 घरमें यह गोष्ठ तुम्हारा पोषण करे । चारे आदि धनकी समृद्धि
 से असंख्य होती हुई और चिरकाल तक जीवित रहती हुई
 तुमको हम चिरजीवी प्राप्त हों ॥ ६ ॥

तीसरे अनुवाकमें चतुर्थं सूक्त समाप्त (८५) ॥

(१३४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित :

“इन्द्रम् अहं वणिजम्” इति वाणिज्यलाभार्थं [विनियुज्यते । विक्रयार्थं पण्यानि विपणिं नयन् वणिक् कर्म वाणिज्यलाभार्थं कुर्यात् । तद् यथा । “इन्द्रम् अहम्” इति सूक्तेन वज्रं वस्त्रं वा पूर्णफलं वा अश्वान् वा हस्तिनो वा रत्नादि वा संपात्य अभिमन्त्र्य तत् उत्थापयति । सूत्रितं हि । “इन्द्रम् अहम् इति पण्यं संपातयद् उत्थापयति” इति कौ० ७. १] ॥

[तथा अनेनैव सूक्तेन पण्यकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा । सूत्रितम् । “इन्द्रम् अहम् इति पण्यकामः” इति कौ० ७. १०] ॥

[तथा क्रव्याच्छमने कर्मणि “विश्वाहा ते” ऽ इति ऋचा पूर्णाहुतिं जुहोति । सूत्रितं च । “विश्वाहा ते ऽ इति पूर्णाहुतिं जुहोति” इति कौ० ६. २] ॥

“इन्द्रं अहं वणिजम्” इस सूक्तका वाणिज्यलाभके लिये विनियोग किया जाता है । विक्रीके लिये बेचनेकी वस्तुओंको दूकान में लेजाते समय वाणिज्यमें लाभ पानेके लिये वणिक्कर्म करे । उसकी विधि यह है, कि-‘इन्द्रं अहम्’ इस सूक्तसे वज्र वस्त्र पूर्णफल घोड़ा हाथी वा रत्न आदि इनमेंसे एकको सम्पातित अभिमन्त्रित करके उठावे । कौशिकसूत्र ७ । १ में भी कहा है, कि-“इन्द्रम् अहम् इति पण्यं सम्पातयद् उत्थापयति” ॥

तथा दूकानदारी करना चाहने वाला इसी सूक्तसे इन्द्रका यजन वा उपस्थान करे । सूत्रमें भी कहा है, कि-“इन्द्रम् अहम् इति पण्यकामः” (कौशिकसूत्र ७ । १०) ॥

तथा क्रव्याच्छमन नाम वाले कर्ममें ‘विश्वाहा ते’ इस आठवीं ऋचासे पूर्णाहुति होमे । इसी वातको कौशिकसूत्र ६ । १ में कहा है, कि-‘विश्वाहा ते ऽ इति पूर्णाहुतिं जुहोति’ ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रमहं वणिजं चोदयामि स न ऐतुं पुण्यता नो अस्तु ।

नुदन्नरातिं परिपन्थिनं मृगं स ईशानो धनदा अस्तु
मह्यम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अहम् । वणिजम् । चोदयामि । सः । नः । आ । एतु ।

पुरःस्पृता । नः । अस्तु ।

नुदन् । अरातिम् । परिस्पन्थिनम् । मृगम् । सः । ईशानः । धन-
दाः । अस्तु । मह्यम् ॥

अहम् व्यवहर्ता इन्द्रम् परमैश्वर्योपेतं देवं वणिजम् वाणिज्य-
कर्तारं चोदयामि प्रेरयामि प्रवर्तयामि । ❀ शुद्ध प्रेरणे ❀ ॥
सः वणिक्त्वेन प्रेरित इन्द्रो नः अस्मान् एतु आगच्छतु । आगत्य
च नः अस्माकं पुरस्पृता पुरतो गन्ता अस्तु भवतु । ❀ “पूर्वाध-
रावराणाम् असि पुरधवश्चैवाम्” इति पूर्वशब्दाद् असिप्रत्ययः
तत्संनियोगेन पुरादेशश्च । शत्रन्तेन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् ❀ । किं कुर्वन् । अरातिम् वाणिज्यविघातकं शत्रुं परि-
पन्थिनम् पर्यवस्थातारं मार्गनिरोधकं चोरम् । ❀ “अन्दसि परि-
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि” इति इनि प्रत्ययान्तो निपा-
तितः ❀ । मृगम् व्याघ्रादिकं च नुदन् हिंसन् ईशानः ईश्वरो
निघन्ता स इन्द्रः मह्यम् वणिजे धनदाः वाणिज्यलाभरूपधन-
प्रदाता अस्तु भवतु । ❀ ईशान इति । ईश ऐश्वर्ये । अदादि-
त्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेच्चात् “०लसार्वधातुक०” [इति]
अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धनदाः । ददातेः “आतो मनिन्०” इति
विच् प्रत्ययः ❀ ॥

मैं व्यवहार करनेवाला पुरुष परमैश्वर्यसम्पन्न वाणिज्यकर्ता
इन्द्रदेवको प्रेरित करता हूँ, वणिक्भावसे प्रेरित वह इन्द्र हमारे

पास आवें और आकर वाणिज्यविश्रातक शत्रुको मार्गनिरोधक चोरको और व्याघ्र आदिको मारते हुए हमारे आगे चलें । नियन्ता इन्द्रदेव मुझे वाणिज्यमें लाभरूप धनके देनेवाले हों ?

द्वितीया ॥

ये पन्थानो बहवो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी
संचरन्ति ।

ते मां जुपन्तां पयसा घृतेन यथा क्रीत्वा धनमा-
हराणि ॥ २ ॥

ये । पन्थानः । बहवः । देवयानाः । अन्तरा । द्यावापृथिवी
इति । समुच्चरन्ति ।

ते । मा । जुपन्ताम् । पयसा । घृतेन । यथा । क्रीत्वा । धनम् ।
आहराणि ॥ २ ॥

ते मसिद्धा देवयानाः देवा यान्ति येष्विति देवयानाः । ॐ अधिकरणे ल्युट् ॐ । देवानुक्त्ययुक्ता इत्यर्थः । यद्वा दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवा वणिजः । ते यत्र यान्ति ते देवयानाः । ग्रहता इत्यर्थः । ईदृशाः बहवः बहुदेशसंबन्धिनो ये पन्थानः मार्गाः द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ति वर्तन्ते । ॐ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्या । “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः । “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “नोत्तरपदेनुदात्तादाँ” इति प्रतिपेधस्य “०अपृथिवीरुद्रूपमन्यिषु” इति पयुर्दस्तत्वाद् “देवताद्वन्द्वे ज्ञ” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया ॐ । ते मार्गाः पयसा घृतेन च मा मां जुपन्ताम् सेवन्ताम् । मार्गश्रमनिवर्तकृत्तीरघृतोपलक्षितान्नपानोपेता भवन्तु इत्यर्थः । यथा येन

प्रकारेण अहं क्रीत्वा पण्यं विक्रीय धनम् लाभसहितं मूल्यधनम्
आहराणि स्वगृहं प्रापयाणि । तथा जुपन्ताम् इति, संबन्धः ।

❀ हरतेः प्रार्थनायां लोट् ❀ ॥

जिनमें व्यवहार किया जाता है वे अनेक देशोंके जो बहुतसे
मार्ग घावापृथिवीके मध्यमें हैं । वे मार्ग घृत और क्षीरसे हमारी
सेवा करें—मार्गश्रमको दूर करने वाले क्षीर घृत अन्न पान आदि
से संयुक्त होवें और जिस प्रकार मैं खरीद बेच कर लाभसहित
मूलधनको घरमें लेआऊँ तिस प्रकार मेरी सेवा करें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

इध्मेना॑न्न इच्छ॑मानो घृ॒तेन॑ जुहो॑मि ह॒व्यं तर॑से ब॒लाय॑
याव॑दी॒शे ब्र॒ह्म॑णा वन्द॑मान इ॒मां धि॒यं शत॑सेयाय दे॒वीम्

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतसे-

याय । देवीम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इच्छमानः वाणिज्यलाभं कामयमानः । ❀ इषु इच्छा-
याम् । व्यत्ययेन शानच् । “इषुगमियमां छः” इति आदेशः ।

“०अदुपदेशल्लसर्वधातुक०” [इति] अनुदात्तत्वे शप्प्रत्ययस्वरः ❀ ।

सोहम् इध्मेन इन्धनसाधनेन समित्समूहेन घृतेन आज्येन च सह
हव्यम् हविः जुहोमि । किमर्थम् । तरसे वेगाय शीघ्रगमनाय बलाय

शरीरसामर्थ्याय च । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण वन्दमानः त्वां

स्तुवन देवीं द्योतमानां व्यवहारकुशलाम् इमां मदीयां धियम् बुद्धिं

शतसेयाय । शतम् इति अपरिमितनाम । असंख्यातधनलाभाय

यावद् अहम् ईशे शक्नोमि लब्धुम् । तावज्जुहोमीति संबन्धः । यद्वा

यावद् अहम् ईशो ईश्वरो धनाढ्यो भवामि तावत् स्तोत्रेण स्तुवन्
घोतमानाम् इमां धियम् । धीरिति कर्मनाम । इदम् बाणिज्यलाभ-
निमित्तं होमलक्षणं कर्म । करोमीति शेषः । ॐ ईश इति । ईश
ऐश्वर्ये । लटि उत्तमैकवचने अनुदात्तेत्वात् “०लसार्वधातुक०”
[इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । “यावद्यथाभ्याम्” इति निघात-
प्रतिषेधः । शतसेयायेति । पण्डिताने । व्यत्ययेन यत्प्रत्यये “ये
विभाषा” इत्यात्वे “ईद्यति” इति ईत्वे गुणः । “यतोऽनावः”
इत्याद्युदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा
धातूनाम् अनेकार्थत्वात् पो अन्तर्कर्मणीत्यस्मादेव यत्प्रत्ययः ॐ ॥

हे अग्ने ! मैं बाणिज्यमें लाभको चाहता हुआ शीघ्रगमनरूप
वेग पानेके लिये और शरीरकी शक्तिरूप बल पानेके लिये स्तोत्र-
रूप मंत्रसे आपकी स्तुति करता हुआ प्रकाशवान् बुद्धिसे असंख्य
धन पाने तक अथवा जब तक मैं धनाढ्य होऊँ तब तक आपकी
स्तुति करता हुआ इस होमकर्मको करता हूँ, ईधनसे और घृतसे
आपके निमित्त हवि होमता हूँ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो नो यमध्वानमगाम दूरम् ।
शुनं नो अस्तु प्रपणो विक्रयश्च प्रतिपणः फलिनं मा
कृणोतु ।

इदं हव्यं संविदानौ जुषेथां शुनं नो अस्तु चरित-
मुत्थितं च ॥ ४ ॥

इमाम् अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । यम् । अध्वानम् । अगाम । दूरम्
शुनम् । नः । अस्तु । प्रपणः । विक्रयः । च । प्रतिपणः ।

फलिनम् । मा । कृणोतु ।

इदम् । हव्यम् । सम्विदानौ । जुपेयाम् । शुनम् । नः । अस्तु ।

चरितम् । उत्थितम् । च ॥ ४ ॥

हे अग्नेः नः अस्माकम् इमां शरणिम् प्रवासनिबन्धनां
व्रतलोपलक्षणां हिंसां मीमृषः क्षमस्य । ❀ मृष तितिक्षा-
याम् । स्वार्थिको णिच् । आन्दसो लुङ् ❀ । यम् अध्वान-
नम् मार्गं दूरम् अगाम गतवन्तः स्मः । तदध्वगमनजनिताम् इमां
शरणिम् इति पूर्वत्रान्वयः । ❀ इण् गतौ । लुङि “इणो गा
लुङि” इति गादेशः ❀ । यद्वा यम् अध्वानं दूरम् अगाम इमां
शरणिम् । ❀ वर्णव्यत्ययः ❀ । इमम् अध्वानम् नः अस्मान्
मीमृषः मर्षय तितिक्षय । तज्जनितदुःखनिवर्तने सखं कुर्वित्यर्थः ॥
प्रपणः व्यवहृतुं पण्यद्रव्यस्य परिमाणकल्पनम् । विक्रयः तस्यैव
सलाभमूल्यस्वीकारेण परेषां प्रदानम् । तद् उभयमपि नः अस्माकं
शुनम् सुखं यथा भवति तथा अस्तु भवतु । ❀ विक्रय इति ।
क्रीणातेः “एरच्” इति अच् प्रत्ययः ❀ ॥ तथा प्रतिपणः । प्रत्या-
नेतुं परद्रव्यस्य परिमाणकल्पनं प्रतिपण इत्युच्यते । सोऽपि मा
माम् । ❀ प्रपणः । पण्यव्यवहारे इत्यस्मात् “नित्यं पणः परि-
माणे” इति अच् प्रत्ययः ❀ । फलिनम् प्रभूतलाभोपेतं कृणोतु
करोतु ॥ इन्द्राग्न्योः प्रकृतत्वात् तावेवात्र प्रयुक्तौ प्रार्थ्येते । हे
इन्द्राग्नी युवां संविदानौ संजानानौ ऐकमत्यं गतौ । ❀ संपूर्वाद्
वेत्तेरकर्मकात् “समो गम्यच्छि०” इत्यात्मनेपदम् । अदादित्वात्
शपो लुक् ❀ । इदम् मया हूयमानं हव्यम् हविः जुपेयाम् सेवे-
याम् ॥ युवयोः प्रसादात् नः अस्माकं चरितम् आचरितं विक्र-
यादिकम् उत्थितम् तस्माद् व्यवहाराद् उत्पन्नं लाभयुक्तं धनं च
शुनम् सुखम् अस्तु ॥ हे देवाः धनेन मूल्यधनेन धनम् वृद्धियुक्तं

धनम् इच्छमानः कामयमानोहं येन धनेन प्रपणम् व्यवहर्तुं परि
माणकल्पनं चरामि करोमि । तदपि शुनम् अस्तु इति पूर्वेण संबंधः ॥

हे अग्ने ! मार्ग चल कर दूर आगए हैं अतः हमारी प्रवासके
कारण बनी हुई व्रतलोपरूपी हिसाको आप क्षमा करिये । मैं दूर
देशमें आगया हूँ उसमें उत्पन्न होनेवाले दुःखोंको सहनेकी शक्ति
दीजिये । व्यवहार करनेके लिये लीजाने वाली वस्तुका परि-
माणप्रपण और लाभसहित मूल्य लेकर दूसरोंको देशरूप विप्रप
ये दोनों ही हमें सुख देने वाले हों और प्रतिपण भी अर्थात्
लौटानेके लिये दूसरेके द्रव्यका परिमाण करना भी मुझे प्रभूत
लाभ वाला करे हे इन्द्र और अग्नि देवताओं ! तुम दोनों एकमत
होकर मेरी होमी हुई हविको स्वीकार करो । आपके प्रसादसे
हमारा किया हुआ विक्रय और उससे मिला हुआ लाभयुक्त धन
भी सुखदायक हो । हे देवताओ ! मूल्यधनसे वृद्धियुक्त धनको
चाहते हुए हम जिस धनसे व्यवहार करना चाहते हैं, वह भी
हमें सुख देने वाला हो ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।
तन्मे भूयो भवतु मा कनीयोमे सातग्रो देवान् हविषा
नि पेध ॥ ५ ॥

येन । धनेन । प्रपणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् । इच्छमानः ।
तत् । मे । भूयः । भवतु । मा । कनीयः । अग्ने । सातग्रः ।
देवान् । हविषा । नि । पेध ॥ ५ ॥

हे अग्ने सातग्रः सात लाभः । ॐ पणु दाने इत्य-
स्माद् भावे निष्ठा । “जनसनखनां सन्मूलोः” इति आत्वम् ॐ ।

सातं लाभं धनंतीति सातन्नः । ❀ “बहुत्वं छन्दसि” इति हन्तेः
 विवप् । शसि “गमहन०” इत्युपधात्लोपः । “हो हन्तेः०” इति
 षत्वम् ❀ लाभप्रतिबन्धकान् देवान् हविषा ह्यमानेन नि पेध
 परितोष्य निवारय । ❀ पिधु गत्वाम् । भौवादिकः । “उप-
 सर्गात् पुनोति०” इत्यादिना षत्वम् ❀ ॥ येन धनेनेत्यादि पूर्व-
 वत् । हे देवाः युष्मत्प्रसादात् तन्मे मदीयं धनं भूयः बहुतरं
 भवतु । कनीयः अल्पतरं मा भवतु । ❀ भूय इति । बहुशब्दाद्
 ईयसुनि “वहोर्लोपो भू च वहोः” इति ईयस आदेर्लोपः वहोर्भू-
 भावश्च । कनीय इति । “युवाल्पयोः कन् अन्यतरस्याम्” इति
 अल्पशब्दस्य कन् आदेशः ❀ ॥

हे अग्ने ! आप लाभके प्रतिबंधक देवताओंको होमी जाती
 हुई हविसे सन्तुष्ट करके लौटा दीजिये हे देवताओ ! धनसे
 धनको चाहता हुआ मैं जिस धनसे व्यवहार करना चाहता हूँ,
 आपके प्रसादसे वह मेरा धन बहुत हो थोड़ा न होवे ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।
 तस्मिन् मे इन्द्रो रुचिमा दधातु प्रजापतिः सविता
 सोमो अग्निः ॥ ६ ॥

येन । धनेन । प्रपणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् । इच्छमानः ।
 तस्मिन् । मे । इन्द्रः । रुचिम् । आ । दधातु । प्रजापतिः ।
 सविता । सोमः । अग्निः ॥ ६ ॥

येनेति. यत् प्रकृतं धनं तस्मिन् मे मदीये धने रुचिम् सर्वजन-

प्रीतिं धनप्रदानेन आदानेच्छाम् इन्द्र आ दधातु स्यापयतु ॥
तथा प्रजापत्यादयश्च रुचिं कुर्वन्तु ॥

मैं धनसे धनको चाहता हुआ जिस धनसे प्रपण करना चाहता हूँ उस धनमें इन्द्र प्रजापति सविता सोम और अग्नि-देवता मेरी रुचिको उत्पन्न करें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

उप त्वा नमसा वयं होतैर्वैश्वानर स्तुमः ।

स नः प्रजास्वात्मसु गोषु प्राणेषु जागृहि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वैश्वानर । स्तुमः ।

सः । नः । प्रजासु । आत्मसु । गोषु । प्राणेषु । जागृहि ७

हे होतः देवानाम् आडातः वैश्वानर विश्वानरहित अग्ने त्वा त्वां वयं नमसा हविर्लक्षणेन अन्नेन सह उप स्तुमः उपेत्य स्तोत्रं कुर्मः ॥ स स्तुतस्त्वं नः अस्माकं प्रजासु पुत्रपौत्रादिलक्षणासु आत्मसु अस्मासु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्राणेषु च जागृहि बुध्यस्व । प्रजादिषु दुःखलेशोपि यथा न प्राप्नोति तथा रक्षन् अवहितो वर्तस्वेत्यर्थः ॥

हे देवताओंका आदान करने वाले सम्पूर्ण मनुष्योंके हित-कारी अग्ने ! हम तुम्हारी हविरूप अन्नके साथ स्तुति करते हैं । स्तुति करने पर आप हमारी पुत्र पौत्र आदि प्रजामें, हममें पशुओंमें और प्राणोंमें सावधान रहिये अर्थात् प्रजा आदिको थोड़ासा भी दुःख न पहुँचे, इस प्रकार रक्षा करते हुए सावधान रहिये ॥ ७ ॥

आष्टमी ॥

विश्वाहां ते सदमिहरेमाश्वयिव तिष्ठते जातवेदः ।

रायस्पोषेण समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा

रिषाम ॥ ८ ॥

विश्वाहा । ते । सदम् । इत् । भरेम । अश्वायऽइत् । तिष्ठते ।

जातऽवेदः ।

रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिऽ-

वेशाः । रिषाम ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने तिष्ठते स्वगृहे नित्यं वर्तमानाय ते तुभ्यं विश्वाहा सर्वाण्यहानि । ❀ “०अत्यन्तसंयोगे” द्वितीया ❀ । सदमित् सदैव भरेम हरेम । हविरिति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वायेव । स्वगृहे वर्तमानाय अश्वाय कालेकाले यथा घासः प्रदीयते तद्वत् ॥ हे अग्ने ते तव प्रतिवेशाः परिचरणादिना प्रत्यासन्ना वयं रायः धनस्य पोषेण समृद्ध्या इषा इष्यमाणेन अन्नेन च सं मदन्तः समाधन्तो हृष्यन्तः । ❀ व्यत्ययेन शप् ❀ । मा रिषाम विनष्टा मा भूम । ❀ रूप रिप हिंसायाम् । पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ❀ ॥

इति तृतीयकाण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽनुवाकः ॥

हे प्रत्येक उत्पन्न हुआँको जानने वाले अग्ने ! अपने घरमें सदा वर्तमान आपके लिये हम जैसे अपने घरमें विद्यमान घोड़े को प्रतिदिन घास दी जाती है इस प्रकार प्रतिदिन हवि देते हैं । हे अग्ने ! आपकी सेवा करनेसे आपके समीपमें रहने वाले हम धनकी वृद्धि और अन्नसे मदमें भरते रहें नष्ट न होवें ॥ ८ ॥

तृतीयकाण्डके तृतीय अनुवाकमें पञ्चम सूक्त समाप्त (८६) ॥

तृतीय अनुवाक समाप्त

चतुर्थेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “प्रातरग्निम्” इति प्रथमं सूक्तम् । तेन मेधाकामः सुप्तोक्त्याय मुखप्रक्षालनं हस्तेन कुर्यात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “पूर्वस्य मेधाजननानि” इति प्रक्रम्य “प्रातरग्निम् [३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६६] दिवस्पृथिव्याः [६. १] इति संहार्य मुखं विमार्ष्टि” इति [कौ० २. १] ॥

तथा अनेन सूक्तेन दधिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य वर्चस्कामं ब्राह्मणम् आशयेत् । क्षत्रियं तु दधिमधुमिश्रम् अन्नम् आशयेत् । वैश्यादिकं तु केवलभक्तम् आशयेत् । तथा च कौशिकः । “ममाग्रे वर्चः [५. ३] इति वर्चस्यानि” इति प्रक्रम्य “प्रातरग्निम् [३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६६] दिवस्पृथिव्याः [६. १] इति दधिमध्वागयति कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालम् इतरान् इति [कौ० २. ३] ॥

तथा वर्चस्यकर्मणि स्नातकसिंहव्याघ्रादीनां सप्तानाम् अन्यतमस्य नाभिलोममणिं लाक्षाहिरण्येन वेष्टयित्वा अनेन सूक्तेन संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ॥

तथा वर्चस्कामानां क्षत्रियादीनां स्नातकादिसप्तमर्माणि प्रच्छिद्य स्थालीपाके प्रक्षिप्य अनेन सूक्तेन संपात्य अभिमन्त्र्य स्थालीपाकेन सह प्राशनम् संपातिताभिमन्त्रितजलोनासावनम् अवसेचनं च वर्चस्कामस्य कार्यम् ॥

सूत्रितं हि । “स्नातकसिंहव्याघ्रवस्तद्वृष्णिवृषभराजां नाभिलोमानि” इति प्रक्रम्य [“प्रातरग्निम् ३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६६] दिवस्पृथिव्याः [६. १] इति सप्तमर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्नात्यकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितम् अश्रीयाद् इति गार्ग्य उक्तो लोममणिः सर्वरासावयत्यसिञ्चति” इति [कौ० २. ४]

चौथे अनुवाक्ये पाँच सूक्त हैं । उनमें ‘प्रातरग्निम्’ यह प्रथम सूक्त है । बुद्धिको चाहने वाला पुरुष सोरुर उठनेके अनन्तर इस

सूक्तको पद कर मुखसे हस्तप्रक्षालन करे । इसी बातको कौशिक-
सूत्र २ । १ में कहा है, कि—“पूर्वस्य मेधाजननानि” इति प्रक्रम्य
“प्रातरग्निम् (३ । १६) गिरावरगराटेषु (६ । ६६) दिवस्पृथिव्याः
(६ । १) इति संहार्य मुखं विमार्ष्टि ॥”

तथा इस सूक्तसे दही और मधुका संपातन और अभिमन्त्रण
कर तेज चाहने वाले ब्राह्मणको प्राशन करावे क्षत्रियको दही
और मधु मिला हुआ अन्न चटावे । वैश्य आदिको केवल भात
ही खावे । इसी बातको कौशिकसूत्र २ । ३ में कहा है, कि—
“ममाग्ने वर्चः (५ । ३) इति वर्चस्यानि” इति प्रक्रम्य “प्रात-
रग्निम् (३ । १६) गिरावरगराटेषु (६ । ६६) दिवस्पृथिव्याः
(६ । १) इति दधिमध्वाशयति कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालं
इतरान्” ॥

तथा वर्चस्यकर्ममें स्नातक सिद्ध और व्याघ्र आदि सातमेंसे
एककी नाभिके लोमोंकी मणिको लाख और सुवर्णमें लपेट कर
इस सूक्तसे सम्पातन और अभिमन्त्रण करके बाँधे ॥

तथा तेजको चाहने वाले क्षत्रिय आदिके स्नातक आदिके
सात मर्मोंको काटकर स्थालीपाकमें डाले फिर इस सूक्तसे संपा-
तन और अभिमन्त्रण करके स्थालीपाकके साथ खावे, संपातित
अभिमन्त्रित जलमें गोता लगावे और वर्चस्कामका अभिप्रेक भी करे ।

सूत्रमें भी कहा है, कि—

“स्नातकसिद्धव्याघ्रवस्तृष्णिट्पभराज्ञासु नाभिलोमानि” इति
प्रक्रम्य “प्रातरग्निम् (३ । १६) गिरावरगराटेषु (६ । ६६)
दिवस्पृथिव्याः (६ । १) इति सप्तमर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्य-
श्नाति अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितं अश्नीयात् इति गार्ग्य उक्तो
लोममणिः सर्वैरास्मावयत्यवसिञ्चति” इति (कौशिकसूत्र २ । ४)

(१४६) अथर्ववेदसंहिता समाख्य-भाषानुवादसहित

तत्र प्रथमा ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रात-
रश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं
हवामहे ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा ।
प्रातः । अश्विना ।

प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातः । सोमम् ।
उत । रुद्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

अग्न्यादयः प्रसिद्धा देवाः । तान् प्रातः प्रातःकाले वर्चसे
फलाय मेराजननफलाय च हवामहे । ॐ क्रियाफलस्य कर्तृगा-
मित्वात् “स्वरितञितः०” इत्यात्मनेपदम् । “बहुलं छन्दसि”
इति इः संप्रसारणम् । मित्रावरुणा । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ ।
“देवताद्वन्द्वे च” इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । “मुपा मुलुक्०”
इति पूर्वसवर्णदीर्घः । “देवताद्वन्द्वे च” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
पूषणम् । “इन्हन्पूषार्यम्णां शौ” इति नियमात् “सर्वनामस्थाने
चासंबुद्धौ” इति अग्निं प्राप्तस्य दीर्घस्य निवृत्तिः । ब्रह्मणस्पतिम् ।
“पठचाः पतिपुत्र०” इति वितर्जनीयस्य सत्वम् ॐ । उतशब्दः
अप्यर्थे ॥

हम वर्च (तेज) रूप फल पानेके लिये और बुद्धिरूपी फल
पानेके लिये भी प्रातःकालके समय इन्द्र देवताका आवाहन करते
हैं, प्रातःकालके समय हम फल पानेके लिये इन्द्र मित्र वरुण

अश्विनीकुमार भगदेवता पूषा ब्रह्मणस्पति सोम और रुद्रदेवताका
आह्वान करते हैं ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हवामहे वयं पुत्रमदितेयो विधर्ता ।
आध्रश्चिद् यं मन्यमानस्तुरश्चिद् राजा चिद् यं भगं
भक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःजितम् । भगम् । उग्रम् । हवामहे । वयम् । पुत्रम् । अदितेः ।
यः । विधर्ता ।

आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् ।
यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

प्रातर्जितम् । प्रातःकाले जयति स्वाभिमतं साधयतीति प्रात-
र्जित् । ❀ “सत्सुद्विषं” इत्यादिना क्विप् ❀ । उग्रम् उद्गूर्णबलम्
अनभिभवनीयम् । अदितेः । अदितिरदीना देवमाता । तस्या
पुत्रं भगं वयं वर्चःप्रभृतिफलकामा हवामहे आह्वयामः । स एव
विशेष्यते । य आदित्यो भगः विधर्ता सर्वस्य विधारयिता वृष्ट्या-
दिप्रदानेन पोषकः आध्रः आधारयितव्यो दरिद्रः । चिच्छब्दः
अप्यर्थे । दरिद्रोपि तुरश्चित् त्वरमाणः समृद्धोपि मन्यमानः स्वा-
भिमतफलसाधनं जानानः यं भगं देवं भक्षि भजेयेत्याह ब्रूते ।
राजा चित् राजापि यं भगं देवं भजेयेत्याह । सर्व एव यस्य
भक्तताम् आशासत इत्यर्थः । तं भगम् इति पूर्वत्रान्वयः । ❀ तुरः ।
तुर त्वरणे इत्यस्माद् इगुपधलक्षणः कः । भक्षीति । भजेशब्दान्दसो
लिङ्ग्ये लुङ् । उत्तमैकवचने “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपि” इत्यङ-

भावः । यच्चब्दस्य आहेत्यनेन संवन्धात् भक्तीत्यस्य निघातः
 ❀ । यद्वा उक्तः सर्वोपि जनः यं भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् ।
 मन्यतिः स्तुतिकर्मा । भगम् । धननामैतत् । भगं भजनीयं धनं
 भक्ति भज विभज प्रयच्छ मद्यम् इति यं देवम् आह इति प्रार्थयते ।
 तम् आह्वयाम इति सवन्धः । ❀ भक्ति । लोटि भजेरश्वान्दसः
 शपो लुक् आदेशाभावश्च ❀ ॥

जो सूर्य सबको धारण करने वाले हैं, वृष्टि आदि कर सबरा
 पोषण करने वाले हैं, दृष्टि पुरुष भी त्वरासे अपनेको समृद्ध
 समभक्ता हुआ अर्थात् अपने अभिलषित फलका साधन सम-
 भक्ता हुआ कहता है, कि—मैं भग (सूर्य) देवताकी सेवा करता
 हूँ । और राजा भी जिन भग देवताकी सेवा करूँगा—कहता है ।
 अर्थात् सब ही जिनके भक्त बनना चाहते हैं उन प्रातःकालमें
 अपना साधन करने वाले प्रचण्डबली देवमाता अदितिके पुत्र
 सूर्यदेवको हम आह्वान करना चाहते हैं ॥ २ ॥

तृतीया ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधोभगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
 भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः
 स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्र॒णेतः । भग । सत्य॑राधः । भग । इ॒माम् । धि॒यम् । उ॒त् ।
 अ॒व । द॒दत् । नः ।

भग । प्र । नः । ज॒नय॑ । गो॒भि । अ॒श्वैः । भग । प्र । नृ॒जिभिः ।
 नृ॒ज्वन्तः । स्या॒म ॥ ३ ॥

हे भग प्रणेतः प्रकर्षेण सर्वस्य जगतो नेतः । विशेषणान्तर-
 संबन्धाय पुनः पुनर्भगेत्यामन्त्रणम् । हे सत्यराधः सत्यम् अन-
 श्वरं राधो धनं यस्य स तथोक्तः । ॐ राध इति धननाम । राधतु-
 वन्त्यनेन इति यास्कः [नि० ४. ४] । “आमन्त्रितं पूर्वम्
 अविद्यमानवत्” इति भगेत्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् “आम-
 न्त्रितस्य च” इति प्रणेतरित्यस्य पाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । न च
 “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” इत्यविद्यमानवत्त्व-
 निषेधः । भगेत्यस्य विशेषवचनत्वात् । प्रणयनात् प्रणेतेति
 प्रणेतृत्वस्य साधारणत्वेन तद्वाचिनः सामान्यवचनत्वम् तद्वै-
 शिष्ट्येन भगेत्यस्य विशेषवचनत्वम् । प्रणेतरित्यस्य विधेय-
 विशेषणत्वेन प्रणेतृन् अस्मान् कुरु इति पृथग्वाक्यत्वेन पर्यव-
 सानात् “समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः” इति
 वचनात् भग सत्यराध इत्यादेर्वाक्यान्तरत्वेन पूर्वपदापेक्षया निघा-
 ताप्रसङ्गः ॐ । हे भग इमाम् अस्मदीयां धियम् स्तुतिम् उद्व
 उद्वृत्त सफलां कुरु । ॐ “द्व्यचोतस्तिङः” इति सांहितिको दीर्घः
 ॐ । किं कुर्वन् । नः अस्मभ्यं ददत् प्रयच्छन् मेधाजननादि-
 फलम् । ॐ ददातेः शतरि “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुम्प्रतिषेधः ।
 “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तत्वम् ॐ । हे भग नः अस्मान्
 गोभिरश्वैश्च प्र जनय प्रभूतान् कुरु ॥ हे भग नृभिः पुत्रपौत्रादि-
 भिरभृत्यादिभिश्च वयं नृवन्तः तद्युक्ताः प्र स्याम प्रभवेम ॥ नृभि-
 र्नृवन्त इति “गवाम् असि गोपतिः” [अ० ७. ६८. ६] इति-
 वत् वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । ॐ नृभिरिति ।
 “नृ चान्यतरस्याम्” इति हलादिविभक्तिर्नोदात्ता । नृवन्त इति ।
 आन्दसं मतुपो वत्वम् । “हस्वनुद्भ्याम्” इति मतुप उदात्तत्वम् ॐ ॥
 हे श्रेष्ठरूपसे सव जगत्के नेता अविनाशी धन वाले सूर्यदेव !
 हमें मेधाजनन आदि फल देकर हमारी इस स्तुतिको सफल

करिये हे भग ! हमें गौ और अश्वोंसे समृद्ध करिये । हे भग-
देवता ! पुत्र पौत्र आदिसे और श्रुत्य आदिसे युक्त (मनुष्य
वाले) हों ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

उ॒ते॒दा॒नी॒ भ॒ग॒व॒न्तः॒ स्या॒मो॒त॒ प्र॒पि॒त्व॒ उ॒त॒ म॒ध्ये॒ अ॒ह्ना॒म् ।

उ॒तो॒दि॒तौ॒ म॒घ॒व॒न्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वानां॑ सु॒म॒तौ॒ स्या॒म ४

उ॒त । इ॒दा॒नी॒म् । भ॒ग॒व॒न्तः । स्या॒म । उ॒त । प्र॒पि॒त्वे । उ॒त ।

म॒ध्ये । अ॒ह्ना॒म् ।

उ॒त । उ॒त्सृ॑तौ । म॒घ॒व॒न् । सूर्य॑स्य । व॒यम् । दे॒वाना॑म् । सु॒म॒तौ ।

स्या॒म ॥ ४ ॥

उत अपि च इदानीम् अस्मिन् कर्मानुष्ठानसमये वयं भगवन्तः
भगेन देवेन युक्ताः तत्स्वामिकाः भगेन धनेन सौभाग्येन वा
युक्ताः स्याम भवेम ॥ उत अपि च प्रपित्वे सायाह्ने अह्ना मध्ये
मयाह्नेषि [उत अपि च उदितौ उदयकाले] हे मघवन् । मघम्
इति धननाम । वयं सूर्यस्य तथा देवानाम् अग्न्यादीनां सुमतौ
शोभनायाम् अनुग्रहात्मिकाया बुद्धी स्याम भवेम । देवा अपि
अस्मान् अनुगृहीयुरित्यर्थः ॥

इस कर्मानुष्ठानके समय हम सौभाग्य युक्त हो हम देवताके
नेतृत्वमें रहें तथा सायंकाल और मध्याह्नके समय तथा सूर्यो
दयके समय भी हम हे मघवन् ! सूर्य और अग्नि आदि देवताओं
की सुबुद्धिमें रहें अर्थात् देवता हमारे ऊपर अनुग्रह करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

भ॒ग॒ ए॒व॒ भ॒ग॒वो॑ अ॒स्तु दे॒व॒स्ते॒ना व॒यं भ॒ग॒व॒न्तः॒ स्या॒म ।

तं त्वा॑ भग॒ सर्व॒ इज्जो॑हवीमि॒ स नो॑ भग॒ पुर॑एता भवे॒ह ५
 भगः॑ । ए॒व । भग॑ज्वान् । अ॒स्तु । दे॒वः । तेन॑ । व॒यम् । भग॑ऽ-
 वन्तः । स्या॒म ।

तम् । त्वा । भ॒ग । सर्वः॑ । इत् । जो॒ह॒वीमि॑ । सः । नः । भ॒ग ।
 पुरः॑ऽएता । भ॒व । इ॒ह ॥ ५ ॥

भग एव देवो भगवान् धनवान् अस्तु । तेन तदीयेन धनेन
 वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । हे भग तम् तादृशं त्वा त्वां
 सर्व इत् सर्व एव जनः जोहवीमि जोहवीति पुनःपुनराह्वयति ।
 ❀ “तिष्ठां तिष्ठो भवन्ति” इति तिपः स्थानेऽपि । हे भग स
 त्वम् इह अस्मिन् व्यापारे नः अस्माकं पुरएता पुरतो गन्ता भव ॥

भगदेवता ही धनवान् हों, उनके धनसे हम भी धनी होवें ।
 हे भग ! ऐसे आपको सब ही आह्वान करते हैं । हे भग ! आप
 हमारे व्यापारमें हमारे आगे चलिये ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

सम॑ध्वरायोष॒सो नम॑न्त दधि॒क्रावे॑व शुच॑ये प॒दाय॑ ।
 अ॒र्वाची॑नं व॒सुवि॑दं भगं॒ मे रथ॑मि॒वाश्वा॑ वा॒जिन॑ आ
 वह॑न्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्व॒राय॑ । उप॒सः । नम॑न्त । दधि॒क्रावा॑ऽव । शुच॑ये । प॒दाय॑ ।
 अ॒र्वाची॑नम् । व॒सुऽवि॑दम् । भग॑म् । मे । रथ॑म् । अ॒श्वाः । वा॒जिनः॑ ।
 आ । वह॑न्तु ॥ ६ ॥

उपसः उपोदेवताः अध्वराय यज्ञार्थं सं नमन्त । ❀ लोट्ठे

(१५२) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

लह् ॐ । संनमन्ताम् । संगच्छन्ताम् इत्यर्थः ॥ दधिक्रावेव । अश्व-
नामंतत् । दधिः धारयिता सन् क्रामतीति दधिक्रावा अश्वः ।
दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा [नि० २. २७] इत्यादि
निरुक्तम् । ॐ दधातेः “आह्वगमहनजन०” इत्यादिना क्रिप्रत्ययो
लिङ्ब्रह्मश्च । तस्मिन्नुपपदे “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति क्रमेः
यवनिप् । “विड्वनोरनुनासिकस्यात्” इति आश्रवम् ॐ । स यथा
शुचये पदाय शुद्धाय गमनाय संनद्धो भवति एवं संनृता
उपोदेवताः वसुविदम् धनानां लम्पकं भगं देवं मे प्रम अर्वाचीनम्
अभिमुखम् आ वहन्तु आगमयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । वाजिनः वेग-
वन्तः अशवाः रथमिव ॥

जैसे पुरुषको धारण करने वाला घोड़ा शुद्ध गमनके लिये
उद्यत होता है इसी प्रकार उपोदेवता धनकी प्राप्ति कराने वाले
भग देवताको यज्ञार्थ मेरे पास लानेके लिये उद्यत हों और घोड़े
जैसे रथको ले आते हैं तैसे मेरे पास ले जावें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उपासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु
भद्राः ।

धृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वज्वतीः । गोऽमतीः । नः । उपसः । वीरज्वतीः । सदम् ।
उच्छन्तु । भद्राः ।

धृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रपीताः । यूयम् । पात । स्वस्ति-
भिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

उपासः उपोदेवताः अशवावतीः बहुभिरश्वैरुपैताः । ❀ “मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय०” इति मतौ परतो दीर्घः ❀ । गोमतीः गोमन्त्रो वीरवतीः वीरवन्त्यः पुत्रादिभिरुपैताः । ❀ “वा छन्दसि” इति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः ❀ । भद्राः शिवंकर्षथं सत्यः नः अस्मभ्यं सदम् सदा सर्वदा उच्छन्तु व्युष्टा भवन्तु ॥ घृतम् उदकं दुहानाः विश्वतः सर्वैर्गुणैः प्रपीताः आप्यायिता यूयम् उपसः स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नः अस्मान् पात रक्षत ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

उपोदेवता बहुतसे घोड़े गौएँ और पुत्र आदिसे संयुक्त हो कन्याणकारी होती हुई सदा हमारे घरमें उदय होवें । जलको देती हुई सब गुणोंसे वृत्त हे उपोदेवताओं ! तुम अविनाशकर कर्मोंसे हमारी सदा रक्षा करो ॥ ७ ॥

चतुर्थ अनुवाकमें प्रथम सूक्त समाप्त (८७)

“सीरा युञ्जन्ति” इति द्वितीयसूक्तेन कृपिनिष्पत्तिकर्मणि क्षेत्रं गत्वा युगलाङ्गलं धध्नाति । अनेनैव सूक्तेन दक्षिणम् अनङ्वाहं युगे युनक्ति । ततः कर्ता अनेन सूक्तेन प्राचीनं कृपन् सूक्तसमाप्त्यनन्तरं हालिकाय हलं प्रयच्छेत् । तेन तिसृषु सीतासु कृष्टासु उत्तरसीतान्ते अग्निम् उपसमाधाय अनेन सूक्तेन पुरोडाशेन इन्द्रम् स्थालीपाकेन अश्विनौ च यजन् उत्तरस्यां सीतायां संपातान् आनयेत् ॥

तथा वृषत्वाभकर्मणि सारूपवत्से ओदने शकृत्पिण्डशुग्गुल्लवणानि प्रक्षिप्य अनेन सूक्तेन संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नाति ॥

“सीते वन्दाग्ने” [८] इत्यृचा हालिकेन कृष्यमाणास्तिस्रः सीताः कर्ता प्रत्येकम् अनुमन्त्रयते । अत्र “सीरा युञ्जन्तीति युगलाङ्गलं प्रतनोति दक्षिणम् उष्टारं प्रथमं युनक्ति” इत्यादि “अनङ्गुत्सांपदम्” इत्यन्तं कौशिकसूत्रं द्रष्टव्यम् [कौ ३. ३] ॥

(१५४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

तथा अद्भुतशान्तौ सीताम् ये लाङ्गलसंसर्गे पुच्छसंसर्गे वा एतत् सूक्तशान्त्युदके अनुयोजनीयम् । “अथ यत्रैतन्लाङ्गले संसृजतः” इत्यादि कौशिकसूत्रम् “शुनासीराण्यनुयोजयेत्” इत्यन्तम् [कौ० १३. १४] ॥

यज्ञवास्तुसंस्कारकर्मणि “इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु” [४] इति नवाग्निस्थापनदेशे उल्लेखन कार्यम् । तत्प्रकारश्च कौशिकेन दर्शितः । “यथा वितानं यज्ञवास्तव्यवस्येत्” इति प्रक्रम्य “देवस्य त्वा सवितुः [१६. ५१. २] इति विमानकाष्ठं गृह्णाति । [यत्राग्निं निशास्यन् भवति तत्र लक्षणं करोति] । इन्द्रः सीतां निगृह्णात्विति दक्षिणत आरभ्योत्तरत आलिखति” इत्यादिना [कौ० १४. १] ॥

अग्निचयनकर्मणि अग्निक्षेत्रकर्पणाय युज्यमानं सीरं “सीरा युजन्ति” इति ब्रह्मा अनुमन्त्रयते । “लाङ्गलं पवीरवत्” [३] इति कर्पणावस्थस्य लाङ्गलस्यानुमन्त्रणम् । “कृते योनां” [२] इति तस्मिन् कृष्टक्षेत्रे ओषधीरावपन्तम् अन्वयुम् अनुमन्त्रयेत् । तथा च वैतानं सूत्रम् । “सीरा युजन्तीति सीरं युज्यमानम्” इत्यादि [वै० ५. १] ॥

“सीरा युजन्ति” इमं द्वितीय सूक्तसे कृषिनिष्पत्तिकर्ममें क्षेत्र पर जाकर जुए और हलको बाँधे । इसी सूक्तसे दाहिने बैलको जुएमें जोते । तदनन्तर कर्ता इस सूक्तसे प्राचीन स्थानको जोतता हुआ सूक्तकी समाप्ति होने पर हल चलाने वालेको हल दे देय । जब उससे खेतमें तीन रेखायें जुत जावें तब अंतिम रेखाके अन्तमें अग्निमें स्थापित कर इस सूक्तके द्वारा पुरोडाशसे इन्द्रको और स्थालीपात्रसे अश्विनीकुमारोंकी पूजा करता हुआ अंतिम रेखामें सम्पातोंको लावे ॥

तथा वृषलाभकर्ममें सारूपवत्स (अपने आर चङ्गड़के एकसे

रूप वाली गौके दुग्धके बने) ओदनमें गोबरके पिण्ड गूगल और लवणको डालकर इस सूक्तसे सम्पातन और अभिमन्त्रण करके प्राशन करे ॥

“सीते वन्दामहे” इस आठवीं ऋचासे हल चलाने वालेसे जोती हुई तीन रेखाओंमेंसे प्रत्येक रेखाका कर्ता अनुमन्त्रण करे ॥ इस विषयमें “सीरा युञ्जन्तीति युगलाङ्गलं मतनोति दक्षिणं उष्टारं प्रथमं युनक्ति” से “अनुहुत्साम्पदम्” तक कौशिकसूत्र ३।३ देखना चाहिये ॥

तथा अद्भुतमहाशान्तिमें हलरेखाके मध्यमें हलका संसर्ग होने पर वा पुच्छका संसर्ग होने पर इस सूक्तका शान्त्युदकमें अनु-योजन करे ॥ इस विषयमें “अथ यत्रैतल्लाङ्गले संसृजतः” से “शुना सीराण्यनुयोजयत्” तक कौशिकसूत्र १३।१४ देखना चाहिये

यज्ञवास्तुसंस्कार नामक कर्ममें “इन्द्रः सीतां निगृह्णातु” इस चौथी ऋचासे नवीन अग्निको स्थापित करनेके स्थानमें उल्लेखन करे ॥ इसकी रीतिको कौशिकने बताया है, कि—“वितानके अनुसार यज्ञवास्तुको ठीक करे” तदनन्तर कहा है, कि—“देवस्य त्वा संवितुः (इस १६ वें काण्डके इक्यावनवें सूक्तकी दूसरी ऋचासे) विमानकाष्ठको ग्रहण करे ॥ जहाँ पर अग्नि रखनी हो तहाँ लक्षण (अङ्कन) करे । इन्द्रः सीतां निगृह्णातु इस मन्त्र से दक्षिणसे आरंभ कर उत्तरकी ओर कुरेदे (कौशिकसूत्र १४।१)

अग्निचयनकर्ममें अग्निके क्षेत्रको कर्षण करनेके लिये लगाये हुए हलका ‘सीरा युञ्जन्ति’ सूक्तसे ब्रह्मा अनुमन्त्रण करे । और “कृते योनौ” इस दूसरी ऋचासे उस जुते हुए खेतमें औपधियों को बोते हुए अध्वर्युका अनुमन्त्रण करे । इस बातको वैतानसूत्र ५।१ में कहा है, कि—“सीरा युञ्जन्तीति सीरं युज्यमानम्” इत्यादि

तत्र प्रथमा ॥

सीरां युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुमन्यौ ॥ १ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् ।

धीराः । देवेषु । सुमन्यौ ॥ १ ॥

कवयः । मेधाविनामैतत् । मेधाविनो जनाः सीरा सीराणि लाङ्गलानि । ❀ “शेरञ्छन्दसि०” इति शेलोपः ❀ । युञ्जन्ति कर्षणार्थं योजयन्ति । धीराः धीमन्तस्ते युगा युगानि च पृथक् वि तन्वते बलीवर्दानां स्कन्धेषु प्रसारयन्ति । किमर्थम् । देवेषु देवविषये सुमन्यौ सुखकरयज्ञेच्छौ सति । यजमाने इत्यर्थः । “यज्ञो वै सुमनं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वानाः” इति वाजसनेयकम् [श० ब्रा० ७, २, २, ४] । ❀ “छन्दसि परेच्छायाम्” इति सुमनश्छन्दात् वयच् । “न छन्दस्यपुत्रस्य” इति ईत्वदीर्घयोनिपेधः । “क्याच्छन्दसि” इति उपत्ययः ❀ । यद्वा देवविषये सुमनं सुखकरं हविर्लक्षणम् अन्नं यातः प्रापयत इति सुमन्यौ बलीवर्दा । तौ च युञ्जन्तीति संबन्धः । ❀ यातेः “आतो मनिन्०” इति विच् ❀ ॥

बुद्धिमान् पुरुष लांगलौ (हलौ) को जोतनेके लिये लगाते हैं । वे बुद्धिमान् पुरुष देवविषयक सुखदायक हविरूप अन्नको पानेके लिये जुओंको भी अलग २ बँलोंके कन्धों पर धरते हैं ?

दिनीया ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनोत कृते योनो वपते हवीजम् ।

विराजः श्नुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृणयः
पक्वमा यवत् ॥ २ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनोत । कुते । योनौ । वपत् ।
इह । बीजम् ।

विराजः । श्नुष्टिः । सभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् ।
सृणयः । पक्वम् । आ । यवत् ॥ २ ॥

हे कृषीवलाः सीरा युनक्त सीराणि लाङ्गलानि युगैः सह
योजयत ॥ तथा युगा वि तनोत युगानि बलीवर्दानां स्कन्धेषु
प्रसारयत ॥ अपि च योनौ अंकुरोत्पत्तियोग्ये इह अस्मिन् कुते
कुष्ठक्षेत्रे बीजम् ब्रीहियवादिकं वपत् ॥ विराजः अन्नस्य ब्रीहि-
यवादिरूपस्य । “अन्नं वै विराट्” [तै० ब्रा० ३. ८. १०. ४]
इति श्रुतेः । श्नुष्टिः आशुप्रापकः स्तम्बः सभराः फलभारसहितः
नः अस्माकम् असत् भवतु । ❀ अस्तेर्लेटि अडागमः ❀ ॥
सफलं ब्रीह्यादिकं नेदीय [इत्] अन्तिकतमम् अल्पेनैव कालेन
पक्वम् परिणतफलोपेतं सत् सृणयः । ❀ द्वितीयार्थे पृष्ठी ❀ ।
सृणिम् अंकुशं लवनसाधनं दात्रादिकम् । आ यवम् प्राप्नोतु आयौतु ।
❀ यौतेश्छान्दसे लङि “तिष्ठं तिष्ठे भवन्ति” इति तिपो भिप् ❀ ॥
“यदा [वा] अन्नं पच्यते तत्सृणयोपचरन्ति” [श० ब्रा० ७.
२. २. ५] इति वाजसनेयकम् ॥

हे किसानो ! हल्लोको जुओंसे संयुक्त करो और जुओंको बैलों
के कन्धों पर रखो और अङ्कुरकी उत्पत्तिके योग्य बनाये हुए
इस जुते जुताये खेतमें ब्रीहि जौ आदिको बोओ । और धान

और जो आदिरूप † अन्नको शीघ्रतासे प्राप्त करानेवाला फल-
भार सहित अन्न हमारे यहाँ होवे । फलसहित धान थोड़े ही
समयमें परेहुए फलवाला होकर काटनेके साधन ढरँती आदिमें
प्राप्त होवे ‡ ॥ २ ॥

तृतीया ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशीमं सोमसत्सरु ।

उदिद् वपतु गामविं प्रस्थावद् रथगहनं पीवरीं च
प्रफर्व्यम् ॥ ३ ॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशीमम् । सोमसत्सरु ।

वत् । इत् । वपतु । गाम् । अविम् । प्रस्थावत् । रथगहनम् ।

पीवरीम् । च । प्रफर्व्यम् ॥ ३ ॥

पवीरवत् पवीरं पविर्वज्रम् । ❀ स्वार्थिको रप्रत्ययः ❀ ।
यद् वज्रमिव निशितधारं लाङ्गलाग्रे प्रोतं सदयोमयं शान्य भूमिं
विपाटयति तत्सहितम् । ❀ पविशब्दात् “कृदिकाराद् अक्तिनः”
इति ङीप् ❀ । सुशीमम् कर्पकस्य सुखकर सोमसत्सरु व्रीक्षादि-
संपादनद्वारा सोमयागनिष्पादकः तसरः भूमौ प्रच्छन्नगमनम् कर्प

† तैत्तिरीय ब्राह्मण ३।८।१०।४ में कहा है, कि—“अन्नं
वै विराट् ॥—अन्न विराट् है” ॥ अत एव मूलके विराट् शब्द
का अर्थ अन्न किया है ॥

‡ शतपथब्राह्मण ७।२।२।५ में कहा है, कि—“यदा वा
अन्नं पच्यते तत्सृण्योपचरन्ति ॥—जब अन्न पक जाता है तब
उसको काटनेके साधन ढरँती आदि (सृणि) से काटते हैं ॥

कहस्तग्राह्योव्यवविशेषो वा यस्य तत् तथोक्तम् । ❀ त्तर लज्जा-
गतौ इत्यस्मात् भृमृशीतृचरित्सरीत्यादिना [उ० १. ७]
उप्रत्ययः ❀ । एवं गुणविशिष्टं लाङ्गलम् उदिद् वपत् । इत्
इत्यवधारणे । उद्धरत् । संपादयत् इत्यर्थः । किं तद् इत्याह ।
गाम् अविं च प्रस्थावत् प्रस्थानयुक्तं गमनसमर्थम् । ❀ प्रपूर्वात्
तिष्ठते: “आतथ्योपसर्गे” इति भावे अङ् ❀ । रथवाहनम् रथ-
वाहनसमर्थम् अश्ववलीवर्दादिकं पीवरीम् स्थूलां सर्वकामसमर्था
प्रफर्ण्यम् । प्रथमवयाः कन्या प्रफर्वी । ताम् । ❀ “वा छन्दसि”
इति अमिपूर्वत्वस्य विकल्पनाद् यण् ❀ । कर्पणेन धान्यादि-
समृद्धौ सत्याम् एतद्वादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ॥

वज्रकी समान तीक्ष्ण धार वाला हलके अग्रभागमें लगे हुए
भूमिको फाड़ने वाले लोहेके शल्य (फाल) से युक्त हल कर्पक
को सुख देने वाला है । धान आदिको उत्पन्न करनेके कारण
सोमयागको चलाने वाला है । इसका अवयव भूमिमें दुबक कर
चलता है । ऐसे गुण वाला हल गौको भेड़ोंको चलनेमें समर्थ
रथके वाहन घोड़े और बैलोंको तथा सम्पूर्ण कामोंमें समर्थ प्रथमा-
वस्थाकी कन्याको सम्पादन करे अर्थात् खेतीसे धान्य आदि
उत्पन्न होने पर गौ आदिकी समृद्धि होती है ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषाभि रक्षतु ।

सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समां ॥ ४ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अभि । रक्षतु ।

सा । नः । पयस्वती । दुहाम् । उत्तराम् । उत्तराम् । समां ॥ ४ ॥

हे इन्द्रो देवः सीताम् लाङ्गलपद्धतिं नि गृह्णातु नीचीनां गृह्णातु ।

तां पूषा पोषको देवः अभि रक्षतु सर्वतः पालयतु । सा सीता
नः अस्मभ्यं पयस्वती । पय इत्युपलक्षितम् अभिमतफलम् । तद्युक्ता
सती उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरोत्तरं संवत्सरम् । ॐ “अत्यन्त-
संयोगे” द्वितीया ॐ । सर्वेष्वपि कालेषु इत्यर्थः । दुहाम् दुग्धाम् ।
अभिमतफलम् इति शेषः । यद्वा पयस्वती उदकवती सती दुहाम्
व्रीहियवादिसस्यानि दुग्धाम् उत्तरोत्तरं संवत्सरम् इति द्विकर्मकाः ।
ॐ “अकथितं च” इति कर्मसंज्ञा । दुहाम् इति । “लोपस्त
आत्मनेपु” इति तलोपः ॐ ॥

इन्द्रदेवता खेतकी रेखाको ग्रहण करें । पूषा देवता उसकी
रक्षा करें । वह रेखा दुग्ध आदि अभिलषित फलसे सम्पन्न
होकर प्रतिवर्ष प्रत्येक काममें हमें अभिलषित फलको देवे और
जलसे सम्पन्न होती हुई धान जो धान्य आदिको प्रतिवर्ष अधि-
काधिक देवे ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

शुनं सुफाला वि तुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अनु
यन्तु वाहान् ।

शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओपधीः
कर्तमस्मै ॥ ५ ॥

शुनम् । सुफालाः । वि । तुदन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः ।
अनु । यन्तु । वाहान् ।

शुनासीरा । हविषा । तोशमाना । सुपिप्पलाः । ओपधीः ।
कर्तम् । अस्मै ॥ ५ ॥

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ १ ॥

सहस्रशृङ्गः सहस्ररश्मिः सूर्यः वृषभः वर्षिता कामानां वृष्टि-
जलस्य वा । स्मर्यते हि ।

आदित्याब्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः
इति [मं० सू० ३. ७६] । एवंभूतो य आदित्यः समुद्रात्
अम्बुधेः । यद्वा समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षप्रदेशाद्
उदयाचलपरिसरवर्तिनः उदाचरत् उदगात् तेन उदितेन सहस्येन ।
सहः शत्रूणाम् अभिभवनम् । तत्र साधुः सहस्यः । तादृशेन आदि-
त्येन [वयं] जनान् अवस्थितान् निष्वापयामसि निष्वापयामः ।
स्वापेन परवशान् कुर्मः ॥

सहस्र किरणों वाले, कामनाओंकी और जलकी वर्षा करने
वाले जो सूर्यदेव उदयाचलके समीपवर्ती समुद्रोपनामक आकाश
से उदित होते हैं, उन शत्रुओंको दवाने वाले उदयसे सम्पन्न
आदित्यसे हम यहाँ पर उपस्थित व्यक्तियोंको निद्रासे परवश
करते हैं ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

न भूमिं वातो अति वाति नाति पश्यति कश्चन ।

स्त्रियश्च सर्वाः स्वापय शुनश्चेन्द्रसखा चरन् ॥ २ ॥

न । भूमिम् । वातः । अति । वाति । न । अति । पश्यति । कः । चन ।

स्त्रिय । च । सर्वाः । स्वापय । शुनः । च । इन्द्रसखा । चरन् २

वातः वायुः भूमिं नाति वाति नातिमात्रं गच्छतु । अतिवातेन
स्वापभङ्गो मा भूद् इत्यर्थः ॥ तथा कश्चन यः कोपि तत्रस्थो जनः
नाति पश्यति अतिशयेन न पश्यतु । स्वापपरवशो भवतु इत्यर्थः ॥
अपि च हे वात त्वम् इन्द्रसखा । इन्द्रः आत्मा । स सखा यस्य

(३२२) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

माणवायोः तदात्मकः चरन् देहे वर्तमानः तत्र परितोवस्थिताः सर्वाः स्त्रियश्च शुनश्च स्वापय । ॐ रवनशब्दात् शसि “रवयुवमघोनाम् अतद्धिते” इति संप्रसारणम् ॐ ॥

वायु भूमिमें अधिक न चले अर्थात् अधिक वायुसे निद्राका भङ्ग न होवे, तथा यहाँ पर स्थित कोई मनुष्य न देखसके अर्थात् निद्राके वशमें होजावें । हे वायुदेव ! आप इन्द्रसखा हैं अर्थात् आत्माके सहायक प्राणवायुरूप हैं वह आप देहमें रह कर सब स्त्रियोंको और कुत्तोंको भी निद्रित कर दीजिये ॥ २ ॥
तृतीया ॥

प्रोष्ठेशयास्तल्पेशया नारीर्याः बह्वशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धयस्ताः सर्वाः स्वापयामसि ३

प्रोष्ठेशयाः । तल्पेशयाः । नारीः । याः । बह्वशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्यगन्धयः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि । ३ ।

प्रोष्ठेशयाः प्राङ्मुखे शयानाः तल्पेशयाः खट्वायां शयानाः ।

ॐ उभयत्रापि “अधिकरणे शेतेः” इति अच् प्रत्ययः । “शय-
वासवासिष्वकालात्” इति सप्तम्या अलुक् ॐ । या एवंभूता

नारीः नार्यः सन्ति याश्च बह्वशीवरीः । बह्व्यनेनेति बहनसाध-
नम् आन्दोलिकादि बह्वम् । तत्र शयनस्वभावा याः स्त्रियः सन्ति ।

ॐ [वयम् इति] “बह्वं करणम्” इति यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।

तस्मिन्नुपपदे शेतेः “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति क्वनिप् । “वनो
र च” इति ङीव्रफो । जसि “वा द्दन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-

दीर्घः ॐ । याश्च अन्याः स्त्रियः पुण्यगन्धयः शोभनगन्धयुक्ताः
सन्ति । ॐ पुण्यस्य गन्ध इव गन्धो यास्तु इति विष्टह “उपमा-

नाच्च” इति गन्धस्य इत् अन्तादेशः ॐ । ताश्चानुक्रान्ताः सर्वाः
स्त्रियः स्वापयामसि स्वापयामः ॥

जो स्त्रियों पलंग पर सोरही हैं, जो स्त्रियों आँगनमें सोरही हैं, जो स्त्रियों पालकी आदिको उठाती हैं और जो स्त्रियों पुण्य-गन्धा हैं उन सब स्त्रियोंको हम सुलाते हैं ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

एजदेजदजग्रभं चक्षुः प्राणमजग्रभम् ।

अज्ञान्यजग्रभं सर्वा रात्रीणामतिशर्वरे ॥ ४ ॥

एजत् एजत् । अजग्रभम् । चक्षुः । प्राणम् । अजग्रभम् ।

अज्ञानि । अजग्रभम् । सर्वाः । रात्रीणाम् । अतिशर्वरे ४

एजदेजत् यद्यद् एजतिमद् अस्ति प्राणिजातं तत् सर्वम् अज-ग्रभम् स्वापेन गृहीतम् अकार्षम् । ॐ एज कम्पने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । ग्रह उपादाने इत्यस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि अज-ग्रभम् इति रूपम् । “हृग्रहोर्भः०” इति भत्वम् ॐ ॥ तथा चक्षुः प्राणम् तदीयं दर्शनसाधनम् इन्द्रियं प्राणसंचारस्थानाश्रितं गन्ध-ग्राहकम् इन्द्रियं च अजग्रभम् स्वापेन गृहीतम् अकृषि ॥ तथा तदीयानि सर्वा सर्वाणि अज्ञानि हस्तपादादीनि अजग्रभम् अज-ग्रहम् ॥ एतत् सर्वं कस्मिन् काले कृतम् इति तद् आह । रात्रीणाम् इति । रात्रीणां संबन्धिनि अतिशर्वरे अतिशयिता शर्वरी यस्मिन् काले स कालः अतिशर्वरः । तमोभूयिष्ठे मध्यरात्रकाल इत्यर्थः ॥

जो जड़म प्राणी हैं उन सबको मैंने निद्रासे वशमें कर लिया है और उनकी दर्शनसाधन चक्षुरिन्द्रियको मैंने ग्रहण कर लिया है और प्राणसंचारस्थानमें स्थित प्राणेन्द्रियको मैंने ग्रहण कर लिया है और इनके हाथ पैर आदि सब अंगोंको मैंने अंगकार भरे अर्धरात्रिके समय निद्रासे वशमें कर लिया है ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

य आस्ते यश्चरति यश्च तिष्ठन् विपरयति ।

तेषां सं दध्मो अक्षीणि यथेदं हर्म्य तथा ॥ ५ ॥

यः । आस्ते । यः । चरति । यः । च । तिष्ठन् । विपरयति ।

तेषाम् । सम् । दध्मः । अक्षीणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ५

अस्मदभिसरणसमये यो जनः तत्र आस्ते यश्च [चरति] सश्चरति यश्च तत्र तिष्ठन् स्थितः सन् विपरयति विविधम् इतस्ततः पश्यति । तेषां सर्वेषाम् अक्षीणि चक्षुषि सं दध्मः । संहितानि निमीलितानि कुर्मः । तत्र दृष्टान्तः । इदम् दृश्यमानं हर्म्यं यथा दर्शनशक्तिशून्यं तथा । चक्षुष्मदपि प्राणिजातं मां द्रष्टुम् असमर्थं भवतु इत्यर्थः ॥

हमारे गमनके समय जो पुरुष घूम रहा है जो तहाँ बैठ कर इधर उधर देख रहा है उन सबके नेत्रोंको हम, यह भवन जैसे दर्शनशक्तिशून्य है तिस प्रकार, बन्द करते हैं अर्थात् नेत्रवाला प्राणिसमूह भी हमें न देख सके ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

स्वप्नु माता स्वप्नु पिता स्वप्नु श्वा स्वप्नु विशपतिः ।

स्वपन्त्वस्यै ज्ञातयः स्वप्त्वयमभितो जनः ॥ ६ ॥

स्वप्नु । माता । स्वप्नु । पिता । स्वप्नु । श्वा । स्वप्नु । विशपतिः ।

स्वपन्तु । अस्यै । ज्ञातयः । स्वप्नु । अयम् । अभितः । जनः ६

यस्याः स्त्रियाः प्रस्वापनेन वशीकरणम् अत्र चिकीर्षितं तस्या माता प्रथमं स्वप्नु स्वपितु निद्रापरवशा भवतु । ॐ निष्वप् शये ।

अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । “रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके” इति इडभावश्छान्दसः ॥ तस्याः पिता च स्वप्नु निद्रातु ॥
यस्तस्य गृहस्य परिरक्षणाय श्वा द्वारि वर्तते सोपि स्वप्नु निद्रातु ॥
विशपतिः गृहाधिपतिश्च स्वप्नु शेताम् ॥ अस्यै । ॥ पृष्ठचर्थे
चतुर्थी ॥ । अस्याः प्रेप्सितायाः स्त्रिया ये ज्ञातयः सन्ति तेपि स्व-
पन्तु । गृहाद् बहिः अभितः रक्षणार्थं नियुक्तः अयं जनश्च स्वप्नु
निद्रागृहीतो भवतु । एवं मात्रादीनां स्वापनप्रार्थनेन स्वाभिलषित-
सिद्धिराशास्यते ॥

जिस स्त्रीको स्वापसे—निद्रासे हम वशमें करना चाहते हैं,
पहिले उसकी माता सो जावे, उसका पिता भी निद्राके अधीन
होजावे और उसके घरकी रक्षा करनेके लिये जो कुत्ता उसके द्वार
पर रहता है वह भी सोजावे, गृहाधिपति भी सोजावे, इस स्त्रीके
जो जाति वाले हैं वह भी सो जावें और घरके बाहर चारों ओर
रक्षा करनेके लिये जो पुरुष नियुक्त है, वह भी सोजावे ॥ ५ ॥

सप्तमी ॥

स्वप्न स्वप्नाभिकरणेन सर्वं निष्वापया जनम् ।

ओत्सूर्यमन्यान्त्स्वापयाव्युपं जागृताद्दहमिन्द्रं इवारिष्टो

अक्षितः ॥ ७ ॥

स्वप्न । स्वप्नः स्वप्नाभिकरणेन । सर्वम् । नि । स्वापय । जनम् ।

आऽउत्सूर्यम् । अन्यान् । स्वापय । आऽव्युपम् । जागृतात् ।

अहम् । इन्द्रः । इव । अरिष्टः । अक्षितः ॥ ७ ॥

हे स्वप्न स्वप्नाभिमानिन् देव स्वप्नाधिकरणेन स्वप्नस्य यद्
अधिकरणम् अधिष्ठानं शय्यादि तेन साधनेन सर्वं जनं निष्वा-

(३२६) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

पय नितरां स्वापय । अयमेवार्थः अवधिप्रदर्शनेन विव्रियते । मात्रा-
दयो ये अन्य अनुक्रान्ताः तान् अन्यान् ओत्सूर्यम् उद्यन् सूर्यो
यस्मिन् काले स उत्सूर्यः कालः तात्पर्यन्तं स्वापयेत्यर्थः ॥ एवं
सर्वजनस्य प्रस्वापने सति [अग्निष्टः] अहिंसितः अक्षितः क्षय-
रहितश्च सन् अहम् इन्द्र इव भोगपरो भूत्वा आव्यूपम् उपःकाला-
वधि जाग्रतात् । ॐ पुरुषव्यत्ययः ॐ । जागरं करवाणि ॥

[इति] चतुर्थे काण्डे प्रथमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] चतुर्थे काण्डे प्रथमोऽनुवाकः ॥

हे स्वप्नके अभिमानी देव ! स्वप्नका जो शय्या आदि अधि-
ष्ठान है, उसके द्वारा आप इन सबको सूर्यके उदय तक निद्रित
रखिये, इस प्रकार सबके सोने पर मैं अहिंसित और क्षयरहित
होकर इन्द्रकी समान भोगपरायण होकर उपःकाल तक जाग-
रण कर सकूँ ॥ ७ ॥

चतुर्थ काण्डके प्रथम अनुवाकमें पञ्चम सूक्त समाप्त (१०७) ॥

प्रथम अनुवाक सप्तमः ।

“ब्राह्मणो जज्ञे” “वारिदम्” इत्याभ्यां कन्दविषमैषज्यार्थम्
उदकम् अभिमन्त्र्य विपातृतं पुरुषं पाययेत् । तथाविधोदकेन मोक्षेत्
तथा कृत्तुकृत्तशकलं सहोदकम् अभिमन्त्र्य पाययेत् मोक्षेत् ॥

तथा आभ्यां जीर्णहरिणचर्मवज्ज्वालितं पतितमार्जनिकाशक-
लैर्वा अवज्ज्वालितम् उदकम् आभ्याम् अभिमन्त्र्य तेनोदकेन विपा-
तृतम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा आभ्याम् सूक्ताभ्याम् उदपात्रं संपात्य अभिमन्त्र्य तेन सावयेत्
तथा विपलिताभ्याम् ऊर्ध्वफलाभ्यां सक्तुमन्यं मथित्वा अभि-
मन्त्र्य पाययेत् ॥

मया मदनफलानि प्रत्यृचम् अभिमन्त्र्य यथा हृदिर्भवति तथा
प्रत्यृचं भक्षयेत् ।

सर्पिषा सहितां हरिद्राम् अनेनैवाभिमन्त्र्य आविष्टविषं पाययेत्
सूत्रितं हि । “ब्राह्मणो जज्ञे इति तत्तत्कायाञ्जलिं कृत्वा जपन्ना-
चामयति अभ्युक्षति । कृमुकशकलं संक्षुब्ध दूर्शजरदजिनावकर-
ज्वालेन संपातवद् उदपात्रम् ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थम् उप-
मथ्य रयिधारणपिण्डान् अन्तर्ध्वं प्रकीर्य छर्दयति । हरिद्रां सर्पिषा
पाययति” इति [कौ० ४. ४] ॥

अत्र “ब्राह्मणो जज्ञे” इति एकसूक्तमतीकोपादानेन विषापनो-
दनपरं “वारिदम्” इति समनन्तरं सूक्तमपि गृह्यते । “ग्रहणम् आ
ग्रहणात्” [कौ० १. ८] इति परिभाषायाः सौत्रक्रम इव संहिता-
क्रमेण प्रवृत्तिरस्तीति व्याख्यातुभिरभिहितत्वात् ॥

“ब्राह्मणो जज्ञे” और “वारिदम्” इन दो सूक्तोंसे कन्दविषकी
विकित्सा करनेके लिये जलको अभिमंत्रित करके विषसे आक्रांत
पुरुषको पिलावे । और ऐसे ही जलसे मोक्षण करे ॥

और सुपारीके वृक्षके टुकड़ोंको जलसहित अभिमन्त्रण करके
पिलावे और मोक्षण करे ॥

तथा जीर्ण हरिणके चर्मसे गरम किये हुए वा गिरे हुए
बुहारीके टुकड़ोंसे गरम किये हुए जलको इन दोनों सूक्तोंसे अभि-
मंत्रित करके उस जलको पिलावे और मोक्षण करे (छिड़के) ॥

और इन दोनों सूक्तोंसे जलपूर्ण पात्रका सम्पातन और अभि-
मंत्रण करके उससे स्नान करावे ॥

तथा विपल्लिष्ठ ऊर्ध्वफलोंसे सक्तुमन्थको मथ कर अभि-
मंत्रित करके पिलावे ॥

तथा मदनफलों (धतूरेके फलों) का प्रत्येक ऋचासे अभि-
मंत्रण करके जिस प्रकार कै हो तिस प्रकार प्रत्येक ऋचासे
भक्षण करे ॥

और विषाक्रान्त पुरुषको घी और हल्दीको इस सूक्तसे अभि-
मंत्रित करके पिलावे ॥

इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“ब्राह्मणो जज्ञे” इति तक्षकापाञ्चलिं कृत्वा जपन्नाचामयति अभ्युत्तति । कृमुकशरलं संनुद्य दूर्शजरदजिनावरुज्वालेन सम्पातवद् उदपात्रं ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्यं उपमध्य रयिधारणपिण्डान् अन्तृचं प्रकीर्य वर्दयते । हरिद्रां सर्पिषा पाययति इति (कौशिकसूत्र ४ । ४) ॥

यहाँ ‘ब्राह्मणो जज्ञे’ इस एक सूक्तका प्रतीक देनेसे विपको दूर करने वाला इसके बादका ही ‘वारिदम्’ सूक्त भी ग्रहण किया जाता है । क्योंकि—“ग्रहणं आ ग्रहणात्” (कौशिकसूत्र १ । ८) इस परिभाषाके अनुसार सूत्रके क्रमकी समान संहिता का क्रम भी लिया जाता है । ऐसा व्याख्याताओंने कहा है ॥

तत्र प्रथमा ॥

ब्राह्मणो जज्ञे प्रथमो दशशीर्षो दशास्यः ।

स सोमं प्रथमः पपौ स चकारारसं विपम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणः । जज्ञे । प्रथमः । दशशीर्षः । दशऽआस्यः ।

सः । सोमम् । प्रथमः । पपौ । सः । चकार । अरसम् । विपम् १

मनुष्यजातिस्तु सर्पजातावपि चातुर्वर्ण्यम् अस्ति । तत्र प्रथमः सर्पजातीयानाम् आदिभूतस्तक्षकाख्यो ब्राह्मणः ब्राह्मणजातिः जज्ञे उत्पन्नः । स विशेष्यते । दशशीर्षः दशसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स तथोक्तः । अत एव दशास्यः दशमुखः । यस्माद् अयं ब्राह्मणः तस्मात् स तक्षकः प्रथमः क्षत्रियादिजातीयेभ्यः पूर्वभावी सन् सोमं पपौ द्युलोरुस्थम् अमृतमयं सोमं पीतवान् । स च सोमपो ब्राह्मणः कन्दमूलादिजनितम् एतद् विपम् अरसम् रसरहितं निर्वीर्यं चकार करोतु । ॐ आन्द्रसो लिट् । जज्ञे इति । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्यात्-लिट् । “गमहन०” इति उपधालोपे “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् ॥

(मनुष्यजातिकी समान सर्पजातिमें भी चारों वर्ण हैं) सर्पजाति में प्रथम तक्षक ब्राह्मण जातिके उत्पन्न हुए, उनके दश फन हैं और दश मुख हैं । यह तक्षकसर्प ब्राह्मण हैं, इस कारण इन्होंने क्षत्रियजाति वालोंसे प्रथम होनेके कारण चुल्लोकमें स्थित अमृत-मय सोमको पिया यह सोमपायी ब्राह्मण इस कन्दमूल आदिसे उत्पन्न हुए विषको रसरहित अर्थात् निर्वाय करें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

याव॑ती द्यावा॑पृथि॒वी वरि॑म्णा याव॑त् सप्त॒ सिन्ध॑वो वित॒ष्ठिरे
वाचं॑ वि॒षस्य॑ दूष॑णीं ता॒मितो निर॑वादिषम् ॥ २ ॥

याव॑ती इति । द्यावा॑पृथि॒वी इति । वरि॑म्णा । याव॑त् । सप्त॒ ।

सिन्ध॑वः । वि॒स्त॒ष्ठिरे ।

वाच॑म् । वि॒षस्य॑ । दूष॑णीम् । ता॒म् । इतः॑ । निः । अ॒वादि॒षम् २

द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ❀ “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः । ❀ “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ❀ । ते द्यावापृथिव्यौ वरिम्णा उरुत्वेन विस्तारेण यावती यावत्यौ यावत्परिमाणयुक्ते भवतः । ❀ यच्चब्दात् “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” इति वतुप् । ❀ “आ सर्वनाम्नः” इति आत्वम् । वरिम्णेति । उरुशब्दाद् इमनिचि “प्रियस्थिर०” इत्यादिना वर आदेशः । उदात्तनिष्ठस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ❀ । तथा [सप्त] सप्त-संख्याकाः सिन्धवः समुद्रा यावत् यत्परिमाणवैशिष्ट्येन वितस्थिरे न्यावर्तन्ते । ❀ “समवप्रविभ्यः स्थः” इति आत्मनेपदम् ❀ । इतः अस्मात् तादृक्परिमाणविशिष्टयोर्द्यावापृथिव्योः सकाशात् सप्त-समुद्रवेष्टितस्यानाच्च विषस्य दूषणीम् कन्दमूलादिजनितविषस्य

नाशनी ताम् तादृशीं वाचम् मन्त्रात्मिकां निरवादिपम् । तान्वोष्ठ-
पुटव्यापारेण निर्गमय्य उच्चारयामीत्यर्थः । ❀ वदेरध्वान्दसोलुब् ।

“वदव्रजहलन्तस्याचः” इति वृद्धिः ❀ ॥

द्यावापृथिवी अपने बड़े भारी विस्तारसे जितने परिमाणसे
युक्त है और सात समुद्र जितने परिमाणमें फैले हुए हैं, इन सब
स्थानोंके फल मूल फल आदिके विषको दूर करने वाली
मन्त्रात्मिका वालीको मैं तालु आदिसे उच्चारण करता हूँ ॥२॥
तृतीया ॥

सुपर्णस्त्वा गरुत्मान् विपं प्रथममावयत् ।

नामीमदो नारूरुप उतास्मा अभवः पितुः ॥३॥

सुपर्णः । त्वा । गरुत्मान् । विपं । प्रथमम् । आवयत् ।

न । अमीमदः । न । अरूरुपः । उत । अस्मै । अभवः । पितुः ३

सुपर्णः शोभनपत्रयुक्तः । ❀ “बहुव्रीहौ नञ्मुभ्याम्” इति उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् ❀ । एवंभूतो गरुत्मान् वैनतेयः हे विप त्वा त्वां
प्रथमम् पूर्वम् आययत् । आवयतिः अक्षिर्मा । अभवत् । अतो
निर्वीर्यत्वाद् विपोपहतं पुरुषं नामीमदः मत्तं ज्ञानविकलं मा कार्पीः ।
अत एव नारूरुपः । ❀ युप रुप लुप विपोहने इति धातुः ❀ ।
विमूढं मा कार्पीरित्यर्थः । ❀ उभयत्रापि स्यन्तात् लुङि चङि
रूपम् ❀ ॥ उत अपि तु अस्मै विपदुष्टाय पुरुषाय हे विप त्वं
पितुः । अन्ननामैतत् । अन्नम् अमवः । ❀ ध्वान्दसो लब् ❀ ।
अन्नवज्जीर्णं भवेत्यर्थः ॥

सुन्दर पर वाले विनतानन्दन गरुड़ने हे विप ! पहिले तुझको
खा लिया था अतः निर्वीर्य होनेसे तू इस विपपीडित पुरुषको
ज्ञानविकल न कर, मूढ़ न कर, किन्तु हे विप ! इस विपदुष्ट
पुरुषको तू अन्नरूप होजा अर्थात् अन्नकी समान पच जा ॥३॥

चतुर्थी ॥

यस्त आस्यत् पञ्चाङ्गुरिर्वक्राच्चिदधि धन्वनः ।

अपस्कम्भस्य शल्यान्निर्वोचमहं विषम् ॥ ४ ॥

यः । ते । आस्यत् । पञ्चऽअङ्गुरिः । वक्रात् । चित् । अधि । धन्वनः ।

अपऽस्कम्भस्य । शल्यात् । निः । अवोचम् । अहम् । विषम् ॥ ४ ॥

पञ्चाङ्गुरिः पञ्च अङ्गुरयः अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः । ❀ “बाल-
मूललघ्वलमङ्गुलीना रो लम् आपद्यते” इति लत्वस्य विकल्पनाद्
रेफः ❀ । एवंभूतो यो हस्तः ते त्वां वक्रात् वक्रीभूताद् [अधि]
अधिज्याद् धन्वनः आस्यत् धनुर्यन्त्रेण पुरुषशरीरे प्राक्षिपत् ।
चिच्छब्दः अप्यर्थे । तं विषम् विषप्रदं हस्तम् अपस्कम्भस्य अप-
स्कम्भ्यते विधायते अन्तरिक्षे इति अपस्कम्भः क्रमुकवृत्तः तस्य
शल्यात् शकलाद् निमित्ताद् [अहं] निर्वोचम् मन्त्रेण निर्वीर्यं
करोमि । यद्वा अपस्कम्भ्यते धनुषि धार्यते इति अपस्कम्भो बाणः ।
तस्य शल्यात् विषदिग्धाद् अयोमयाद् अग्रात् । यो विषम् आस्यत्
इति संबन्धः । ❀ वृषि स्फुभि गतिप्रतिबन्धे । अस्मात् कर्मणि
घञ् ❀ । यद्वा तदीयं विषं निर्गतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

पाँच अंगुलि वाले हाथने तुम्हको मुखरूप मत्स्यश्वा चढ़े हुए धनुष-
रूपी यंत्रसे पुरुषको शरीरमें डाल दिया है, उस विषको और विषप्रद
हाथको मैं सुपारीके वृत्तके टुकड़ेके द्वारा मन्त्रसे निर्वीर्य करता हूँ ४

पञ्चमी ॥

शल्याद् विषं निर्वोचं प्राञ्जनादुत पर्णधेः ।

अपाष्ठाच्छृङ्गात् कुलमलान्निर्वोचमहं विषम् ॥ ५ ॥

शल्यात् । विषम् । निः । अवोचम् । प्रऽअञ्जनात् । उत । पर्णऽधेः

वध्रिः । सः । पर्वतः । गिरिः । यतः । जातम् । इदम् । विपम् ८

हे ओपधे विपोपादानभूते ते तव कन्दमूलादेः खनितारः खन-
नेन उद्धर्तारो जनः वध्रयः निर्वीर्या भवन्तु । त्वमपि मन्त्रप्रभा-
वात् वध्रिरसि निर्वीर्या भवसि । स तादृशः पर्वतः पर्ववान् गिरिः
शिलोच्चयः वध्रिः निर्वीर्यो भवति । यतः यस्माद् गिरेः इदम्
कन्दमूलादिलक्षणं विपं जातम् उत्पन्नम् । स पर्वत इति संबन्धः ।

❁ जातम् इति । जनेः कर्तरि निष्ठा । “स्वीदितो निष्ठायाम्”
इति इट्प्रतिषेधः । “जनसनखनां सन्कलोः” इति आत्वम् ❁ ॥

[इति] चतुर्थे कारण्डे [द्वितीयेनुवाके] प्रथमं सूक्तम् ॥

हे विपमयी ओपधे ! तुझ कन्द मूल आदिको खोदकर उद्धार
करने वाले मनुष्य भी निर्वीर्य होजावें, तू भी मन्त्रके प्रभावसे
निर्वीर्य होजा और जिस पर्वतसे यह कन्द मूल आदिका विप
उत्पन्न होता है, वह पर्वत निर्वीर्य होजावे ॥ ८ ॥

चतुर्थकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें प्रथम सूक्त समाप्त (१०८)

“वारिदं वारयातै” इति द्वितीयसूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो
विनियोगः ॥

“वारिदं वारियातै” इस द्वितीय सूक्तरा पहिले सूक्तके साथ
विनियोग कह दिया है ॥

तत्र प्रथमा ॥

वारिदं वारयातै वरणावत्यामधिं ।

तत्रामृतस्यासिक्तं तेनां ते वारये विपम् ॥ १ ॥

वाः । इदम् । वारयातै । वरणावत्याम् । अधिं ।

तत्र । अमृतस्य । आऽसिक्तम् । तेन । ते । वारये । विपम् ॥ १ ॥

वरणावत्याम् । वरणा नाम वृक्षविशेषः ते अस्यां सन्तीति

वरणावती । ❀ “शरादीनां च” इति मतौ पूर्वपदस्य दीर्घः ❀ । तस्याम् [अधि] । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तस्यां स्थितम् इदम् विषहरं वाः वारि वारयातै अस्मदीयं विषं वारयतु । ❀ वारयते-ल्लेटि आडागमः ❀ । वरणावत्युदकस्य कोतिशय इति तत्राह तत्रामृतस्येति । तत्र वरणावत्याम् अमृतस्य द्युलोकस्थस्य विषहरं स्वरूपम् आसिक्तम् प्रक्षिप्तं विद्यते । अतः तेन अमृतमयेन उदकेन ते त्वदीयं कन्दमूलादिजनितं विषं वारये निवारयामि ॥

वरण नामके वृक्ष जिसमें होते हैं उस वरणावतीका यह विषको दूर करने वाला जल हमारे विषको दूर करे । इस वरणावतीमें द्युलोकमें स्थित अमृतका विषको हरने वाला स्वरूप प्रक्षिप्त होनेसे वर्तमान है, अतः उस अमृतमय जलसे तेरे कन्दमूल आदिसे हुए विषको मैं दूर करता हूँ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अरसं प्राच्यं विषमरसं यदुदीच्यम् ।

अथेदमधराच्यं कर्मभेण वि कल्पते ॥ २ ॥

अरसम् । प्राच्यम् । विषम् । अरसम् । यत् । उदीच्यम् ।

अथ । इदम् । अधराच्यम् । कर्मभेण । वि । कल्पते ॥ २ ॥

प्राच्यम् प्राग्देशे भवं विषम् अरसम् नीरसं निर्वीर्यम् अस्तु । तथा उदीच्यम् उदग्देशे भवं यद् विषम् अस्ति तदपि अरसम् निर्वीर्यं भवतु । ❀ “द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्” इति शैषिको यत्प्रत्ययः ❀ । अथ अनन्तरम् इदम् अधराच्यम् । अधरम् अधोदेशम् अञ्चतीति अधराक् पृथिव्या अधस्ताद् वर्तमाना दिक् । तत्र भवम् अधराच्यं विषम् । यद्वा “प्राग् अपाग् उदग् अधराक्” [२०. कु० ८. १] “प्राक्ताद् अपाक्ताद् अधराद् उदक्ताद्”

[अ० ७. १०४. १६] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रागादिदिक्त्रयस-
मभिव्याहारेण दक्षिणा दिक् अधरावशब्दवाच्या । एतच्च प्रत्य-
ग्दिशोऽप्युपलक्षकम् । एवं सर्वदिक्संबन्धि विषं करम्भेण । “मन्थं
संयुतं करम्भ इत्याचक्षते” [आप० १२. ४. १३] इति आप-
स्त्वम्बवचनाद् अत्र विषहरे प्रयोगे प्रयुज्यमानो मन्थः करम्भशब्द-
वाच्यः । तेन वि कल्पते । विगतसाप्रर्थ्यं भवतीत्यर्थः । ॐ कृपू
सामर्थ्ये । “कृपो रो लः” इति लत्वम् ॥

पूर्व दिशाका विष नीरस हो (निर्वीर्य हो) उत्तर दिशामें
होने वाला विष निर्वीर्य हो, पृथिवीमें-दक्षिण दिशामें होनेवाला
विष निर्वीर्य हो, इसप्रकार सब दिशाओंमें होने वाला विष मन्त्र
के द्वारा निष्फल होवे ॥ २ ॥

तृतीया ॥

करम्भं कृत्वा तिर्यं पीवस्पाकमुदारयिम् ।

क्षुधा किलं त्वा दुष्टनो जक्षिवान्त्स न रुरूपः । ३ ।

करम्भम् । कृत्वा । तिर्यम् । पीवःस्पाकम् । उदारयिम् ।

क्षुधा । किलं । त्वा । दुष्टनो इति दुःस्तनो । जक्षिवान् । सः ।

न । रुरूपः ॥ ३ ॥

हे दुष्टनो दुष्टशरीर विष तिर्यम् तिरोभवं प्रच्छन्नत्वेन प्रयु-
क्तम् । ॐ तिरस्शब्दात् “पवे छन्दसि” इति घञ् । “अच्य-
यानां भमात्रे०” इति टिलोपः ॥ पीवस्पाकम् । पीवो मेदः पच्यते
येन तत् पीवस्पाकम् । ॐ पवेः करणे घञ् ॥ उदारयिम्
उद्रिक्तार्तिजनकम् ईदृशं त्वा त्वां करम्भं कृत्वा करम्भशब्दवाच्यं
मन्थं विभाव्य क्षुधा किल बुभुक्षया । किलेति अपरमार्थे । जक्षि-
वान् भक्षितवान् । पुरुषो भक्षितवान् । स भक्षितस्त्वं तं पुरुषं न

रूपः मूर्द्धितं गा कुरु । ❀ जक्षिवान् इति अर्देर्लिटः क्वसुः ।
 “लिट्यन्यतरस्याम्” इति घस्तृ आदेशः । “वस्वेकाजाद्वसाम्”
 इति इटि कृते उपधालोपे स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनादि । रूप इति ।
 रूप विमोहने । एयन्तात् लुङि चङि रूपम् ❀ ॥

हे शरीरको दूषित करनेवाले विष ! धोखेसे खाए हुए, मेदको
 पचाने वाले और भयङ्कर पीड़ा देने वाले तुम्हको मन्थ समझ
 कर भूँखमें इस पुरुषने भक्षण कर लिया है वह खाया हुआ तू
 इस पुरुषको मूर्द्धित न कर ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

वि ते मदं मदावति शरमिव पातयामसि ।

प्र त्वां चरुमिव जेषन्तं वचसा स्थापयामसि ॥ ४ ॥

वि । ते । मदम् । मदञ्जति । शरम्ञ्व । पातयामसि ।

प्र । त्वा । चरुम्ञ्व । जेषन्तम् । वचसा । स्थापयामसि ॥ ४ ॥

हे मदावति मूर्द्धाकरमदयुक्ते विषोपादानभूते औपधे ते त्वदीयं
 मदम् मूर्द्धाकरं विषम् शरुमिव धनुषो विमुक्तं शरमिव वि पातया-
 मसि विपातयामः । ❀ शरम् इति । शृ हिंसायाम् इत्यस्मात्
 शस्त्रस्त्रिहि० [उ० १. १०] इत्यादिना उपत्ययः ❀ । शरीराद्
 विश्लेषयामः । हे विष चरुम् चरणशीलं गूढचरं दूतमिव जेषन्तम् ।
 ❀ जेषृ प्रयत्ने ❀ । प्रयतमानम् अङ्गप्रत्यङ्गानि व्याप्नुवन्तं त्वा त्वां
 वचसा मन्त्रेण प्र स्थापयामसि प्रस्थापयामः ॥

हे मूर्द्धादायक मदसे युक्त औपधे ! तेरे मूर्द्धा करने वाले विष
 को हम धनुषसे छूटने वाले बाणकी समान शरीरसे अलग करते
 हैं । हे विष ! गुप्तरूपसे विचरण करने वाले दूतकी समान चेष्टा
 कर अङ्ग प्रत्यंगमें व्याप्त होते हुए तुम्हको हम मन्त्रके द्वारा (दूर)
 भेजते हैं ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

परि ग्राममिवाचितं वचसा स्थापयामसि ।

तिष्ठां वृक्ष इव स्थान्याभिस्ताते न रुरूपः ॥ ५ ॥

परि । ग्रामम् । इव । आऽचितम् । वचसा । स्थापयामसि ।

तिष्ठ । वृक्षऽइव । स्थान्नि । अभिऽस्ताते । न । रुरूपः ॥ ५ ॥

ग्राममिव जनसमूहमिव आचितम् उपचितं विषम् । ग्रामदृष्टान्तेन विषस्य माषल्यम् उक्तम् । ईदृशमपि वचसा मन्त्रेण परिहृत्य अन्यत्र स्थापयामसि स्थापयामः । निरस्याम इत्यर्थः ॥ हे अभि-
पाते । अभिः खननसाधनम् । तदीयखननेन लब्धे ओपधे स्थान्नि
स्थाने स्वकीये वृक्ष इव निश्चला भूत्वा तिष्ठ । मा व्याप्नुहीत्यर्थः ।
अत एव न रुरूपः पुरुषं नाम्मुहः ॥

जनसमूहकी समान एकत्रित हुए विषकी भी हम मन्त्ररूप
वचनसे हरकर अन्यत्र भेजते हैं, अर्थात् निकालते हैं, हे खोदनेसे
प्राप्त होने वाली ओपधे ! तू अपने स्थानमें ही वृक्षकी समान
निश्चल होकर रह, व्याप्त मत हो, इस पुरुषको मोहमें न डाल ५

पष्ठी ॥

पवस्तैस्त्वा पर्यक्रीणन् दूर्शोभिरजिनैस्त ।

प्रक्रीरसि त्वमोपधेभिस्ताते न रुरूपः ॥ ६ ॥

पवस्तैः । त्वा । परि । अक्रीणन् । दूर्शोभिः । अजिनैः । उत ।

प्रऽक्रीः । असि । त्वम् । ओपधे । अभिऽस्ताते । न । रुरूपः ॥ ६ ॥

हे ओपधे विषमूलिके त्वा त्वाम् पवस्तैः पवनाय अस्तैः संमा-
जनीतृणैः पर्यक्रीणन् परिक्रीतवन्तो महर्षयः । पवस्तशब्दो दाश-

तस्यां द्यावापृथिव्योर्वाचकत्वेन दृष्टः । “द्वे पवस्ते परि तं न भूतः”
 [ऋ० १०. २७. ७] इति । तथा दूर्शोभिः दूर्शैः दुष्टाश्रयसं-
 वन्धिभिः अजिनैः त्वग्निश्च पर्यक्रीणन् । उतशब्दः समुच्चये ।
 ❀ दूर्शोभिरिति । “बहुलं छन्दसि” इति भिस ऐसभावः ❀ ॥
 यत् एवम् अतो हेतोः त्वं प्रक्रीः प्रकर्षेण क्रीता असि भवसि ।
 अतस्तैर्द्रव्यैस्त्वं प्रक्रीता सती अस्मात् स्थानाभिर्गच्छेति भावः ।
 ❀ प्रपूर्वात् क्रीणातेः कर्मणि संपदादिलक्षणः क्विप् ❀ ॥ अभि-
 पाते इत्यादि व्याख्यातम् ॥

हे विपमूलिक ओपथे ! पवित्र करनेके लिये फैलाये हुए
 सम्मार्जनीतृणोंसे महर्षियोंने तुझको खरीद लिया है तू दुष्ट मृगों
 के चर्मोंसे खरीदी हुई है, अतः खरीदी हुई तू इस स्थानसे
 निकल जा, हे खोद कर प्राप्त की हुई ओपथे ! तू इस पुरुषको
 मोहमें न डाल ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अना॒प्ता ये वः प्रथ॒मा या॒नि कर्मा॑णि च॒क्रिरे ।

वी॒रान् नो अत्र॒ मा द॑भन् तद् व एतत् पुरो द॒धे ७

अना॒प्ताः । ये । वः । प्रथ॒माः । या॒नि । कर्मा॑णि । च॒क्रिरे ।

वी॒रान् । नः । अत्र॒ । मा । द॑भन् । तद् । वः । एतत् । पुरः । द॒धे ७

हे जनाः वः युष्माकम् अनाप्ताः अननुकूला ये शत्रवः प्रथमा
 प्रथमानि मुख्यानि यानि योगादीनि कर्माणि चक्रिरे कृतवन्तः तैः
 कर्मभिस्ते शत्रवः नः अस्माकं वीरान् वीर्याज्जातान् पुत्रपौत्रादीन्
 अत्र अस्मिन् देशे यद्वा एषु कर्मसु निमित्तभूतेषु मा दभन् मा
 हिंसन्तु । ❀ दन्ध दम्भे ❀ । तद् एतद् क्रियमाणं भैषज्यरूपं
 कर्म वः युष्माकं पुरः पुरस्ताद् दधे रक्षणार्थं धारयामि ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

हे पुरुषों ! तुम्हारे अनुकूल न चलने वाले जिन शत्रुओंने योग आदि मुख्य कर्मोंको किया है उन कर्मोंसे वे हमारे वीर्यसे उत्पन्न हुए पुत्र पौत्र आदिको इस देशमें न मारें । इस चिकित्सारूप कर्मको मैं तुम्हारे सामने रक्षाके लिये रखता हूँ ॥ ७ ॥

चतुर्थऋण्डके द्वितीय अनुशक्तमें द्वितीय सूक्त समाप्त (१०९) ॥

“भूतो भूतेषु” इति तृतीयसूक्तेन महति लघौ वा राजाभिपेक-
कर्मणि शान्त्युदककलशेन उटपात्रेण च अभिपेकं जपं च पुरोहितः
कुर्यात् ॥

तथा संपातितस्थालीपाकप्राशनम् अभिमन्त्रितम् अश्वम् आ-
रोग्य अपराजितदिशं प्रति गमनं च कारयेत् । सूत्रितं हि । “भूतो
भूतेष्विति राजानम् अभिपेक्ष्यन् महा [नदे] शान्त्युदकं करोति”
इत्यादि [कौ० २. =] ॥

तथा राजसूये आसन्धारोहणे राजाभिपेके च एतत् सूक्तम् ।
उक्तं वैताने । “राजसूयं” प्रक्रम्य “वैयाघ्रचर्मोपवर्हणायाम् आ-
सन्धां भूतो भूतेष्वित्यारोहयति अभिपिञ्चति च” इति [वै० ७. १] ॥

‘भूतो भूतेषु’ इस तृतीयसूक्तसे छोटे वा बड़े राजाभिपेककर्म
में शान्त्युदकके कलशसे और जलपूर्णपात्रसे भी पुरोहित जप
और अभिपेक भी करे ॥

तथा संपातित स्थालीपाकका प्राशन करावे और अभिमन्त्रित
घोड़े पर चढ़ाकर अपराजित दिशाकी ओर गमन भी करावे इस
विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“भूतो भूतेष्विति राजानं
अभिपेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोति०” (कौशिकसूत्र २। ८) ॥

तथा राजसूयमें आसन पर बैठते समय और राजाभिपेक
के समय भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । इसी बातको वैतानसूत्रमें
कहा है, कि—“राजसूयं” प्रक्रम्य “वैयाघ्रचर्मोपवर्हणायाम् आसन्धां
भूतो भूतेष्वित्यारोहयति अभिपिञ्चति च” (वैतानसूत्र ७। १) ॥

तत्र प्रथमा ॥

भूतो भूतेषु पय आ दधाति स भूतानामधिपतिर्वभूव ।
तस्य मृत्युश्चरति राजसूर्यं स राजा राज्यमनु मन्य-
तामिदम् ॥ १ ॥

भूतः । भूतेषु । पयः । आ । दधाति । सः । भूतानाम् । अधि-
पतिः । वभूव ।

तस्य । मृत्युः । चरति । राजसूर्यम् । सः । राजा । राज्यम् ।
अनु । मन्यताम् । इदम् ॥ १ ॥

भूतः समृद्धः अभिपेकेण प्राप्तैश्वर्यः भूतेषु समृद्धेषु जनपदेषु
स्वाम्यमात्यादिप्रकृतिजनेषु वा पयः । उपलक्षणम् एतत् । क्षीरो-
पलक्षितं भोज्यं वस्तुजातम् आ दधाति स्थापयति । सर्वेषाम् अनु-
जीविनाम् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः ॥ अत एव सः अभिपिक्तो
राजा भूतानाम् प्राणिनाम् अधिपतिः अधिष्ठाता स्वामी वभूव ॥
मृत्युः धर्मराजः धर्माधर्मप्रविभागेन दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालने कार-
यितुं तस्य राज्ञो राजसूर्यं चरति । राजा सूर्यते अनुज्ञायते जग-
द्रक्षणविधौ येन कर्मणा तद् राजसूर्यम् अभिपेकाख्यम् इदं कर्म
अनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ स कृताभिपेको राजा राज्यम् । राज्ञः कर्म
दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकं राज्यम् । तद् अनु मन्यताम् अङ्गी-
करोतु । ॐ राज्यम् इति । “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इति
कर्मणि अभिधेये यक् प्रत्ययः । तत्र पुरोहितादिषु “राजाऽसे”
इति पठितम् ॐ ॥

अभिपेकके द्वारा ऐश्वर्यको पाने वाला, स्वामी मन्त्री आदि

प्रकृतियोंमें दुग्ध आदि भोज्य वस्तुओंको देता है अर्थात् सब अनुजीवियोंको अन्न देता है अतएव वह अभिषिक्त राजा सब प्राणियोंका स्वामी होता है, धर्मराज धर्म और अधर्मके विभाग से दुष्टों पर दण्ड और शिष्टों पर अनुग्रह करानेके लिये उस राजाके राजसूय यज्ञको करते हैं, अर्थात् जिस कर्मसे राजाको जगत्-रक्षण विधिकी अनुज्ञा दीजाती है, उस कर्मको करते हैं, अतः अभिषिक्त राजा दुष्टोंको दण्ड देना और सज्जनोंका पालन करना रूप राजाके कर्मको अंगीकार करे ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अभि प्रेहि मां वेन उग्रश्चेत्ता सपत्नहा ।

आ तिष्ठ मित्रवर्धन तुभ्यं देवा अधि ब्रुवन् ॥ २ ॥

अभि । म । इहि । मा । अप । वेनः । उग्रः । चेत्ता । सपत्नहा ।

आ । तिष्ठ । मित्रवर्धन । तुभ्यम् । देवाः । अधि । ब्रुवन् ॥ २ ॥

हे राजन् सिंहासनं हस्त्यश्वरथादियानं च अभि प्रेहि अभि-
लक्ष्य प्रगच्छ । मा अप वेनः । ❀ वेनतिः कान्तिकर्मा ❀ ।
अपकामम् अनिच्छां मा कार्षीः ॥ उग्रः उद्गूर्णघ्नः दुरासदः
चेत्ता चेतित्ता । कार्षाकार्षविभागज्ञानशीलवान् इत्यर्थः । ❀
चिती संज्ञाने इत्यस्मात् ताच्छीलिरुत्सृज् । अत एव सपत्नहा
सपत्नानां शत्रूणां हन्ता । ❀ “बहुलं छन्दसि” इति हन्तेः क्विप्
❀ । राजसनादिसमीपं गत्वा च मित्रवर्धनः यानि राजमित्राणि
महामात्रादीनि सन्ति तेषां वर्धयित्वा सन् आ तिष्ठ राजासनं हस्त्य-
शवादियानं च आरोह । एवंभूताय तुभ्यं देवाः इन्द्रादयो लो-
पालाः अधि ब्रुवन् [अधिब्रुवन्तु] । अधिवचनं पक्षपातेन वच-
नम् । मदीयोयम् इति त्वाम् अनुग्रहन्तु इत्यर्थः ॥

हे राजन् ! आप सिंहासन और हाथी घोड़ा रथ आदि यान की ओर लक्ष्य रख कर चलिये, इनकी अनिच्छा न करिये । प्रचण्ड बली, कार्य और अकार्यके विभागको जानने वाले शत्रु-संहारक आप राजासन आदि पर जाकर अपने मित्रोंको बढ़ाते हुए राजासन पर और हाथी आदि सवारी पर भी चढ़िये । ऐसे आपको इन्द्र आदि लोकपाल पक्षपातपूर्वक कहें, कि—यह तो हमारे हैं ॥ २ ॥

तृतीया ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वं अभूषंस्त्रियं वसानश्चरति स्वरोचिः
महत् तद् वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि
तस्थौ ॥ ३ ॥

आतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियम् । वसानः ।
चरति । स्वरोचिः ।

महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपः ।
अमृतानि । तस्थौ ॥ ३ ॥

आतिष्ठन्तम् सिंहासनादिकम् आरोहन्तं विश्वे सर्वे जनाः पर्य-
भूषन् परितः अलङ्कुर्वन्तु । ❀ भूष अलङ्कारे । भौवादिकः ❀ ।
[यद्वा] परितो भवन्तु वर्तन्ताम् । सेवन्ताम् इत्यर्थः । ❀ भव-
तेश्चान्दसे लुङि सिव्वहुलम्०” इति बहुलग्रहणात् सिप् ❀ ॥
आस्थानानन्तरं श्रियं वसानः राजलक्ष्मीं धारयन् स्वरोचिः स्वा-
यत्तदीप्तिः चरति राज्यपरिपालने वर्तते । ❀ वसान इति । वस
आच्छादने । अस्मात् लटः शानच् । अनुदात्तत्वात् “लसार्वधा-
तुक०” [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ❀ ॥ विष्णोः अभिषेक-

(३४४) अथर्ववेदसंहिता समाख्य-मापानुवादसहित

जनितराजतेजसा दशदिगन्तान् व्याप्नुवतः असुरस्य शत्रूणां निर-
सितुः । ❀ असु क्षेपणे । अमेरान् [३० १. ४२] इति उरन्
प्रत्ययः ❀ । यद्वा असून् प्राणान् राति प्रयच्छति पादाक्रान्तानां
द्विषाम् इति असुराः । ❀ रा दाने इत्यस्माद् “आतोनुपसर्गे कः”
इति कः ❀ । ईदृशस्य तस्याभिपिक्तस्य राज्ञः तन्नाम अभिपेक-
समये कृतं सुन्दरपाण्ड्यादिकं नाम महः महत् अधिकं यन्नाम-
श्रवणमात्राद् भीताः शत्रयः पलायन्ते [तादृशम्] । तादृङ्नामाङ्कितो
राजा विष्वक्पुत्रः शत्रुमित्रकलत्रादिषु नानाविधरूपः सन् अमृतानि
अमृतत्वप्रापकानि दण्डयुद्धादीनि अध्ययनादीनि च कर्माणि आ-
तस्यो आतिष्ठतु । आचरतु इत्यर्थः ॥

सिंहासन आदि पर आरुढ़ होते हुए राजाकी सब जने चारों
ओरसे सेवा करें, और सिंहासन आदि पर बैठनेके अनन्तर
राज्यलक्ष्मीको धारण करने वाले यह राजा राज्यपरिपालनमें
तत्पर रहें । अभिपेकके कारण उत्पन्न हुए राजतेजसे दशों दिशाओं
में व्याप्त, और शत्रुओंका संहार करने वाले अभिपिक्त राजाके
अभिपेकके समय रक्त्वा हुआ सुन्दर पाण्ड्य आदि नाम बड़ा
भारी हो, कि-जिस नामके सुननेसे ही शत्रु भयभीत होकर भाग
जावें । ऐसे नामसे अंकित राजा शत्रु मित्र स्त्री आदिमें अनेक
रूपसे व्यवहार करता हुआ अमृतत्वको प्राप्त कराने वाले दण्ड
युद्ध आदि और अध्ययन आदि कर्मोंको भी करे ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

व्याघ्रो अधि वैयाघ्रे वि क्रमस्व दिशो महीः ।

विशंस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वा णो दिव्याः पयस्वतीः ४

व्याघ्रः । अधि । वैयाघ्रे । वि । क्रमस्व । दिशः । महीः ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । आपः । दिव्याः । पयस्वतीः ४

वैयाघ्रे व्याघ्रस्य विकारश्चर्म वैयाघ्रम् । ❀ “अवेयवे च प्राण्यो-
पधिवृक्षेभ्यः” इति विकारार्थे अण् । “न खाभ्यां पदान्ताभ्याम्”
इति वृद्धिनिषेधः ऐजागमश्च ❀ । व्याघ्रचर्मणि अधि उपरि उप-
विष्टः सन् व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्रवद् दुष्पथर्षो भूत्वा
महीः महतीः प्राच्याद्या दिशः वि क्रमस्व विजयस्व । विक्रमेण
शौर्येण व्याप्नुहीत्यर्थः । ❀ “वेः पादविहरणे” इति क्रमेरात्मने-
पदम् ❀ ॥ हे राजन् एवं तेजस्विनं त्वा त्वां सर्वा विशः प्रजाः
वाञ्छन्तु स्वामित्वेन इच्छन्तु । ❀ वाञ्छि इच्छायाम् ❀ । त्वदा-
ज्ञावशे वर्तन्ताम् इत्यर्थः ॥ तथा दिव्याः दिवि भवाः पयस्वतीः
पयस्वत्यः सारवत्यः आपश्च त्वां वाञ्छन्तु । त्वद्विषये अनादृष्टिर्मा
भूद् इत्यर्थः ॥

आपव्याघ्रचर्म परवैठ व्याघ्रकी समान दुष्पथर्ष होकर विशाल
पूर्व आदि दिशाओंको जीतिये, हे राजन् ! ऐसे तेजस्वी आपको
सब प्रजायें स्वामी बनाना चाहें, आपकी आज्ञाके वशमें रहें तथा
आकाशमें होने वाले सारमय जल भी आपकी इच्छा करें अर्थात्
आपके राज्यमें अनादृष्टि न हो ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

या आपो दिव्याः पयसा मदन्त्यन्तरिक्षं उत वा
पृथिव्याम् ।

तासां त्वा सर्वासामपामभि पिबामि वर्चसा ॥ ५ ॥

याः । आपः । दिव्याः । पयसा । मदन्ति । अन्तरिक्षे । उत ।

वा । पृथिव्याम् ।

तासाम् । त्वा । सर्वासाम् । अपाम् । अभि । सिञ्चामि । वर्चसा ५

दिव्याः दिवि भवा या आपः पयसा स्वकीयेन सारभूतेन
रसेन मदन्ति प्राणिनस्तर्पयन्ति । ॐ मद वृष्टियोगे । चुरादिरदन्तः ।

“द्वन्द्वस्युभयथा” इति शप आर्धातुकत्वात् “णेरनिटि” इति
णिलोपः ॐ । याश्च अन्तरिक्षे वर्तमाना आपः उव वा अपि वा
पृथिव्याम् भूम्याम् अवस्थिताः तासां सर्वासां लोकत्रयव्याप्तानाम्
अपां वर्चसा बलकरेण सारेण हे राजन् त्वा त्वाम् अभि पिञ्चामि ॥

स्वर्गके जो जल अपने सारभूत रससे प्राणियोंको वृष्ट करते
हैं, और जो जल अन्तरिक्ष और पृथिवीमें हैं उन तीनों लोकोंमें
व्याप्त जलोंके बलप्रद सारसे हे राजन् ! मैं तेरा अभिप्रेक करता हूँ ५

पृष्ठी ॥

अभि त्वा वर्चसासिञ्चनापो दिव्याः पयस्वतीः ।

यथासो मित्रवर्धनस्तथा त्वा सविता करत् ॥ ६ ॥

अभि । त्वा । वर्चसा । असिञ्चन् । आपः । दिव्याः । पयस्वतीः ।

यथा । असः । मित्रवर्धनः । तथा । त्वा । सविता । करत् ॥ ६ ॥

हे राजन् त्वा त्वां प्रागुक्ता दिव्याः [पयस्वतीः] पयस्वत्यः
आपः स्वकीयेन वर्चसा अभ्यसृजन् आभिमुख्येन संसृजन्तु । यथा
त्वं मित्रवर्धनः मित्राणां वर्धयिता असः भवेः । ॐ वृधेर्ण्यन्तात्
नन्धादिलक्षणे व्युत्पत्त्ययः । अस्तेर्लेटि अडागमः ॐ । सविता
सर्वप्रेरको देवः त्वा त्वां तथा करत् करोतु ॥

हे राजन् ! पूर्वोक्त दिव्य जल आपको अपने तेजसे अभिप्रेक
करें और आप जिस प्रकार मित्रोंको बढ़ा सकें विस प्रकारकी
दशामें सर्वप्रेरक सूर्यदेव आपको करें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

एना व्याघ्रं परिषस्वजानाः सिंहं हिन्वन्ति महते
सौभगाय ।

समुद्रं न सुभुवंस्तस्थिवांसं मर्मृज्यन्ते द्वीपिनमपस्वन्तः
एना । व्याघ्रम् । परिऽसस्वजानाः । सिंहम् । हिन्वन्ति । महते ।

सौभगाय ।

समुद्रम् । न । सुभुवः । तस्थिऽवांसम् । मर्मृज्यन्ते । द्वीपिनम् ।
अपस्वन्तः ॥ ७ ॥

“या आपो दिव्याः” इति प्राग् उक्ता आपः एना इति अन्वा-
दिश्यन्ते । एना एता उक्ता आपः । ❀ “द्वितीयादौःस्वेनः” इति
एतच्छब्दस्य एनादेशः । ततः “सुपां सुलुक्०” इति जस
आजादेशः । अत एव अन्तोदात्तत्वम् । इतरथा हि अनुदात्त
इत्यनुवृत्तरेनादेशोऽनुदात्तः । जसस्तु सुप्त्वाद् अनुदात्ततेति ❀ ।
[व्याघ्रं व्याघ्रवत् पराक्रमयुक्तं परिषस्वजानाः परितः अभितः
अतिशयेन आलिङ्गन्त्यः । मातरो वत्सम् इव अत्यन्तं प्रीणयन्त्य
इत्यर्थः । ❀ परिषस्वजाना इति पञ्च सङ्गे । अस्मात् लिट् ।]
तस्य कानजादेशः ❀ । सिंहम् सहनशीलम् यद्वा सिंहतुल्यपरा-
क्रमं राजानं हिन्वन्ति वीर्यप्रदानेन प्रीणयन्ति । ❀ हिविः प्रीण-
नार्थः । इदिच्वान्नुम् ❀ । किमर्थम् । महते सौभगाय अधिकाय
सौभाग्याय । ❀ “सुभग मन्त्रे” इति उद्गात्रादिषु पाठाद् भावे
अञ् । “ज्जित्यादिर्नित्यम् इति आद्युदात्तत्वम्” । “बृहन्महतो-
रुपसंख्यानम्” इति महतो विभक्तिरुदात्ता ❀ । तत्र दृष्टा तः ।
समुद्रं नेति । यथा नदीरूपा आपः समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वद् अभिपेक-
साधनभूता आपो राजानं प्रीणयन्तीत्यर्थः । यद्वा समुद्रशब्देन वरुण

उच्यते । समुद्रं न वरुणमिव । अप्सु उदकेषु परितो वर्तमानेषु अन्तः
मध्ये तस्थिवांसम् स्थितवन्तं द्वीपिनम् शार्दूलवद् अप्रभृष्यं राजानं
सुभुवः । सुप्तु भवन्ति समृद्धा भवन्तीति सुभुवः सेवकजनाः । ते
ममृज्यन्ते पुनःपुनः अद्भुतपत्यद्धानि अभिषेकेण शोधयन्ति । यद्वा
पट्वस्त्र रुटकमुकुटादिभिरलंकुर्वन्ति । ॐ मृजू शौचालंकारयोः ।
“०ममृज्यागनीगन्तीति च” इति निपातनाद् अभ्यासस्य रुगा-
गमः । अस्त्विति । “ऊहिदम्” इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इति चतुर्थकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“या आपो दिव्याः” इत्यादि पञ्चम मन्त्रमें कहे हुए जल,
व्याघ्रकी समान पराक्रमी राजाको माताकी समान प्रसन्न करते
हैं, सिंहकी समान पराक्रमी राजाको बड़ा भारी सौभाग्य पानेके
लिये वीर्य प्रदान कर तृप्त करते हैं (उसमें दृष्टान्त यह है, कि)
जैसे नदीरूप जल समुद्रको प्रसन्न करते हैं, तिसी प्रकार अभि-
षेकके साधन जल राजाको तृप्त करते हैं । जलोंके बीचमें स्थित
सिंहकी समान अप्रभृष्य राजाको सेवक पट्वस्त्र मुकुट आदिसे
वारम्बार अलंकृत करते हैं ॥ ७ ॥

चतुर्थकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें श्रीसरा सूक्त समाप्त (११०) ॥

“एहि जीवम्” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामस्य
माणवकस्य आज्ञनमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य वधनीयात् । सूत्रितं
हि । “एहि जीवम् इत्याज्ञनमणिं वध्नाति” इति [कौ० ७.६] ॥

“ऐरावतीं गजक्षये” [न० क० १८ इति विहितायाम् ऐरावत्या-
ख्यायां महाशान्तौ आज्ञनमणिवन्त्यनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्र-
वल्गे । “एहि जीवम् इत्याज्ञनमणिं ऐरावत्याम् इति [न० क० १६] ॥

‘एहि जीवम्’ इस सूक्तसे उपनयनके अनन्तर आयु चाहने
वाले बालकके लिये आज्ञनमणिको सम्पातित और अभिमन्त्रित
करके बाँधे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“एहि जीवम्
इत्याज्ञनमणिं वध्नाति” (कौशिकसूत्र ७।६) ॥

“ऐरावतीम् गजक्षये-गजक्षयमें ऐरावती महाशान्तिको करे”
इस नक्षत्रकल्प १७ से विहित ऐरावती नामकी महाशान्तिमें भी
यह सूक्त आता है । इसी बातको नक्षत्रकल्पमें कहा है, कि-
“एहि जीवम् इत्याञ्जनमणिम् ऐरावत्याम्” (नक्षत्रकल्प १६)

तत्र प्रथमा ॥

एहि जीवं त्रायमाणं पर्वतस्यास्यक्षयम् ।

विश्वेभिर्देवैर्दत्तं परिधिर्जीवनाय कम् ॥ १ ॥

आ । इहि । जीवम् । त्रायमाणम् । पर्वतस्य । असि । अक्षयम् ।

विश्वेभिः । देवैः । दत्तम् । परिधिः । जीवनाय । कम् ॥ १ ॥

हे आञ्जन एहि आगच्छ । कुतो हेतोरिति तत्राह । जीवम् इति ।
जीवति प्राणं धारयतीति जीवः आत्मा । तं त्रायमाणम् पालयत्
जीवात्मनः पालनाद्धेतोरित्यर्थः । ॐ त्रैलोक्यं पालने इत्यस्मात् हेतौ
लटः शानच् ॐ । तथा पर्वतस्य त्रिककुन्नान्नो गिरेः अक्षयम् असि
चक्षुर्मवसि ॥ विश्वेभिः सर्वैर्देवैरिन्द्रादिभिरस्यभ्यं जीवनाय रोगा-
दिराहित्येन चिरकालजीवनार्थं दत्तं सत् परिधिरसि । परितो
धीयत इति परिधिः प्राकारः । मृत्योरनागमनाय प्राकारो भवसी-
त्यर्थः । ॐ परिधिः । परिपूर्वाद् धावः “उपसर्गे घोः किः”
इति किप्रत्ययः ॐ । कम् इति पादपूरणः ॥

हे अञ्जनमण्ये ! प्राणोंको धारण करनेवाले जीवात्माकी रक्षा
करती हुई यहाँ आ । तू त्रिककुण्ड नामवाले पर्वतकी नेत्ररूप है ।
इन्द्र आदि सब देवताओंने रोगरहित जीवन बितानेके लिये तुझ
को हमें परकोटेके रूपमें दिया है अर्थात् तू मृत्युका आगमन रोकने
के लिये परकोटेरूप है ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

परिपाणं पुरुपाणां परिपाणं गवांसि ।

अश्वानामर्बतां परिपाणाय तस्थिपे ॥ २ ॥

परिष्पानम् । पुरुपाणाम् । परिष्पानम् । गवाम् । असि ।

अश्वानाम् । अर्बताम् । परिष्पानाय । तस्थिपे ॥ २ ॥

हे त्रिककुदाञ्जन त्वं पुरुपाणाम् मनुष्याणां परिपाणम् परि-
रक्षणसाधनम् असि । ॐ पातेः करणे ल्युट् । “वा भावकरणयोः”
इति विरुल्लेपेन णत्वम् ॐ । गवां च त्वं परिपाणम् परिरक्षणम्
असि । ॐ गवाम् इति । “सावेकाचः०” इति प्राप्तस्य [विभ-
वत्युदात्तत्वस्य] “न गोश्वन्साववर्ण०” इति प्रतिषेधः ॐ ॥
अश्वानाम् अर्बताम् बडवानां च परिपाणाय परिरक्षणाय तस्थिपे
तिष्ठसि । ॐ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्तमाने लिट् ।
क्रादिनियमाद् इट् । अर्बताम् इति । “अर्बणस्त्रसावनञः” इति
नकारान्तस्य तकारात्तन्ता ॐ ॥

हे त्रिककुदाञ्जन ! तू पुरुषोंकी रक्षाका साधन होता है और
तू गौश्रोंकी भी रक्षाका साधन है, तू घोड़े और घोड़ियोंकी रक्षा
के लिये भी स्थित रहता है ॥ २ ॥

तृतीया ॥

उतासि परिपाणं यातुजम्भनमाञ्जन ।

उतानृतस्य त्वं वेत्थायो असि जीवभोजनमथो

हरिभेषजम् ॥ ३ ॥

उत । अमि । परिष्पानम् । यातुजम्भनम् । आञ्जन् ।

उत । अमृतस्य । त्वम् । वेत्स्य । अथो इति । असि । जीवभो-
जनम् । अथो इति । हरितभेषजम् ॥ ३ ॥

आ समन्तात् अनक्ति चक्षुषी अनेनेति आज्ञनम् । ❀ अञ्ज
व्यक्तिस्तत्क्षण[कान्ति]गतिषु । अस्माद् आङ्पूर्वात् करणे
न्युट् ❀ । हे आज्ञन त्वं यातुजम्भनम् । यातवो यातनाः रक्षः-
पिशाचादिजनिताः पीडाः । तेषां नाशनं परिपाणम् परिरक्षणम्
असि । उतशब्दः समुच्चये ॥ ईदृक् सामर्थ्यम् आज्ञनस्य कुत
इत्यत आह । उत अपि च त्वम् अमृतस्य अमृतत्वसाधनस्य
द्युलोकस्थस्य पीयूषस्य सारं वेत्स्य वेत्सि जानासि । ❀ “विदो
लदो वा” इति थल् आदेशः ❀ ॥ अथो अपि च जीवभोजनम्
जीवानां जीवतां प्राणानाम् अनिष्टनिवर्तने न पालकम् असि ।
यद्वा भोगसाधनम् असि ॥ अथो अपि च हरितभेषजम् । हरि-
तस्य पाण्डुवादिरोगजनितस्य श्यामलत्वस्य निवर्तकम् असि ॥

जिससे समीपमें ही नेत्रोंको स्वच्छ किया जाता है, ऐसे हे
आज्ञन ! तू राक्षस पिशाच आदिकी कीहुई यातनाओंका नाशक
परिपाण—रक्षक—रूप है (इसका कारण यह है, कि—) तू अमृतत्व
के साधन द्युलोकमें स्थित पीयूषके सारको जानता है और जीवित
प्राणियोंके अनिष्टको हटा कर उनकी रक्षा करने वाला है और
पाण्डु आदि रोगसे उत्पन्न हुए श्यामलत्वका भी निवर्तक है ३
चतुर्थी ॥

यस्याञ्जनं प्रसर्पस्यङ्गमङ्गं परुषपरुः ।

ततो यक्ष्मं वि बाधस उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ४ ॥

यस्य । आऽआज्ञन । प्रऽप्रसर्पसि । अङ्गम् अङ्गम् । परुऽपरुः ।

ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधसे । उग्रः । मध्यमशीऽइव ॥ ४ ॥

हे आञ्जन यस्य पुरुषशरीरस्य अङ्गमङ्गं सर्वाणि हस्तपादादी-
न्यङ्गानि परुष्परुः सर्वाणि परुं पि पर्वाणि अङ्गसंभ्रांश्च प्रसर्पसि
प्रविश्य अन्तःसिरामुखैर्व्याप्नोषि । ❀ “नित्यवीप्सयोः” इति
अङ्गशब्दपरुःशब्दयोर्द्विवचनम् ❀ । ततः तस्मात् पुरुषशरीराद्
यक्ष्मम् रोगं च बाधते । पुरुषव्यत्ययः । विबाधसे । तत्र दृष्टान्तः ।
उग्रः उद्गूर्णवलः मध्यमशीरिव । मध्यमे अन्तरिक्षस्थाने शेते संच-
रतीति मध्यमशीः वायुः । स यथा मेघजालादिकं क्षणमात्रेण
अपसारयति तद्वद् इत्यर्थः । यद्वा मध्यमशीः । “अरिमित्रम् अरे-
मित्रम्” इति नीतिशास्त्रोक्त राजमण्डलमध्यवर्ती राजा । स यथा
उद्गूर्णवलः सन् पर्यन्तवर्तिनो रिपून् निगृह्णाति तद्वद् इत्यर्थः ।
❀ मध्यमशीः । मध्ये भवं मन्यमान् । “मध्यान्मः” इति मप्रत्ययः ।
तत्र शेते इति मन्यमशीः । “क्विप् च” इति ग्रीहः क्विप् ❀ ॥

हे आञ्जन ! तू जिस जिस पुरुषशरीरके हाथ पैर आदि प्रत्येक
अंगोंमें और अंगसंधियोंमें प्रवेश करके व्याप्त हो जाता है उस
पुरुषके शरीरसे यक्ष्मारोगको, प्रचण्ड बल वाले वायुके मेघको
उड़ानेकी समान शीघ्र ही दूर कर देता है ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

नैनं प्राप्नोति शपथो न कृत्या नाभिशोचनम् ।

नैनं विष्कन्धमश्नुते यस्त्वा विभर्त्याञ्जन ॥ ५ ॥

न । एनम् । प्र । आप्नोति । शपथः । न । कृत्या । न । अभिऽ-
शोचनम् ।

न । एनम् । विष्कन्धम् । अश्नुते । यः । त्वा । विभर्ति ।

आऽअञ्जन ॥ ५ ॥

हे आञ्जन [आञ्जन] द्रव्य त्वा त्वां यो जनो विभर्ति धार-
यति । ❀ दुभृन् धारणपोषणयोः । “भीहीभृद्भुमद०” इत्यादिना
पितः प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ❀ । एनम् तव धारकं पुरुषं
शपथः परकृतः शापः न प्राप्नोति । तथा पराभिचारजनिता कृत्या
च न प्राप्नोति । ❀ “कृञः श च” इति चकारात् संज्ञायां करोतेः
क्यप् । “ह्रस्वस्य पिति०” इति तुक् ❀ । अभिशोचन अभि-
शोकः कृत्याजनितो न प्राप्नोति । विष्कन्धम् गतिमतिबन्धकं विघ्न-
जातमपि एनं नानुते न व्याप्नोति ॥

हे आञ्जन ! जो पुरुष तुम्हको धारण करता है उस पुरुषको
दूसरेका किया हुआ शाप नहीं प्राप्त होता, दूसरेकी हुई आभि-
चारिक कृत्या नहीं प्राप्त होती और कृत्यासे होने वाला अभि-
शोक और गतिको रोकने वाले विघ्न भी प्राप्त नहीं होते ॥५॥

षष्ठी ॥

असन्मन्त्राद् दुष्स्वप्याद् दुष्कृताञ्छमलादुत ।

दुर्हार्दश्चक्षुषो घोरात् तस्मान्नः पाह्याञ्जन ॥ ६ ॥

असत्स्मन्त्रात् । दुःस्वप्यात् । दुःकृतात् । शमलात् । उत ।

दुःहार्दः । चक्षुषः । घोरात् । तस्मात् । नः । पाहि । आऽअञ्जन ६

[असन्मन्त्रात् ।] असन्तः अशोभना अभिचारार्था मन्त्रा
असन्मन्त्राः । तत्र भवाद् दुःखात् दुष्स्वप्यात् दुःस्वप्नजनिताद्
दुःखात् दुष्कृतात् जन्मान्तरकृतात् पापात् [उत] शमलात्
अन्यस्मादपि क्रियमाणात् पापात् दुर्हार्दः दौर्भनस्याद् घोरात्
क्रूरात् परकीयाच्चक्षुषश्च तस्मात् अनुक्रान्तात् सर्वस्मात् हे आ-
ञ्जन नः अस्मान् पाहि रक्ष ॥

हे अञ्जनमणै ! अगिचारोपयोगी असन्मन्त्रोंसे, उनसे होने

(३५४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

माले दुःखसे, दुःस्वप्नसे होने वाले दुःखसे, जन्मान्तरमें बने हुए पापसे उत्पन्न हुए दुःखसे और भी बने हुए पापसे उत्पन्न हुए दुःखसे और भी बने हुए पापसे, दूषित मनसे और दूसरों के क्रूर चक्षुसे भी आप बेसी रक्षा करें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

इदं विद्वानाञ्जन सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ।

सनेयमश्वं गामहमात्मानं तव पूरुष ॥ ७ ॥

इदम् । विद्वान् । आञ्जन । सत्यम् । वक्ष्यामि । न । अनृतम् ।

सनेयम् । अश्वम् । गाम् । अहम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ७ ॥

हे आञ्जन विद्वान् तव माहात्म्यं जानन् इदं सत्यम् यथार्थमेव वक्ष्यामि न तु अनृतम् असत्यम् । अतस्तव पूरुषः दासभूतोहम् अश्वं गाम् आत्मानम् जीवं सनेयम् संभजेयम् ॥

हे आञ्जन ! मैं आपके माहात्म्यको जानता हूँ, अत एव मैंने यह सत्य बात ही कही है, मैं झूठ नहीं कह रहा हूँ अत एव दासभूत मैं घोड़े गौ और जीवकी सेवा करूँ ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

त्रयो दासा आञ्जनस्य त्वमा बलास आदहिः ।

वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिकुन्नाम ते पिता ॥ ८ ॥

त्रयः । दासाः । आञ्जनस्य । त्वमा । बलासः । आत् । अहिः ।

वर्षिष्ठः । पर्वतानाम् । त्रिकुन् । नाम । ते । पिता ॥ ८ ॥

आञ्जनस्य आञ्जनसाधनस्य द्रव्यस्य त्रयो रोगा दासाः दासवद् वशवर्तिनः । तान् अनुक्रामति । त्वमा । त्वं । त्वं । कृच्छ-

जीवने इति धातुः । तस्माद् औणादिको मनिन् ॐ । कृच्छ्र-
जीवनहेतुर्ज्वरस्तवमशब्दवाच्यः । वलासः शारीरं वलम् अस्यति
क्षिपतीति वलासः संनिपातादिः । आत् अनन्तरम् अहिः सर्पः ।
तज्जन्यविपविकार इत्यर्थः । एते प्राणापहारिणो रोगाः आञ्जन-
प्रभावेन निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ अपि च पर्वतानां मध्ये वर्षिष्ठः
वृद्धतमः त्रिककुत् [नाम] त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणि यस्य स
तथोक्तः । ॐ “त्रिककुत् पर्वते” इति अन्त्यलोपः समासान्तो
निपात्यते ॐ । एतत्संज्ञः पर्वतः हे आञ्जन ते तव पिता जनकः ।
ॐ वर्षिष्ठ इति । वृद्धशब्दात् इष्टनि “प्रियस्थिर०” इत्यादिना
वर्षादेशः ॐ ॥

आञ्जन द्रव्यके तीन रोग दासकी समान वेशमें रहते हैं ।
(१) कठिनतासे जीवनका निर्वाह कराने वाला ज्वर (२)
शरीरके बलको क्षीण करनेवाला सन्निपात आदि और (३) सर्प
आदिका विपविकार । तात्पर्य यह है, कि—ये प्राणनाशक रोग
आञ्जनके प्रभावसे हट जाते हैं । और पर्वतोंमें श्रेष्ठ त्रिककुद्
नामका पर्वत हे आञ्जन ! तुम्हारा पिता है ॥ ८ ॥

नवमी ॥

यदाञ्जनं त्रैककुदं जातं हिमवतस्परि ।

यातूँश्च सर्वान् जम्भयत्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ६ ॥

यत् । आञ्जनम् । त्रैककुदम् । जातम् । हिमवतः । परि ।

यातून् । च । सर्वान् । जम्भयत् । सर्वाः । च । यातुधान्यः ६

हिमवतस्परि हिमवत्पर्वतात् परि उपरिभागे । ॐ “पञ्चम्याः
परावध्यर्थे” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॐ । त्रैककुदम् । तत्रस्थः
त्रिककुद्नाम पर्वतः तत्संबन्धि यद्वा आञ्जनं जातम् उत्पन्नं तद्

यातून् यातुधानांश्च सर्वान् अशेषान् सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः ।
 ❀ “ वा छन्दसि ” इति शसि पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ❀ । यातु-
 धानस्त्रियश्च जम्भयत् नाशयद् वर्तते । अतः अस्मद्रोगादीन् नाश-
 यतु इत्यर्थः ॥

हिमालय पर्वतके ऊपरके भागमें स्थित त्रिकुट पर्वतका आंजन
 यातुधान और यातुधानियोंका नाश करता रहता है, अतः वह
 हमारे रोग आदिका नाश करे ॥ ६ ॥

दशमी ॥

यदि वासि त्रैककुदं यदि यामुनमुच्यसे ।

उभे ते भद्रे नाम्नी ताम्यां नः पाह्याञ्जन ॥ १० ॥

यदि । वा । असि । त्रैककुदम् । यदि । यामुनम् । उच्यसे ।

उभे इति । ते । भद्रे इति । नाम्नी इति । ताम्याम् । नः । पाहि ।

आऽअञ्जन ॥ १० ॥

हे आञ्जन त्वं यदि वा त्रैककुदम् असि त्रिकुटपर्वतसंबन्धि
 भवसि यदि वा यामुनम् यमुनायाः संबन्धि उच्यसे जनैः कथ्यसे
 ते उभे त्रैककुदं यामुनम् इति नाम्नी नामनी संज्ञे भद्रे कल्याण्यौ ।
 ताम्यां नामभ्याम् हे आञ्जन नः अस्मान् पाहि रक्ष ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

हे आञ्जन ! तू यदि त्रैककुद है अर्थात् त्रिकुट पर्वतकी कही
 जाती है, वा यामुन है अर्थात् जमुनाकी है, तो तेरे ये त्रैककुद और
 यामुन दोनों नाम भी कल्याणकारक हैं, उन दोनों नामोंसे हे
 आञ्जन ! तू हमारी रक्षा कर ॥ १० ॥

चतुर्थकाण्डके द्वितीय अनुवाकमें चतुर्थ सूक्त समाप्त (१११) ॥

“वाताज्जातः” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामस्य माणवकस्य शङ्खमणि संपात्य अभिमन्य वध्नीयात् । तद् उक्तं कौशिकेन । “उपनयनम्” [कौ० ७. ६] प्रक्रम्य “वाताज्जात इति कृशनम्” इति [कौ० ७. ६] ॥

“वारुणीं जलभये” [न० क० १७] इति विहितायां वारुण्याख्यायां महाशान्तौ शङ्खमणिवन्धनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “वाताज्जात इति शङ्खं वारुण्याम्” इति [न० क० १६] ॥

उपनयनके अनन्तर आयुष्काम बालकके “वाताज्जातः” इस सूक्तसे शङ्खमणिको अभिमन्त्रित करके बाँधे । इसी बातको कौशिक सूत्रमें कहा है, कि—“उपनयनम्” (कौशिकसूत्र ७ । ६) प्रक्रम्य “वाताज्जात इति कृशनम्” (कौशिकसूत्र ७ । ६) ॥

“वारुणीं जलभये—जलका भय होनेपर वारुणी महाशान्तिको करे” इस नक्षत्रकल्प १७ से विहित वारुणी महाशान्तिके शङ्खमणि बन्धनमें भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । इसी बातको नक्षत्रकल्प १६ में कहा है, कि—“वाताज्जात इति शङ्खं वारुण्याम्”

तत्र प्रथमा ॥

वाताज्जातो अन्तरिक्षाद् विद्युतो ज्योतिषस्परि ।

स नो हिरण्यजाः शङ्खः कृशनः पात्वंहसः ॥ १ ॥

वातात् । जातः । अन्तरिक्षात् । विद्युतः । ज्योतिषः । परि ।

सः । नः । हिरण्यजाः । शङ्खः । कृशनः । पातु । अंहसः ॥ १ ॥

वातात् वायोः जातः उत्पन्नः शङ्खः तथा अन्तरिक्षात् तदधिष्ठिताद् अन्तरिक्षलोकाद् विद्युतः तदितः । यद्वा विद्योतमानात् । ज्योतिषः ज्योतिर्मण्डलाच्च परि अधि उपरिभागे जातः । “पञ्चम्याः परावध्यर्थे” इति विसर्जनीयस्य सत्त्वम् । स तादृशो

(३५८) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

वातादिकारणकः हिरण्यजाः हिरण्यात् सुवर्णाद् उत्पन्नः कृशनः
कर्शयिता शत्रूणां तनूकर्ता एवं महानुभावः शङ्खः अंहसः पापात्
नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥

वायुसे उत्पन्न होनेवाला, अन्तरिक्षलोकमें उत्पन्न होनेवाला
प्रकाशित ज्योतिर्मण्डलसे भी ऊपरके भागमें उत्पन्न होने वाला
और सुवर्णसे उत्पन्न होने वाला शत्रुओंको कृश करने वाला
शङ्ख पापसे हमारी रक्षा करे ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यो अग्रतो रोचनानां समुद्रादधि जज्ञिषे ।

शङ्खेन हत्वा रक्षांस्यत्त्रिणो वि पंहामहे ॥ २ ॥

यः । अग्रतः । रोचनानाम् । समुद्रात् । अधि । जज्ञिषे ।

शङ्खेन । हत्वा । रक्षांसि । अत्त्रिणः । वि । सहामहे ॥ २ ॥

हे शङ्ख यस्त्वं रोचनानाम् रोचमानानां भास्वराणां नक्षत्रा-
दीनाम् अग्रतः अग्रे प्रमुखे वर्तमानः श्रेष्ठः समुद्रादधि समुद्रस्योपरि
जज्ञिषे जायसे । ॐ रुच दीर्घा इत्यस्माद् “अनुदात्तेतश्च हलादेः”
इति ध्रुच् ॐ । तेन ज्योतिर्मयेन शङ्खेन त्वया रक्षांसि हत्वा अ-
त्त्रिणः अदनशीलान् पिशाचादीन् वि सहामहे विशेषेण अभि-
भवामः । ॐ अत्त्रिण इति । अदेस्त्रिनिश्च [७० ४. ६८] इति
आणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः ॐ ॥

हे शङ्ख ! तू प्रकाशमय नक्षत्र आदिके सामने वर्तमान समुद्रमें
उत्पन्न होता है, ऐसे तुझ ज्योतिर्मय शङ्खसे शत्रुओंको मारकर
हम पिशाच आदिको प्रबलतासे दबाते हैं ॥ २ ॥

तृतीया ॥

शङ्खेनाभीवाममंति शङ्खेनोत सदान्वाः ।

शङ्खो नो विश्वभेषजः कुशनः पातंहसः ॥ ३ ॥

शङ्खेन । अमीवाम् । अमतिम् । शङ्खेन । उत । सदान्वाः ।

शङ्खः । नः । विश्वभेषजः । कुशनः । पातु । अंहसः । ३ ॥

अमीवाम् रोगम् अमतिम् सर्वानर्थमूलम् [अज्ञानं च शङ्खेन मणिरूपापन्नेन । विषहामहे इत्यनुपङ्गः । उत अपि च शङ्खेन सदान्वाः सदा नोच्यमानाः अलक्ष्मीः अभिभवामः । एवं विश्वभेषजः सर्वस्योपद्रवजातस्य निराकर्ता कुशनः । हिरण्यनायैतत् । विकारे प्रकृतिशब्दः । हिरण्याज्जातः शङ्खः नः अस्मान् अंहसः पापात् पातु रक्षतु ॥

हम मणिरूपको प्राप्त हुए शंखसे रोगको और सकल अनर्थों के मूल अज्ञानको दवाते हैं और शंखके द्वारा सर्वदा दुःख देने वाली अलक्ष्मीको भी तिरस्कृत करते हैं । ऐसा सब उपद्रवोंको दूर करने वाला सुवर्णसे उत्पन्न हुआ शंख पापोंसे हमारी रक्षा करे चतुर्थी ॥

दिवि जातः समुद्रजः सिन्धुतस्पर्शाभृतः ।

स नो हिरण्यजाः शङ्ख आयुष्प्रतरणो मणिः ४

दिवि । जातः । समुद्रजः । सिन्धुतः । परि । आभृतः ।

सः । नः । हिरण्यजाः । शङ्खः । आयुःप्रतरणः । मणिः ॥ ४ ॥

दिवि श्रुलोके अन्तरिक्षे प्रथमं जातः उत्पन्नः ततः समुद्रजः समुद्रे जातः । ❀ “सप्तम्यां जनेर्दः” इति ढप्रत्ययः ❀ । सिन्धुतः सिन्धो समुद्रात् नदीमुखान्वाद् वा पर्याभृतः परित आहृतः स तादृशः

हिरण्यजाः हिरण्याज्जातः शङ्खः शङ्खविकारो मणिः नः अस्माकम्
आयुःप्रतरणः आयुषः प्रवर्णयिता भवतु ॥

पहिले द्युलोकमें उत्पन्न हुआ फिर समुद्रमें उत्पन्न हुआ,
नदीके मुहानेसे लाया हुआ सुवर्णसे उत्पन्न शंखका विकार
मणि हमारी आयुका बढ़ाने वाली हो ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

समुद्राज्जातो मणिर्वृत्राज्जातो दिवाकरः ।

सो अस्मान्त्सर्वतः पातु हेत्याः देवासुरेभ्यः ॥५॥

समुद्रात् । जातः । मणिः । वृत्रात् । जातः । दिवाऽकरः ।

सः । अस्मान् । सर्वतः । पातु । हेत्याः । देवऽअसुरेभ्यः ॥ ५ ॥

समुद्रात् अम्युधेः । यद्वा । समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । अन्त-
रिक्षात् जातो मणिः मण्युपादानभूतः शङ्खः वृत्रात् लोकत्रयावर-
काद् वृत्रासुरशरीरात् । यद्वा आवरकस्वभावाद् मेघात् । जातः
विनिर्मुक्तो दिवाकरः सूर्यः । लुप्तोपमम् एतत् । तद्वत् प्रभातिशय-
युक्तोऽयं शङ्ख इत्यर्थः । [स] शङ्खविकारो मणिः हेत्या इनेनेन
हेतुना देवासुरेभ्यः । उपलक्षणम् एतत् । देवासुरमभृतिभ्यो भय
हेतुभ्यः सर्वतः सर्वस्माद् उपद्रवजाताद् अस्मान् पातु रक्षतु ॥

समुद्रसे वा अन्तरिक्षसे उत्पन्न हुआ मणिका उपादानरूप
शङ्ख, तीनों लोकोंको दृक्ने वाले वृत्रासुरके शरीरसे वा दृक्नेके
स्वभाव वाले मेघसे उत्पन्न हुआ सूर्यकी समान प्रकाशित होता
है, उस शंखकी विकाररूप यह मणि देवता और असुरोंके उप-
द्रवोंसे हमारी रक्षा करे ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

हिरण्यानामेकोऽसि सोमात् त्वमधि जज्ञिषे ।

रथे त्वमसि दर्शतं इषुधौ रोचनस्त्वं प्र ए आयूषि
तारिषत् ॥ ६ ॥

हिरण्यानाम् । एकः । असि । सोमात् । त्वम् । अधि । जज्ञिषे ।

रथे । त्वम् । असि । दर्शतः । इषुधौ । रोचनः । त्वम् । प्र । नः ।

आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

हे शंख त्वं हिरण्यानाम् सुवर्णरजतादिभासुद्रव्याणां मध्ये
एकोसि मुख्यो भवसि । यतः त्वं सोमात् अमृतमयात् सोममण्ड-
लाद् अधि जज्ञिषे जातोसि । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ तथा
संग्रामेषु त्वं रथे दर्शतोसि दर्शनीयो भवसि । ❀ दशरौणादिकः
अतच् प्रत्ययः ❀ ॥ तथा इषुधौ शराधारभूते निपङ्गे भ्रियमा-
णस्त्वं रोचनः रोचमानः दीप्यमानो दृश्यसे ॥ एवं महानुभावः
शंखः तद्विकारो मणिः नः अस्माकम् आयूषि प्र तारिषत् प्रवर्ध-
यतु । ❀ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तस्मात् लेटि अडागमः ।
“सिष्ठवहुलम्” इति सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वेन इटि कृते
“०स च णिङ् वक्तव्यः” इति वचनाद् वृद्धिः ❀ ॥

हे शंख ! तू सुवर्ण चाँदी आदि दमकते हुए द्रव्योंमें मुख्य है,
क्योंकि-तू अमृतमय सोममण्डलसे उत्पन्न हुआ है और संग्रामके
अवसरों पर रथोंमें तू दर्शनीय होता है और तू बाणोंके आधार
भाथेमें रखने पर दमकता हुआ दीखता है । ऐसे शंखसे बनी
हुई मणि हमारी आयुको बढ़ावे ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

देवानामस्थि कृशानं बभूव तदात्मन्वच्चरत्यप्स्व१न्तः ।
तत् ते बध्नाम्यायुषे वर्चसे बलाय दीर्घायुत्वाय शत-

शारदाय कार्शनस्त्वाभि रक्षतु ॥ ७ ॥

देवानाम् । अस्थि । कुशनम् । बभूव । तत् । आत्मन्ज्वत् ।
चरति । अप्सु । अन्तः ।

तत् । ते । वन्नामि । आयुषे । वर्चसे । बलाय । दीर्घायुस्त्वाय ।

शतशारदाय । कार्शनः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ७ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां संबन्धि यद् रक्षाकरम् अस्ति तत् कुशनम् शंखस्य कारणभूतं सुवर्णं बभूव । तत् कुशनम् आत्मन्ज्वत् शंखरूपशरीरयुक्तं सत् अप्सु उदकेषु अन्तः चरति प्राण्यात्मना वर्तते । हे उपनीत तत् तथाविधं शंखरूपेण अवस्थितं कुशनं ते तव वन्नामि किमर्थम् । [आयुषे] आयुरादिफलसिद्धयर्थम् । आयुः चिरकालजीवनम् । वर्चः शरीरकान्तिः । बलं प्रसिद्धम् ॥ आयुषे इत्युक्तमेव अर्थं विवृणोति दीर्घायुस्त्वायेति । दीर्घम् आयु-रस्य दीर्घायुः । तस्य भावस्तत्त्वम् । ॐ छन्दसीणः [उ० १. २] इति एतेरुणं मन्त्रयः ॐ । आयुषो देर्घ्यमपि स्पष्टयति शतशारदायेति । शरदा ऋतुना सह वर्तन्त इति शारदाः संवत्सराः । शत शारदाः परिमाणम् अस्य तत् शतशारदम् । तावत्कालव्यापिजीवनायेत्यर्थः । स कार्शनः कुशनसंबन्धी मणिः हे माणवरु त्वा त्वाम् अभि रक्षतु सर्वतः पालयतु ॥

इत्यथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थे काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इन्द्र आदि देवताओंकी रक्षा करने वाला शंखका कारणरूप जो सुवर्ण है, वह शंखरूपशरीरसे युक्त होकर जलके भीतर प्राणीरूपसे रहता है । हे यज्ञोपवीतिन् ! ऐसे शंखरूपसे स्थित सुवर्णको आयु शरीरकी कान्ति और बलके लिये मैं तेरे वाँछता

हूँ तेरी सौ वर्षकी आयु करनेकेलिये बाँधता हूँ, सुवर्णसे सम्बंध रखने वाली यह मणि तेरी रक्षा करे ॥ ७ ॥

चतुर्थकाण्डके द्वितीय अनुवाकमे पञ्चम सूक्त समाप्त (११२) ॥

द्वितीय अनुवाक समाप्त.

“अनङ्वान् दाधार” इति आद्येन सूक्तेन अनङ्गुत्सवे निरुप्तहवि-
रभिमर्शनम् संपातम् दातृवाचनं च कुर्यात् । तद् आह कौशिकः ।

“अनङ्वान् [४. ११] इत्यनङ्वाहम् सूर्यस्य रश्मीन् [४. ३८,
५-७] इति कर्काम्” [कौ० ८. ७] इति ॥ अभिमर्शनादीनां
सूत्रं तु “आशानाम्” [१. ३१] इति सूक्त एव उदाहृतम् ॥

“अनङ्वान् दाधार” इस प्रथम सूक्तसे अनङ्गुत्सवमें निरुप्तहवि
का अभिमर्शन सम्पादन और दातृवाचन करे । इसी बातको
कौशिकसूत्रमें कहा है, कि—“अनङ्वान् (४ । ७१) इत्यनङ्वाहं
सूर्यस्य रश्मीन् (४ । ३८ । ५-७) इति कर्काम्” (कौशिक-
सूत्र ८ । ७) ॥ अभिमर्शन आदिकासूत्र तो “आशानाम्” इस
प्रथमकाण्डके ३१ वें सूक्तमें ही कह दिया है ॥

तत्र प्रथमा ॥

अनङ्वान् दाधार पृथिवीमुत द्यामनङ्वान् दाधा-
रेर्व१न्तरिक्षम् ।

अनङ्वान् दाधार प्रदिशः षड्वीरिनङ्वान् विश्वं
भुवन्मा विवेश ॥ १ ॥

अनङ्वान् । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् । अनङ्वान् ।

दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ।

अनङ्वान् । दाधार । प्रदिशः । षट् । उर्वीः । अनङ्वान् ।

वान् इन्द्र एव । इन्द्रो यथा दृष्टिजलसेकेन चराचरात्मकं सर्वं जगद् उत्पादयति एवम् अनड्वानपि रेतःसेकेन पशून् उत्पादयन् तज्जन्यपयोदध्यादिद्रव्येण कृत्स्नं जगद् उत्पादयतीति एककार्य-करत्वाद् अनयोरभेदः ॥ स च अन्येभ्यः पशुभ्यः सकाशात् वि चष्टे वीर्यवत्त्वेन प्रकाशते । ❀ चष्टिः परयतिर्कर्मा ❀ ॥ स च शक्तः सर्वकर्मसु शक्तः इन्द्रात्मको वा स्तियान् । स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् [नि० ६. १७] इति यास्कवचनात् स्त्याय-तेरेतद् रूपम् । अत्र तु अयम् अर्थः । स्तियान् संस्त्यानप्रभवान् अवनः अध्ववद् अविच्छिन्नान् पशुसंतानान् वि मिमीते विशेषेण निर्मिमीते । ❀ माद् माने शब्दे च । शपः श्लुः । “भृवाम् इत्” इति अभ्यासस्य इच्चम् ❀ ॥ एवं इन्द्रात्मकोनड्वान् भूतम् भूत-कालावच्छिन्नं वस्तु भविष्यत् आगामिकालावच्छिन्नं वस्तु भुवना भुवनानि वर्तमानकालावच्छिन्नसद्भावानि च वस्तूनि दुहानः उत्पादयन् देवानाम् इन्द्राद् अन्येषामपि व्रतानि कर्माणि सर्वा सर्वाणि चरति अनुतिष्ठति । ❀ भुवना सर्वा इत्युभयत्र “शेरद्धन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ❀ ॥

यह पहिले कहा हुआ दृष्य भगौ महिष आदिके लिये इन्द्ररूपमें प्रकाशित होता है अर्थात् रमण करनेकी इच्छाके कारण पशुओं की दृष्टिमें इन्द्रकी समान प्रतीत होता है । अथवा-यह अनड्वान् इन्द्र ही है । इन्द्र जैसे दृष्टिके जलको बरसा कर चर अचर सब जगत्को उत्पन्न करता है इसी प्रकार यह अनड्वान् भी वीर्य बरसा कर पशुओंको उत्पन्न करता हुआ उनके द्वारा प्राप्त होने वाले दूध दही आदि द्रव्योंसे सब जगत्का पालन करता है । इस प्रकार एक कार्य करनेके कारण इनका अभेद है ऐसा अनड्वान् और पशुओंकी पेशा अधिक वीर्यवान् होनेसे प्रकाशित रहता है । यह सब कर्मोंमें समर्थ इन्द्रात्मक पशु दृष्टिसे होने वाले तथा

मार्गकी समान अविविधन्न पशुसन्तानोंको निर्मित करता है और यह इन्द्रात्मक अनङ्वान् भूतकालकी तथा भविष्यत्कालकी और वर्तमानमें सद्गुरुपसे वर्तमान वस्तुओंको भी उत्पन्न करता हुआ इन्द्रसे भी अन्य देवताओंके सब कर्मोंको अनुष्ठित करता है ॥२॥

तृतीया ॥

इन्द्रो जातो मनुष्येष्वन्तर्धर्मस्तप्तश्चरति शोशुचानः ।

सुप्रजाः सन्तस उदारे न सर्षद् यो नाश्रीयादनङ्गुहो

विजानन् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । जातः । मनुष्येषु । अन्तः । धर्मः । तप्तः । चरति ।

शोशुचानः ।

सुप्रजाः । सन् । सः । उत्सारे । न । सर्षत् । यः । न ।

अश्रीयात् । अनङ्गुहः । विजानन् ॥ ३ ॥

मनुष्येषु मनोरपत्येषु मनुष्यजातीयेषु अन्तः मध्ये तावत् अनङ्वान् प्रागुक्तरीत्या इन्द्रो जातः॥ तथा सोऽनङ्वान् धर्मः दीप्तः सूर्यः सन् तप्तः । ॐ कर्तरि क्तः ॐ । कृत्स्नं जगत् तपन् संतापयुक्तं कुर्वन् शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानः चरति वियति संचरति । यद्वा धर्मः प्रवर्ग्यः तप्तः वैकङ्कतस्वादिरादिभिरिध्मैः संतप्तः शोशुचानः अत्यर्थं शोचन् चरति वर्तते । तादृग्वर्मरूपः अनङ्वान् जात इत्यर्थः सोऽपि हि कर्षणादिन्यापारजनितश्रमेण तप्तः संतप्तगात्रः अतिशयितशोकयुक्तश्च सन् चरति । अतस्तप्तत्वादिधर्मसामान्याद् अनङ्गुहो धर्मतादात्म्यम् ॥ इत्थं नः अस्माकं संबन्धिनः अनङ्गुहः दीप्यमानस्य माहात्म्यं विजानन् विशेषेण अवगच्छन् यः प्रतिग्रहीता अश्रीयात् भुञ्जीत स सुप्रजाः शोभनप्रजोपेतः सन् आरे

दूरे देहावसानकाले उत् अस्माच्छरीरात् उत्क्रान्तः न सं सर्पत् न संसरति पुनः संसारधर्मान् न प्राप्नोति । किंतु सूर्यादिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अत एव सोमयागविशेषस्य अनहुहां लोकः प्राप्यत्वेन आन्नायते । “अग्निष्टोमेन अनहुहो लोकम् आप्नोति ज्योतिष्मतो लोकान् जयति” इति ॥ ॐ सुप्रजा इति । “नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः” इति असिच् समासान्तः । सर्पत् इति । सु गतौ इत्यस्मात् लेटि अडागमः । “सिब्वहुलम्” इति सिप् ॥

मनुकी मनुष्यजातीय सन्तानोंके मध्यमें अनहुवान् पूर्वोक्तरीतिसे इन्द्र हुआ है । इसी प्रकार वह अनहुवान् धर्म (दीप्त) सूर्यरूप से सम्पूर्ण जगत्को सन्तापयुक्त करता हुआ परमदीप्त होता हुआ आकाशमें विचरण करता है । अथवा—धर्म अर्थात् भवर्ग्य खदिर आदिके ईंधनसे संतप्त घड़ी गरमी पाता हुआ विचरता है अर्थात् उस धर्मकी समान ही अनहुवान् होगया है । वह भी जीतना आदि व्यापारसे उत्पन्न हुए धर्मके कारण सन्तप्त शरीरवाला हो कर परमशोकयुक्त होता हुआ रहता है, अतः तप्तत्व आदि धर्मोंकी समानताके कारण अनहुह और धर्मका तादात्म्य है । इस प्रकार हमारे दिये हुए वृषभके माहात्म्यको जानता हुआ जो प्रतिग्रहीता उपभोग करता है वह सुन्दर प्रजा से संपन्न होकर देहान्तके समय इस शरीरसे निकल कर संसारके धर्मोंको फिर प्राप्त नहीं होता है, किंतु सूर्य आदि लोकोंको प्राप्त होता है । अत एव सोमयागविशेषके करने वालेको गोलोककी प्राप्ति सुनी जाती है कि—“अग्निष्टोमेन अनुहुहो लोकं आप्नोति ज्योतिष्मतो लोकान् जयति” ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अनहुवान् दुहे सुकृतस्य लोक ऐनं प्याययति पवं-
मानः पुरस्तात् ।

पर्जन्यो धारां मरुत ऊधो अस्य यज्ञः पयो दक्षिणां
दोहो अस्य ॥ ४ ॥

अनङ्वान् । दुहे । सुकृतस्य । लोके । आ । एनम् । प्याययति ।
पवमानः । पुरस्तात् ।

पर्जन्यः । धाराः । मरुतः । ऊधः । अस्य । यज्ञः । पयः । दक्षिणा ।
दोहः । अस्य ॥ ४ ॥

सुकृतस्य यागादिजनितपुण्यस्य फलभूते लोके इन्द्रादिदेवता-
त्मकः अयम् अनङ्वान् दुहे अपेक्षितम् अक्षयं फलं दुग्धे ।
❀ “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः ❀ । तत्प्रकारमेव विभज्य
दर्शयति । पुरस्तात् पूर्वं पवमानः पवित्रेण शोध्यमानः अमृतमयः
सोमः एनम् अनङ्वाहम् आ प्याययति आप्यायितं रसभरितं
करोति ॥ ततश्च पर्जन्यः वृष्टिमेरको देवो धारा भवति ॥ मरुतः
एकोनपञ्चाशत्संख्या देवगणाः अस्य अनङ्गुहः ऊधो भवति ॥
योज्यं कृतः सवयज्ञः स एव पयः दोहो भवति ॥ येयं तस्मिन्
यज्ञे दत्ता दक्षिणा सा अस्य अनङ्गुहो [दोहः] दोहक्रिया संप-
द्यते ॥ इत्थम् इन्द्रादिदेवतात्मकस्य अनङ्गुहो दोहोपि देवतात्मकः
संपन्न इति अक्षयफलत्वम् ॥

याग आदिसे उत्पन्न होने वाले पुण्यके फलरूप लोकमें इन्द्र
आदि देवतारूप यह अनङ्वान् अभिलषित अक्षय फलको देता
है (उसकी रीति यह है, कि—पहिले पवित्रसे शोधा हुआ अमृत-
मय सोम इस वृषभको रससे भरा हुआ करता है । फिर वृष्टि-
मेरक देव धारारूप होता है, उदञ्चास मरुद्गण इस अनङ्वान्के
ऐन होते हैं और यह किया हुआ सवयज्ञ ही दुहने योग्य दूध

होता है और इस यज्ञमें जो दक्षिणा दीजाती है वही इस अन-
ड्वानकी दोहक्रिया होती है । इस प्रकार इन्द्र आदि देवतारूप
अनड्वानका दोह भी देवतारूप होनेसे अक्षयफलत्व हुआ ॥४॥

पञ्चमी ॥

यस्य नेशो यज्ञपतिर्न यज्ञो नास्य दातेशे न प्रतिग्रहीता ।
यो विश्वजिद् विश्वभृद् विश्वकर्मा घर्म नो ब्रूत यत-
मश्चतुष्पात् ॥ ५ ॥

यस्य । न । ईशे । यज्ञपतिः । न । यज्ञः । न । अस्य । दाता । ईशे ।
न । प्रतिग्रहीता ।

यः । विश्वजिद् । विश्वभृद् । विश्वकर्मा । घर्मम् । नः । ब्रूत । यतमः ।
चतुष्पात् ॥ ५ ॥

यस्य देवतात्मकस्य अनड्वहः । ❀ “अधीगर्थदयेशाम्” इति
कर्मणि पठ्ठी ❀ । यम् इत्यथः । यज्ञपतिः यजमानः नेशे नेष्टे ।
❀ “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः । यज्ञपतिः । “पत्यावैश्वर्ये”
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ । यज्ञः यागक्रिया च नेशे नेष्टे ।
दाता प्रतिग्रहीता च अस्य अनड्वहो नेशे नेष्टे । सर्वत्र ईशित्वमेव
अनड्वहः न ईशित्वमेव इत्युक्तम् अर्थ समर्थयते । य इन्द्रादिदे-
वतारूपः अनड्वान् विश्वजिद् विश्वस्य सर्वस्य जेता विश्वभृद्
विश्वस्य सर्वस्य वाय्वात्मना भर्ता यद्वा अन्नप्रदानेन पोषयिता ।
विश्वकर्मा । “प्रजापतिः परमेष्ठी” [७] इत्याम्नास्यते तदभिप्रा-
येणेदम् । विश्वं सर्वं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य स विश्वकर्मा । तथा
यतमः यज्ज्ञातीयः चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः सन् नः अस्मभ्यं
घर्मम् दीप्यमानम् आदित्यं ब्रूत ब्रूते कथयति । ❀ लटि ढेरेत्या-

भावश्चानन्दसः ॐ । तत्त्वस्वरूपम् उपदिशतीत्यर्थः । नास्य दातेति संवन्धः । ॐ यतम इति । “वा वहूनां जातिपरिग्रहे” इति यच्छब्दात् यतमच् ॐ ॥

जिस देवतास्वरूप अनड्वान्का यजमान स्वामी नहीं है, यज्ञ-क्रिया भी इसकी स्वामी नहीं है, दाता और प्रतिग्रहीता भी इस के स्वामी नहीं हैं सर्वत्र यह ईशिता (स्वामी) ही है ईशितव्य (सेवक) नहीं है (इसका समर्थन करते हैं, कि-) यह इन्द्रादिरूप अनड्वान् सम्पूर्ण जगत्का जेता है वायुरूपसे सब जगत्का भरण करने वाला है अन्न देकर पोषण करने वाला है, जगत्के सम्पूर्ण कर्म इसके ही हैं यह चतुष्पात् पशु हमें दीप्यमान आदित्य का उपदेश देता है ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

येन देवा स्वरिरुरुहुर्हित्वा शरीरममृतस्य नाभिम् ।
तेन गेष्म सुकृतस्य लोकं धर्मस्य व्रतेन तपसा
यशस्यवः ॥ ६ ॥

येन । देवाः । स्वः । आरुरुहुः । हित्वा । शरीरम् । अमृतस्य ।
नाभिम् ।

तेन । गेष्म । सुकृतस्य । लोकम् । धर्मस्य । व्रतेन । तपसा ।

यशस्यवः ॥ ६ ॥

येन देवतात्मना अनडुहा देवाः [स्वः] स्वर्गं लोकम् [आरुरुहुः] आरुढवन्तः । तत्प्रकार उच्यते । पार्थिवम् एतच्छरीरं हित्वा त्यक्त्वा । ॐ ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये “जहा-तेश्च क्तिव” इति हित्वम् ॐ । अमृतस्य अमरणस्य नाभिम्

बन्धकम् । मोक्षद्वारभूतम् इत्यर्थः । तेने अनडुहा सुकृतस्य पुण्यस्य फलभूतं लोकं जेप्प जयेम । ❀ जयतेलिङि “बहुलं ब्रन्दसि” इति शपो लुक् । “सिब्वहुलम्” इति सिप् ❀ । कथं भूताः सन्तः । वर्मस्य दीप्यमानस्य सूर्यस्य संबन्धिना व्रतेन कर्मणा तपसा दीक्षादिनियमजनितेन अनशनादिना च यशस्यचः । “न तस्पेशे कश्चन तस्य नाम महइ यशः” [तै० आ० १०. १. २] इति यशःशब्दस्य अद्वितीयग्रहणपरत्वेन श्रुतत्वाद् अत्रापि यशःशब्देन तद् विवक्ष्यते । ❀ यशःशब्दोपलक्षितं निरतिशयं मोक्ष-सुखम् आत्मन इच्छन्तः ॥ ❀ यशःशब्दात् “सुप आत्मनः ययच्” । “क्याच्छ दसि” इति उपत्ययः ❀ ॥

जिस देवरूप अनड्वान्के द्वारा देवता पार्थिवशरीरको छोड़ कर अमरणके बन्धक अर्थात् मोक्षके द्वाररूप स्वर्गलोकमें चढ़े हैं उस ही अनड्वान्के द्वारा हम भदीप्त सूर्यदेवका व्रत कर और दीक्षा नियम आदिके उपवाससे यशको अर्थात् निरतिशय मोक्ष-सुखको चाहते हुए पुण्यके फलरूप लोकको जीतते हैं ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

इन्द्रो रूपेणाग्निर्वहेन प्रजापतिः परमेष्ठी विराट् ।

विश्वानरे अक्रमत वैश्वानरे अक्रमतानडुह्यक्रमत ।

सोऽर्हयत सोऽधारयत ॥ ७ ॥

इन्द्रः । रूपेण । अग्निः । वहेन । प्रजापतिः । परमेस्वरी । विराट् ।

विश्वानरे । अक्रमत । वैश्वानरे । अक्रमत । अनडुहि । अक्रमत ।

सः । अर्हयत । सः । आधारयत ॥ ७ ॥

रूपेण आकृत्या अयम् अनड्वान् इन्द्रो भवति ॥ वहेन युगव-

वहेन प्रदेशेन स्कन्धेन अग्निः अग्न्यात्मको भवति । “अग्निदग्धमि
वा अस्य वहं भवति” इति ब्राह्मणम् । वहत्यनेनेति वहः ।
❀ “गोचरसंचर०” इत्यादिना करणे घप्रत्ययान्तो निपातितः ❀ ॥
प्रजापतिः प्रजानां पतिः प्रजासृष्टिकर्ता । परमेष्ठी परमे सत्यलोके
तिष्ठतीति परमेष्ठी आदिब्रह्मा । विराट् स्थूलप्रपञ्चस्य कर्ता
“तस्माद् विराट् अजायत” [तै० आ० ३. १२, २] इति श्रुतिप्र-
सिद्धः । एते त्रयः क्रमेण विश्वानरादिषु व्याप्य वर्तन्ते । तत्र विश्वान-
र इति सर्वनरात्मकस्य “विश्वानरस्य वस्पतिम् अनानतस्य
शवसः” [ऋ० ८. ६८. ४] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धस्य देवस्य संज्ञा ।
तस्मिन् प्रजापतिः अक्रमत तादात्म्येन प्रविष्टः । वैश्वानर इति
विश्वानरहितः अग्निः । तत्र परमेष्ठी अक्रमत तदात्मना संक्रान्त-
वान् । उक्तप्रभावे अनडुहि विराट् अक्रमत तद्रूपेण प्राविशत् ।
अतः अयम् अनड्वान् विराडात्मक इत्यर्थः ॥ यद्वा इन्द्रो देवः
रूपेण स्वकीयेन विश्वानरे देवे अक्रमत । अग्निर्वहेन वहनसाम-
ध्येन वैश्वानरे अक्रमत । परमेष्ठी परमे सत्यलोके स्थितः प्रजा-
पतिः विराट् । ❀ “सुपां सुलुक्०” इति तृतीयाया लुक् ❀ ।
विराजा अन्नेन अनडुहि अक्रमत ॥ अतः प्रजापत्यात्मकोऽयम्
अनड्वान् इति स्तुतिः ॥

अष्टमी ॥

मध्यमेतदंनडुहो यत्रैष वह आहितः ।

एतावदस्य प्राचीनं यावान् प्रत्यङ् समाहितः =

मध्यम् । एतत् । अनडुहः । यत्र । एषः । वहः । आहितः ।

एतावत् । अस्य । प्राचीनम् । यावान् । प्रत्यङ् । समऽआहितः ८

सः अनडुच्छरीरे प्रविष्टः प्रजापतिः तस्य अनडुहः एतत् मध्यम्

अद्भुम् अदह्यत ददम् अकरोत् । तथा स प्रजापतिः अधारयत
तद् मध्यं भारवहनसमर्थम् अकरोत् ॥ तद् मध्यं विशिनष्टि । यत्र
यस्मिन् मध्ये पृष्ठभागे एष वहः भारः आहितः स्थापितः : एताद्
मध्यम् इति संख्यः । भारवहनप्रदेशस्य मध्यत्वम् उपपादयति ।
एतावद् इति । अस्य अनडुत्संवन्धिनो मध्यदेशस्य प्राचीनम्
प्राग्भागः एतावत् एतत्परिमाणयुक्तम् प्रत्यङ् प्रत्यग्भागो यावान्
यत्परिमाणवान् समाहितः सम्यङ् निर्वर्तितः । एवं प्राक्प्रत्यग्भा-
गावुभावपि समानौ । तयोर्मध्यदेशेन भारं वहतीत्यर्थः ॥

आकृतिसे यह अनड्वान् इन्द्र है और जुएको उठाने वाले
देशसे यह अनड्वान् अग्निरूप है ‡ सृष्टिकर्ता प्रजापति, सत्यलोक
में रहने वाले आदिव्रह्मा परमेष्ठी, और “तस्माद् विराडजायत”
इस तैत्तिरीय आरण्यक ३ । १२ । २ की श्रुतिमें प्रसिद्ध स्थूल
प्रपञ्चके कर्ता विराट् ये तीनों क्रमशः विश्वानर आदिमें व्याप्त
होकर रहते हैं । इनमें विश्वानर यह “विश्वानरस्य वस्पतिम्
अनानतस्य शवसः” (ऋग्वेद ८ । ६८ । ४) इस अन्य श्रुतिमें
प्रसिद्ध देवताका नाम है उस देवतामें प्रजापति तादात्म्यरूपसे
प्रविष्ट होगए । सम्पूर्ण जगत्का हित करने वाले वैश्वानर अग्नि
में परमेष्ठी तादात्म्यरूपसे प्रविष्ट होगए और पूर्वोक्त प्रभाव वाले
वृषभमें विराट् तादात्म्यभावसे प्रविष्ट होगए, इस कारण यह
वृषभ विराटरूप है ॥

अथवा-इन्द्रदेव अपने रूपसे विश्वानरमें आक्रान्त हुए, अग्नि
अपनी वहनशक्तिसे वैश्वानरमें आक्रान्त हुए । और सत्यलोक
में स्थित प्रजापति विराट् परमेष्ठी अन्नरूपसे वृषभमें आक्रान्त

‡ “अग्निदग्धमिव वा अस्य वहं भवति ॥-इस बैलका कंधा
अग्निसे जला हुआ सा (बाला) होना है” ब्राह्मण ॥

हुए । अतएव यह वृषभ प्रजापतिरूप है ॥ उन वृषभके शरीरमें प्रविष्ट प्रजापतिने इस वृषभके अङ्गको दृढ़ किया और मध्यभाग को भार सहनेके योग्य किया उस मध्यभागमें अर्थात् पीठमें ही यह भार स्थापित होता है । इस वृषभके मध्यदेहका प्राग्भाग इतने परिमाण वाला है, कि—जितने परिमाण वाला उत्तरभाग बनाया हुआ है । तात्पर्य यह है, कि—इसके प्राग्भाग और प्रत्यग्भाग दोनों ही समान हैं, उनके मध्यवर्ती देशसे यह बोझको बोता है ॥ ७ ॥ ८ ॥

नवमी ॥

यो वेदानुद्बुहो दोहान् सप्तानुपदस्वतः ।

प्रजां च लोकं चाप्नोति तथा सप्तऋषयो विदुः ६

यः । वेद । अनुद्बुहः । दोहान् । सप्त । अनुपदस्वतः ।

प्रजाम् । च । लोकम् । च । आप्नोति । तथा । सप्तऋषयः । विदुः ।

यः पुरुषः अनुद्बुहः बलीवर्दस्य [सप्त] सप्तसंख्याकान् अनुपदस्वतः क्षयरहितान् दोहान् व्रीह्यादिसप्तग्राम्यौषधिरूपान् वेद जानाति । यद्वा अनुद्बुहः प्रजापतिरूपत्वस्य उक्तत्वात् तत्सृष्टो लोक-समुद्रादयो ये सप्तसंख्याकाः सन्ति तान् सर्वान् सप्तधा विभक्तान् अनुद्बुहो दोहान् [यो] जानाति स विद्वान् प्रजाम् पुत्रपौत्रादिकां प्रागादिभिः प्राप्य [लोकम्] स्वर्गादिलोकं च आप्नोति । तथैतद् उक्तम् तथा तेनैव प्रकारेण अनुद्बुन्माहात्म्यं सप्तर्षयो विदुः जानन्ति ॥ ते च आश्वलायनेन अनुक्रान्ताः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तऋषयः ॥

इति [आश्व० प० १२. १] । सप्तर्षिप्रख्यानामेव इयम् अन-
हुहि प्रजापतिविद्या नान्येषाम् इति विद्यास्तुतिः ॥

जो पुरुष वृषभके व्रीहि आदि ग्राम्योपधिरूप सात क्षयरहित दोहों
को जानता है । अथवा अनङ्गवान्का प्रजापतिरूप कह दिया है अतः
एव उनकी सृष्टिमें लोक समुद्र आदि सात प्रकारसे विभक्त अन-
ङ्गवान्के दोहोंको जो जानता है वह विद्वान् पुत्र पौत्र आदि प्रजाको
और याग आदिसे प्राप्त होनेवाले स्वर्ग आदि लोकोंमें भी प्राप्त
होता है यह जिस प्रकार कहा है उसको यथार्थरूपसे सात ऋषि ही
जानते हैं । (सप्त ऋषियोंका वर्णन आश्वलायन मुनिने किया
है, कि—विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोय गौतमः । अनिर्यतिष्ठः
कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥ (आश्व प० १२ । १) इन सात
ऋषियोंको ही यह अनङ्गवान्में आक्रान्त प्रजापति विद्या आती
है औरोंको नहीं आती) ॥ ६ ॥

दशमी ॥

पद्भिः सेदिमंवक्रामन्निरां लंघाभिरुत्खिदन् ।

श्रमेणानङ्गवान् कीलालं कीनाशश्चाभिगच्छतः १०

पत्तभिः । सेदिम् । अवक्रामन् । इराम् । जङ्घाभिः । उत्खिदन् ।

श्रमेण । अनङ्गवान् । कीलालम् । कीनाशः । च । अभिः । गच्छतः

अयम् प्रजापत्यात्मकः अनङ्गवान् पद्भिः पादैश्चतुर्भिः सेदिम्
अवसादकरीम् अलक्ष्मीम् अवक्रामन् अवाङ्मुखीम् अधिमिष्टुन्
इराम् भूमि जङ्घाभिः उत्खिदन् कर्पणेन उद्भिन्दन् स्वकीयेन श्रमेण
कर्पणादिव्यापारजनितदुःखेन अभिगच्छतः स्वाभिमुखं गच्छतः
कीनाशस्य कर्पकस्य कीलालम् अन्नम् । प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

यह प्रजापतित्यात्मक अनङ्गवान् चारों पैरोंसे विघ्नता लाने

वाली अलक्ष्मी पर नीचेकी ओर मुख करा कर स्थित होता हुआ और भूमिको जङ्घाओंसे उद्भिन्न करता हुआ अपने श्रमके द्वारा अपने अभिमुख चलने वाले किसानको अन्न देता है ॥ १० ॥

एकादशी ॥

द्वादश वा एता रात्रीर्व्रत्या आहुः प्रजापतेः ।

तत्रोप ब्रह्म यो वेद तद् वा अनडुहो व्रतम् ॥ ११ ॥

द्वादश । वै । एताः । रात्रीः । व्रत्याः । आहुः । प्रजापतेः ।

तत्र । उप । ब्रह्म । यः । वेद । तत् । वै । अनडुहः । व्रतम् ११

अनडुहि संक्रान्तस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः [द्वादश वा एता] व्रत्याः व्रतार्हा द्वादशसंख्याकां रात्रीः आहुः कथयन्ति । वैश्वदः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं द्योतयति । “द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । द्वादश मासाः सम्बत्सरः । सम्बत्सरो विराट् । विराजम् आप्नोति” इति [तै० सं० ५. ६. ७. १.] । “तस्माद् दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वन्वीत” इति च ॥ तत्र तावति काले अनडुद्रूपम् उपगतं प्रजापत्यात्मकं ब्रह्म यो वेद विद्यात् स एव अस्मिन् अनडुत्सवे अधिक्रियत इत्यर्थः । तत् एतत् ज्ञानम् अनडुहः प्रजापत्यात्मकस्य व्रतम् अनुष्ठेयं कर्म ॥

वृषभर्मे संक्रान्त यज्ञात्मक प्रजापतिके व्रतके योग्य वारह रात्रियों को विद्वान् कहते हैं + उतने समयमें जो वृषभरूपमें आये हुए प्रजा-

+ तैत्तिरीयसंहिता ५ । ६ । ७ । १ में कहा है, कि—“द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यात् । द्वादशमासाः सम्बत्सरः । सम्बत्सरो विराट् विराजम् आप्नोति ॥—वारह रात्रिकी दीक्षा लेय । वारह महीनोंका सम्बत्सर होता है । सम्बत्सर ही विराट् है । विराज (अन्न) को प्राप्त होता है ।”

पत्यात्मक ब्रह्मको जानता है वही इस अनडुत्सवका अधि-
कारी है । यह ज्ञान प्रजापत्यात्मक अनडुहका अनुष्ठेय कर्म है ११

द्वादशी ॥

दुहे सायं दुहे प्रातर्दुहे मध्यंदिनं परिं ।

दोहा ये अस्य संयन्ति तान् विद्वानुपदस्वतः ॥ १२ ॥

दुहे । सायम् । दुहे । प्रातः । दुहे । मध्यंदिनम् । परिं ।

दोहाः । ये । अस्य । संयन्ति । तान् । विद्वान् । अनुपदस्वतः ॥

सायम् सायाह्ने उक्तलक्षणम् अनड्वार्हं दुहे । देवतारूपेण उपा-
सीनस्तत्फलं प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा प्रातःकालेपि दुहे । मध्यन्दिनं
परि मध्याह्नेपि दुहे । “लक्षणेत्यंभूतारूपानभागवीप्सासु प्रति-
पर्यनवः” इति लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । तद्योगाद् मध्य-
न्दिनम् इति द्वितीया ॥ [यद्वा] सायमादिकालत्रयेपि उक्त-
रीत्या अनड्वान् दुहे । सबयज्ञानुष्ठानुःफलानि दुग्धे । “लोप-
स्त आत्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥ एवम् अस्य अनडुहो दोहा
ये संयन्ति फलेन संगच्छन्ते अनुपदस्वतः । उपदासः क्षयः । तद-
हितांस्तान् दोहान् विद्वान् जानीमः ॥ “विदो लयो वा” इति
मसो मादेशः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

मैं सायाह्ने के समय पूर्वोक्त लक्षण वाले दृषभको दुहता हूँ,
तथा प्रातःकालमें भी दुहता हूँ, मध्याह्नमें भी दुहता हूँ, सबयज्ञ
का अनुष्ठान करने वालोंके फलोंको दुहता हूँ, इस प्रकार इस
अनड्वान्के जो दोह फलसे युक्त होते हैं उन क्षयरहित दोहोंको
हम जानते हैं ॥ १२ ॥

तीसरे अनुवाकमें प्रथम सूक्त समाप्त (११३) ॥

“रोहिण्यसि” इति सूक्तेन शस्त्राद्यभिघातजनितरुधिरप्रवाहनिवृत्तये अस्थ्यादिभङ्गनिवृत्तये च लाक्षोदकं क्वथितम् अभिमन्त्र्य उपःकाले क्षतप्रदेशम् अवसिञ्चेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन घृतदुग्धम् अभिमन्त्र्य क्षताङ्गं पुरुषं पाययेत् ॥

तथा तेनैव द्रव्येण क्षतप्रदेशम् अभ्यञ्ज्यात् ॥

सूत्रितं हि । “रोहिणीत्यवनक्षत्रेऽसिञ्चति पृषातकं पाययत्यभ्यनक्ति” इति [कौ० ४. ४] ॥

“रोहिण्यसि” इस सूक्तसे शस्त्र आदिके प्रहारसे निलकते हुए रुधिरके प्रवाहको रोकनेके लिये और टूटी हुई हड्डीके टूटे-पनको मिटानेके लिये काढ़के रूपमें औंटाये हुए लाखके जलको उपःकालके समय घावके स्थान पर बिड़के ।

तथा इस सूक्तसे घृत दुग्धका अभिमन्त्रण करके क्षत अंगवाले पुरुषको पिलावे ।

और इसी सूक्तसे उसी द्रव्यसे क्षतस्थानको स्वच्छ करे ॥

इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“रोहिणीत्यवनक्षत्रेऽसिञ्चति पृषातकं पाययत्यभ्यनक्ति” (कौशिकसूत्र ४।४) ॥

तत्र प्रथमा ॥

रोहिण्यसि रोहिण्यस्थनश्छिन्नस्य रोहिणी ।

रोहिणेदमरुन्धति ॥ १ ॥

रोहिणि । असि । रोहिणी । अस्थनः । छिन्नस्य । रोहिणी ।

रोहय । इदम् । अरुन्धति ॥ १ ॥

हे रोहिणि लोहितवर्णे लाक्षे । ॐ रोहितशब्दात् “वर्णाद् अनुदात्तात् तोषधात् तो नः” इति ङीप् तकारस्य च नकारः ॐ । त्वं [रोहिणी] रोहित्री प्ररोहिणीत्री असि भवसि । अतस्त्वं

खड्गादिधारया द्विन्नस्य अङ्गस्य सकाशात् प्रवहतः अस्त्रः असृजः ।
 ❀ “पद्म०” इत्यादिना असृक्शब्दस्य असन् आदेशः ❀ । रुधिरस्य रोहिणी रोधयित्री स्वस्थानं स्थापयित्री भव । हे अरुन्धति
 अन्यैरनभिभूते अरोधनशीले वा देवि इदम् सूतरक्तम् अङ्गं रोहय
 प्ररोहय । सपूर्णरुगिरम् अग्रं कुर्वित्यर्थः ॥

हे लोहित (लाल) वर्ण वाली रोहिणी लाख ! तू रोहिणी
 है अर्थात् घावके मांसको भरने वाली है अतः तू खड्ग आदिकी
 धारसे कटे हुए अंगके चढ़ते हुए रुधिरको अपने ही स्थानमें
 रोकने वाली हो हे दूसरेसे कभी तिरस्कृत न हुई अरुन्धति इस
 टपकते हुए रुधिरको अंगमें ही चढ़ा ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यत् ते रिष्टं यत् ते द्युत्तमस्ति पेष्टं त आत्मनि ।

धाता तद् भद्रया पुनः सं दधत् परुषा परुः ॥ २ ॥

यत् । ते । रिष्टम् । यत् । ते । द्युत्तम् । अस्ति । पेष्टम् । ते । आत्मनि ।

धाता । तत् । भद्रया । पुनः । सम् । दधत् । परुषा । परुः २

हे शस्त्राद्यभिहत ते तव यद् अङ्गं रिष्टम् हिंसितम् यच्च ते त्व-
 दीयम् अङ्गं द्युत्तम् द्योतितं शस्त्रप्रहारादिजनितवेदनया प्रज्वलित-
 मिव [अग्नि] भवति । तथा ते तव आत्मनि शरीरे पेष्टम् म्रिय-
 तमं यद् अन्यद् अङ्गं सुक्ष्मप्रहारादिभिर्मृगं भवति धाता सर्वस्य
 जगतो विधाता देवः तन् सर्वम् अङ्गं भद्रया कल्याणया लाक्षा-
 रूपया ओषध्या परुषा पर्वणा परुः अन्यत् पर्व भग्नं पुनः सं
 दधत् संदधातु संयुनक्तु ॥

हे शस्त्र आदिसे घायल हुए पुरुष ! तेरा जो अङ्ग घायल
 किया गया है और तेरा जो अङ्ग शस्त्रके प्रहारसे होने वाली

वेदनासे जलसा रहा है और तेरे शरीरमें जो श्रेष्ठ अङ्ग मुद्गर आदिके प्रहारसे टूट गया है, सम्पूर्ण जगतके देवता विधाता इन सब अंगोंको कल्याणमयी लाखरूप ओपधिसे जोड़ोंको जोड़से मिलाते हुए टूटे हुएको जोड़ दें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

सं ते मज्जा मज्जा भवतु समु ते परुपा परुः ।

सं ते मांसस्य विस्रस्तं समस्थपि रोहतु ॥ ३ ॥

सम् । ते । मज्जा । मज्जा । भवतु । सम् । ऊं इति । ते ।

परुपा । परुः ।

सम् । ते । मांसस्य । विस्रस्तम् । सम् । अस्थि । अपि । रोहतु ३

हे प्रहृत ते तव शरीरस्थो मज्जा एतत्संज्ञः पष्ठो धातुः प्रहारेण विभक्तः मज्जा मज्जाख्यधातुना प्रहारविभक्तेन शम् सुखं यथा भवति तथा भवतु संयुक्तो भवतु । यद्वा भवतु प्राप्नोतु । ॐ भू प्राप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा ते त्वदीयशरीरस्य परुपा भग्नेन पर्वणा परुः भग्नं पर्व शम् सुखं यथा भवति तथा प्राप्नोतु । संधीयताम् इत्यर्थः ॥ ते तव शरीरगतस्य मांसस्य प्रहाराभिघातेन यद् विस्रस्तं तत् शम् सुखं यथा भवति तथा [अपि रोहतु] अपिरूढं प्ररूढं पुनरुत्पन्नं भवतु । तथा तव शरीरगतं यद् अस्थि भग्नम् आसीत् तच्च [शम्] सुखेन प्ररूढं संहितं भवतु ॥

हे घायल ! तेरे शरीरमें स्थित मज्जा नामकी छठी धातु प्रहार के कारण विभक्त होगई है वह मज्जा जिस प्रकार सुखको प्राप्त हो तैसा हो और तेरे शरीरकी टूटी हुई गाँठकी हड्डीसे गाँठकी हड्डी जिस प्रकार सुखी हो तैसा हो, अर्थात् वह जुड़ जावे तथा

तेरे शरीरका जो मांस प्रहारके कारण फट गया है, वह जिस प्रकार सुखको प्राप्त हो तैसा हो अर्थात् फिर आकर मिल जावेरे चतुर्थी ॥

मज्जा मज्जा सं धीयतां चर्मणा चर्म रोहतु ।

असृक् ते अस्थि रोहतु मांसं मांसेन रोहतु ॥४॥

मज्जा । मज्जा । सम् । धीयताम् । चर्मणा । चर्म । रोहतु ।

असृक् । ते । अस्थि । रोहतु । मांसम् । मांसेन । रोहतु ॥ ४ ॥

मज्जाख्यो धातुः मज्जा मज्जधातुना सं धीयताम् संहितेः संयुक्तो भवतु । चर्मणा शस्त्रादिप्रहारभिन्नेन चर्म रोहतु प्ररुद्धं भवतु । संयुज्यताम् इत्यर्थः । असृक् रक्तं ते त्वच्छरीरगतं यद् अस्थिः सकाशात् विश्लिष्टं पुनस्तद् अस्थि रोहतु प्राप्नोतु । मन्त्रा-पधिसामर्थ्येन संयुज्यताम् इत्यर्थः । यद्वा चर्मणा चर्मेति तृती-यान्तस्य तत्र दृष्टत्वात् असृजा अस्थ्ना इति तृतीयान्तं पदम् अध्या-हृत्य योज्यम् । [असृजा] असृग् रोहतु अस्थ्ना अस्थि रोहत्विति । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

मज्जा धातु मज्जा धातुसे मिल जावे, शस्त्रके प्रहारसे भिन्न हुआ चमड़ा चमड़ेसे मिल जावे तेरे शरीरका जो रक्त हड्डी पर से टपका है वह फिर हड्डीमें आवे ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

लोम लोम्ना सं कल्पया त्वचा सं कल्पया त्वचम्

असृक् ते अस्थि रोहतु न्छिन्नं सं धेह्योपधे ५

लोम । लोम्ना । सम् । कल्पय । त्वचा । सम् । कल्पय । त्वचम् ।

असृक् । ते । अस्थि । रोहतु । छिन्नम् । सम् । धेहि । ओपधे ५

हे लाक्षात्मिके ओपधे शरीरस्थं लोम लोम्ना प्रहारविश्लिष्टेन सं कल्पय संकलृप्तं पुनः स्वस्थानगतं कुरु ॥ तथा त्वचमपि विश्लिष्टत्वचा सं कल्पय संकलृप्तां कुरु ॥ असृक् ते अस्थि रोहतु इति पूर्ववत् । एवम् अन्यदपि छिन्नम् भग्नं यद्यद् अद्रुम् अस्ति तत् सर्वं सं धेहि संहितं संश्लिष्टं व्यापारक्षमं कुर्वित्यर्थः ॥

हे लाखनामक ओपधे ! तू शरीरमें स्थित लोमको प्रहारसे अलग हुए लोमसे मिलाकर फिर अपने स्थान पर स्थापित कर और अलग हुई खालको भी खालसे मिलाकर ठीक कर तेरा रक्त दङ्गियों पर दौड़ने लगे, इसी प्रकार और भी जो कोई टूटा अङ्ग है उसको भी मिलाकर तू व्यापार करनेमें समर्थ कर ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

स उत् तिष्ठ प्रेहि प्र द्रव रथः सुचक्रः सुपविः सुनाभिः
प्रति तिष्ठोर्ध्वः ॥ ६ ॥

सः । उत् । तिष्ठ । प्र । इहि । प्र । द्रव । रथः । सुचक्रः ।

सुपविः । सुनाभिः ।

प्रति । तिष्ठ । ऊर्ध्वः ॥ ६ ॥

हे शस्त्रप्रहारादिभिर्विश्लिष्टावयव पुरुष स तादृशः मन्त्रौपधि-
सामर्थ्येन संहितगात्रः सन् उत् तिष्ठ शयनाद् उद्गच्छ । प्रेहि तस्मात्
स्थानात् प्रगच्छ । प्र द्रव प्रधाव वेगेन गच्छ । उक्तम् अर्थं दृष्टा-
न्तेन द्रढयति रथ इत्यादिना । सुचक्रः सुदृढैश्चक्रैर्युक्तः सुपविः सुदृढः
पविर्नेमिश्चक्रधारा यस्य स तथोक्तः सुनाभिः सुदृढया नाभ्या
अक्षच्छिद्रेण युक्तः एवं गुणविशिष्टो रथः यथा प्रगमनादिव्यापारं

कुर्वन् प्रतिष्ठितो भवति एवं त्वमपि सुदृढाङ्गो भूत्वा ऊर्ध्वः उत्थितः
सन् प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

हे शस्त्रके प्रहार आदिसे भिन्न अंग वाले पुरुष ! तू मन्त्र और
औपधिकी सामर्थ्यमे अवयव आदिके जुड़ने पर शयन परसे उठ
कर खड़ा हो और उस स्थानसे चल, वेगसे दौड़ । सुन्दर चक्रोंसे
दृढ़, सुदृढ़ नेमि वाला और दृढ़ नाभि वाला रथ जैसे गमन आदि
व्यापारको करता हुआ प्रतिष्ठित होता है, इसी प्रकार तू भी सुदृढ़
अंगों वाला हो उठकर प्रतिष्ठित हो ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

यदि कर्तृ पतित्वा संशश्चे यदि वाश्मा प्रहतो जघान्
ऋभू रथस्येवाङ्गानि सं दधत् परुषा परुः ॥ ७ ॥

यदि । कर्तृम् । पतित्वा । सम् । जश्चे । यदि । वा । अश्मा । प्र-
हतः । जघान् ।

ऋभूः । रथस्येव । अङ्गानि । सम् । दधत् । परुषा । परुः ॥ ७ ॥

यदि कर्तृम् कर्तृकं छेदकम् आयुः पुरुषशरीरे पतित्वा संशश्चे
संमृणाति संहिनस्ति । ॐ शृ हिसायाम् इत्यस्मात् छान्दसो
लिट् ॐ । यदि वा अपि वा अश्मा पापाणः प्रहतः परेण पुरुष-
शरीरे प्रक्षिप्तः सन् जघान् हन्ति पुरुषं हिनस्ति । तेन आयुधेन
अशमना [च] हिसितं परुः पर्व परुषा पर्वान्तरेण सं दधत्
भन्नौपधमभावः संदधातु । तत्र दृष्टान्तः । ऋभू रथस्येवेति । सु-
धन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुर्ऋशुर्विन्वा वाज इति [नि०
११. १६] [उति] यास्कवचनात् सुधन्वनः पुत्रा ऋभ्वा-
दयो रथनिर्माणादिना देवत्वं प्राप्ताः । तथात्वं च दशतयाम्

“तत्तन् रथं सुवृतं विब्रनापसः” [ऋ० १. १११. १] इत्याद्या-
र्भवसूक्तेषु प्रसिद्धम् । ऋभुर्यथा रथस्य अङ्गानि अक्षचक्रपायुगा-
दीनि निर्माय संदधाति एवम् आथर्वणो मन्त्रो विश्लिष्टम् अङ्गं
संदधातीत्यर्थः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

यदि काटने वाला आयुध पुरुषके शरीर पर पड़ कर उसका
संहार कर रहा है वा दूसरेका फँका हुआ जो पाषाण इसके
शरीर पर गिर कर इसको कष्ट दे रहा है, उस आयुध वा पत्थर
से टूटी हुई हड्डी मंत्रके प्रभावसे हड्डीसे मिल जावे । ऋभु ‡ जैसे
रथके अंग अक्ष चक्र ईषा युग आदिको बनाकर मिला देता है,
इसी प्रकार अथर्ववेदका मंत्र भी अलग हुए अंगको मिला देता है७

द्वितीय सूक्त समाप्त (११४) ॥

“उत देवाः” इति सूक्तेन उपनयनानन्तरम् आयुष्कामं माण-
वकम् अभिमृश्य अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “वि देवा जरसा
[३. ३१] उत देवाः [४. १३] आवतस्ते [५. ३०]”
इत्यादि “विषासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयते ब्राह्मणोक्तम्”
इत्यन्तम् [कौ० ७. ६] ॥

तथा ऋषिहस्ते माणवकशरीरानुमन्त्रणेऽपि एतत् सूक्तम् ।
सूत्रितं हि । “मुञ्चामि त्वा [३. ११] उत देवाः [४. १३]
आवतस्ते [५. ३०]” इत्यादि “विषासहिम् [१७. १] इत्य-
नुमन्त्रयेत्” इत्यन्तम् [कौ० ७. ६] ॥

तथा लघुगणो “हिरण्यवर्णाः [१. ३३] शंतायीयम् [४.
१३] यद्यन्तरिक्षे [७. ६८]” [कौ० १. ६] इति शंतातीय-
पदेन शंतातिशब्दयुक्तस्य अस्य सूक्तस्य विवक्षितत्वाद् अस्य
गणस्य यत्रयत्र विनियोगः तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

‡ “अंगिरागोत्री सुधन्वाके ऋभु विभु और वाज नाम वाले
तीन पुत्र हुए” (निरुक्त ११ । १६) ॥

तथा अंहोलिङ्गणेषु अस्य सूक्तस्य पाठात् तस्य गणस्य यत्र यत्र भैषज्यादिषु विनियोगस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तथा क्रतुमये व्याधितस्य यजमानस्य भैषज्यनरणेऽपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “अथ भैषज्याय यजमानम् ‘अत्तीभ्यां ते’ [२. ३३] ‘मुञ्चामि त्वा’ [३. ११] ‘उत देवाः’ [४. १३]” इति [वै० ७. ३] ॥

“उत देवाः” इस सूक्तसे उपनयनके अनन्तर आयु चाहने वाले बालकका अभिमर्शन करके अनुमंत्रण करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“वि देवा जरसा (३ । ३१) उत देवाः (४ । १३) आवतस्ते (५ । ३०)” इत्यादि “विपासहिम् (१७ । १) इत्यनुमंत्रयते ग्राह्यणोक्तम्” इत्यंतं (कौशिकसूत्र ७ । ६) ॥

तथा ऋषिरे हाथसे बालकका अनुमन्त्रण कराने पर भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—मुञ्चामि त्वा (३ । ११) उत देवा (४ । १३) आवतस्ते (५ । ३०) इत्यादि “विपासहिम् (१७ । १) इत्यनुमन्त्रयेत्” इत्यन्तम् (कौशिकसूत्र ७ । ६) ॥

तथा लघुगणमें “हिरण्यवर्णाः (१ । ३३) शन्तातीयम् (४ । १३) यद्यन्तरिस्ते (७ । ६८)” (कौशिकसूत्र १ । ६) इनका पाठ है । यहाँ शन्तातीयपदसे शन्तानिशब्द वाला यह सूक्त लिया जाता है । अतः जहाँ २ लघुगणका विनियोग हो तहाँ २ सर्वत्र इसका विनियोग होगा ॥

तथा अंहोलिङ्गणमें भी इस सूक्तका पाठ है अत एव इस गणका भैषज्य आदि जिन २ कर्मोंमें विनियोग हो तहाँ २ सर्वत्र उसका भी विनियोग होगा ॥

तथा यज्ञमें रुग्ण हुए यजमानकी चिरिन्त्सामें भी यह सूक्त पढ़ा जाता है । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“अथ

[अ० ३ सू० १३] ११५ चतुर्थं काण्डम् (३८७)

भैषज्याय यजमानम् 'अक्षीभ्यां' ते (२ । ३३) मुञ्चामि त्वा
(३ । ११) उत देवा (४ । १३)" वैतानसूत्र (७ । ३) ॥

तत्र प्रथमा ॥

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः ।

उतागंश्चक्रुपं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ १ ॥

उत । देवाः । अवहितम् । देवाः । उत । नयथ । पुनः ।

उत । आगः । चक्रुपम् । देवाः । देवाः । जीवयथ । पुनः ॥ १ ॥

उतशब्दः अप्यर्थे । हे देवाः इमम् उपनीतं धर्मविषये अवहितम्
सावधानम् अग्रमत्तं कुरुत । यद्वा अवहितम् अवस्थापितं कुरुत ।
यथासौ चिरकालम् अवतिष्ठते तथा कुरुतेत्यर्थः । ❀ अवपूर्वाद्
धावः कर्मणि निष्ठा । "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥
हे देवाः यूयं संभाविताद् अनवधानाद् एनं पुनः उन्नयथ उद्ग-
मयथ । यद्वा अध्ययनतदर्थज्ञानादिलक्षणं यद् उत्कृष्टं फलं तद्
उपनीतं प्रापयथ । ❀ देवा इत्यस्य पादादित्वात् पाठिकम् आ-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ❀ ॥ उत अपि च हे देवाः आगः अपराधं
विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं चक्रुपम् चक्रुवांसं कृतवन्तम् ।
❀ करोतेर्लिटः क्वसुः । अमि भत्वाभावेपि ह्यान्दसं वसोः संप्र-
सारणम् ❀ । अज्ञानात् पापं कृतवन्तमपि एनं तस्मात् पापाद्
रक्षतेत्यर्थः ॥ एवं संभवदायुर्भङ्गनिमित्तापराधपरिहारेण हे देवाः
यूयं पुनरिमं जीवयथ शतसंवत्सरपरिमितजीवनयुक्तं कुरुत ॥
इत्थम् आमन्त्रितभेदेन वाक्यचतुष्टयं साध्याध्याहारेण योजयित-
व्यम् । यद्वा पूर्वोत्तरार्धे द्वे वाक्ये । तत्र एकैको देवशब्दो गौणः ।
अपरः संज्ञा । हे दानादिगुणयुक्ता देवाः अवहितमपि एनं पुनरुन्न-
यथ । आगः कृतवन्तमपि एनं पुनर्जीवयथेति । अक्षरार्थस्तु स एव ॥

हे देवताओं ! इस उपनीत बालकको घर्मविषयमें प्रमादरहित करो, हे देवताओं ! तुम प्रमादसे इसको फिर उठाओ । अभ्ययन और उसके अर्थका ज्ञान आदि जो उत्कृष्ट फल है उससे इस उपनीतको संयुक्त करो । हे देवताओं ! विहित कर्मका अनुष्ठान न करनेसे उत्पन्न होने वाले पापको करते हुए भी इसकी रक्षा करो अर्थात् अज्ञानवश हुए पापसे भी इसकी रक्षा करो । इस प्रकार कभी न कभी बन जाने वाले आयुर्भगके निमित्त अपराधोंको दूर कर तुम इसको सौ वर्ष तकके जीवनसे युक्त करो ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।

दक्षं ते अन्य आवातु व्यंन्यो वातु यद् रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वातः । आ । सिन्धोः । आ । परावतः ।

दक्षम् । ते । अन्यः । आवातु । वि । अन्यः । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

. इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ । “पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति” [तै० सं० २. ४. ६. १] इति श्रुत्यन्तरमसिद्धौ वायु आ सिन्धोः आ समुद्रात् । मर्यादायाम् आकारः । समुद्रपर्यन्तम् । तथा आ परावतः । परावत् इति दूरनाम । समुद्रादपि यो दूरदेशः तावत्पर्यन्तं वा वातः गच्छतः । वा गतिगन्धनयोः । आवादिकः । यद्वा इमौ प्राणपानात्मकौ द्वौ वातौ वातः शरीरेषु संचरतः आ सिन्धोः । अत्र सिन्धुशब्देन स्यन्दनशीलानि स्वेदापनानि उच्यन्ते । तावत्पर्यन्तं आ परावतः । परावच्छब्देन शरीराद् बाह्यदेशो द्वादशांगुलपरिमितो विवक्षितः । तावत्पर्यन्तं च प्राणपानयोः संचारस्थानम् ।

नाडीभ्याम् अस्तम् अभ्येति प्राणतो द्विपदंगुलः

इति ॥ तयोर्वातयोः अन्यः पुरोवातः प्राणो वा हे उपनीत ते तव दक्षम् चक्षुः आवातु आगमयतु । अन्यः पश्चाद्वातः अपानवायुर्वा तव यद् रूपः पापम् अस्ति । ॐ रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति हि निरुक्तम् [नि० ४. २१] ॐ । तत्पापं वि वातु त्वत्सकाशाद् विगमयतु ॥

“पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति ॥—पिछला चक्षुःता हुआ वायु अस्त होता हुआ ही अगले वायुको उत्पन्न कर देता है” इस तैत्तिरीयसंहिता २ । ४ । ६ । १ की श्रुतिमें जो दो प्रसिद्ध वायु हैं वह समुद्र तक और समुद्रसे भी अधिक दूर देश तक जावें अथवा यह प्राण और अपानरूप दो वायु शरीरमें चलें यह स्वेदके स्थानों तक जावें और उससे भी दूरके देश अर्थात् शरीरके बाहर बारह अंगुल तक जावें † इन वायुओंमें जो प्राण वा पुरोवात है हे उपनीत ! वह तुझमें बल लावे और पश्चाद्वात वा अपानवायु तुझमें जो रिप्र अर्थात् पाप ‡ है उसको तुझसे दूर करे ॥ २ ॥

तृतीया ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद् रूपः ।
त्वं हि विश्वभेषज देवानां दूत ईयसे ॥ ३ ॥

† इसी वातको कहा भी है, कि—“नाडीभ्यां अस्तं अभ्येति प्राणतो द्विषडंगुलः ॥—इडापिंगला इन दो नाड़ियोंसे छोड़ा हुआ प्राण बारह अंगुल तक जाता है ॥”

‡ “रपो रिप्रं इति पापनामनी भवतः इति हि निरुक्तम् ॥—रूप और रिप्र पापके नाम हैं ऐसा निरुक्तमें कहा है” (निरुक्त ४ । २१) ॥

(३६०) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

आ । वा॒त । वा॒हि । भे॒प॒जम् । वि । वा॒त । वा॒हि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । वि॒श्वऽभे॒प॒ज । दे॒वानाम् । दू॒तः । ई॒य॑से ॥ ३ ॥

हे वात वायो भेपजम् सर्वव्याधिनिवर्तकम् औपधम् आ वाहि आगमय । हे वात वायो यद् रपः पापं व्याधिनिदानम् अस्ति तद् वि वाहि विगमय अस्मत्तो विनाशय ॥ हे विश्वभेपज सर्वव्याधिनिवर्तक हि यस्मात् त्वं देवानाम् इन्द्रादीनां दूतः चारः सन् सर्वजगद्रक्षणाय ईयसे संचरसि । ॐ ईङ् गतौ । दिवादित्वात् श्यन् ॐ ॥ यद्वा देवानाम् इन्द्रियाणां दूतः दूतवद् आसन्नवर्ती सन् तत्पोषणाय ईयसे । कृत्स्नं शरीरं व्याप्य वर्तस इत्यर्थः ॥

हे वायो ! सब व्याधियोंको दूर करने वाली औपधको लाइये और हे वायो ! जो व्याधिका कारण पाप है उसको हमसे दूर करिये । हे सब व्याधियोंको दूर करने वाले ! आप इन्द्र आदि देवताओंके दूत बन कर सब जगत्की रक्षा करनेके लिये घूमते हैं और इन्द्रियोंके दूतकी समान उनके पासमें रह कर उनका पोषण करनेके लिये रहते हैं ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

त्राय॑न्तामि॒मं दे॒वास्त्राय॑न्तां म॒रुतां॑ ग॒णाः ।

त्राय॑न्तां वि॒श्वान् भू॒तानि॑ यथा॒यम॑र॒णा अ॑सत् ॥ ४ ॥

त्राय॑न्ताम् । इ॒मम् । दे॒वाः । त्राय॑न्ताम् । म॒रुताम् । ग॒णाः ।

त्राय॑न्ताम् । वि॒श्वान् । भू॒तानि॑ । यथा॒ । अ॒यम् । अ॒र॒णाः । अ॑सत् ॥ ४ ॥

देवाः इन्द्रादयः इमम् उपनीतं माणवकं त्रायन्ताम् । यद्वा “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा अग्न्याद्या इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता देवाः । ते तत्तदि-

न्द्रियपाटवप्रदानेन इयं रक्षन्तु इत्यर्थः ॥ तथा मरुताम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकानाम् “ईदृङ् चान्यादृङ् च” [तै० सं० १. ८. १३. २] इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धसंज्ञकानां ये गणाः सप्तसंख्याकाः सन्ति तेपि इमं त्रायन्ताम् संरक्षन्तु । यद्वा मरुताम् प्राणपानव्यानादीनां देहे अवस्थितानां गणाः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥ तथा विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्यानि भूतानि भूतजातानि यथा येन प्रकारेण अयं पुरुषः अरपा असत् अपापो भवेत् तथा त्रायन्ताम् इमं पालयन्तु ॥ ❀ त्रैङ् पालने । अरपा इति । न विद्यन्ते रपांसि पापानि यस्मिन्निति बहुव्रीहौ “नञ्मुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ❀ ॥

इन्द्र आदि देवता इस उपनीत बालककी रक्षा करें । और ‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ॥—अग्निने बाणी वन कर मुखमें प्रवेश किया” इस ऐतरेय आरण्यककी २ । ४ । ३ श्रुतिके अनुसार जो अग्नि आदि इन्द्रियोंके अधिष्ठात्री देवता हैं वे उस २ इन्द्रियकी कुशलता देकर इस बालककी रक्षा करें । और उदश्वास मरुद्गणोंके जो सात गण हैं, वे भी इस बालककी रक्षा करें । और प्राण अपान आदिके जो देहमें स्थित गण हैं वे सब ओर अन्य प्राणी भी जिस प्रकार यह पुरुष पापरहित हो तिस प्रकार इसकी रक्षा करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

आ त्वांगमं शंतांतिभिरथो अरिष्टांतिभिः ।

दक्षं त उग्रमाभारिषं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ५ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शंतांतिभिः । अथो इति । अरिष्टांतिभिः ।

दक्षम् । ते । उग्रम् । आ । अभारिषम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ५

हे उपनीत त्वा त्वां शंतातिभिः शंकरैः सुखकरैर्मन्त्रैः अथो
अपि च अरिष्टतातिभिः अरिष्टम् अहिंसा तत्करैः श्रेयोहेतुभिः कर्म-
भिश्च आगमम् आगतवान् अस्मि । ॐ गमेर्लुङि लृदित्वात् च्लेः
अद् आदेशः । “शिवशमरिष्टस्य करे” इति उभयत्र करणर्थे
तातिल् प्रत्ययः । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॐ ।
अपि च उग्रम् उद्गूर्णं दत्तम् समृद्धिकरं बलं ते तव आभार्षम् ।
आहार्षम् ॐ । “इग्रहोर्भः०” इति भत्वम् ॐ । “दत्तं ते अन्य
आवातु” [२] इति चायुप्रार्थनया तत्सकशाद् आनैषम् ॥ तथा
यक्षम् रोगं ते तव सकाशात् परा सुवामि पराद्मुखं प्रेरयामि ॥
ॐ पू प्रेरणे । तांदादिकः ॐ ।

हे उपनीत ! मैं तुझको सुख देनेवाले मन्त्रोंसे और अहिंसामय
कल्याणकारी कर्मोंके द्वारा प्राप्त हुआ हूँ और प्रचण्ड बलको
भी तुझमें ले आया हूँ तथा यक्ष्मा रोगको भी तुझसे पराद्मुख
करके भेजता हूँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजोयं शिवाभिर्मर्शनः ॥ ६ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषजः । अयम् । शिवाभिर्मर्शनः ॥ ६ ॥

मे मदीयः अयम् अभिमर्शनसाधनो हस्तः भगवान् भाग्यवान् ।
तथा मे मदीयोयम् अपिहस्तः भगवत्तरः अतिशयितभाग्ययुक्तः ।
मे मम अयं हस्तो विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि सर्वव्याधिनि-
वर्तकानि औषधानि यस्मिन्पिहस्ते स तथोक्तः । यस्माद् एवं-
गुणविशिष्टो मदीयो हस्तः तस्माद् अयं शिवाभिर्मर्शनः सुखकर-
स्पर्शनयुक्तो भवतु ॥

मेरा यह अभिमर्शनका साधन हाथ भाग्यवान् है और मेरा यह ऋषिहस्त परमभाग्यवान् है, मेरे इस ऋषिहस्तमें संपूर्ण व्याधियोंको दूर करनेवालीं सब औषधियें (१ का प्रभाव) है । मेरा हाथ ऐसे गुणोंवाला है अतः यह सुखदायक स्पर्शसे युक्त हो व सप्तमी ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोग्वी ।
अनामयित्नुभ्यां हस्ताभ्यां ताभ्यां त्वाभि मृशामसि ७
हस्ताभ्याम् । दशशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःग्वी ।
अनामयित्नुभ्याम् । हस्ताभ्याम् । ताभ्याम् । त्वा । अभि ।
मृशामसि ॥ ७ ॥

दशशाखाभ्याम् दश अंगुल्यः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां हस्ताभ्यां प्रजापतिसंवन्धिभ्यां सृज्यमाना जिह्वा वागिन्द्रियाधिष्ठान-भूता रसना वाचः शब्दस्य पुरोग्वी पुरतो गन्त्री भवति । यत्र-यत्र शब्दः प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र तस्य शब्दस्पोच्चारणाय पुरतो व्याप्नियत इत्यर्थः ॥ अनामयित्नुभ्याम् अनामयशीलाभ्याम् आरोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां प्रजापतिसंवन्धिभ्यां हस्ताभ्याम् हे उपनीत त्वा त्वाम् अभि मृशामसि अभितः संस्पृशामः । ❀ “इदन्तो मसिः” ❀ ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

अंगुलिरूप दश शाखा वाले प्रजापतिके दोनों हाथोंसे रची हुई वागिन्द्रियकी अधिष्ठानभूत रसना शब्दके आगे चलने वाली होती है, तात्पर्य यह है, कि—जहाँ २ शब्दका प्रयोग किया जाता है सर्वत्र उस शब्दोच्चारणसे पहिले ही पुरं जाती है । आरोग्य के कारण उन प्रजापतिके हाथोंसे हे उपनीत ! हम तेरा स्पर्श करते हैं ॥ ७ ॥

चतुर्थ काण्डके तृतीय अनुवाकमें तृतीय सूक्त समाप्त (११५) ॥

“अजो ह्यग्नेः” इति सूक्तेन अजौदनसवे हविरभिमर्शनादिकं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “तस्मिन्नन्वारण्यं दातारं वाचयति तन्त्रं सूक्तं पच्छस्तानेन यौ ते पत्नौ” इत्युपक्रम्य “क्रमध्वम् अग्निना नाकम् [२] पृष्ठात् पृथिव्या अहम् अन्तरिक्षम् आरुहम् [३] स्वर्गन्तो नापेक्षन्ते [४]” इति [कौ० ८. ६] ॥

“क्रमध्वम् अग्निना” इत्याद्यास्तिस्रः सर्वेषु सवयज्ञेषु वाचने विनियुक्ताः ॥

“अजो ह्यग्नेः” इत्यनया ऋचा अग्निचयने उपधीयमानम् अजशिरोनुमन्त्रयेत् । “अजो हीत्यजशिरः” इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ५.२] ॥

“अग्ने प्रेहि” इत्यनया सर्वेषु सवयज्ञेषु आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अग्ने प्रेहि [५] समाचिनुष्व [११. १. ३६] इत्याज्यं जुहुयात्” [इति] [कौ० ८. ४] ॥

“अजम् अनज्मि” [६] इत्यनया अजौदनसवे दर्भेषूद्धृतं पाशुकं हविः आज्येनाभ्यञ्ज्यात् । सूत्रितं हि । “उद्धृतम् अजम् अनज्मीत्याज्येनानक्ति” इति [कौ० ८. ५] ॥

“पञ्चौदनम्” [७, ८] इति द्वाभ्यां सवयज्ञेष्वध्या विभक्ती-
दनसहितान् शिरःपार्श्वार्थवयवान् प्राच्यादिदिक्षु स्थापयेत् । सूत्रितं हि । “पञ्चौदनम् इति मन्त्रोक्तम् ओदनान् पृथक्पादेषु निदधाति मध्ये पञ्चमम्” इति [कौ० ८. ५] ॥

“शृतम् अजम्” [९] इत्यनया शिरःपादाद्यवयवोपेतं चर्म जुहुयात् । सूत्रितं हि । “शृतम् अजम् इत्यनुवद्धशिरःपादम् अजस्य चर्म” इति [कौ० ८. ५] ॥

वाजपेये “पृष्ठात् पृथिव्याः” [३] इत्येतां यूपम् आरुह्य यजमानो जपेत् । उक्तं वैताने । वाजपेयं प्रक्रम्य “पृष्ठात् पृथिव्या अहम् इत्यारुहः” इति [वै० ४. ३] ॥

वरुणप्रधासारूप्ये पर्वणि अग्निप्रणयनकाले “अग्ने प्रेहि” [५]
इति ब्रह्मा जपन् गच्छेत् । तद् उक्तं वैताने । “आपाढ्यां वरुण-
प्रधासेभ्यो प्रणीयमाने अग्ने प्रेहीति जपन्नेति” इति [वै० २. ४] ॥

सोमयागे उत्तरवेद्यग्निप्रणयनेपि एषा जप्या । उक्तं वैताने ।
“अग्नौ प्रणीयमाने अग्ने प्रेहीति जपित्वा बहिर्वेद्युपविशति” इति ।
[वै० ३. ५] ॥

“अजो ह्यग्ने” इस सूक्तसे अजौदनसवमें हविका अभिमर्शन
आदि करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“तस्मिन्न-
न्वारब्धं दातारं वाचयति तत्रं सूक्तं पच्छस्तानेन यौते पक्षौ”
इत्युपक्रम्य “क्रमध्वं अग्निना नाकं (२) पृष्ठात् पृथिव्या अहम्
अन्तरिक्षं आरुहम् (३) स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते (४)” इति
कौशिकसूत्र (८ । ६) ॥

“क्रमध्वम् अग्निना” इत्यादि तीन ऋचार्योंका सब सवयज्ञोंके
वाचनमें विनियोग है ॥

“अजो ह्यग्ने” इस ऋचासे अग्निचयनमें उपधीयमान वकरेके
शिरका अनुमन्त्रण करे । वैतानसूत्र ५ । २ में कहा है, कि—
“अजो हीत्यजशिरः” ॥

‘अग्ने प्रेहि’ इस ऋचासे सब सवयज्ञोंमें घृतकी आहुति देय ।
इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“अग्ने प्रेहि” इस पाँचवीं
ऋचासे और ‘समाचिनस्व’ इस ग्यारहवें काण्डके प्रमथ अनुवाक
की छत्तीसवें सूक्तसे घृतकी आहुति देय” (कौशिकसूत्र ८ । ४)

“अजं अनज्मि” इस छठी ऋचासे अजौदनसवमें कुशाओं
पर रखी हुई पशुसम्बन्धी हविको घृतसे शुद्ध करे । इस विषय
में सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“उद्धृतं अजं अनज्मीत्याज्येना-
नक्ति” (कौशिकसूत्र ८ । ५) ॥

‘पञ्चौदनम्’ इन सातवीं और आठवीं ऋचासे सवयज्ञमें पाँच

स्थानमें विभक्त ओदनसहित सिर पसली आदि अवयवोंको पूर्व आदि दिशाओंमें स्थापित करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“पञ्चोदनम् इति मन्त्रोक्तं ओदनान् पृथक् पादेषु निदधाति मन्त्रे पञ्चमम्” (कौशिकसूत्र ८ । ५) ॥

“शृतम् अजम्” इस नौवीं ऋचासे शिर पर आदि अवयवों से युक्त चर्मकी आहुति देय । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“शृतं अजं इत्यनुवदशिरःपादं अजस्य चर्म” (कौशिकसूत्र ८ । ५) ॥

वाजपेयमें ‘पृष्ठात्पृथिव्याः’ इस तीसरी ऋचाको यजमान घृष पर चढ़कर जपे । इसी वातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि ववाजपेयं प्रक्रम्य ‘पृष्ठात्पृथिव्या अहं इत्यारुदः’ वैतानसूत्र (४ । ३) ॥

ब्रह्मा वरुणप्रचास नाम वाले कर्ममें अग्निप्रणयनके समय ‘अग्ने मेहि’ इस पाँचवीं ऋचाको जपता हुआ जावे । इसी वातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि—“आपादद्यां वरुणप्रचासेऽग्नौ प्रणीयमाने अग्ने मेहीति जपन्नेति” (वैतानसूत्र २ । ४) ॥

सोमयागके उत्तरवेदिप्रणयनमें भी इस ऋचाका जप करना चाहिए । इसी वातको वैतानसूत्र ३ । ५ में कहा है, कि—“अग्नौ प्रणीयमाने अग्ने मेहीति जपित्वा वहिर्वेद्युपविशति” ॥

तत्र प्रथमा ॥

अजो ह्यं अरजनिष्टशोकात् सो अपश्यञ्जनितारमग्ने ।
तेन देवा देवतामग्रं आयन् तेन रोहान् रुहुर्मेध्यासः १

अजः । हि । अग्नेः । अरजनिष्ट । शोकात् । सः । अपश्यत् ।

जनितारम् । अग्ने ।

तेन । देवाः । देवताम् । अग्रे । आयन् । तेन । रोहान् । रुरुहुः ।

मेध्यासः ॥ १ ॥

अजः द्वागः अग्नेः शोकात् तापाद् अजनिष्ट उदपद्यत । हि-
शब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं धोतयति । तथा च तैत्तिरीयके अजस्याग्नि-
सकाशाद् उत्पत्तिरास्मात्ता । “स आत्मनो वषाम् उदक्खिदत् ।
ताम् अग्नौ प्रागृह्णात् । ततोऽजस्तूपरः समभवत्” इति [तै० सं०
२. १. १. ४] । सः जातोऽजः अग्रे सर्वप्रजापतिपशुसृष्टेः प्राग्
जनितारम् जनयितारं प्रजापतिम् अग्निं वा अपश्यत् दृष्टवान् ।
जनयितृगौरवेण आत्मनो गौरवम् अज्ञासीद् इत्यर्थः । ❀ “जनिता
मन्त्रे” इति णिलोपो निपात्यते ❀ ॥ तेन प्रथमसृष्टेन अजेन देवाः
इन्द्रादयः देवताम् देवत्वं देवभावम् अग्रे सृष्ट्यादौ आयन् तत्सा-
ध्ययागद्वारा प्राप्नुवन् । ❀ देवताम् इति । “तस्य भावस्त्वतलौ”
इति तल् प्रत्ययः ❀ ॥ तथा मेध्यासः मेधार्हाः । ❀ “छन्दसि च”
इति यमप्रत्ययः । “आज्जसेरसुक्” ❀ । यज्ञार्हा अन्येपि ऋषि-
जनाः रोहान् । रोहन्ते प्राप्यन्त इति रोहाः स्वर्गादिलोकाः । ❀ रुरे-
र्यन्तात् कर्मणि घञ् ❀ । तान् तेन अजेन साधनेन यागद्वारा
रुरुहुः आरुढवन्तः । तस्मात् ईहकसाधनकः अजौदनसघोदेवत्वादि-
सर्वफलप्राप्तिसाधक इत्यर्थः ॥

वकरा अग्निके तापसे उत्पन्न हुआ है, यह बात दूसरी
श्रुतियोंमें भी प्रसिद्ध है † । वह उत्पन्न हुआ अज प्रजापतिकी
सब पशुसृष्टिसे पहिले उत्पादक प्रजापति वा अग्निको देखने लगा
अर्थात् उसने उत्पादकके गौरवसे अपना गौरव समझा ॥ उस

† तैत्तिरीयसंहिता २।१।१। ४ में कहा है, कि—“स
आत्मनो वषां उदक्खिदत् । ताम् अग्नौ प्रागृह्णात् । ततोऽजस्तूपरः
समभवत् ॥”

प्रथम रचे हुए अजके (यागके) द्वारा इन्द्र आदि सृष्टिके प्रारम्भमें देवभावको प्राप्त हुए तथा यज्ञके अधिकारी दूसरे अपि भी उस अजरूपी साधनके द्वारा यज्ञ करके स्वर्ग आदि लोकोंमें चढ़े हैं । इस कारण ऐसा अनौदनसव देवत्व आदि सकल फलोंकी प्राप्तिका साधक है ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यान् हस्तेषु विभ्रतः ।

दिवस्पृष्ठं स्वर्गित्वा मिथ्रा देवेभिराध्वम् ॥ २ ॥

क्रमध्वम् । अग्निना । नाकम् । मुख्यान् । हस्तेषु । विभ्रतः ।

दिवः । पृष्ठम् । स्वर्गः । गत्वा । मिथ्राः । देवेभिः । आध्वम् २

हे जनाः अग्निना सत्रयज्ञार्थम् उत्पादितेन तत्साध्यान् सव-
यज्ञान् अनुष्ठाय तत्फलभूतं नाकम् दुःखसंभेदरहितम् उत्तमं लोकं
क्रमध्वम् आरोहत । कथंभूताः सन्तः । अक्षान् अक्षवत् प्रकाश-
कान् अनुष्ठितान् यज्ञान् हस्तेषु विभ्रतः धारयन्तः । यागादि-
जनितसुकृतविशेषान् अवलम्ब्य तत्फलभूतं लोकं प्राप्नुतेत्यर्थः ।

❀ क्रमध्वम् इति । “अनुपसर्गाद् वा” । इति क्रमेरात्मनेपदम् ।
विभ्रत इति । दुभृन् धारणपोषणयोः । अस्मात् लटः शत्रादेशः ।

“भृत्राम् इत्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः”
इति आद्युदात्तः ❀ ॥ तदनन्तरं दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् पृष्ठ-

वंशवद् उन्नतप्रदेशं स्वः स्वर्गस्थं लोकं गत्वा प्राप्य देवेभिः देवैः
आजानशुद्धैः मिथ्राः मित्रिताः समानैस्वर्येण एकीभूताः आध्वम्

उपविशत । ❀ “पृष्ठ्याः पतिषुव०” इति दिवो विसर्जनीयस्य
सत्त्वम् । देवेभिरिति । “बहुलं छन्दसि” इति भिस ऐसभावः ।

ततो “बहुवचने भ्रूयेत्” इति एत्त्वम् । आध्वम् इति । आस उप-

वेशने । अदादित्वात् शपो लुक् । “भलां जश् भशि” इति सका-
रस्य जश्त्वम् । दकारः ॐ ॥

हे मनुष्यों ! तुम सब यज्ञोंके लिये उत्पन्न किये हुए अग्निके
द्वारा सब यज्ञोंका अनुष्ठान करके अक्षकी समान प्रकाशक अनु-
ष्ठित यज्ञोंको हाथमें रख कर दुःखरहित उत्तम स्वर्गलोकमें चढ़ो
अर्थात् याग आदिसे उत्पन्न हुए पुण्यका अवलम्ब लेकर उनके
फलरूप स्वर्गलोकमें चढ़ो । तदनन्तर अन्तरिक्षके पीठकी समान
उन्नतस्वर्गमें पहुँचने पर देवताओंकेसा ऐश्वर्य पाकर देवताओं
के साथ बैठो ॥ २ ॥

तृतीया ॥

पृष्ठात् पृथिव्या अहमन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद् दिवमा-
रुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहम् ॥ ३ ॥

पृष्ठात् । पृथिव्याः । अहम् । अन्तरिक्षम् । आ । अरुहम् ।

अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ।

दिवः । नाकस्य । पृष्ठात् । स्वर्ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पृष्ठात् भूलोकाद् अहम् अन्तरिक्षम् आरुहम् अन्त-
रिक्षलोकम् आरोहामि । ॐ रुद्रेच्छान्दसो लुङ् । “कुमृदुरुहिभ्य-
श्छन्दसि” इति च्लोः अङ् आदेशः ॐ । तस्माद् अन्तरिक्षलो-
काद् दिवम् द्युशब्दवाच्यं तृतीयं लोकम् आरुहम् आरोहामि ॥
नाकस्य नास्मिन् अकम् दुःखम् अस्तीति नाकः तादृशस्य दिवः
द्युलोकस्य पृष्ठात् उपरिदेशात् स्वः । आदित्यनामैतत् । आदित्य-
मण्डलस्थं हिरण्यपुरुषाख्यं ज्योतिः अहम् अगाम् प्राप्नोमि । ॐ

एतेश्चान्दसो लुङ् । “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॐ ॥ इत्थं सोपानक्रमेण पृथिव्यादिलोकेषु नानाविधान् भोगान् भुक्त्वा अन्ते सूर्यसायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

मैं भूलोकसे अन्तरिक्षलोकमें चढ़ता हूँ और उस अन्तरिक्ष-लोकसे स्वर्ग नामके तीसरे लोकमें चढ़ता हूँ और जिसमें दुःखका लेशमात्र नहीं है, उस स्वर्गलोकसे ऊपरके लोक आदित्यमण्डल में स्थित हिरण्यपुरुष नामक ज्योतिर्में मैं चढ़ता हूँ (तात्पर्य यह है, कि—इस प्रकार सोपानक्रमसे पृथिवी आदि लोकोंमें अनेक प्रकारके भोगोंको भोगता हुआ पुरुष अन्तमें सूर्यसायुज्यको प्राप्त होता है) ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोऽधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ४ ॥

स्वः । यन्तः । न । अप । ईक्षन्ते । आद्याम् । रोहन्ति । रोदसी इति ।

यज्ञम् । ये । विश्वतःऽधारम् । सुविद्वांसः । वितेनिरे ॥ ४ ॥

स्वः स्वर्गं यज्ञफलभूतं यन्तः गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रपदवादि-जनितम् ऐहिकसुखम् अन्यं नैच्छन्ति । किंतु द्याम् अन्तरिक्षं रोदसी द्यावापृथिव्यां चेति लोकत्रयं प्राणक्वरीत्या आ रोहन्ति । के पुन-स्ते । ये यजमानाः विश्वतोऽधारम् विश्वतः सर्वतो धारकम् यद्वा विश्वतः सर्वतो धारकाः अविच्छिन्नफलप्राप्त्युपाया यस्मिंस्तादृशम् यज्ञं सुविद्वांसः सुष्ठु जानन्तः वितेनिरे वितन्वन्ति विस्तारयन्ति । ॐ चान्दसो वर्तमाने लिट् ॐ । ते स्वर्यन्त इति संबन्धः ॥

यज्ञके फलरूपस्वर्गमें जानेवाले पुरुष पुत्र पशु आदिसे इस लोक के थोड़ेसे सुखकी इच्छा नहीं करते हैं, किंतु अन्तरिक्ष स्वर्ग और

पृथिवी इन तीनों लोकोंमें पूर्वोक्तरीतिसे जाते हैं । जो यजमान अविच्छिन्न फल प्राप्तिके उपाय यज्ञको भली प्रकार समझ कर उसको करते हैं वे ही इन तीनों लोकोंको जीतते हैं । ४ ॥

पञ्चमी ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवतानां चक्षुर्देवानामुत मानुषाणाम्
इयत्तमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्ग्यन्तु यजमानाः स्वस्ति

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देवतानाम् । चक्षुः । देवानाम् । उत ।

मानुषाणाम् ।

इयत्तमाणाः । भृगुभिः । सजोषाः । स्वः । यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति

हे प्रणीयमान अग्ने त्वं मेहि प्रगच्छ आहवनीयदेशं प्राप्नुहि । कीदृशस्त्वम् । देवतानाम् यष्ट्यानां प्रथमः मुख्यः । अत एव दर्शपूर्णमासयोस्तावद् अग्निः प्रथमम् इज्यते । चातुर्मास्येषु च पञ्चसंचरेषु आग्नेयः प्रथमो यागः । सोमयागे च दीक्षणीयायाम् आगनावैष्णवयागे अग्निः प्रथमभावी । अत एव मन्त्रवर्णाः । “अग्निरग्ने प्रथमो देवतानाम्” इति [तै० ब्रा० २. ४. ३. ३.] । तथा देवानाम् इन्द्रादीनां हविर्वहनेन अयम् अग्निः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियवत् प्रियः । उत अपि च मानुषाणाम् मनोरपत्यभूतानां मनुष्याणां चक्षुः आहवनीयादिरूपेण पुण्यलोकस्य दर्शयिता । ❀ “मनोर्जातावज्यतौ पुक् च” इति अब् प्रत्ययः पुगागमश्च ❀ । यस्माद् एवम् अग्निर्देवानां मानुषाणां च चक्षुः तस्मात् तदीयप्रकाशेन इयत्तमाणां प्रथमं यष्टुम् इच्छन्तः पश्चाद् यजमानाः यागं कुर्वाणाश्च जनाः भृगुभिः एतत्संज्ञैर्महर्षिभिः सजोषाः समानप्रीतयः सन्तः स्वः स्वर्गं कर्मफलभूतं स्वस्ति क्षेमेण यन्तु प्राप्नुवन्तु । ❀ इय-

(४०२) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित .

क्षमाणा इति । यजेः सन् । “स यतः” इति अभ्यासस्य इत्वे
आदिवर्णलोपश्चान्दसः । सजोपाः । जुषीं प्रीतिसेवनयोः । भावे
घञ् । ततो बहुव्रीहौ “समानस्य छन्दसि०” इति सभावः । परा-
दिश्छन्दसि बहुलम्” इति उचरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा समानं जोप-
माणांः मीयमाणाः । असुनि “सुषां सुलुक्०” इति जसः सुः ।
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

हे मणीयमान अग्ने ! आप आहवनीयस्थानमें आइये । आप
पूजनीय देवताओंमें मुख्य हैं (अतः दर्श और पूर्णमासमें अग्नि
की पहिले पूजा होती है, पञ्चसञ्चर चातुर्मास्य यागोंमें भी
आग्नेय प्रथम याग है । सोमयागमें भी दीक्षणीयाके आग्ना-
वैष्णवयागमें अग्नि प्रथम होता है । इसी लिये मन्त्रमें प्रसिद्ध है,
कि—“अग्निरग्रे प्रथमो देवानाम् ॥—देवताओंमें अग्रणी अग्नि
प्रथमपूजनीय है” तैत्तिरीय ब्राह्मण २ । ४ । ३३) तथा यह
अग्नि इन्द्र आदि देवताओंको हवि पहुँचाते हैं अतः उनको नेत्रकी
समान मिय हैं और मनुकी अपत्यरूप मनुष्योंके लिये भी आह-
वनीय आदिरूपसे पुण्यलोकके दिखाने वाले नेत्ररूप हैं । अग्नि
देव इस प्रकार मनुष्योंके और देवताओंके नेत्र हैं अत एव उनके
प्रकाशसे पहिले पूजन करनेकी इच्छा वाले और फिर यज्ञ करते
हुए पुरुष शृगु आदि महर्षियोंसे प्रेम करते हुए कर्मफलरूप स्वर्ग
को क्षेमपूर्वक प्राप्त होवें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

अजमनजिम् पयसा धृतेन दिव्यं सुपर्णं पयसं बृहन्तम्
तेन गेष्म सुकृतस्य लोकं स्वरोहन्तो अभिनाकमुत्त-
मम् ॥ ६ ॥

अजम् । अनज्मि । पयसा । घृतेन । दिव्यम् । सुष्पर्णम् । पय-
सम् । बृहन्तम् ।

तेन । गेष्म । सुकृतस्य । लोकम् । स्वः । आरोहन्तः ।

अभि । नाकम् । उत्तमम् ॥ ६ ॥

हविरूपम् आपन्नम् अजं पयसा पयोविकारेण पयोवद् रसवता
वा घृतेन आज्येन अनज्मि अभिधारयामि । ❀ अङ्गू व्यक्ति-
म्लक्षणगतिषु । रुधादित्वात् श्रम् । श्रान्नलोपः” ❀ । कीदृशम्
अजम् । दिव्यम् दिवि भवं धुलोकाहं वा सुष्पर्णम् शोभनपक्षयुक्तं
पयसम् । ❀ आनन्दसो वर्णविकारः ❀ । वयसं पक्षिरूपम् आपन्नं
बृहन्तम् महान्तं यजमानं स्वर्गं प्रापयितुं शक्तम् ॥ तेन ईदृक्प्रभावेन
अजेन सुकृतस्य पुण्यस्य फलभूतं लोकं गेष्म वयं गच्छेम । ततश्च
उत्तमम् उत्कृष्टं नाकम् दुःखसंस्पर्शशून्यं स्वः स्वर्गं सूर्यात्मकं वा
परमं ज्योतिः अभि आरोहन्तः अभिगच्छन्तः भवेमेत्यर्थः ॥

हविरूपको प्राप्त हुए अजको मैं दुग्धकी समान रस वाले घृत
से मिलाता हूँ । यह अज धूलोकके योग्य और पक्षिरूपको प्राप्त
होकर महानुभाव यजमानको स्वर्ग पहुँचानेमें समर्थ है । ऐसे
प्रभाव वाले अजके द्वारा हम पुण्यके फलरूप लोकमें जाते हैं ।
तदनन्तर हम उत्कृष्ट सूर्यात्मक परमज्योतिर्में प्राप्त होवें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

पञ्चोदनं पञ्चभिर्द्भुलिभिर्दिव्योद्धर पञ्चधैतमोदनम् ।

प्राच्यां दिशि शिरो अजस्य धेहि दक्षिणायां दिशि

दक्षिणं धेहि पार्श्वम् ॥ ७ ॥

पञ्चओदनम् । पञ्चऽभिः । अंगुलिऽभिः । दर्व्या । उत् । हर ।
पञ्चऽधा । एतम् । ओदनम् ।

प्राच्याम् । दिशि । शिरः । अजस्य । धेहि । दक्षिणायाम् । दिशि । दक्षि-
णम् । धेहि । पार्श्वम् ॥ ७ ॥

हे पाचक पञ्चओदनम् पञ्चधा विभक्तम् ओदनम् । ॐ “दिवसंख्ये
संज्ञायाम्” इति समासः ॐ । पञ्चभिरंगुलिभिः करणैः दर्व्या
साधनेन उद्धर । स्थाच्याः सकाशाद् उद्धृत्य वहिषि स्थापये-
त्यर्थः । एतम् उद्धृतम् ओदनं पञ्चधा विभज्य तत्र एकं भागम्
अजस्य पक्वं [शिरः] शिरोगतमांसं च प्राच्यां दिशि धेहि स्था-
पय । पुनः एकम् ओदनभागम् अजस्य [दक्षिणम् पार्श्वम्] दक्षि-
णपार्श्वस्थं मांसं च दक्षिणायाम् दक्षिणस्यां दिशि [धेहि] स्थापय ॥
हे पाचक ! पाँच प्रकारसे विभक्त होने वाले ओदनको पाँच अंगु-
लियोंके द्वारा दर्बीसे स्थालीमेंसे निकाल कर कुशाओं पर स्थापित
कर और इस निकाले हुए ओदनको पाँच भागोंमें बाँट कर एक
भागको और बकरेके पके हुए शिरोमांसको पूर्वदिशामें स्थापन
कर फिर एक ओदनके भागको और बकरेकी पसलीके दाहिने
भागके मांसको भी दक्षिण दिशामें स्थापित कर ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रतीच्यां दिशि भसदमस्य धेह्युत्तरस्यां दिश्युत्तरं
धेहि पार्श्वम् ।

ऊर्ध्वायां दिश्यं जस्यानूकं धेहि दिशि ध्रुवायां धेहि
पाजस्य मन्तरिक्षे मध्यतो मध्यमस्य ॥ ८ ॥

प्रतीच्याम् । दिशि । भसदम् । अस्य । धेहि । उत्तरस्याम् । दिशि ।

उत्तरम् । धेहि । पार्श्वम् ।

ऊर्ध्वायाम् । दिशि । अजस्य । अनूकम् । धेहि । दिशि । ध्रुवा-

याम् । धेहि । पाजस्यम् । अन्तरिक्षे । मध्यतः । मध्यम् । अस्य ८

प्रतीच्याम् पश्चिमायां दिशि अस्य अजस्य भसदम् । भसत्
कटिप्रदेशः । तत्रस्थं मांसम् ओदनभागसहितं धेहि स्थापय ॥

उत्तरस्याम् उदीच्यां दिशि ओदनभागसहितम् [उत्तरं पार्श्वम्]

उत्तरपार्श्वसंवन्धि मांसं धेहि ॥ तथा ऊर्ध्वायां दिशि अस्य

[अजस्य] अनूकम् पृष्ठवंशस्थं मांसम् ओदनभागसहितं धेहि

स्थापय ॥ ध्रुवायाम् स्थिरायां भूम्यात्मिकायाम् अधस्ताद् दिशि

पाजस्य । पाज इति बलनाम । तत्र हितम् उदरगतम् ऊर्ध्वं धेहि

स्थापय । निखनेत्यर्थः । मध्यतः मध्यभागे अन्तरिक्षे आकाशे

अस्य अजस्य [मध्यम्] शरीरमध्यवर्ति आकाशम् संयोजयेत्यर्थः ॥

पश्चिम दिशामें वकरेकी कमरके मांसको ओदनसहित स्थापित

कर और उत्तरदिशामें ओदनभागसहित उत्तरपार्श्वके मांसको रख

और ऊपरकी दिशामें पीठके मांसको ओदनसहित स्थापित कर और

ध्रुव भूमिरूप नीचेकी दिशामें उदरके मांसको स्थापित कर और

मध्यभागमें अर्थात् आकाशमें अजके मध्यभागको स्थापित कर ८

नवमी ॥

श्रुतमजं श्रुतया प्रोणुंहि त्वचा सर्वैरङ्गैः संभृतं विश्व-

रूपम् ।

स उत् तिष्ठेतो अभि नाकमुत्तमं पद्भिश्चतुर्भिः प्रति

तिष्ठ दिक्षु ॥ ६ ॥

श्रुतम् । अजम् । श्रुतया । म । ऊर्णुहि । त्वचा । सर्वैः । अङ्गैः ।

सम्भृतम् । विश्वरूपम् ।

सः । उत् । तिष्ठ । इवः । अभि । नाकम् । उत्तमम् । पत्सभिः ।

चतुःसभिः । प्रति । तिष्ठ । दिक्षु ॥ ६ ॥

हे शमितः श्रुतम् पक्वम् अजं अथवा विशसनेन विभक्तया त्वचा तदीयेन चर्मणा सपादबालशीर्षेण मोर्णुहि प्रकर्षेण च्छादय । ॐ ऊर्णुञ् द्यादने ॐ । कीदृशम् अजम् । सर्वैः अशेषैः अङ्गैः हस्तपादाद्यवयवैः संभृतम् संयुक्तं विश्वरूपम् सर्वाकारम् ॥ हे अज स तादृशः सर्वाङ्गसहितस्त्वम् उत्तमम् उत्कृष्टं नाकम् स्वर्गम् अभिलक्ष्य इतः अस्माद् भूलोकाद् उत् तिष्ठ उद्वच्छ । ॐ ऊर्ध्व कर्मत्वाद् आत्मनेपदाभावः ॥ तथा चतुर्भिः पद्भिः पादैः दिक्षु प्राच्यादिषु चतसृषु प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव । ॐ पद्भिरिति । “पद्भिरु” इत्यादिना पादशब्दस्य पद् आदेशः । “ऊर्ध्वदंपदादि” इति विभक्त्युदात्तत्वम् । चतुर्भिरिति । “भक्त्युपोत्तमम्” इति उकार उदात्तः । दिक्षिरिति । “सावेकाचः” इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

हे शमितः ! पके हुए अजको विभक्त त्वचा और पैर वाला तथा शिर सहित ढक । यह अज हाथ पैर आदि सम्पूर्ण अङ्गों से युक्त है सर्वाकार है । ऐसे हे सर्वाङ्गसम्पन्न अज ! तू श्रेष्ठ स्वर्गलोककी ओर लक्ष्य कर इस भूलोकसे ऊपरको जा तथा चारों पैरोंमें पूर्व आदि चारों दिशाओंमें प्रतिष्ठित हो ॥ ६ ॥

चतुर्थकाण्डके तृतीय अनुवाकमें चतुर्थं सूक्त समाप्त (१२६) ॥

“समुत्पतन्तु” इति सूक्तेन दृष्टिकामः मरुद्भ्यो मान्त्रवर्णिकीभ्यो वा देवताभ्य आज्यहोमः । काशदिविधुवकवेतसारख्या ओषधीः एकस्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् । तासामेव काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु सावनम् । श्वशिरसो मेपशिरसश्च अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् । मानुपकेशजरदुपानहां वंशाग्रे बन्धनम् तुपसहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रिपादे शिख्ये निधाय अप्सु प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि कुर्यात् । सूत्रितं हि । “समुत्पतन्तु [४. १५] प्र नभस्व [७. १६] इति वर्षकामो द्वादशरात्रम्” इत्यादि “त्रिपादेऽश्मानम् अवधाय अप्सु निदधाति” इत्यन्तम् [कौ० ५. ५] ॥

तथा उपतारकाद्भुतशान्तौ अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतद् उपतारकम्” इति प्रक्रम्य “समुत्पतन्तु प्र नभस्वेति वार्षीर्जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इत्यन्तम् [कौ० १३. ११] ॥

चातुर्मास्यान्वारम्भणीयेष्टौ “अभि क्रन्द” [६] इति पर्जन्यचरुयागाभिमन्त्रणम् । उक्तं वैताने । “पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्येष्टिर्वा अग्रे वैश्वानर [२. १६. ४] अभि क्रन्द स्तनय [६]” इति [वै० २. ४] ॥

धूमकेतूत्पातदर्शने पञ्चपशुयागमध्ये प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्थाने “आग्नेयस्य प्राजापत्यस्य क्षीरौदनान्” इति विहितं क्षीरौदनं “प्रजापतिः सलिलात्” [११] इत्यृचा जुहुयात् । सूत्रितं हि । [“अथ यत्रैतद् धूमकेतुः” इति प्रक्रम्य] “प्रजापतिः सलिलात् [११] इति प्राजापत्यस्य” इति [कौ० १३. ३५] ॥

“प्राजापत्यां प्रजापश्वन्नकामस्य प्रजाक्षये च” इति [न०क० १७] विहितायां महाशान्तौ “प्रजापतिः सलिलात्” इत्येषा आद-

पनीया । उक्तं नक्षत्ररूपे । “प्रजापतिः सलिलाद् इति प्राजाप-
त्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

दृष्टिको चाहने वाला ‘समुत्पतन्तु’ इस सूक्तसे मरुतोंके लिये
वा मन्त्रोंसे पहिचानमें आने वाले देवताओंके लिये घृतका होम
करे । और काश दिविधुवक और वेतस नामवाली औपधियोंको
एक पात्रमें करके सम्पातन और अभिमन्त्रण कर जलमें नीचेको
मुक्त करके ले जावे तथा इस सूक्तसे संपातित और अभिमन्त्रित
उन ही काश आदिको जलमें डुबावे, अभिमन्त्रित कुत्तेके शिरको
और मेढेके शिरको इस सूक्तसे जलमें फेंके । मनुष्यके केश और
पुराने जूतोंको बॉसके अग्राभागमें बाँधे और भूसी सहित कच्चे
पात्रको अभिमन्त्रित जलसे प्रोक्षण करके, तीन लट वाले छीके
पर रख कर जलमें डाले । इतने अभिवर्षणके काम इस सूक्तसे
करे । इस विषयमें सूत्रका प्रामाण्य भी है, कि—“समुत्पतन्तु
(४ । १५) म न भस्व (७ । १६) इति वर्षकामो द्वादशरात्रि”
इत्यादि “त्रिपादेऽश्मानं अवधाय अप्सु निदधाति” इत्यन्तं
(कौशिकसूत्र ५ । ५) ॥

तथा उपतारकाद्भुतशान्तिमें इस सूक्तसे घृतकी आहुति देय ।
इस विषयमें सूत्रका प्रामाण्य भी है, कि—“अथ यत्रैतद् उपतारकं”
इति प्रक्रम्य “समुत्पतन्तु म न भस्वेति वार्षाजुर्हुयात् । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः” इत्यन्तं (कौशिकसूत्र १३ । ११) ॥

चातुर्मास्यकी अन्वारंभणीयेष्टिमें “अभि क्रन्द” इस छठी
ऋचासे पर्जन्यचरुयागका अभिमन्त्रण करे । इसी बातको वैतान-
सूत्रमें कहा है, कि—“पूर्वेद्युर्वैश्वानर पार्जन्येष्टिर्वा अग्ने वैश्वानर
(२ । १६ । ४) अभिक्रन्द स्तनय (६)” वैतानसूत्र २ । ४ ॥

धूमकेतुरूप उत्पात दीखने पर पञ्चपशुयागके प्राजापत्यपशु-
पुरोडाशस्थानमें “आग्नेयस्य प्राजापत्यस्य चीरौदनान्” से विहित

क्षीरौदनकी “प्रजापतिः सलिलात्” इस ग्यारहवीं ऋचासे आहुति देय । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—[‘अथ यत्रैतद् धूमकेतुः’ इसका आरंभ करके कहा है, कि—] “प्रजापतिः सलिलात् (११) इति प्राजापत्यस्य” इति (कौशिकसूत्र १३ । ३५) ॥

“प्राजापत्यां प्रजापशवन्नकामस्य प्रजाक्षये च ॥—प्रजाक्षयमें तथा प्रजा पशु और अन्न चाहने वालेको भी प्राजापत्या महाशान्तिको करावे” इस नक्षत्रकल्प १७ से विहित महाशान्तिमें “प्रजापतिः सलिलात्” ऋचा पढ़नी चाहिये । इसी बातको नक्षत्रकल्पमें कहा है, कि—“प्रजापतिः सलिलाद् इति प्राजापत्यायाम्” (नक्षत्रकल्प १८) ॥

तत्र प्रथमा ॥

समुत्पतन्तु प्रदिशो नभस्वतीः समभ्राणि वात-
जूतानि यन्तु ।

महऋषभस्य नदतो नभस्वतो वाश्वा आपः
पृथिवीं तर्पयन्तु ॥ १ ॥

समुत्पतन्तु । प्रदिशः । नभस्वतीः । सम् । अभ्राणि ।
वातज्जूतानि । यन्तु ।

महाऋषभस्य । नदतः । नभस्वतः । वाश्वाः । आपः ।
पृथिवीम् । तर्पयन्तु ॥ १ ॥

प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्याद्या दिशः नभस्वतीः नभस्वता वायुना युक्ताः सत्यः समुत्पतन्तु मेघैः संहता उद्गच्छन्तु । ☸ नभस्वती-रिति । एकस्य मनुषो लोपो द्रष्टव्यः । “वा छन्दसि” इति पूर्व-

सर्वर्णदीर्घः ॐ ॥ अभ्राणि । अपो विभ्रति दृष्ट्यर्घम् उदकं धार-
यन्तीति उदरपूर्या मेघा अभ्रशब्देनोच्यन्ते । तानि च वातज्जतानि
वातेन वायुना प्रेरितानि भूत्वा सं यन्तु संगच्छन्तां संहतानि
भवन्तु ॥ महर्षभस्य महाश्वासां अपभ्रम महर्षभः । ॐ “आन्म-
हतः०” इति आचमम् ॐ । नदतः श्वनिं कुर्वतः यथा लोके महान्
अपभः सेचनसमर्थः पुंगवो हसः सन् गर्जति तादृगाकारयुक्तस्य
गर्जतो नभस्वतः वायुप्रेरितस्य मेघस्य संबन्धिन्व आपः वाथाः
शब्दायमानाः पृथिवीम् भूमिं तर्पयन्तु तृप्ताम् ओपधिप्ररोहणसमर्था
कुर्वन्तु । ॐ वाथा इति । वाशु शब्दे । स्फापितश्चीन्यादिना
[उ० २. १३] रक् प्रत्ययः ॐ ॥

पूर्व आदि श्रेष्ठ दिशार्थे वायुसे युक्त होती हुई मेघोंके साथ
उदित होंवें । दृष्टिके लिये जलको धारण करने वाले मेघ वायुसे
प्रेरित होकर एकजित होंवें, गर्जना करने वाला महाअपभ जैसे
गर्जना करता है इस प्रकार गर्जना करते हुए वायुसे प्रेरित मेघ
के जल शब्द करतेहुए भूमिको तृप्त करें, अर्थात् ओपधिके उत्पन्न
करनेमें समर्थ करें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

समीक्षयन्तु तन्निपाः सुदानं वोपां रसा ओपधीभिः
सचन्ताम् ।

वर्षस्य सर्गां महयन्तु भूमिं पृथग् जायन्तामोपधीयो
विश्वरूपाः ॥ २ ॥

सम् । ईक्षयन्तु । तन्निपाः । सुदानं वः । अपाम् । रसाः ।

ओपधीभिः । सचन्ताम् ।

वर्षस्य । सर्गाः । महयन्तु । भूमिम् । पृथक् । जायन्ताम् ।

ओषधयः । विश्वरूपाः ॥ ३ ॥

तविपाः । महन्नामैतत् । महान्तः सुदानवः शोभनदाना मरुतः समीक्षयन्तु वृष्टिं संदर्शयन्तु । यथा वृष्टिर्भवति तथा अस्मान् अनुगृह्यन्तु इत्यर्थः ॥ अपाम् वृष्ट्युदकानां रसाः ओषधीभिः ब्रीहियवादिभिः पृथिव्याम् उभैर्वीजैः सचन्ताम् समवयन्तु । ॐ पच समवाये ॥ उक्त एवार्थो विव्रियते वर्षस्येति । वर्षस्य वृष्ट्युदकस्य सर्गाः सृज्यन्त इति सर्गा धाराः । ॐ कर्मणि घञ् ॥ भूमिम् पृथ्वीं महयन्तु पूजयन्तु । ॐ मह पूजायाम् ॥ वर्षधाराभिरलं कृताद् भूप्रदेशाद् विश्वरूपाः नानाविधा ओषधयः ब्रीहियवाद्याः पृथक् अवान्तरजातिभेदेन जायन्ताम् उत्पद्यन्ताम् ॥

महान् शोभन दान करने वाले मरुत देवता वृष्टिको दिखावें, तात्पर्य यह है, कि-जिस प्रकार वृष्टि हो तिस प्रकार हमें अनुगृहीत करें । वृष्टिके जलोंके रस पृथिवीमें बोयेहुए जौ धान आदि के बीजोंसे मिलें । वर्षाकी धारायें पृथ्वीकी पूजा करें । वर्षाकी धारासे अलंकृत भूप्रदेशसे अनेक प्रकारकी धान जौ आदि औषधें दूसरे अनेक रूपोंको धारण कर उत्पन्न होवें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

समीक्षयस्व गायन्तो नभस्यपां वेगांसः पृथगुद् विजन्ताम् ।

वर्षस्य सर्गा महयन्तु भूमिं पृथग् जायन्तां वीरुधां विश्वरूपाः ॥ ३ ॥

सम् । ईक्ष्यस्व । गायतः । नभांसि । अपाम् । वेगासः । पृथक् ।

उत् । विजन्ताम् ।

वर्षस्य । सर्गाः । महयन्तु । भूमिम् । पृथक् । जायन्ताम् । वीरुषः ।

विश्वरूपाः ॥ ३ ॥

हे मरुद्गण त्वं गायतः स्तुवतः अस्मान् नभांसि अभ्राणि समी-
क्ष्यस्व दर्शय ॥ अपां वेगासः वेगाः वेगयुक्ताः प्रवाहाः पृथक्
भेदेन उद् विजन्ताम् उच्चलन्तु । ॐ ओविजी भयचलनयोः ॐ ॥
उत्तरार्धर्चः पूर्ववत् । ओषधीनां स्थाने वीरुष इति विशेषः ।
वीरुषः विरोहणशोला अस्या ओषधिवनस्पतयः ॥

हे मरुत् देवताओं ! हम आपकी स्तुति कर रहे हैं अतः आप
जलपूर्ण मेघोंका हमें दर्शन कराइये । जलोंके प्रवाहवाले वेग अलग
अलग चलें । वर्षाके प्रवाह भूमिकी पूजा करें, और वर्षाकी धारोंसे
अलंकृत पृथिवीसे ओषधियों अनेक रूप धारण कर उत्पन्न होवें ३

चतुर्थी ॥

गणास्त्वोपं गायन्तु मारुताः पर्जन्य घोषिणः पृथक् ।

सर्गां वर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवीमनु ॥ ४ ॥

गणाः । त्वा । उप । गायन्तु । मारुताः । पर्जन्य । घोषिणः । पृथक् ।

सर्गाः । वर्षस्य । वर्षतः । वर्षन्तु । पृथिवीम् । अनु ॥ ४ ॥

हे पर्जन्य दृष्ट्यभिमानिन् देव त्वा त्वां घोषिणः गर्जनघोषयुक्ता
मारुताः मरुत्संवन्धिनो गणाः उप गायन्तु उपश्लोकयन्तु ॥ वर्ष-
स्य दृष्टिजलस्य पृथक् नानात्वेन सर्गाः सृज्यमानाः वर्षन्तः सिञ्चन्तो
विन्दयः पृथिवीम् अनु वर्षन्तु अनुगतम् आर्द्रीकुर्वन्तु ॥

हे वृष्टिके अभिमानी पर्जन्यदेव ! गर्जना करने वाले मरुद्गण आपकी स्तुति करें । वर्षाके अनेकरूपके वरसते हुए जलविन्दु पृथिवीको गीली करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी

उदीरयत मरुतः समुद्रतस्त्वेषो अर्को नभ उत पातयाथ
महःपभस्य नदतो नभस्वता वाश्रा आपः पृथिवीं
तर्पयन्तु ॥ ५ ॥

उत् । ईरयत् । मरुतः । समुद्रतः । त्वेषः । अर्कः । नभः । उत । पातयाथ ।
महाऽपभस्य । नदतः । नभस्वतः । वाश्राः । आपः । पृथिवीम् ।
तर्पयन्तु ॥ ५ ॥

हे मरुतः समुद्रतः समुद्रमध्याद् उदीरयत वृष्टिजलम् ऊर्ध्वं प्रेरयत ॥ त्वेषः दीप्तिमत् अर्कः अर्चनसाधनम् उदकम् तद्युक्तं नभः अभ्रम् उत पातयाथ उद्गमयत ॥ महर्षभस्येत्यादि व्याख्यातम् ॥

हे मरुत् देवताओं ! तुम समुद्रमेंसे वृष्टिके जलको ऊपरको प्रेरित करो, दीप्तिमय पूजाके साधन जलसे युक्त मेघको ऊपरको प्रेरित करो, महावृषभकी समान गर्जना करते हुए जलके प्रवाह भूमिको तृप्त करें ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

अभि क्रन्द स्तनयार्दयोर्दधि धूमिं पर्जन्य पयसा
समं हि ।

त्वया सृष्टं बहुलमेतु वर्षमांशरिषी कृशगुस्त्वस्तम् । ६ ।

अभि । क्रन्द । स्तनय । अर्दय । उदधिम् । भूमिम् । पर्जन्य ।

पयसा । सम् । अद्भि ।

त्वया । सृष्टम् । बहुलम् । आ । एतु । वर्षम् । आसारैः ।

कृशाः । एतु । अस्तम् ॥ ६ ॥

हे पर्जन्य अभि क्रन्द अभितः शब्दं कुरु । स्तनय मेघान् प्रविश्य घोषय । उदधिम् जलाग्निम् अर्दय उदकादानेन पीडय । पयसा वृष्टेन उदकेन भूमिं समृद्धिं समक्तां ससिक्तां कुरु ॥ त्वया सृष्टम् प्रेरितं बहुलम् सान्द्रं वर्षम् वर्षणसमर्थम् अभ्रम् ऐतु आगच्छतु ॥ आसारैः । आसारो धारासंपातः तमिच्छतीति आसारैः सूर्यः कृशाः कृशाः तनूकृता गावो रमयो यस्य तथाविधः सन् अस्तम् एतु अदर्शनं प्राप्नोतु । “दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन” [ऋ० १.३८. ६] इति हि मन्त्रान्तरम् ॥

हे पर्जन्य ! आप चारों ओरसे शब्द करिये । मेघोंमें प्रवेश कर घोषणा करिये, जलको लेनेसे समुद्रको पीड़ित करिये । आप से प्रेरित वृष्टि जलपूर्ण बादलको लावे । धारासम्पातको चाहने वाले सूर्यदेव सूक्ष्म किरणोंवाले होतेहुए अदर्शनको प्राप्त होजावें सप्तमी ॥

सं वोवन्तु सुदानव उत्सां अजगरा उत ।

मरुद्भिः प्रच्युता मेघा वर्षन्तु पृथिवीमनु ॥ ७ ॥

सम् । वः । अवन्तु । सुदानवः । उत्साः । अजगराः । उत ।

मरुद्भिः । प्रच्युताः । मेघाः । वर्षन्तु । पृथिवीम् । अतु ॥ ७ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः हे जना वः सुष्मान् सम् अवन्तु

संतर्पयन्तु । अजगरा उत्त । उत्तशब्दोत्र वितर्के । अजगरात्मना वित-
र्क्यमानाः स्थूला उत्साः वारिप्रवाहाः । उत्पद्यन्ताम् इत्यर्थः । यद्वा
हे सुदानवः वः युष्माकं संबन्धिनः उक्तलक्षणा उत्साः समवन्तु
संतर्पयन्तु इति एकवाक्यता ॥ ईदृशानाम् उत्सानाम् उत्पत्तिः कथं
सेत्स्यतीत्यत्राह मरुद्भिरिति । मरुद्भिः वायुविशेषैः प्रच्युताः स्व-
स्थानात् प्रेरिता मेघाः पृथिवीम् अनु वर्पन्तु ॥

हे मनुष्यों ! शोभनदानसम्पन्न मरुद्देवता आपको तृप्त करें,
अजगरसे स्थूल जलके प्रवाह प्रकट हों वायुके द्वारा अपने स्थानसे
प्रेरित मेघ पृथिवी पर बरसें ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

आशामाशां वि द्योततां वाता वान्तु दिशोदिशः ।

मरुद्भिः प्रच्युता मेघाः सं यन्तु पृथिवीमनु ॥ ८ ॥

आशाम् आशाम् । वि द्योतताम् । वाताः । वान्तु । दिशः दिशः ।

मरुद्भिः । प्रच्युताः । मेघाः । सम् । यन्तु । पृथिवीम् । अनु ८

आशामाशाम् दिशोदिशम् आश्रित्य विद्युद् वि द्योततां स्फुरतु ॥
दिशोदिशः सर्वस्या अपि दिशो वाता वान्तु मेघस्य उद्गमयितारो
वायवः संचरन्तु । यद्वा दिशोदिश इति द्वितीया । सर्वा अपि दिशः
प्राप्य वायवो वान्तु ॥ तदनन्तरं [मरुद्भिः प्रच्युताः] वायुप्रेरिता
मेघाः पृथिवीम् भूमिम् अनुलक्ष्य सं यन्तु संगता भवन्तु । वृष्ट्यर्थं
संहन्यन्ताम् इत्यर्थः ॥

प्रत्येक दिशामें विजली चमके, प्रत्येक दिशामें मेघको लाने
वाली वायु चले, तदनन्तर वायुसे प्रेरित मेघ पृथिवीकी ओर
लक्ष्य कर एकत्रित होवें ॥ ८ ॥

नवमी ॥

आपो विद्युद्भ्रं वर्षं सं वोवन्तु सुदानव उत्सां अज-
गरा उत् ।

मरुद्भिः प्रच्युता मेघाः प्रावन्तु पृथिवीमनु ॥ ६ ॥

आपः । विद्युत् । अभ्रम् । वर्षम् । सम् । वः । अवन्तु ।
सुदानवः । उत्साः । अजगराः । उत् ।

मरुद्भिः । प्रच्युता । मेघाः । प्र । अवन्तु । पृथिवीम् । अनु ६

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वः युष्माकं संवन्धिनः अवादि-
पदार्थाः समवन्तु जगत् संतर्पयन्तु । आपो मेघस्थानि उदकानि ।
विद्युत् सौदामिनी । अभ्रम् उदकपूर्णो मेघः । वर्षम् वृष्टिजलम् ॥
अजगरसमानाकाराः उत्साः वारिप्रवाहाश्च युष्मत्संवन्धिनः संतर्प-
यन्तु । लोकम् इत्यर्थः । तदर्थं मरुद्भिः प्रच्युताः प्रेरिता मेघाः
पृथिवीम् अन्तु सावन्तु प्रावन्तु । “उपसर्गस्यायतौ” इति विधीय-
मानं लान्त्वं व्यत्ययेन अत्रापि भवति ॥

हे सुन्दर दान देने वाले मरुतदेवताओं ! मेघोंमें स्थित जल,
विजली, जलपूर्ण मेघ, वर्षाका जल, और अजगरकी समान
आकार वाले तुम्हारे जल प्रवाह जगत्को वृत्त करें । इस कार्यके
लिये मरुतोंसे प्रेरित मेघ पृथिवीको सावित करें ॥ ६ ॥

दशमी ॥

अपामग्निस्तनूभिः संविद्वानो य ओषधीनामधिपा बभूव
स नो वर्षं वन्तुनां जातवेदाः प्राणं प्रजाभ्यो अमृतं
दिवस्पीरं ॥ १० ॥

अपाम् । अग्निः । तनूभिः । सम्ज्विदानः । यः । ओषधीनाम् ।
अधिष्ठाः । बभूव ।

सः । नः । वर्षम् । वनुताम् । जातवेदाः । प्राणम् । प्रजाभ्यः ।
अमृतम् । दिवः । परि ॥ १० ॥

अपाम् मेघस्थानां तनूभिः शरीरः संज्विदानः ऐकमत्यं गतो
यो वैद्युताग्निः ओषधीनाम् उत्पत्स्यमानाम् अधिष्ठा बभूव अधि-
पतिः ईश्वरो भवति । जातवेदाः जातानां वेदिता सः अग्निः नः
अस्मभ्यं वर्षं वनुताम् प्रयच्छतु । कीदृशं वर्षम् । प्रजाभ्यः ।
❀ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ❀ । प्रजानां प्राणम् जीवनप्रदं [दिवस्परि]
दिवः संबन्धि अमृतम् अमृतत्वप्रापकम् । यद्वा दिवः द्युलोकाद्
अन्तरिक्षाद् वनुताम् इति संबन्धः ॥

मेघोंके शरीररूप जलोंसे एकमत हुए वैद्युताग्नि उत्पन्न होने
वाली औषधियोंके स्वामी होते हैं, उत्पन्न होने वालोंको जानने
वाले वह अग्नि हमें प्राणियोंमें जीवन लानेवाली और स्वर्गके
अमृतको प्राप्त कराने वाली वर्षा दें ॥ १० ॥

एकादशी ॥

प्रजापतिः सलिलादा समुद्रादापं ईरयन्नुदधिर्मर्दयाति
प्रप्यायता वृष्णो अश्वस्य रेतोर्वाङ्मतेन स्तनायितु-
नेहि ॥ ११ ॥

प्रजापतिः । सलिलात् । आ । समुद्रात् । आपः । ईरयन् । उद-
धिम् । अर्दयाति ।

प्र। प्यायताम्। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः। अर्वाद्। एतेन। स्तनयित्नुना।
आ। इहि ॥ ११ ॥

प्रजापतिः प्रजानां पालयिता वृष्टिमदः संवत्सरात्मकः सूर्यः
सलिलात् । ❀ पल गतो इत्यस्माद् इलच् प्रत्ययः ❀ । व्याप-
नशीलात् समुद्राद् आपः । ❀ व्यत्ययेन जस् ❀ । अपः उद-
कानि आ समन्तात् ईरयन् वृष्ट्यर्थं प्रेरयन् उदधिम् जलधिम् अर्द-
याति अर्दयतु रश्मिभिरादानेन पीडयतु । ❀ अर्दयतेर्लेटि आडा-
गमः ❀ । विष्णोः व्यापनशीलस्य अश्वस्य अश्ववद् वेगवतो
मेघस्य रेतः वृष्ट्युपादानभूतं वीर्यं प्र प्यायताम् प्रवर्धताम् । एतेन
प्रवृद्धवीर्येण स्तनयित्नुना मेघेन हे पर्जन्य त्वम् अर्वाद् अस्मदभि-
मुखः सन् पदि आगच्छ ॥

प्रजाओं का पालन करने वाले वृष्टिदायक सम्बत्सरात्मक सूर्य-
देव व्यापनशील समुद्ररूप जलसे जलोंको वृष्टिके लिये प्रेरित
करें अर्थात् अपनी किरणोंसे जल लेकर समुद्रको पीड़ित करें ।
व्यापनशील, अश्वकी समान वेगवान् मेघका वृष्टिसंबंधी उपा-
दानरूप वीर्य बढ़े । इस बढ़े हुए वीर्य वाले गरजते हुए मेघके
साथ हे पर्जन्य ! आप हमारे अभिमुख होकर आइये ॥ ११ ॥

द्वादशी ॥

अपो निपिब्रन्नसुरः पिता नः श्वसन्तु गर्गरा अपां
वरुणाव नीचीरपः सृज ।

वदन्तु पृथिवीहवो मण्डूका इरिणानु ॥ १२ ॥

अपः । निपिब्रन्न । असुरः । पिता । नः । श्वसन्तु । गर्गराः ।
अपाम् । वरुण । अव । नीचीः । अपः । सृज ।

वदन्तु । पृश्निज्वाहवः । मण्डूकाः । इरिणा । अनु ॥ १२ ॥

असुरः मेघानां क्षेप्ता । यदा असवः प्राणाः । तान् रातीत्य-
सुरः । वृष्टिजलेन प्राणप्रद इत्यर्थः । “आपोमयः प्राणः” इति
हि ब्राह्मणम् [छा० ६. ५. ४] । एवंभूतो नः अस्माकं पिता
उत्पादयिता सूर्यः अपः निषिञ्चन् वृष्ट्युदकानि न्यग्भावेन सिञ्चन् ।
वर्तताम् इत्यर्थः । श्रयते हि । “यदा खलु [वा] असावादित्यो
न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षति” इति [तै० सं० २. ४. १० . २] ॥
ततश्च अपाग् उदकानां गर्गराः । अनुकरणशब्दोयम् । ईदृग्ध्वनि-
युक्ताः प्रवाहाः स्वसन्तु उच्छ्वसिता भवन्तु ॥ हे वरुण त्वमपि
अवनीचीः अवनिं भूमिम् अञ्चन्ति गच्छन्तीत्यवनीच्य आपः ।
❀ अवनिशब्दोपपदाद् अञ्चतेः “ऋत्विग्०” इत्यादिना क्विन् ।
“अनिदिताम्०” इति नलोपः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति
ङीप् । “अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् ❀ ।
भूमिं प्राप्नुवतीरपः अप सृज मेघेभ्यः अपगमय ॥ अनन्तरं पृश्नि-
जाहवः श्वेतवाहवो मण्डूकाः इरिणानु । इरिणशब्दो निस्तृणभूव-
चनः । ❀ “शेषेन्दसि बहुलम्” इति शेलोपः ❀ । इरिणानि
अनुप्राप्य वृष्टिजलेन लब्धप्राणाः सन्तः वदन्तु शब्दं कुर्वन्तु ॥

असुओंको अर्थात् प्राणोंको वृष्टिका जल देकर देने वाले
असुर हमारे उत्पादक सूर्यदेव वर्षाके जलोंको निरखे भावसे वर-
सावें । उस समय जलोंके गरगर करते हुए प्रवाह चलें । हे
वरुणदेव ! आप भी भूमि पर आने वाले जलोंको मेघोंसे अलग
करिये । तदनन्तर श्वेत भुजा वाले मण्डूक तृणरहित भूमिमें वृष्टि-
के जलसे जीवन पाकर शब्द करें ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिपुः ॥१३॥

सम्बत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतञ्चारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिपुः ॥१३॥

व्रतं नियमविशेषं चरन्ति अनुतिष्ठन्तीति व्रतचारिणः । लुप्तो-
पमम् एतत् । व्रतचारिणो ब्राह्मणा इव संवत्सरं शशयानाः
संवत्सरकालपर्यन्तं वातातपाभ्यां शुष्काः शयानाः संवत्सरान्ते
दृष्टिनलेन लब्धसंज्ञा मण्डूकाः पर्जन्यजिन्विताम् पर्जन्यमीतां
वाचम् अवादिपुः अशोचन् । पर्जन्यमीतिकरं घोषं कृतवन्त
इत्यर्थः । ❀ वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूका अन्व-
मोदन्त । स मण्डूकान् अनुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव [नि० ६, ६]
इत्यादि निरुक्तम् अत्र अनुसंधेयम् ❀ ॥

नियमोंका पालन करने वाले व्रतचारी ब्राह्मणोंकी समान वर्ष
भर तक वायु और धूपसे झुलस कर सोते हुए और सम्बत्सर
के अन्तमें दृष्टिके जलसे चैतन्य पाने वाले मण्डूक मेघोंसे प्रसन्नता
भरी बाणी बोलें + ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ॥

उपप्रवद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।

मध्ये हृदस्य प्लवस्व विगृह्यं चतुरं पदः ॥ १४ ॥

+ इस विषयमें “वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूका
अन्वमोदन्त । स मण्डूकान् अनुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव ॥ अर्थात्
वर्षा चाहने वाले वसिष्ठजीने पर्जन्यकी स्तुतिकी । मण्डूकोंने उस
का अनुमोदन किया वह मण्डूकोंको अनुमोदन करते देख सन्तुष्ट
हुआ” (निरुक्त ६ । ६) का यहाँ अनुसंधान करना चाहिये ॥

उपऽप्रवद । मण्डूकि । वर्षम् । आ । वद । तादुरि ।

मध्ये । हृदस्य । सवस्व । विऽगृह्य । चतुरः । पदः ॥ १४ ॥

हे मण्डूकि त्वं हर्षम् उपेत्य प्रवद प्रकृष्टं घोषं कुरु । हे तादुरि । तदुरस्य अपत्यं स्त्री तादुरी । हे तादृशि वर्षम् वृष्टिम् आ वद आभाषय । यादृशेन त्वद्गोपेण वृष्टिर्जायते तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ वृष्टिजलेन हृदे पूर्णं सति तस्य हृदस्य मध्ये चतुरः पदः आत्मीयान् चतुःसंख्याकान् पादान् विगृह्य सवनानुगुणं प्रसार्य सवस्व प्रतर । सवनेन यथेच्छं विहरेत्यर्थः ॥

हे मण्डूकि ! तू हर्षमें भर कर वेगसे शब्द कर, हे तादुरि ! तू वर्षासे भाषण कर अर्थात् तेरे जैसे घोषसे वर्षा होती है तैसा शब्द कर । वृष्टिके जलसे सरोवरके पूर्ण होने पर उस सरोवरमें अपने चारों पैरोंको फैला कर तैर ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ॥

खण्वखा३इ खैमखा३इ मध्ये तदुरि ।

वर्ष वनुध्वं पितरो मरुतां मन इच्छत ॥ १५ ॥

खण्वखा३इ । खैमखा३इ । मध्ये । तदुरि ।

वर्षम् । वनुध्वम् । पितरः । मरुताम् । मनः । इच्छत ॥ १५ ॥

खण्वखा खैमखा तदुरी इति मण्डूकस्त्रीजातेः संज्ञाविशेषाः । हे खण्वखे [हे] खैमखे हे तदुरि इति तिस्रः संबोध्यन्ते । ❀ “एचोप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुतौ” इति विगृह्य अवर्यस्य प्लुतः ❀ । हे तत्संज्ञा हे मण्डूक्यः हृदस्य मध्ये वर्तमाना यूयं युष्मदीयेन गोपेण वर्षम् वृष्टिं वनुध्वम् प्रयच्छत । हे पितरः पालयितारो मण्डूकाः [मारुतम्] मरुत्संवन्धि वृष्ट्यभिमुखं मनः इच्छन्तं गोपेण वशीकुरुत ॥

(४२२) अथर्ववेदसंहितासभाष्य-भाषानुवादसहित

खण्डखा पैमखा और तदुरी यह मंडकोंकी स्त्रीजातिके नाम-
विशेष हैं । उन तीनोंको सम्बोधित करके कहते हैं, कि-हे खण्डखे !
हे पैमखे और हे तदुरि ! तुम सरोवरमें जाकर अपने घोपसे वृष्टि
को दो । हे पालन करने वाले मण्डूकों ! तुम मरुतदेवताओंके
वृष्टि करनेको उद्यत मनको घोपसे वशमें करो ॥ १५ ॥
षोडशी ॥

महान्तं कोशमुदचाभिपिब सविद्युतं भवतु वातु वातः ।
तन्वतां यज्ञं बहुधा विसृष्टा आनन्दिनीरोपधयो भवन्तु ॥
महान्तम् । कोशम् । उच् । अच् । अभि । सिञ्च । सऽविद्युतम् ।
भवतु । वातु । वातः ।

तन्वताम् । यज्ञम् । बहुऽधा । विऽसृष्टाः । आऽनन्दिनीः । ओपधयः ।
भवन्तु ॥ १६ ॥

महान्तम् अधिकं कोशम् । मेघनामैतत् । मेघम् हे पर्जन्य त्वम्
उदच समुद्राद् उदकपूर्णम् उदग् । ॐ अञ्जु गतो इत्यस्य एतद्
रूपम् ॐ । तेन मेघेन अभि पिब सर्वा भूमिम् अभितः सिक्तां
युव । तदर्थं तं मेघं सविद्युतम् विद्युत्सहितं कुरु । ततो वृष्टिर्भवतु ।
यद्वा सविद्युतम् । ॐ जुगभाग्रथान्दसः ॐ । सविद्युत् विद्युत्स-
हितम् अन्तरिक्षं भवतु । वातः वायुः वृष्टचक्रुलं वातु संचरतु ।
बहुधा बहुभारं विसृष्टाः वृष्ट्या प्रेरिता आपः यज्ञं तन्वताम्
विस्तारयन्तु । यज्ञादिक्रियाहेतवो भवन्तु इत्यर्थः । ओपधयः प्रीति-
यवाद्या ग्राम्याः आरण्यास्तरुगुण्याद्याः आनन्दिनीः वृष्टिजलेन
हर्षयुक्ता भवन्तु ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति अथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थकाण्डे तृतीयोऽनुवाकः ॥

हे पर्जन्य ! तुम समुद्रसे जलपूर्ण बड़े भारी मेघको लाओ और उस मेघके द्वारा सारी भूमिको चारों ओरसे सींचो । अन्तरिक्ष विजलीसे संयुक्त होवे, वायु दृष्टिके अनूकूल होकर चले । अनेक प्रकारसे प्रेरित जल यज्ञक्रियाको विस्तृत करने वाले हों । धान जौ आदि ग्रामकी औषधियें तथा वृक्ष लता आदि वनकी औषधियें दृष्टिके जल हर्षमें भर जावें ॥ १६ ॥

चतुर्थ काण्डके तृतीय अनुवाकमें पञ्चम सूक्त समाप्त (११७) ॥

तीसरा अनुवाक समाप्त

चतुर्थेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “बृहन्नेषाम्” इति आद्येन सूक्तेन अभिचारकर्मणि शत्रुं क्रोशन्तम् अनुब्रूयात् [कौ० ६. २] ॥ धूमकेतूत्पातशान्तौ वारुणपशुप्रयोगे “उतेयं भूमिः” [३] इत्येषा [कौ० १३. ३५] ॥

चौथे अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । उनमें ‘बृहन्नेषां’ इस प्रथम सूक्तसे अभिचारकर्ममें बुरा चाहने वाले शत्रुसे भाषण करे (कौशिक-सूत्र ६ । २) ॥ धूमकेतुरूप उत्पातकी शान्तिके वारुणपशुप्रयोगमें उतेयं भूमिः इस तीसरी ऋचाका विनियोग होता है (कौशिक-सूत्र १३ । ३५) ॥

तत्र प्रथमा ॥

बृहन्नेषामधिष्ठाता अन्तिकादिव पश्यति ।

यस्तायन्मन्यते चरन्तसर्वं देवा इदं विदुः ॥ १ ॥

बृहन् । एषाम् । अधिऽस्थाता । अन्तिकात्ऽइव । पश्यति ।

यः । तायत् । मन्यते । चरन् । सर्वम् । देवाः । इदम् । विदुः ।

बृहन् महान् परिच्छदो वा वरुणः एषाम् दुरात्मनां शत्रूणाम्

अधिष्ठाता नियन्ता सन् तैः कृतं सर्वम् अन्याय्यम् अन्तिकादिव
पश्यति समीपदेशादिव जानाति । न तस्य व्यवधायकं किञ्चिद्
अस्तीत्यर्थः । यो वरुणः तावत् सांतत्येन वर्तमानं स्थिरवस्तु चरत्
चरणशीलं नश्वरं च वस्तु मन्यते । स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जग-
ज्जानातीत्यर्थः । स बृहन् इति संवन्धः । ॐ तावत् इति । तावृ
संतानपालनयोः अस्मात् लटः शत्रादेशः ॐ । ईदृग्विधज्ञानसद्भावं
वरुणस्य उपपादयति सर्वम् इति । व्यवहितं विप्रकृष्टं स्थिरं नश्वरं
स्थूलं सूक्ष्मम् इति षणादग् ईदं सर्वम् अतिरोहितज्ञानत्वाद् देवाः
विदुः जानन्ति । ॐ विदुः ज्ञाने । “विदो लोको वा” इति भेदः एस्
आदेशः ॐ ॥

जो वरुणदेव सर्वदा वर्तमान स्थिर वस्तुओंको और चरण-
शील विनाशवान् वस्तुओंको जानते हैं अर्थात् स्थावरजंगमरूप
सब वस्तुओंको जानते हैं, वह महस्वमय वरुणदेव इन दुरात्मा
शत्रुओंके नियन्ता हैं अतः उनके क्रिये हुए अन्यायको समीपकी
समानसे ही देखते हैं अर्थात् उनसे कुछ छिपा हुआ नहीं रहता
रहता है । (इसका कारण यह है, कि—) दूरके भी स्थूल सूक्ष्म
सब वृत्तान्तोंको देवता अतीन्द्रिय ज्ञान वाले होनेसे जानते हैं ॥१॥

द्वितीया ॥

यस्तिष्ठति चराति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति य-
प्रतङ्क्षम् ।

द्वौ संनिपद्यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेदं वरुणस्तृतीयः २
यः । तिष्ठति । चरति । यः । च । वञ्चति । यः । निलायन् ।
चरति । यः । प्रतङ्क्षम् ।

द्वौ । सम्निषद्य । यत् । मन्त्रयेते इति । राजा । तत् । वेद ।

वरुणः । तृतीयः ॥ २ ॥

पूर्वस्याम् ऋचि एषाम् इत्युक्तम् । तत्र इदमा के पुनः प्रति-
निर्दिश्यन्त इति तान् निर्दिशति यस्तिष्ठतीति पूर्वार्थेन । यः शत्रु-
स्तिष्ठति अभिमुखम् अवतिष्ठते यश्चरति गच्छति यश्च वञ्चति कौटि-
ल्येन प्रतारयति यः शत्रुः निलायम् निलयनेन अनिर्गमनेन चरति ।
यद्वा निलीनः अदृश्यः सन् चरति । ❀ अयतेर्निस्पूर्वात् एमुल् ।
निपूर्वात् लीयतेर्वा । उभयथापि समानोर्थः । “उपसर्गस्यायतौ”
इति लात्वम् ❀ । यः शत्रुः प्रतङ्गम् प्रकर्षेण कुच्छ्रजीवनं प्राप्य
चरति वर्तते । ❀ तकि कुच्छ्रजीवने । अस्मात् प्रपूर्वात् एमुल् ❀ ।
एषां शत्रूणाम् इति पूर्वेषु संबन्धः ॥ अन्तिकादिव पश्यतीति यद्
उक्तं तदपि समर्थयते द्वौ संनिषद्येत्युत्तरार्धेन । द्वौ पुरुषौ रहसि
संनिषद्य उपविश्य यत् कार्यं मन्त्रयेते गुप्तं भाषेते । ❀ मत्रि एप्त-
भाषणे इति धातुः ❀ । तयोर्गुप्तं भाषमाणयोः तृतीयः त्रित्व-
संख्यापूरकः सन् राजा ईश्वरो वरुणः स्वसार्वाङ्ग्येन तत् सर्वं वेद ।
जानातीत्यर्थः । ततश्च अकार्यचिन्तावसर एव तान् निग्रहीतुं
वरुणः शक्नोतीत्यर्थः । ❀ “त्रेः संप्रसारणं च” इति पूरणार्थे
तीयप्रत्ययः संप्रसारणं च ❀ ॥

जो शत्रु हमारे सामने घूमता है, जो बलसे हमें डगता है, जो
शत्रु अदृश्यभावसे घूमता है और जो शत्रु कठिनतासे जीवन
विताता हुआ घूमता है उनको और जो दो पुरुष एकान्तमें बैठकर
गुप्त भाषण करते हैं उनमें तीन संख्या पूर्ण करते हुए राजा
वरुणदेव उनको सर्वज्ञ होनेसे जानते हैं अत एव अकार्यकी चिन्ता
करनेके अवसर पर ही वरुणदेव उनको दण्ड देसकते हैं ॥ २ ॥

तृतीया ॥

उत्तेयं भूमिर्वरुणस्य राज्ञ उतासौ द्योर्वृहती दूरेऽनन्ता ।
उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी उतास्मिन्नल्प उदके
निलीनः ॥ ३ ॥

उत । इयम् । भूमिः । वरुणस्य । राज्ञः । उत । असौ । द्यौः ।
वृहती । दूरेऽनन्ता ।

उतो इति । समुद्रौ । वरुणस्य । कुक्षी इति । उत । अस्मिन् । अल्पे । उदके ।
निलीनः ॥ ३ ॥

उतशब्दः अप्यर्थे । इयं सर्वाधिष्ठानत्वेन निहिता भूमिरपि राज्ञः ईश्वरस्य दुष्टनिग्रहे अधिकृतस्य वरुणस्य वशे वर्तते ॥ उत अपि च अर्मा विमरुणा वृहती महती दूरेऽनन्ता दूरे विमरुणे देशे अन्ते अन्तिके च भवतीति दूरेऽनन्ता । यत एयं व्याप्य वर्तते अतो वृहतीति भावः । एवरूपा द्यौश्च वरुणस्य राज्ञो वशे वर्तते । वृहती दूरेऽनन्तेति विशेषणद्वयं भूम्या अपि योज्यम् । अत एव दूरेऽनन्ते इति धात्रापृथिव्योर्नामसु पठितम् [निय० ३. ३०] ॥ उतो अपि च समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ वरुणस्य राज्ञः कुक्षी दक्षिणोत्तरपार्श्वभेदेन अवस्थिते द्वे उदरे । एयं भूम्यादिकं कृत्स्नं जगद् व्याप्य वर्तमानोपि अस्मिन् अल्पेपि उदके तटाकहृदादिगते निलीनः अन्तर्हितो भवति यद्द सवके अधिष्ठानरूपसे स्थापित पृथ्वी भी दुष्टोको दण्ड देनेके काम पर नियुक्त राजा वरुणके वशमें रहती है और यह दूरके तथा पासके देशमें भी मिलने वाली वृहत् द्यौ राजा वरुण के वशमें है और पूर्व तथा पश्चिमके दोनों समुद्र भी राजा वरुण के दक्षिण और उत्तरके पार्श्वरूपसे स्थित हैं । इसप्रकार भूमि आदि

सम्पूर्ण जगत्को व्याप्त कर वर्तमान वरुणदेव इस तालाव आदिके थोड़ेसे जलमें भी है ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

उत यो द्याम॑तिसर्पा॑त् परस्ता॑न्न स मु॒च्यातै॑ वरु॑णस्य
राज्ञः ।

दि॒वः स्प॒शः प्र च॑रन्तीदम॑स्य सह॒स्रा॒क्षा अति॑ पश्य॒
न्ति भूमि॑म् ॥ ४ ॥

उत । यः । द्याम् । अति॒ऽसर्पात् । परस्तात् । न । सः । मु॒च्यातै॑ ।
वरु॑णस्य । राज्ञः ।

दि॒वः । स्प॒शः । प्र । च॒रन्ति॑ । इ॒दम् । अ॒स्य । स॒हस्र॑ऽअ॒क्षाः ।
अति॑ । प॒श्यन्ति॑ । भूमि॑म् ॥ ४ ॥

उत अपि च यः शत्रुः अनर्थकारी अस्माकं पुरस्तात् द्याम्
अन्तरिक्षप्रदेशम् अतिसर्पाद् अतिक्रम्य सर्पेद् गच्छेत् । यद्वा सुकृत-
प्राप्यं द्यां स्वर्गम् अतिक्रम्य अपथे प्रवर्तेतेत्यर्थः । स शत्रुः वरुणस्य
राज्ञः पाशेभ्यो न मुच्यातै न मुच्येत । तैर्वद्ध एव वर्तताम् इत्यर्थः ।
❀ मुचेः कर्मणि लोटि आढागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः ❀ ॥
कथं द्युलोकस्थो वरुणः मनुष्यकृतम् अपराधं जानातीति तत्राह दिवः
स्पश इति । दिवं द्युलोचिर्गताः अस्य वरुणस्य स्पशः चारा इदं
पार्थिवं स्थानं प्र चरन्ति प्राप्य संचरन्ति । ते च सहस्राक्षाः सहस्र-
संख्याकैर्दर्शनोपायैर्युक्ताः सन्तः भूमिम् अति पश्यन्ति । भूलोक-
वृत्तान्तं सर्वम् अतिशयेन साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जो अनर्थकारी शत्रु पुण्योंसे प्राप्त होने वाले स्वर्गके नियमों

का उल्लाङ्घन कर कुमार्गमें चलता है, वह शत्रु राजा वरुणके पार्श्वों से न छूटे, उनसे बँधा हुआ ही रहे (द्युलोकमें स्थित वरुणदेव मनुष्योंके क्रिये हुए अपराधोंको कैसे जानसकते हैं, इस शंकाका समाधान यह है, कि—) द्युलोकसे बाहर निकलने वाले वरुणके दूत इस पार्थिवस्थानमें घूमते हैं, और वे देखनेके सहस्रों उपायों से भूमिके वृत्तान्तको सूक्ष्म रीतिसे देखते हैं ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

सर्वं तद् राजा वरुणो वि चष्टे यदन्तरा रोदसी यत्
परस्तात् ।

संख्याता अस्य निमिषो जनानामक्षानिव श्वघ्नी
नि मिनोति तानि ॥ ५ ॥

सर्वम् । तत् । राजा । वरुणः । वि । चष्टे । यत् । अन्तरा ।
रोदसी इति । यत् । परस्तात् ।

सम्ख्याताः । अस्य । निमिषः । जनानाम् । अक्षान्श्च ।
श्वघ्नी । नि । मिनोति । तानि ॥ ५ ॥

रोदसी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये यत् प्राणिजातं वर्तते तथां पुरस्तात् स्वस्य पुरोभागे तत् प्राणिजातम् अस्ति तत् सर्वं वरुणो राजा वि चष्टे विशेषेण पश्यति ॥ तस्मात् तेषां जनानाम् प्राणिनां निमिषः निमेषव्यापारस्य । उपलक्षणम् एतत् । अक्षिपरिस्पन्दो-पलक्षितस्य अस्य साध्यसाधुर्कर्मणः संख्याता परिमाणयिता वरुणः तानि पापिनां शिक्षाकर्माणि तत्तत्पापानुसारेण नि मिनोति निक्षिपति । ॐ इमिञ् प्रक्षेपणे ॐ । तत्र दृष्टान्तः । अक्षानिवेति ।

स्वधनी स्वम् आत्मानं स्वकीयं धनं च हन्तीति कितवः स्वघ्नी ।
 ❀ तथा च यास्कः । श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति [नि०
 ५. २२] इति ❀ । यथा कितवः अज्ञान् आत्मनो जयार्थं निजि-
 पति तद्वद् इत्यर्थः ॥

पापापृथिवीके मध्यमें जो प्राणी रहते हैं और जो अपने सामने
 प्राणी रहते हैं, उन सबको राजा वरुण विशेषरूपसे देखते हैं अतः
 एव उन जनोंके निषेधमात्रमें बनने वाले भी सद् असद् कर्मोंकी
 संख्या करने वाले वरुणदेव उन पापियोंको उनके पापोंके अनु-
 सार (इस प्रकार) फँकते हैं (जिस प्रकार) अपने धनका
 नाश करने वाला श्वघ्नी † अर्थात् जुआरी फाँसोंको अपनी
 विजयके लिये फँकता है ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

ये ते पाशा वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विषिता
 रुशन्तः ।

छिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्त यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु ६

ये । ते । पाशाः । वरुण । सप्तसप्त । त्रेधा । तिष्ठन्ति । विषिताः ।

- रुशन्तः ।

छिनन्तु । सर्वे । अनृतम् । वदन्तम् । यः । सत्यञ्वादी । अति ।

तम् । सृजन्तु ॥ ६ ॥

† निरुक्त ५. २२ में कहा है, कि—“श्वघ्नी कितवो भवति स्वं
 हन्ति ॥—श्वघ्नी जुआरी होता है, वह अपने ही धनका नाश
 करता है” ।

हे वरुण ये त्वदीयाः पाशाः सप्तसप्त उत्तममध्यमाधमभेदेन प्रत्येकं सप्तसंख्याकाः त्रेधा त्रिप्रकारं विसिताः तत्रतत्र पापिनां निग्रहाय जालवद् वद्धाः । एतच्च त्रैविध्यम् “उदुत्तमं वरुण” [ऋ० १. २४. १५] इति मन्त्रान्तरादप्यवसितम् । रूपन्तः तत्तत्पापानुसारेण पापिष्ठान् हिंसन्तस्तिष्ठन्ति सर्वे ते पाशाः अनृतं वदन्तम् पापकृतम् अस्मदीयं शत्रुं द्विनन्दु द्विन्दन्तु । यस्तु सत्यवादी सत्यवदनशीलः पुण्यकृत् तम् अति सृजन्तु विमुञ्चन्तु ॥

हे वरुणदेव ! आप जो उत्तम मध्यम और अधम इस प्रकार तीन भेदसे विभक्त सात सात पाश पापियोंका निग्रह करनेके लिये जहाँ तहाँ जालकी समान फैले हुए हैं, वे पापियोंका पापके अनुसार हिंसन करनेवाले सब पाश हमारे शत्रु झूठ बोलनेवाले पापी को छेदें और जो सत्यभाषी पुण्यात्मा हो उसको छोड़ दें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

शतेन पाशैरभि धेहि वरुणैनं मा ते भोच्यनृतवाद्
नृचक्षः ।

आस्तां जालम् उदरं श्रंशयित्वा कोशं इवावन्धः
परिकृत्यमानः ॥ ७ ॥

शतेन । पाशैः । अभि । धेहि । वरुण । एनम् । मा । ते । भोचि ।
अनृतवाक् । नृचक्षः ।

आस्ताम् । जालम् । उदरम् । श्रंशयित्वा । कोशः । इव । अवन्धः ।
परिकृत्यमानः ॥ ७ ॥

हे वरुण शतेन शतसंख्याकस्त्वदीयैः पाशैः एनम् अनृतवादिनं

शत्रुम् अभि धेहि वधान । ददध्वा निगृहाणेत्यर्थः । अभिपूर्वं
 दधातिर्बन्धने वर्तते यथा “अश्वाभिधानीम् आ दत्ते” [तै० सं०
 ५. १. २. १] इति । हे नृचक्षुः नृणां मनुष्याणां साध्वसाधुच-
 रित्राणां विवेकेन द्रष्टुः । ❀ चक्षुः असुनि “असनयोश्च” इति
 इति खयाच्चादेशाभावः ❀ । ईदृश हे वरुण अनृतवाक् अनृतं
 ब्रुवन् पुरुषः ते स्वतः [मा] मोचि विमुक्तो विमुक्तो मा भूत् । किं
 तु जाल्मः असमीक्ष्यकारी स्वकीयम् उदरं संसयित्वा जलोदर-
 रोगेण स्वस्तं कृत्वा अबन्धः बन्धरहितः प्रान्तेषु अकृतबन्धनः असेः
 कोश इव परिकृत्यमानः आस्ताम् स्वत्पाशबद्ध एव वर्तताम् । अत
 एव अन्यत्राज्जातम् । “अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति”
 [तै० ब्रा० १. ७. २. ६] इति । ❀ परिकृत्यमान इति । कृती
 छेदने । अस्मात् कर्मणि यक् ❀ ॥

हे वरुण ! अपने सैकड़ों पाशोंसे आप इस झूठ बोलने वाले
 शत्रुको बाँधिये और बाँधनेके पीछे दण्ड दीजिये । हे मनुष्योंके
 सद् असद् चरित्रोंको विवेकदृष्टिसे देखने वाले नृचक्षुःवरुणदेव !
 झूठ बोलने वाला पुरुष आपसे न छूटे, किन्तु बिना विचार
 कामको करने वाला वह जाल्म, अपने उदरको जलोदररोगसे
 ध्वंस कर प्रान्तोंमें न बँधी हुई तलवारकी म्यानकी समान कटता
 हुआ ही रहे अर्थात् आपके पाशमें बँधा हुआ ही रहे + ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

यः समाम्यो३ वरुणो यो व्याम्यो३ यः संदेश्यो३
 वरुणो यो विदेश्यः ।

+ इसी कारण अन्यत्र कहा है, कि—“अनृते खलु वै क्रिय-
 माणे वरुणो गृह्णाति ॥—झूठ बोलने पर वरुण दण्ड देते हैं”
 (तैत्तिरीयब्राह्मण १ । ७ । २ । ६) ॥

यो दैवो वरुणो यश्च मानुषः ॥ ८ ॥

यः । सम्ऽआम्यः । वरुणः । यः । निऽआम्यः । यः । सम्ऽदे-
श्यः । वरुणः । यः । विऽदेश्यः ।

यः । दैवः । वरुणः । यः । च । मानुषः ॥ ८ ॥

समानम् आमयति व्याधितो भवति [पुरुषोनेनेति] समाम्यः ।
ईदृशो यो वरुणः । ॐ लुप्ततद्धितोऽयं निर्देशः ॐ । वरुणः । पाश
इत्यर्थः । विगमनेन विविधं वा आमयति पुरुषोनेनेति व्याम्यो
[यः] पाशः । तथा यो वरुणः वरुणः वरुणसम्बन्धी पाशः संदेश्यः
समानदेशो भवः यश्च विदेश्यः विदेशो भवः यश्च वरुणः वरुणसं-
बन्धी पाशो दैवः देवेषु भवः यश्च वरुणपाशो मानुषः मनुष्येषु
प्रयुक्तः । तैस्त्वा सर्वैरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

समानरूपसे पुरुष जिससे रगण होता है, वह वरुणदेवका
समाम्य नामक पाश है, अनेक रूपोंसे पुरुष जिसके द्वारा रगण
होता है वह वरुणका व्याम्य नामका पाश है । और जो समान
देशों होने वाला वरुणका पाश संदेश्य नामक है, जो विदेशमें
होनेवाला वरुणका पाश विदेश्य कहलाता है और जो देवताओं
पर प्रभाव दिखाने वाला वरुणका पाश दैव कहलाता है और
मनुष्योंमें प्रयुक्त होनेसे मानुष पाश कहलाता है ॥ ८ ॥

नवमी ॥

तैस्त्वा सर्वैरभिप्यामि पाशेस्तावामुप्यायणामुप्या पुत्र
तानुं ते सर्वाननुसंदिशामि ॥ ९ ॥

तैः । त्वा । सर्वैः । अभि । स्यामि । पाशैः । अस्मा । आमुप्यायण ।

अमुप्याः । पुत्र ।

तान् । ऊँ इति । ते । सर्वान् । अनुज्जंदिशामि ॥ ६ ॥

असावित्यस्य स्थाने संनुद्ध्या शत्रुनामग्रहणम् । आमुष्यायणेति गोत्रतो निर्देशः । अमुष्याः पुत्रेति अदःशब्दस्थाने मातृनामनिर्देशः । तद् अयम् अर्थः । हे देवदत्तायाः पुत्र गार्ग्य यज्ञशर्मन् त्वा त्वां तैः पूर्वस्याम् ऋचि उक्तैः सर्वैः पाशैः अभिष्यामि अभि दधामि । बध्नामीत्यर्थः ॥ तथा हे शत्रो ते तुभ्यं तान् सर्वान् पाशान् अनुलक्षीकृत्य संदिशामि संप्रयच्छामि ॥

इति चतुर्थकाण्डे [चतुर्थेनुवाके] प्रथमं सूक्तम् ॥

हे अमुक नाम वाले ! हे अमुक गोत्र वाले हे अमुक माताके पुत्र ! मैं तुम्हको पूर्व ऋचामें कहे हुए वरुण देवके सब पाशोंसे बाँधता हूँ और हे शत्रो ! तुम्हको उन सब पाशोंकी ओर लक्ष्य रख कर उनके अधीन करता हूँ ÷ ॥ ६ ॥

चतुर्थकाण्डके चतुर्थ अनुवाकमें प्रथम सूक्त समाप्त (११७) ॥

स्त्रीशूद्रकाशलादिकृताभिचारदोषनिवृत्त्यर्थं दर्भापामार्गसह-
देव्याद्या मन्त्रोक्ता ओषधीः शान्त्युदककलशे प्रक्षिप्य तदनुमन्त्रण-
विनियुक्ते महाशान्तिगणे “ईशानां त्वा” इत्यादि सूक्तत्रयम् आव-
पनीयम् । सूत्रितं हि । “दृष्या दूपिरसि [२. ११] ये पुरस्तात्
[४. ४०] ईशानां त्वा [४. १७] समं ज्योतिः [४. १८]
उतो अस्य बन्धुकृत् [४. १६] सुपर्णस्त्वा [५. १४] यां ते
चक्रुः [५. ३१] अयं प्रतिसरः [८. ५] यां कल्पयन्ति [१०.
१] इति महाशान्तिम् आवपते” इति [कौ० ५. ३] ॥

÷ अमुक नामके स्थानमें शत्रुका नाम लेना चाहिये, अमुक गोत्रके स्थानमें शत्रुके गोत्रका उच्चारण करना चाहिये और अमुक माताके स्थानमें शत्रुकी माताका नाम लेना चाहिये । यथा-
हे देवदत्तायाः पुत्र गार्ग्य यज्ञशर्मन् ।”

एतत्सूक्तसंघस्य कृत्याप्रतिहरणगणत्वाद् अस्य गणस्य यत्र-
यत्र विनियोगस्तत्र सर्वत्र अस्य सूक्तत्रयस्यापि विनियोगो द्रष्टव्यः ।

स्त्री शूद्र कापाल आदिके क्रिये हुण अभिचारके दोषको दूर
करनेके लिये कुशा चिरचिटा और सहेदेवी इन मन्त्रमें कही हुई
औपशियोंको शान्त्युदककलशमें डाल कर इनका अनुमन्त्रण करने
में विनियोग क्रिये जाने वाले महाशान्तिगणके 'ईशानां त्वा'
आदि तीन सूक्तोंको पढ़ना चाहिये । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण
भी है, कि—“द्व्या द्विरसि (२ । ११) ये पुरस्तात् (४ । ४०)
ईशानां त्वा (४ । १७) समं ज्योतिः (४ । १८) उतो अस्य
बन्धुकृत् (४ । १६) सुपर्णस्त्वा (५ । १४) यां ते चक्रुः
(५ । ३१) अयं प्रतिसरः (८ । ५) यां कल्पयन्ति (१० । १)
इति महाशान्तिं आवपते” (कौशिकसूत्र ५ । ३) ॥

यह सूक्तोंका समूह कृत्याप्रतिहरणगण है, अत एव कृत्या-
प्रतिहरणगणका जहाँ २ विनियोग होगा, तहाँ २ सर्वत्र ही इन
तीनों सूक्तोंका विनियोग होगा ॥

तत्र प्रथमा ॥

ईशानां त्वा भेषजानामुज्जेप आ रभामहे ।

चक्रे सहस्रवीर्यं सर्वस्मा ओषधे त्वा ॥ १ ॥

ईशानाम् । त्वा । भेषजानाम् । उत्ज्जेपे । आ । रभामहे ।

चक्रे । सहस्रवीर्यम् । सर्वस्मै । ओषधे । त्वा ॥ १ ॥

हे सहदेव्याख्ये ओषधे भेषजानाम् तत्तद्गोशान्तये भेषजत्वेन
प्रयुज्यमानानाम् अन्यासाम् ओषधीनाम् ईशानाम् ईश्वरां त्वा त्वाम्
उज्जेपे शत्रुकृताभिचारदोषम् उज्जेतुं निवर्तयितुम् आ रभामहे
संस्पृशामः । ❀ ईशानाम् इति । ईश ऐश्वर्ये अस्मात् लट्:

शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वे धातुस्वरः । उज्जेप इति । “तुमर्थे सेसेन्०” इति
सेप्रत्ययः ॐ ॥ ईश्वरत्वमेवास्या उपपादयति । हे ओषधे सहदेवि
त्वा त्वां सर्वस्मै अभिचारजनितज्वरादिसर्वदोषनिवृत्तये सहस्रवीर्यं
चक्रे अपरिमितसामर्थ्ययुक्तां करोमि । यस्माद् एवं तस्मात् त्वम्
ओषधीनाम् अधिपतिरसीत्यर्थः ॥

हे सहदेवी नामक ओषधे ! रोगोंकी शान्तिके लिये ओषधि-
रूपसे प्रयोग की जाने वाली अन्य औषधियोंकी स्वामिनी तुझ
को हम शत्रुके किये हुए अभिचारदोषको दूर करनेके लिये छूते
हैं । हे सहदेवी नाम वाली ओषधे ! मैं अभिचारसे उत्पन्न हुए
सब दोषोंको हटानेके लिये तुझको अपरिमित शक्ति वाली करता
हूँ । क्योंकि—तू सब ओषधोंकी स्वामिनी है ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

सत्यजितं शपथयावनीं सहमानां पुनःसराम् ।

सर्वाः समहृद्योषधीरितो नः पारयादिति ॥ २ ॥

सत्यजितम् । शपथयावनीम् । सहमानाम् । पुनःसराम् ।

सर्वाः । सम् । अहि । ओषधीः । इतः । नः । पारयात् । इति २

सत्यजितम् सत्येन याथार्थ्येन अभिचारादिदोषं जयति निवर्त-
यतीति सत्यजित् । तां शपथयोपनीम् शपथस्य परकृतस्य आक्रो-
शस्य पृथक्कर्त्री नाशयित्री वा सहमानाम् अभिभवनशीलां पुनः-
सराम् पुनःपुनः आभीक्ष्ण्येन बहुतरव्याधिनिवृत्तये सरति प्रवर्तत
इति पुनःसरा ताम् ईदृशीम् ओषधिम् अन्याः सर्वा ओषधीः
ओषध्यः इतः अस्माद् अभिचारदोषशमनाद्धेतोः न अस्मान् पार-
यात् । ॐ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॐ । अस्मत्कर्तव्यं समापयेत् इति

अनेन अभिप्रायेण समभि । गच्छन्तीति उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया-
ध्याहारः ॥

यथार्थरीतितसे अभिचार आदि दोषोंको दूर करने वाली सत्य-
जित्, दूसरेके आक्रोशको नष्ट करने वाली शपथपावनी, अभि-
चारोंको सहने वाली सहमाना और पुनःपुनः अनेक रोगोंकी
निवृत्तिके लिये प्रवृत्त होने वाली पुनःसरा ओपधिको अन्य सब
ओपधियें इस अभिमायसे प्राप्त होती हैं, कि-अभिचारजनित
दोषको दूर कर यह हमारे कर्तव्यको समाप्त कर देय ॥ २ ॥

तृतीया ॥

या शशाप शपनेन याघं मूरमादधे ।

या रसस्य हरणाय जातमग्निंभे तोकमन्तु सा ॥ ३ ॥

या । शशाप । शपनेन । या । अघम् । मूरम् । आदधे ।

या । रसस्य । हरणाय : जातम् । आग्नेभे । तोकम् । अन्तु । सा ॥ ३ ॥

एषा प्रथमकाण्डे व्याख्याता [१. २८. ३] । अक्षरार्थस्तु या
पिशाची शपनेन आक्रोशेन शशापया च मूरम् मूर्द्धाप्रदम् अघम्
पापम् आददे । या च शरीरगतामृगादिरसस्य हरणाय जातम्
पुत्रादिम् [आग्नेभे] आलिङ्गति सा सर्वा मद्विषये अभिचरतः
शत्रोः तोकम् पुनं भक्षयतु इति ॥

जो पिशाची आक्रोशमचा कर शाप देती है और मूर्द्धित करने
वाला पाप करती है और जो शरीरके रक्त आदि रसका हरण
करनेके लिये पुत्रको आलिङ्गन करती है, ये सब राक्षसियें मेरे
लिये अभिचार करने वाले शत्रुके पुत्रको खावें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

यां ते चक्रामे पात्रे यां चकुर्नीललोहिते ।

आमे मांसे कृत्यां यां चक्रुस्तयां कृत्याकृतो जहि ४
याम् । ते । चक्रुः । आमे । पात्रे । याम् । चक्रुः । नीललोहिते ।
आमे । मांसे । कृत्याम् । याम् । चक्रुः । तयां । कृत्याकृतः । जहि ४

हे कृत्ये ते त्वां याम् आमे अपक्वे मृत्पात्रे चक्रुः कृतवन्तः
अभिचारकाः । यद्वा नीललोहिते । धूमोद्गमेन नीलः ज्वालाया च
लोहितः अग्निः नीललोहितः । तादृशे अग्नौ अग्न्यायतने यां चक्रुः
कृतवन्तः । आमे अपक्वे मांसे कुकुटादिप्राणिशरीरे यां कृत्यां
चक्रुः कृतवन्तः । आमपात्रम् अग्न्यायतनं कुकुटादिप्राणिशरीरं
समास्थलम् इत्येवमादीनि हि कृत्यानिधानस्थानानि । एवं कृत्या-
कृतः कृत्यायाः प्रयोक्तुं हे कृत्ये त्वया । ❀ विभक्तिव्यत्ययः ❀ ।
त्वं जहि नाशय । यद्वा ओपधिः संबोध्यते । हे ओपधे त्वया कृत्या-
प्रयोक्तारो हन्तव्या इत्यर्थः । ❀ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ❀ ॥

हे कृत्ये ! तुभको अपक्व मृत्पात्रमें अभिचार करने वालोंने
किया है अथवा जिस तुभको धूम निकलनेसे नील और ज्वाला
से लोहित (लाल) अग्निके स्थानमें अभिचारकोंने किया है
अथवा तुभको अपक्व मांसमें अर्थात् कुक्कुट आदिके शरीरमें
किया है, इस प्रकार कृत्याका प्रयोग करने वालोंको हे कृत्ये !
तू नष्ट कर ॥ ४ ॥

पञ्चमी

दौष्वप्यं दौर्जीवित्यं रक्तो अभ्वमिराय्यः ।

दुर्णाम्नीः सर्वा दुर्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥ ५ ॥

दौःस्वप्यम् । दौःजीवित्यम् । रक्तः । अभ्वम् । अराय्यः ।

दुःस्वप्नीः । सर्वाः । दुःस्वाचः । ताः । अस्मत् । नाशयामसि ५

दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवम् अरिष्टं दर्शनं दौष्वप्यन्यम् ।
 दौर्जीवित्यं दुष्टा जीवना जीवभावो यस्य दुर्जीवतः तस्य भावो
 दौर्जीवित्यम् । ॐ ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् प्यञ् ॐ । रक्तः
 राक्तसजातिः अभ्यम् । महन्नामैतत् । यच्च अभिचारक्रियाजनितम्
 अन्यद् महद् भयशरणम् अस्तीत्यर्थः । यद्वा अभ्यम् महद् रक्तो
 ब्रह्मराक्तसादिः इति रक्तोविशेषणत्वेन योज्यम् । अत एव “द्यावा
 रक्तं पृथिवी नो अभ्वात्” [ऋ० १. १८५. २] इति अभ्यस्य
 भयहेतुता श्रुता । अराग्यः असमृद्धिहेतुः पापलक्ष्म्यः तथा
 दुर्णाम्नीः छेदिका भेदिका इत्येव दुष्टानाम्नोपेता याः पिशाच्यः
 दुर्वाचः नाशयामि छेदयामि भक्षयामि इत्येवं दुष्टाः शब्दा याभिः
 सततं प्रयुज्यन्ते तास्तथोक्ताः । इत्थं या इमाः कृत्वा अनुक्रान्ताः ताः
 सर्वाः अस्मिन् अभिचर्यमाणपुरुषविषये नाशयामसि नाशयामः ॥

दुःस्वप्नमे होने वाले अरिष्टदर्शनरूपी दौःस्वप्नको, कठिनाता
 से जीवन बितानेकी स्थितिको, राक्तस जातिको, अभिचारक्रिया
 से उत्पन्न हुए बड़े भारी भयको, असमृद्धि करने वाली पाप-
 लक्ष्मियोंको, छेदिका भेदिका आदि बुरे नाम वाली पिशाचियों
 को और काट डालूँ खा लूँ आदि दुर्वचनोंका नित्य उच्चारण
 करने वाली पिशाचियोंको हम इस अभिचरितपुरुषसे दूर करते हैं

पृष्ठी ॥

क्षुधामारं तृष्णामारमगोतामनपत्यताम् ।

अपांमार्गं त्वया वयं सर्वं तदर्पं मृज्महे ॥ ६ ॥

क्षुधामारम् । तृष्णामारम् । अगोताम् । अनपत्यताम् ।

अपांमार्गं । त्वया । वयम् । सर्वम् । तत् । अप । मृज्महे ॥ ६ ॥

क्षुधामारम् क्षुधा क्षुत्पीडया पुरुषस्य मारणम् तृष्णामारम्

तृष्णया पिपासातिशयेन पुरुषस्य मरणम् । यद्वा क्षुत्पिपासयोः पुरुषे स्वरूपतो नाशनम् अत्र विवक्षितम् । तद्विरहे पुरुषस्य स्वत एव मरणसंभवात् । अगोताम् गोराहित्यम् अनपत्यताम् अपत्य-
राहित्यं च । तत् एतत् सर्वं हे अपामार्ग त्वया वयम् अप मृज्महे
अपमार्जयामः विनाशयामः ॥

भूखकी पीड़ासे पुरुषका मरण होना, अधिक व्यास लगनेसे पुरुषका मरण होना अथवा भूख व्यासके नष्ट होनेसे पुरुषका मरण होना, गौओंसे रहित होना और सन्तानहीनता, हे अपा-
मार्ग (चिरचिटे) इन सबको हम तुझसे नष्ट करते हैं ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

तृष्णामारं क्षुधामारमथो अक्षपराजयम् ।

अपामार्ग त्वया वयं सर्वं तदपं मृज्महे ॥ ७ ॥

तृष्णाऽमारम् । क्षुधाऽमारम् । अथो इति । अक्षपराजयम् ।

अपामार्ग । त्वया । वयम् । सर्वम् । तत् । अप । मृज्महे ॥ ७ ॥

क्षुत्तृष्णानाशयोरत्र विपर्यास एव विशेषः । अथो अपि च अक्षपराजयम् अक्षैर्धूतसाधनैः व्यूतक्रियानिमित्तः पराजयः । तत् एतत् सर्वं हे अपमार्गेत्यादि पूर्ववत् ॥

तृषासे मरना, भूखसे मरना और जुष्टे हारना, इन सबको हे अपामार्ग ! हम तुम्हारे द्वारा नष्ट करते हैं ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

अपामार्ग आपन्धीनां सर्वासामेक इद् वशी ।

तेन ते मृज्म आस्थितमथ त्वमंगदश्चर ॥ ८ ॥

अपामार्गः । ओषधीनाम् । सर्वासाम् । एकः । इत् । वशी ।

तेन । ते । मृज्यः । आऽस्थितम् । अय । त्वम् । अगदः । चरः ८

सर्वासाम् अन्यासाम् ओषधीनाम् अपामार्गः एक एव वशी वशयिता । सर्वा अस्य वशे वर्तन्ते इत्यर्थः । हे अभिचारदोष-गृहीत ते तत्र आस्थितम् कृत्यादिभिरापतितं रोगादिकं तेन अपा-मार्गेण मृज्यः मार्जयामः अपगमयामः ॥ अथ अनन्तरं त्वम् अगदः व्याधिरहितः चर चिरकालं वर्तस्व ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

अन्य सब ओषधियोंको एक अपामार्ग ही वशमें करने वाला है अर्थात् सब ओषधियें इसत्रे वशमें चलती हैं, हे अभिचारग्रस्त पुरुष ! कृत्या आदिके द्वारा तुझमें स्थापित रोग आदिको उस अपामार्गके द्वारा हम दूर करते हैं । तदनन्तर तू व्याधिरहित होकर चिरकाल तक रह ॥ ८ ॥

चतुर्थकाण्डके चतुर्थ अनुशाक्रमे द्वितीय सूक्तसमाप्त (११९) ॥

“समं ज्योतिः” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः । सूत्रं तु तत्रैव उदाहृतम् ॥

“समं ज्योतिः” इस सूक्तका पहिले सूक्तके साथ विनियोग कह दिया है । सूत्र भी तहाँ ही कह दिया है ॥

तत्र प्रथमा ॥

समं ज्योतिः सूर्येणाह्वा रात्रीं समञ्जती ।

कृणोमिं सत्यमृतयेरसाः सन्तु कृत्वरीः ॥ १ ॥

समम् । ज्योतिः । सूर्येण । अह्वा । रात्री । समञ्जती ।

कृणोमि । सत्यम् । उतये । अरसाः । सन्तु । कृत्वरीः ॥ १ ॥

सूर्येण आदित्येन तदीयं ज्योतिः प्रभामण्डलं समम् समानमेव
भवति न कदाचित् तेन विद्युज्यते । रात्री । ॐ “रात्रेशाजसौ”
इति ङीप् ॐ । रात्रिश्च अद्वा सभावती समानायामा । ॐ सप-
शब्दात् आवतुप्रत्ययः स्वार्थिकः ॐ । यथैवं प्रभाप्रभावतोर्दिवा-
रात्रयोश्च समानत्वं यथार्थम् तथा सत्यम् यथार्थं कर्म कृणोमि
करोमि । किमर्थम् । ऊतये अभिचर्यमाणस्य पुरुषस्य रक्षणार्थम् ।
तस्मात् कृत्वरीः कर्तनशीलाः कृत्याः अरसाः शुष्काः कार्या-
समर्थाः सन्तु भवन्तु ॥

प्रभामण्डल आदित्यके साथ ही रहता है कभी आदित्यसे
पृथक् नहीं होता है, रात्रि भी दिनके समान ही आयाम वाली होती
है । जैसे प्रभा प्रभावान्का और दिन तथा रात्रिका समानत्व
यथार्थ है, इसी प्रकार मैं भी जिसके ऊपर अभिचार किया गया
है उस पुरुषकी रक्षाके लिये यथार्थ कर्मको ही करता हूँ, इस
कारण काटनेके स्वभाव वाली कृत्याएँ अरस अर्थात् कार्य करने
में असमर्थ शुष्क होजावें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यो देवाः कृत्या कृत्वा हरादविदुषो गृहम् ।

वत्सो धारुरिव मातरं तं प्रत्यगुपपद्यताम् ॥ २ ॥

यः । देवाः । कृत्याम् । कृत्वा । हरात् । अविदुषः । गृहम् ।

वत्सः । धारुः ऽइव । मातरम् । तम् । प्रत्यक् । उप । पद्यताम् २

हे देवाः यः शत्रुः कृत्याम् मन्त्रौषधादिभिः शत्रोः पीडाकरीं
कृत्यां कृत्वा अविदुषः अजानानस्य तस्य गृहम् अरात् अच्येत
कृत्यानिखननार्थं गच्छेत् । ॐ अ गतौ इत्यस्मात् लेटि आडा-
गमः । छान्दसः शपो लुक् ॐ । तम् अभिचरन्तं सा कृत्या प्रत्यक्

अभिमुखं प्रतिनिवृत्य उप पयताम् उपगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । वत्स इति । [धारुः] । ॐ घेत् पाने । “दाघेत्सिशदसदो रुः” इति रु-प्रत्ययः ॐ । यथा धारुः स्तनपानं कुर्वन् वत्सः स्वमातरमेव अनुधावति एवं कृत्यापि स्वोत्पादरूपेण प्रतिनिवृत्य गच्छतु इत्यर्थः ॥

हे देवताओं ! जो शत्रु मन्त्र औपधि आदिसे शत्रुको पीड़ित करने वाली कृत्याको करके अनजान शत्रुके घरमें कृत्याको गाढ़नेके लिये आता है, उस अभिचार करने वालेको कृत्या अभिमुख होकर इस प्रकार लिपटे जिस प्रकार दुग्धपान करने वाला बड़ड़ा अपनी मातासे लिपटता है ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अमा कृत्वा पाप्मानं यस्तेनान्यं जिघांसति ।

अश्मानस्तस्यां दुग्धायां बहुलाः फट् करिक्रति । ३ ।

अमा । कृत्वा । पाप्मानम् । यः । तेन । अन्यम् । जिघांसति ।

अश्मानः । तस्याम् । दुग्धायाम् । बहुलाः । फट् । करिक्रति ३

यः शत्रुः अनुकूल इव अमा सह स्थितः सन् पाप्मानम् कृत्या-निखननलक्षणं कृत्वा तेन पाप्मना अन्यम् द्वेष्यं जिघांसति हन्तुम् इच्छति । ॐ “अजम्भनगमां सनि” इति दीर्घः ॐ । तस्याम् तेन शत्रुणा कृतायां कृत्यायां दुग्धायाम् मतीरारेण रिक्तीकृतायां स्वकार्यकरणासमर्थायां सत्याम् अश्मानः पापाणाः मन्त्रसामर्थ्योत्पादिता बहुलाः सन्तः फट् हिंसनं करिक्रति पुनःपुनः कुर्वन्तु । कृत्याकृतं शत्रुं हिंसन्तु इत्यर्थः । ॐ करोतेर्यद्भुगन्तात् पञ्चमलकारे “रुग्रिकौ च लुकि” इति अभ्यासस्य रिगागमः ॐ ॥

जो शत्रु साथमें रह अनुकूलसा बन कर कृत्याको गाढ़ना आदि पाप करके उस पापसे शत्रुको मारना चाहता है, उस शत्रु

की कीहुई कृत्याके प्रतीकारके कारण अपने कार्यको करनेमें असमर्थ होने पर, मन्त्रशक्तिसे उत्पन्न किये हुए बहुतसे पापाण उसको मारें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

सहस्रधामन् विशिखान् विग्रीवां क्षायया त्वम् ।

प्रति स्म चक्रुषे कृत्यां प्रियां प्रियावते हर ॥ ४ ॥

सहस्रधामन् । विशिखान् । विग्रीवान् । क्षायय । त्वम् ।

प्रति । स्म । चक्रुषे । कृत्याम् । प्रियाम् । प्रियवते । हर ॥ ४ ॥

हे सहस्रधामन् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [नि० ६, २८] [इति] यास्कवचनाद् धामशब्देन स्थानादिकम् उच्यते । सहस्रं धामानि स्थानादीनि यस्याः सा सहस्रधामा ओषधिः । ❀ “मनः” इति ङीपः प्रतिषेधः ❀ । हे सहस्रधामन् सहदेव्याख्ये ओषधे त्वम् अस्मदीयान् शत्रून् विशिखान् विच्छिन्नकेशान् विग्रीवान् विच्छिन्नग्रीवान् छिन्नशिरसः कृत्वा क्षायय क्षयं प्रापय । ❀ क्षै जै पै क्षये इति धातुः ❀ ॥ प्रियाम् शत्रूणां हितकारित्वेन अनुकूलां कृत्याम् पिशाचीं चक्रुषे कृतवते उत्पादितवते प्रियावते प्रियया कृत्यया तद्वते प्रति हर स्म तां कृत्यां प्रतिनिवृत्य प्रापय । ❀ चक्रुषे । करोतेर्लिटः क्वमुः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां “वसोः संप्रसारणम्” ❀ ॥

हे सहस्रों स्थानोंमें होने वाली सहदेवी ओषधे ! तू ! हमारे शत्रुओंको कटे हुए केश वाले, छिन्न ग्रीवावाले करके नष्ट कर, शत्रुओंकी हितकारिणी होनेसे प्रिय अनुकूल कृत्या पिशाचीको करनेवाले प्रिया कृत्यासे युक्त शत्रु पर तू कृत्याको लौटाला ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

अनयाहमोपध्या सर्वाः कृत्या अदूदुपम् ।

या क्षेत्रे चक्रुर्या गोषु यां वा ते पुरुषेषु ॥ ५ ॥

अनया । अहम् । ओपध्या । सर्वाः । कृत्याः । अदूदुपम् ।

याम् । क्षेत्रे । चक्रुः । याम् । गोषुः । याम् । वा । ते । पुरुषेषु ५

अनया सह देव्याख्यया ओपध्या अहं सर्वाः कृत्याः वक्ष्यमाण-
प्रदेशेषु खाताः अदूदुपम् दूषितवान् अस्मि । कार्यासमर्थाः करो-
मीत्यर्थः । ❀ दुषेर्णन्तात् लुङि चङि रूपम् ❀ । ताः कृत्या
दर्शयति । यां कृत्यां क्षेत्रे बीजावापाहे भूमदेशे चक्रुः कृतवन्तः
निखातवन्तः यां कृत्यां गोषु मध्ये निखातवन्तः वाते वातसंचार-
प्रदेशे या कृत्यां कृतवन्तः । कृत्यासंस्पृष्टवाय्वभिघातेनापि उ भि-
चारदोषो जायत इत्येवम् उक्तम् । तथा पुरुषेषु मनुष्येषु तत्संचार-
देशे या कृत्यां निखातवन्तः ताः सर्वाः कृत्या अदूदुपम् इत्यन्वयः ॥

जिस कृत्याओ बीज बोनेके योग्य स्थानमें गाढ़ा गया है
और जिस कृत्याओ गाँयोंके बीचमें गाढ़ा गया है और जिस
कृत्याओ शत्रुओंने वायुमवाहके स्थानमें किया है (इससे यह
घात सिद्ध होती है, कि—कृत्यासे छुए वायुके अभिघातसे भी
अभिचारदोष उत्पन्न होता है) और शत्रुओंने पुरुषोंके चलनेके
स्थानमें जिस कृत्याओ गाढ़ दिया है उन सब कृत्याओंको मैं इस
सहदेवी नामकी औपधिसे दूषित करता हूँ ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

यश्चकार न शशाक कर्तुं शश्रे पादमङ्गुरिम् ।

चकार भद्रास्यभ्यमात्मने तपनं तु सः ॥ ६ ॥

यः । चकार । न । शशाकं । कर्तुम् । शत्रे । पादम् । अङ्गुलिम् ।

चकार । भद्रम् । अस्मभ्यम् । आत्मने । तपनम् । तु । सः ॥ ६ ॥

यः शत्रुः चकार कृत्यां प्रयुङ्क्ते तथा कृत्यया एकं पादम् एकाम् अङ्गुलिं वा शत्रे हिनस्ति । ❀ शृ हिंसायाम् इत्यस्मात् छान्दसो लिट् ❀ । स शत्रुः कर्तुं तथा हिंसितं न शशाकं न शक्नोतु । ❀ छान्दसो लिट् ❀ । कृत्याप्रयोगेण मारणम् अवयवहानिं वा कर्तुम् असमर्थो भवतु इत्यर्थः । तत्कृतम् अभिचारकर्म अस्मभ्यं भद्रम् मङ्गलं चकार । प्रतीकारमन्त्रौपधिप्रभावेन श्रेयः करोतु इत्यर्थः । अपि तु आत्मने स्वस्मै कृत्याप्रयोक्त्रे सः तत्कृतो-भिचारः तपनम् दहनं करोतु ॥

जो शत्रु कृत्याको करके उस कृत्यासे एक पैरको वा एक अंगुलिको मारना चाहता है वह शत्रु तैसा करनेको समर्थ न हो तात्पर्य यह है, कि-कृत्याके प्रयोगसे वह मारण वा अवयवहानि करनेमें असमर्थ रहे । उसका किया हुआ अभिचारकर्म प्रतीकार के लिये उपयोगमें लाई हुई औपधि और मन्त्रोंके प्रभावसे हमारा कल्याण करे और प्रयोग करने वालेको ही उसका किया हुआ अभिचारकर्म पीड़ित करे ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अपामार्गोप माण्डुं क्षेत्रियं शपथंश्च यः ।

अपाहं यातुधानीरप सर्वा अराध्यः ॥ ७ ॥

अपामार्गः । अप । माण्डुं । क्षेत्रियम् । शपथः । च । यः ।

अप । अहं । यातुधानीः । अप । सर्वाः । अराध्यः ॥ ७ ॥

अपामार्गरूपा औपधिः क्षेत्रियम् क्षेत्रं मातापितृशरीरम् तत्स-काशाद् आगतं सांक्रामिकं क्षयकुष्ठापस्मारादिकं रोगम् अप माण्डुं

अस्मत्तोपगमयतु । ॐ मृज्जुप् शुद्धौ । अपमृज्यते रोगादिनिराकर-
णेन पुरुषः शोध्यते अनेनेति अपामार्गः । करणे घञ् । “चजोः
कुः घिण्यतोः” इति कुत्वम् । “उपसर्गस्य घञ्यमनुप्ये बहुलम्”
इति दीर्घः । अप माष्टु । अदादित्वात् शपो लुक् । “मृजेष्टेष्टिः”
इति वृद्धिः । क्षेत्रियम् इति । “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इति
निपात्यते ॐ । यश्च शत्रुकृतः शपथः शापः तमपि अप माष्टु ।

तथा यातुधानीः पिशाचीः अप माष्टु । अह इति विनिग्रहे ।
तथा अराध्यः अराधीः अलक्ष्मीः सर्वा अपामार्गः अप माष्टु ।
ॐ अराधीशब्दात् शसि द्धान्दसः पूर्वसर्वर्णदीर्घाभावः ॐ ॥

अपामार्ग नाम वाली औषधी माता पिताके शरीरसे आये हुए
संक्रामक त्तय कुछ अपस्मार आदि रोगको हमसे दूर करे । शत्रुके
किये हुए आक्रोशको भी हमसे दूर करे । पिशाचियोंको दूर करे
और सम्पूर्ण अलक्ष्मियोंको बन्धनमें डाल कर दूर करे ॥ ७ ॥
अष्टमी ॥

अपमृज्यं यातुधानानप सर्वा अराध्यः ।

अपामार्गः त्वया वयं सर्वं तदपं मृज्महे ॥ ८ ॥

अपमृज्यं । यातुधानान् । अप । सर्वाः । अराध्यः ।

अपामार्ग । त्वया । वयम् सर्वम् । तत् । अप । मृज्महे ॥ ८ ॥

हे अपामार्ग त्वं यातुधानान् यत्तत्तःममृतीन् अपमृज्य अप-
मृष्टि । ॐ व्यत्ययेन श्यन् ॐ । तथा सर्वा अराध्यः अलक्ष्मी-
करीः पापदेवताः अप गमय । यद्वा । ॐ अपमृज्येति न्यबन्तः ॐ ।
हे अपामार्ग त्वया प्रथमं यातुधानादीन् अपमृज्य तैः कृते सर्वं तद्
दुःखजातं त्वयैव साधनेन वयम् अप मृज्महे निराकुर्मः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

हे अपामार्ग (चिरचिटे) ! तू यत्तत्तत्त आदि यातुधानोंको

दूरकर तथा सम्पूर्ण अलक्ष्मी करने वाली पापदेवताओंको हमसे दूर रख ॥ ८ ॥

चतुर्थकाण्डके चतुर्थ अनुवाकमें तृतीय सूक्त समाप्त (१२०) ॥

“उतो असि” इति सूक्तस्य पूर्ववद् विनियोगः ॥

‘उतो असि’ इस सूक्तका पहिले सूक्तकी समान विनियोग है ॥

तत्र प्रथमा ॥

उतो अस्यबन्धुकुतो असि नु जामिकृत् ।

उतो कृत्याकृतः प्रजां नडमिवा च्छिन्धि वार्षिकम् १

उतो इति । असि । अबन्धुकृत् । उतो इति । असि । नु ।
जामिकृत् ।

उतो इति । कृत्याकृतः । प्रजाम् । नडम् इव । आ । छिन्धि ।
वार्षिकम् ॥ १ ॥

सहदेव्यपामार्गयोरन्यतरः संबोध्यः । उतो अपि च हे सहदेवि
अपामार्ग वा अबन्धुकृत् अबन्धूनां शत्रूणां कर्तृकरछेदकोसि ।
❀ कृती छेदने इत्यस्मात् क्विप् ❀ ॥ उतो अपि च नु किमं
जामिकृत् जामयः सहजाः शत्रवः तेषामपि कर्तयिता [असि]
भवसि । इत्थं सहजासहजभेदेन शत्रुद्वैविध्यम् अन्यत्रापि श्रुतम् ।
“जामिम् अजामिं प्र मृणीहि शत्रून्” [ऋ० ४. ४. ५] इति ॥
उतो अपि च कृत्याकृतः कृत्यायाः प्रयोक्तुः प्रजाम् पुत्रपौत्रादिकां
वार्षिकम् वर्षासु भवं नडम् एतत्संज्ञं सुच्छेदं तृणविशेषमिव आ
छिन्धि आसमन्तात् छिन्नां विद्युक्तां कुरु । ❀ छिदिर् द्वैधीकरणे ।
“हुम्भ्यो हेर्धिः” इति हेर्धिरादेशः । “असोरल्लोपः” इति
अकारलोपः । वार्षिकम् इति । “वर्षाभ्यष्टक्” “छन्दसि ठक्”
इति ठक् प्रत्ययः ❀ ॥

हे सहदेवी वा अपामार्ग ! तू शत्रुओंको काटने वाली है, तू स्वाभाविक शत्रुओंको भी काटने वाली है ‡ । तू कृत्याका प्रयोग करने वाले शत्रुकी पुत्र पौत्र आदि प्रजाकी वर्षाऋतुमें होनेवाली नड नामक घासकी समान काट डाल ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नार्पदेन ।

सेनेवैपि त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्राप्नो-
ष्योपधे ॥ २ ॥

ब्राह्मणेन । परिऽउक्ता । अस्ति । कण्वेन । नार्पदेन ।

सेनाऽइव । एपि । त्विपिऽमती । न । तत्र । भयम् । अस्ति ।
यत्र । प्रऽप्राप्नोषि । ओपधे ॥ २ ॥

नार्पदेन नृपदस्य पुत्रेण कण्वेन एतत्संज्ञेन ब्राह्मणेन मन्त्रदृशा हे ओपधे सहदेवि पर्युक्तासि परितो विनिषुक्तासि । अतः त्विषी-
मते ढीप्तिमते यजमानाय परिरक्षणार्थं सेनेव एपि गच्छामि । तादृशी
त्वं यत्र यस्मिन् देशे प्राप्नोषि तत्र भयम् अभिचारादिजनितभीति-
र्नास्ति । अतो भयनिवारकत्वात् सेनया उपमीयस इत्यर्थः ॥

‡ इस प्रकार स्वाभाविक और अस्वाभाविक भेदसे दो प्रकार के शत्रुओंका वर्णन अन्यत्र भी मिलता है । यथा—ऋग्वेदसंहिता ४ । ४ । ५ में कहा है, कि—“जामिं अजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥—स्वाभाविक और अस्वाभाविक दोनों प्रकारके शत्रुओंका नाश करिये” ॥

नृपदके पुत्र कण्व नामक मन्त्रद्रष्टा ब्राह्मणने हे सहदेवि ! तेरा विनियोग किया है । अतः तू कान्तिमान् यजमानकी रक्षाके लिये सेनाकी समान जाती है, ऐसी तू जहाँ आनी है तहाँ अभिचारसे होने वाली भीति नहीं होती है । (अत एव भयनिवारक होनेसे तुझे सेनाकी उपमा दी जाती है) ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अग्रमेव्योपधीनां ज्योतिषेवाभिदीपयन् ।

उत त्रातासि पाकस्याथो हन्तासि रक्षसः ॥ ३ ॥

अग्रम् । एपि । ओपधीनाम् । ज्योतिषाऽइव । अभिऽदीपयन् ।

उत । त्राता । असि । पाकस्य । अथो इति । हन्ता । असि । रक्षसः । ३

हे सहदेवि ओपधीनाम् सर्वासां वीरुधाम् अग्रम् मथमम् एपि । सर्वोपधिप्रतिनिधित्वेन मुख्यं भवसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ज्योतिषेवेति । ज्योतिषा प्रकाशेन अभितः सर्वतो दीपयन् प्रकाशयन्नादित्यः यथा सर्वज्योतिषाम् अग्रगण्यो भवति तथेत्यर्थः ॥ यद्वा ज्योतिषा आत्मीयेन तेजसैव स्वसामर्थ्येन अभिदीपयन् कृत्वा दोषान् संदहन् हे अपामार्ग त्वं पाकस्य पक्तव्यप्रज्ञस्य दुर्बलस्य त्रातासि रक्षिता भवसि । तद्वाधकस्य च रक्षसः रक्षसस्य हन्तासि नाशयिता भवसि ॥

प्रकाशके द्वारा सब ओर दमकाते हुए सूर्य जिस प्रकार सब ज्योतियोंमें उत्तम है, हे सहदेवि ! इसी प्रकार तू भी सब औपधियोंमें उत्तम है । अथवा हे अपामार्ग ! तू अपनी शक्तिसे कृत्याके दोषोंको दूर करता हुआ दुर्बलकी रक्षा करने वाला होता है और उसके बाधक रक्षसका नाश कर डालता है ॥ ३॥

चतुर्थी ॥

यद्दो देवा अमुंस्त्वयाग्रे निस्कुर्वत ।

तत्स्त्वमधोपधेपामार्गो अजायथाः ॥ ४ ॥

यत् । अदः । देवाः । अमुरान् । त्वया । अग्रे । निःऽयस्कुर्वत ।

ततः । त्वम् । अधि । ओपधे । अपामार्गः । अजायथाः ॥ ४ ॥

हे ओपधे यत् यस्माद् अदः अमुष्मिन् विप्रकृष्टे अग्रे पुरा त्वया साधनेन देवाः इन्द्रादयः अमुरान् [निरकुर्वत] निराकृत-
वन्तः ततः तस्मात् कारणात् हे ओपधे त्वम् अन्यासाम् ओपधी-
नाम् अग्नि उपरि वर्तमानः श्रेष्ठः सन् अपामार्गो अजायथाः अपा-
मार्गात्मना उत्पन्ना भवसि । अपमार्जनाद् अपामार्ग इति संज्ञां
लब्धयतीत्यर्थः ॥

हे ओपधे ! क्योंकि-पहिले तेरे साधनसे इन्द्र आदि देवताओं
ने अमुरोंको तिरस्कृत किया था, इस कारण हे ओपधे ! तू अन्य
ओपधियोंके ऊपर वर्तमान रह कर अपामार्गरूपसे उत्पन्न होती
है, अपामार्जनसे तेरा नाम अपामार्ग है ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

विभिन्दती शतशाखा विभिन्दन् नाम ते पिता ।

प्रत्यग् वि भिन्धि त्वं तं यो अस्माँ अभिदासति ५

विभिन्दती । शतशाखा । विभिन्दन् । नाम । ते । पिता ।

प्रत्यक् । वि । भिन्धि । त्वम् । तम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ५

हे अपामार्गालये ओपधे शतशाखा अपरिमितशाखा सती
विभिन्दनी विभेदनशीला एतत्संज्ञा भवसि । विभेदनशक्तिश्च

कारणगुणायत्तत्वाद् दुःसहेत्याह विभिन्दन्निति । हे अपामार्ग ते तव पिता उत्पादकः विभिन्दन् [नाम] विभेदकः एतत्संज्ञो भवति । अतः त्वं तम् अरमदीयं शत्रुं प्रत्यग् भिन्धि प्रतीपगमनेन विदारय यः शत्रुः अरमान् अभिदासति उपक्षपयति । ❀ दसु उपक्षये । अस्मात् एयन्तात् लटि शपः “बृन्दस्युभयथा” इति आर्थधातुकत्वात् “जेरनिटि” इति णिलोपः ❀ ॥

हे अपामार्ग नाम वाली ओषधे ! तू अपरिमित शाखाओंको धारण कर विभिन्दती नाम पाती है, हे अपामार्ग ! तेरा उत्पादक विभिदन् (विभेदक) नामक है अतः तू जो हमको क्षीण करना चाहते हैं उन हमारे शत्रुओंके सामने जाकर उनको विदीर्ण कर पछी ॥

असद् भूम्याः समभवत् तद्यामेति महद् व्यचः ।

तद् वै ततो विधूपायत् प्रत्यक् कर्तारमृच्छतु ॥ ६ ॥

असत् । भूम्याः । सम् । अभवत् । तत् । याम् । एति । महत् । व्यचः ।

तत् । वै । ततः । विधूपायत् । प्रत्यक् । कर्तारम् । अृच्छतु ६

हे ओषधे त्वत् सकाशाद् महत् अधिकं व्यचः व्याप्तं तेजो निष्क्रम्य यां भूमिम् एति प्राप्नोति तस्यां भूम्यां निखातम् [असत् सम् अभवत्] । वाधितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तद् [वै] असत्कल्पं कृत्यारूपं ततः तस्माद् देशात् निर्गत्य विधूपायत् विशेषेण धूपितं प्रज्वलितं सत् कर्तारम् कृत्याकृतमेव प्रत्यग् अृच्छतु प्रतिनिवृत्य पीडयतु । यद्वा असत् अशोभनं कृत्यारूपं समभवत् परपीडार्थं समजायत । तत्र कृत्यायुक्तां यां भूमिं त्वदीयं महद् व्यचः प्राप्नोतीत्यादि पूर्ववत् । ❀ विधूपायत् । धूप संतापे । “शुषूधूपविच्छि०” इति आयप्रत्ययः ❀ ॥

(४५२) अथर्ववेदसहिता समाख्य-भाषानुवादसहित

हे ओपधे ! तेरे पाससे जो व्याप्त तेज निकलकर जिस भूमि को प्राप्त होता है, उस भूमिमें गाढ़ी हुई कृत्या असत् होकर बाधित नहीं कर सकती, यह असत् कृत्या इस स्थानसे निकल प्रवृत्त होता हुआ लौट कर कृत्याका प्रयोग करने वालेको ही नष्ट करेदे सप्तमी ॥

प्रत्यद् हि संवभूविथ प्रतीचीनफलस्त्वम् ।

सर्वान् मच्छपथाँ अधि वरीयो यावया वधम् ॥७॥

प्रत्यद् । हि । सम्भूविथ । प्रतीचीनफलः । त्वम् ।

सर्वान् । मत् । शपथान् । अधि । वरीयः । यावय । वधम् ॥७॥

हे प्रतीचीनफल ! प्रतीचीनानि आत्माभिमुखानि फलानि यस्य सः अपामार्गः प्रतीचीनफलः । हे तादृश त्वं प्रत्यद् हि प्रत्यञ्चनः प्रतिनिवृत्तमुग्र एव खलु संवभूविथ उदपययाः । हि शब्दो हेतौ । हि यस्माद् एतस्मात् सर्वान् शत्रुकृतान् शपथान् आक्रोशान् मत्सकाशाद् यत्र पृथक् कुरु । अधिः पञ्चम्यर्थानुमादी । पृथक्कृत्य च शप्तामेव प्रतीचीनं प्रापयेत्यर्थः । तथा वरीयः उरुतरं विस्तीर्णतरं वधम् तदीयं हननसाधनम् आयुः कृत्यारूपं वा अस्मत्तः पृथक् कुरु ॥

हे अभिमुख फल वाले अपामार्ग ! तू प्रतिनिवृत्त मुख वाला ही उत्पन्न हुआ है, इस कारण शत्रुके किये हुए सब आक्रोशों को मुझसे पृथक् कर और अलग करके मेरे शत्रुके ऊपर ही भेज और शत्रुके विस्तृत हननसाधन कृत्या वा आयुधोंको हमसे अलग कर ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

शतेन मा परिं पाहि सहस्रेणाभि रक्ष मा ।

इन्द्रंस्ते वीरुषां पत उग्र ओज्मानमा दधत् ॥ ८ ॥

शतेन । मा । परि । पाहि । सहस्रेण । अभि । रक्ष । मा ।

इन्द्रः । ते । वीरुधाम् । पते । उग्रः । ओज्मानम् । आ । दधत् ॥ ८ ॥

हे ओपधे सहदेवि अपामार्गं वा शतेन शतसंख्याकेन रक्षणोपायेन मा मां परि पाहि ॥ तथा सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन माम् अभि रक्ष कृत्याकृताद् दोषात् सर्वतः पालय ॥ हे वीरुधां पते क्षतारूपाणाम् ओपधीनाम् अधिपते ते तत्र उग्रः उद्गूर्णयतः इन्द्रो देवः ओज्मानम् ओजस्वित्वम् आ दधत् आस्थापयतु । ददातु इत्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

हे ओपधे ! रक्षणके सैकड़ों उपायोंसे तू मेरी रक्षा कर और सहस्रों उपायोंसे कृत्याके दोषसे बचा दे क्षतापति ओपधे ! प्रचण्ड बली इन्द्र मुझमें ओजस्वित्वको स्थापित करे ॥ ८ ॥

चतुर्थ काण्डके चतुर्थ अनुष्ठाकमें चतुर्थ सूक्त समाप्त (१२१) ॥

“आ पश्यति” इति सूक्तेन ब्रह्मग्रहादिजनितभयनिवृत्तये त्रिसंध्यामणिं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि । “आ पश्यतीति सदंपुष्पामणिं बध्नाति” इति [कौ० ४. ४] ॥

तथा चातनगणेषु एतत् सूक्तम् । [तद् उक्तं] कौशिकेन । “शं नो देवी पृश्निपर्णी [२. २५] आ पश्यति [४. २०] तान्त्सत्यौजाः [४. ३६]” इति [कौ० १. =] । अतोस्य सूक्तस्य “चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्” [कौ० ४. १] इत्याद्युक्तकर्मसु विनियोगः ॥

“आ पश्यति” इस सूक्तसे ब्रह्मग्रह आदिसे उत्पन्न हुए भयको हटानेके लिये त्रिसंध्या (दुपहरिचाकी) मणिका सम्पादन और अभिमन्त्रण करके बाँधे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, “आ पश्यतीति सदंपुष्पामणिं बध्नाति” (कौशिकसूत्र ४ । ४) ॥

तथा चातनगणमें भी इस सूक्तका पाठ है । इसी बातको कौशिकसूत्र १। ८में कहा है, कि “शान्तो देवी पृथिवी (२।२५) आ पश्यति (४।२०) तान्सत्यजाः (४।३६) ॥” अतः इस सूक्तका “चातनानां अपनोदनेन व्याख्यातम्” (कौशिकसूत्र ४।१) आदि रूपोंमें प्रिनियोम होता है ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ पश्यति प्राति पश्यति परा पश्यति पश्यति ।

दिवमन्तरिक्षमाद् भूमिं सर्वं तद् देवि पश्यति ॥१॥

आ । पश्यति । प्रति । पश्यति । परा । पश्यति । पश्यति ।

दिवम् । अन्तरिक्षम् । आत् । भूमिम् । सर्वम् । तद् । देवि । पश्यति १

हे देवि देवतारूपे सद्रूपपारूपे ओपधे त्वद्विकारमणिधारकोप जनस्तत्प्रसादात् आ पश्यति आगामिभयकारणं परिहर्तुं जानाति । तथा प्रति पश्यति प्रतिमुखं स्थितं वर्तमानमपि भयकारणं निरसितुं जानाति ॥ तथा परा पश्यति परागतं दूरस्थमपि भयकारणम् अवलोकयति ॥ किं वदुना । अविशेषेण सर्वमपि भयकारणम् अस्मां पश्यति साक्षात्करोति ॥ ये खलु ब्रह्मग्रहादयो भयहेतवः ते सर्वे पृथिव्यादिलोकत्रयं व्याप्य वर्तन्ते अतस्तदपरिज्ञाने तदा श्रया ब्रह्मग्रहादयो दुष्परिज्ञाना इत्यभिप्रेत्याह दिवम् अन्तरिक्षम् इति । दिवम् स्वर्गम् अन्तरिक्षम् अन्तरा ज्ञानं मध्यमं लोकम् आत् अनन्तरं भूमिम् पृथिवीम् एतल्लोकत्रयोपलक्षितं तद् तत्तत् सर्वम् प्राणिजातं जिसंभ्यामणि गारणमाहात्म्येन पश्यति साक्षात्करोति ! एवं सर्वज्ञतया जागरूकं तं ब्रह्मग्रहादिर्न स्पृशतीत्यर्थः ॥

हे देवस्वरूप सद्रूपप्या नाम वाली ओपधे ! तेरी मणिको धारण करनेवाला यह पुरुष तेरे प्रसादसे आने वाले भयको देखता

है अर्थात् उसके हटानेके उपायको जान जाता है और वर्तमान भयके कारणके हटानेके उपायको भी जान जाता है । दूरस्थित भयके कारणको भी देखता है अर्थात् उसके हटानेके उपायको जान जाता है, अधिक क्या, भयके सब कारणोंका यह साक्षात् करता है (अथ शंका होती है, कि-ब्रह्मग्रह आदि भयके कारण तीनों लोकोंमें व्याप्त होकर रहते हैं अतः उनके आश्रित ब्रह्मग्रह आदिका ज्ञान होना कठिन है, इसका समाधान करनेके लिये कहा है, कि-) स्वर्ग अन्तरिक्ष और पृथिवी इन तीनोंके सब प्राणियोंको त्रिसंख्यामणिके धारणसे साधक देखता है । तात्पर्य यह है, कि-इस प्रकार सर्वज्ञ होनेसे सावधान रहने वाले उस साधकको ब्रह्मग्रह आदि स्पर्श नहीं करने ॥ १ :।

द्वितीया ॥

तिस्रो दिवास्त्रिसः पृथिवीः षट् चेमाः प्रदिशः पृथक् ।
त्वयाहं सर्वा भूतानि पश्यानि देव्योपधे ॥ २ ॥

तिस्रः । दिवः । तिस्रः । पृथिवीः । षट् । च । इमाः । प्रदिशः । पृथक् ।
त्वया । अहम् । सर्वा । भूतानि । पश्यानि । देवि । ओपधे ॥ २ ॥

“तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्” [अ० २. २७. ८] इत्यादि-
मन्त्रवर्णात् “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” [ऐ० ब्रा० २. १७]
इत्यादिब्राह्मणवचनाच्च पृथिव्यादिलोकानां त्रयेकं ज्यात्मकत्वम्
अवसीयते । तद् इदम् उच्यते तिस्रो दिव इत्यादिना । तिस्रः
त्रिसंख्याका दिवः द्युलोकान् [तिस्रः] त्रिसंख्याकाः पृथिवीश्च
इमा परिदृश्यमानाः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्या ऊर्ध्वाधो-
दिग्भ्यां सह षट्संख्याकाश्च तथा तत्रस्थानि सर्वा सर्वाणि

भूतानि भूतजातानि हे देवि देवतारूपे ओषधे त्वया मणिरूपेण धार्यमाणया अहं [पृथक्] पश्यानि साक्षात्करवाणि ॥

(“तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत धून् ॥—तीन भूमि और तीन स्वर्गोंको धारण करता हुआ” इस ऋग्वेदके २ । २७ । ८ वें मन्त्रसे और “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” इस ऐतरेय ब्राह्मण २ । १७ की श्रुतिसे पृथिवी आदि तीनों लोकोंका आत्मकत्व निश्चित होता है । इसी बातको इस मन्त्रमें कहते हैं, कि—तीन स्वर्ग, तीन पृथिवी तथा ऊपरकी और नीचेकी दिशासहित छः दिशा तथा तथा इनमें रहने वाले सब प्राणियोंको भी हे देवतारूप ओषधे ! तेरी धारणकी हुई मणिके प्रभावसे मैं देखता हूँ २

तृतीया ॥

दिव्यस्य सुपर्णस्य तस्य हासि कनीनिका ।

सा भूमिमा रुरोहिथ वह्यं श्रान्ता वधूरिव ॥ ३ ॥

दिव्यस्य । सुपर्णस्य । तस्य । ह । असि । कनीनिका ।

सा । भूमिम् । आ । रुरोहिथ । वधम् । श्रान्ता । वधूः इव ३

हे सदंपुष्पौषधे दिव्यस्य दिवि भवस्य देवतारूपस्य सुपर्णस्य शोभनपक्षयुक्तस्य तस्य प्रसिद्धस्य गरुत्मनः चक्षुषोर्वर्तमाना कनीनिका दर्शनसाधनं कृष्णमण्डलम् असि । इशब्दः प्रसिद्धौ । तदीयस्य पुष्पस्य कनीनिकासाधर्म्यात् ताद्रूप्येण ओषध्या स्तुतिः । सा तादृशी त्वं सौपर्णचक्षुर्मण्डलाद् भूमिम् आ रुरोहिथ । जगद्रक्षणार्थम् ओषधिरूपेण भूमौ अवतीर्णासीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः वधम् इति । श्रान्ता अश्वश्रमसिन्ना गन्तुम् असमर्था [वधूः] स्त्री यथा वधम् वहनसाधनम् अश्वान्दोलिकादि यानम् आरोहन्ति तद्वद् इत्यर्थः । ❀ “वधं करणम्” इति वदतेर्षत् प्रत्ययो निपात्यते ।

श्रान्तेति । श्रमु तपसि खेदे च । “यस्य विभाषा” इति निष्ठायां
इडभावः । “अनुनासिकस्य त्रिभक्त्योः” इति दीर्घत्वम् ॥

हे सदम्बुष्पोपधे ! स्पर्शमें होने वाले देवतारूप शोभन पक्ष
वाले गरुड़की तू नेत्रोंमें वर्तमान कनीनिका है । (सदम्बुष्पाका
पुष्प कनीनिकाकी समान होता है, अत एव ताद्रूप्यसे औपधिकी
स्तुति की है) ऐसी तू थकी हुई स्त्री जैसे पालकी आदि पर
चढ़ती है तिस प्रकार गरुड़के नेत्रमण्डलसे भूमि पर उत्पन्न हुई
है, अर्थात् जगत्की रक्षा करनेके लिये औपधिरूपसे भूमिमें अव-
तीर्ण हुई है ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

तां मे सहस्राक्षो देवो दक्षिणे हस्त आ दधत् ।

तयाहं सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः ॥ ४ ॥

ताम् । मे । सहस्रऽअक्षः । देवः । दक्षिणे । हस्ते । आ । दधत् ।

तया । अहम् । सर्वम् । पश्यामि । यः । च । शूद्रः । उत । आर्यः ॥ ४ ॥

ताम् उक्तप्रभावां सदम्बुष्पाख्याम् औपधि देवः दानादिगुण-
युक्तः सहस्राक्षः इन्द्रो मे मम दक्षिणे हस्ते आ दधत् आधारयत् ।
हे तादृशि औपधे त्वया दक्षिणहस्ते मणिरूपेण धृतया अहं सर्वम्
द्रष्टव्यं विषयं पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टव्यं विषयं निर्दिशति
यश्चेति । शूद्रोपलक्षितो यस्त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तो जनः आर्यो विद्वान्
ब्राह्मणः । त्रैवर्णिकोपलक्षणम् एतत् । ये च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या
ये च तद्व्यतिरिक्ताः शूद्रादयः तान् सर्वान् वशीकृत्य तत्कृतं
रक्षःपिशाचादिकं निरसितुं पश्यामीत्यर्थः ॥

उक्तप्रभाव वाली सदम्बुष्पा औपधिकी सहस्राक्ष दानादिगुण
युक्त इन्द्रने मेरे दाहिने हाथमें धारण कराया है । हे दाहिने हाथमें

(४५८) अथर्ववेदसंहिता समाप्य-भाषानुवादमहित

मणिरूपसे धारण कीहुई औपधे ! तेरे द्वारा मैं ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य
और शूद्र सबको वशमें करके उनसे प्रयुक्त राक्षस पिशाच आदि
को देखता हूँ अर्थात् उनको दवानेका उपाय कर लेता हूँ ॥४॥
पञ्चमी ॥

आविष्कृणुष्व रूपाणि मात्मानमपं गूहथाः ।

अथो सहस्रचक्षो त्वं प्रति पश्याः किमीदिनः ॥५॥

आविः । कृणुष्व । रूपाणि । मा । आत्मानम् । अपं । गूहथाः ।

अथो इति । सहस्रचक्षो इति सहस्रचक्षो । त्वम् । प्रति । पश्याः ।

किमीदिनः ॥ ५ ॥

हे औपधे त्वदीयानि रक्षःपिशाचादिनिवर्तकानि रूपाणि आ-
विष्कृणुष्व प्रकाशय । आत्मानम् तत्र स्वरूपं माप गूहथाः संवृतं
मा कार्षीः । ॐ गूह संवरणे ॥ अथो अपि च हे सहस्रचक्षो
सहस्रसंख्याकानि चक्षुषि दर्शनसाधनानि इन्द्रियाणि यस्याः सा
सहस्रचक्षुः हे तथाविधे औपधि त्वं किमीदिनः किम् इदानीं किम्
इदानीम् इति गूहं संचरतो राक्षसान् प्रतिपश्याः । अस्मद्रक्षणाथं
प्रतीक्षस्व । ॐ प्रतिपश्या इति । प्रतिपूर्वाद्दृशेर्लोपि अडागमः ॥

हे औपधे ! तू राक्षस पिशाच आदिको हटानेवाले अपने ग्गों
को प्रकाशित कर, अपने स्वरूपको नब्बिया और हे सहस्रों दर्शन-
साधनोंसे देखने वाली औपधे ! गूह रूपसे फिरनेवाले राक्षसोंको
हमारी रक्षा करनेके लिये देख ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

दर्शय मा यातुधानान् दर्शय यातुधान्यः ।

पिशाचान्तर्धान् दर्शयेति त्वा रंभ औपधे ॥ ६ ॥

दर्शय । मा । यातुऽधानान् । दर्शय । यातुऽधान्यः ।

पिशाचान् । सर्वान् । दर्शय । इति । त्वा । आ । रभे । ओपधे ६

हे सदंपुष्पोपधे यातुधानान् राक्षसान् मा मां दर्शय । गृहं यथा न बाधन्ते तथा कुरु इत्यर्थः ॥ यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीश्च दर्शय ॥ तथा पिशाचान् पिशिताशान् यातुधानव्यतिरिक्तान् सर्वान् रक्षोविशेषान् दर्शय इति एवमर्थम् हे ओपधे त्वा त्वाम् आ रभे धारयामि ॥

हे सदम्पुष्पा ओपधे ! तू राक्षसोंको मुझे दिखा अर्थात् वे जिस प्रकार गुप्तरूपमें रहकर मुझे पीड़ा न दे सकें तैसा कर और यातुधानियोंको तथा सब प्रकारकी पिशाचियोंको भी मुझे दिखा इसी कारण हे ओपधे ! मैं तुम्हको धारण करता हूँ ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

कश्यपस्य चक्षुरसि शुन्याश्च चतुरक्ष्याः ।

वीध्रे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिरस्करः ॥ ७ ॥

कश्यपस्य । चक्षुः । असि । शुन्याः । च । चतुऽक्ष्याः ।

वीध्रे । सूर्यम् । सर्पन्तम् । मा । पिशाचम् । तिरः । करः ७

हे ओपधे त्वं कश्यपस्य महर्षेः चक्षुरसि । तादृशपुष्पोपेतत्वात् तादात्म्येन स्तुतिः । तथा चतुरक्ष्याः चत्वारि अक्षीणि यस्याः सा चतुरक्षी तादृश्याः शुन्याः देशानां संबन्धिन्याः सरसाख्यायाः । चक्षुरसीत्पलुपङ्कः । एतेन अप्रवृण्व्यत्वम् उक्तम् । वीध्रे । विविधम् इन्धते दीप्यन्तेस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति वीध्रम् अन्तरिक्षम् । वा-विन्धेः [७० २. २६] इति औणादिको रक् प्रत्ययः । तत्र सर्पन्तम् गच्छन्तं सूर्यमिव इतस्ततः सर्पणशीलं पिशाचं मा तिर-

स्फुरः अन्तर्हितं मा कार्षीः । ॐ कर इति । करोतेर्माङि लुङि
“कृमृदुरुहिभ्यः०” इति चञः अङ् आदेशः ॥

हे ओषधे ! तू महर्षि ऋषयपत्नी चक्षु है (सदम्बुपुष्पाका पुष्प
तैसा ही होता है अत एव तादात्म्यसे स्तुति की है) तथा चार
नेत्र वाली देवताओंकी कुकुरी सरमाकी भी तू चक्षु है (इससे
आपधिका अप्रमृष्यत्य सूचित किया है) जिसमें अनेक प्रकारसे
ग्रह नक्षत्र आदि टिपते हैं उस वीध्र नामक अन्तरिक्षमें सूर्यकी
समान ड्धर ड्धर घूमने हुए पिशाचको अन्तर्हित न कर ॥७॥

अष्टमी ॥

उदग्रमं परिषाणाद् यातुधानं किमीदिनम् ।

तेनाहं सर्वं पश्याम्युन शूद्रमुतार्यम् ॥ ८ ॥

उत् । अग्रभम् । परिष्पानात् । यातुधानम् । किमीदिनम् ।

तेन । अहम् । सर्वम् । पश्यामि । उत् । शूद्रम् । उत् । आर्यम् =

परिषानात् परिरक्षणात् हेनोः किमीदिनम् किम् इदानीं
किम् इदानीम् इति चरन्तं यातुधानम् राक्षसम् उत् अग्रभम् उद्-
गृहीतवान् अस्मि । वशीकृतवान् अस्मीत्यर्थः । तेन यातुधानेन
अहं सर्वं ग्रहं पश्यामि । उत् शूद्रम् । शूद्रजातियुक्तम् उत्
आर्यम् ब्राह्मणजातियुक्तं च । सर्वं ग्रहं पश्यामीत्यर्थः ॥

परिरक्षणके कारण मैंने राक्षसको वशमें कर लिया है, उसके
द्वारा मैं शूद्र जातियुक्त वा ब्राह्मण जातियुक्त सब ही ग्रहोंको देखता हूँ
नवमी ॥

यो अन्तरिक्षेण पतति दिवं यश्चातिसर्पति ।

भूमिं यो मन्यते नाथं तं पिशाचं प्र दर्शय ॥ ९ ॥

यः । अन्तरिक्षेण । पतति । दिवम् । यः । च । अतिऽसर्पति ।

भूमिम् । यः । मन्यते । नाथम् । तम् । पिशाचम् । प्र । दर्शय ॥ ६ ॥

यः पिशाचः अन्तरिक्षेण द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्तिना लोकेन पतति संचरति यश्च दिवम् अधिसर्पति द्युलोकस्योपरि गच्छति यश्च भूमिम् पृथिवीम् आत्मनो नाथम् स्वामिनं मन्यते तं सर्वं त्रैलोक्यवर्तिनं पिशाचम् प्र दर्शय चक्षुर्गोचरं कुरु । त्रिसंध्यामणिधारणेन ब्रह्मग्रहादीन् साक्षात्कृत्य मन्त्रसामर्थ्येन तान् निराकरोमीत्यर्थः ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे चतुर्थकाण्डे

चतुर्थेनुवाकः ॥

जो पिशाच द्यावापृथिवीके बीचके अन्तरिक्षलोकमें घूमता है और जो स्वर्गमें विचरता है और जो पृथिवीको अपने अधीन समझता है, उस त्रैलोक्यवर्ती पिशाचको मुझे दिखा । तात्पर्य यह है, कि-त्रिसंध्यामणिको धारण करनेके प्रभावसे मैं ब्रह्मग्रह आदिका साक्षात्कार कर मन्त्रकी शक्तिसे उनका उपाय करता हूँ ॥

चतुर्थकाण्डके चतुर्थ अनुवाकमें पञ्चम सूक्त समाप्त (१२२) ॥

चतुर्थ अनुवाक समाप्त

पञ्चमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “आ गावः” इत्यादिसूक्त-दशकस्य मृगारसंज्ञकत्वात् “मृगारैर्मुञ्चेत्यासावयति” [कौ० ४. ३] इत्यादिमूत्रविहिते सर्वभैषज्यकर्मणि होयसंपातावसेकादिषु विनियोगः । तत्र “आ गावः” इति प्रथमेन सूक्तेन गवां रोगोपशमनपुष्टिप्रजननकर्मसु सत्वव्रणं केवलं वा उदकम् अभिगन्व्य गाः पाययेत् । सूत्रितं हि । “ब्रह्म जज्ञानम् [४. १] आ गावः [४. २१] एका च मे [५. १५] इति गा त्वव्रणं पाय-

(४६२) अर्धवेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

यत्पुतापिनीः मजननसामाः मयाम् अवरुणद्धि” इति [कौ० ३. २] ॥
तथा गोपुष्टिकर्मणि अनेनैव सूक्तेन गोष्ठं प्रत्यागच्छन्तीर्गाः
मत्पुहच्छेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव वर्मस्थि अनेनैव सूक्तेन इन्द्राय चरुं त्रिर्जुहुयात् ॥

तथा “प्रजावतीः” [७] इत्यनया अरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गाः
अनुमन्येत् ॥

सूत्रितं हि ॥ “आ गाव इति गा आयतीः मत्पुत्तिष्ठति ।
[प्रावृषि प्रयमधारस्य] इन्द्राय त्रिर्जुहोति । प्रजावतीरिति प्रतिष्ठ-
माना अनुमन्येते” इति [कौ० ३. ४] ॥

तथा तत्रैव कर्मणि “प्रजावतीः” [७, ८] इति द्वाभ्याम् अभि-
नवं पयो वत्सलालामिश्रितं संपात्य अभिमन्य अश्रीयात् ॥

तथा [अनेनैव] द्वयृचेन गा अभिमन्य दद्यात् ॥

तथा उदपात्रम् अभिमन्य गोष्ठमध्ये निनयेत् ॥

एवं सारूपवत्सोदने गुग्गुलुलवणशकृत्पिण्डान् प्रक्षिप्य पश्चा-
दग्नेस्त्रिरात्रं निव्राज्य चतुर्थेहनि उद्धृत्य अनेन द्वयृचेन संपात्य
अभिमन्य अश्रीयात् ॥

सूत्रितं हि । “प्रजावतीः [७, ८] मजापतिः [६. ७] इति
गोष्ठिकर्मणि शृष्टेः पीयूषं श्लेष्मभिश्चाम् अश्राति” [कौ० ३. २] इति

सोमयागे माध्यन्दिनसवने दक्षिणार्थम् आगता गा हिरण्यहस्तो
यजमानः अनेन सूक्तेन मत्पुत्तिष्ठेत् । उक्तं वैताने । “हिरण्यहस्तो
यजमानो वहिर्वेदि दक्षिणा आयतीरा गाव इति मत्पुत्तिष्ठति” इति
[वै० ३. ११] ॥

पञ्चम यजुःसामं पाँच सूक्त हैं । उनमें “आ गावः” आदि दश
सूक्त मृगारसूक्त कहलाते हैं । अतः “मृगारैर्मुञ्चेत्यासावयति”
(कौशिकसूत्र ४ । ३) इत्यादि सूत्रोंमें विहित सर्वभैषज्यकर्ममें
आँर होम सम्पात अरसेक आदिमें इनका विनियोग है । उनमें

‘आ गावः’ इस प्रथमसे गौओंकी शान्ति, गौओंकी पुष्टि और प्रजननकर्ममें लवणसहित वा केवल जलका अभिमंत्रण कर गौओं को पिलावे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“ब्रह्म जज्ञानम् (४ । १) आ गावः (५ । २१) पक्वा च मे (५ । १५) इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः प्रजननकामाः प्रपां अवरुणद्धि” (कौशिकसूत्र ३ । २) ॥

तथा गोपुष्टिकर्ममें इसी सूक्तसे गोष्ठमें आतीहुई गौओंके सामने खड़ा होवे ॥

और इसी कर्ममें इस सूक्तसे इन्द्रदेवको चरुकी तीन आहुति देय तथा “प्रजावतीः” इस सातवीं ऋचासे जलको जाती हुई गौओंका अनुमन्त्रण करे ॥

इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“आ गाव इति आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति । [प्रावपि प्रथमधारस्य] इन्द्राय विर्जुहोति । प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते” (कौशिकसूत्र ३ । ४) ॥

तथा इसी कर्ममें “प्रजावतीः” इन सातवीं आठवीं ऋचासे बछड़ेकी लारसे मिश्रित नवीन दुग्धका संपातन और अभिमंत्रण करके प्राशन करे ॥

तथा इन्हीं दो ऋचाओंसे गौओंको अभिमंत्रित करके दान देय ॥

तथा जलपूर्ण पात्रका अभिमंत्रण करके गोठके मध्यमें लेजावे ।

इसी प्रकार सारूपवत्सौदनमें गूगल लवण और शकृत्पिण्डों को डाल कर अग्निमें तीन रात्रि तक दवा रहने दे फिर चौथे दिन निकाल कर इन दो ऋचाओंसे सम्पातन और अभिमन्त्रण करके खावे ॥

इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—‘प्रजावतीः (७, ८) प्रजापतिः (६ । ७) इति गोष्ठकर्माणि गृष्टे पीयूषं श्लेष्ममिश्रं अश्नाति” (कौशिकसूत्र ३ । ३)-॥

सोमयागके माध्यन्दिनसवनमें दक्षिणाके लिये आर्द्र पुई गौओं के प्रति यजमान दायमें सुवर्णको लेकर उस सूक्तको पढ़ता हुआ उठे । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि—‘हिरण्यहस्तो यजमानो वहिर्वेदि दक्षिणा आयतीरा गाव इति प्रत्युत्तिष्ठतीति’ (वैतानसूत्र ३ । ११) ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ गावो अगन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे
प्रजावन्तीः पुरुषा इह स्युर्इन्द्राय पूर्वीरुपसो दुहानाः १

आ । गावः । अगन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्ये ।
रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजावन्तीः । पुरुषाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उपसः ।
दुहानाः ॥ १ ॥

गावः [आ] अगन् अस्मान् अभिलक्ष्य आगन्धन्तु । “छन्दसि लुह्लल्लिटः” इति लोट्ये लुट् । “मन्त्रे घस०” इति चोर्लुक् । “गमहन०” इति उपशतोपः ॥ उत अपि च भद्रम् कन्या-
णम् अक्रन् कुर्वन्तु । पूर्वबल्लुट् ॥ गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् ।
तस्मिन्नस्मदीये गोष्ठे सीदन्तु उपविशन्तु ॥ अस्मे अस्मान् रण-
यन्तु क्षीरादिप्रदानेन रमयन्तु । यद्वा अस्मे अस्मासु रमन्ताम् ॥
प्रजावन्तीः प्रजावत्यः बहुपत्याः पुरुषाः बहुरूपाः श्वेतकृष्णारु-
णाश्चनेकवर्णाः इह अस्मिन् यजमानगृहे स्युः समृद्धा भवेयुः ॥
पूर्वीः बह्वीः उपसः उपः कालोपलक्षितान् । “अत्यन्तसंयोगे”
द्वितीया ॥ सर्वकालम् इन्द्राय इन्द्रार्थं सांनार्यार्थम् आशिरार्थं
च पयो दुहानाः । भवन्तु इति शेषः ॥

गौएँ हमको लक्ष्य करके आवें, और कल्याण करें, गोठमें बैठें, हमें क्षीर आदि देकर आनन्दित करें। प्रजा वाली श्वेत कृष्ण आदि अनेक रूप वाली गौएँ इस यजमानके घरमें वढ़ें। अनेक उपःकालों तक इन्द्रको बुलानेके लिये दुग्धको दुहाती रहें।
द्वितीया ॥

इन्द्रो यज्वने गृणते च शिञ्जते उपेद् ददाति न
स्वम् मुपायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि
दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । गृणते । च । शिञ्जते । उपे । इत् । ददाति । न ।
स्वम् । मुपायति ।

भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये ।
नि । दधाति । देवयुम् ॥ २ ॥

यज्वने यागं कुर्वते गृणते स्तुवते च जनाय इन्द्रो देवः शिञ्जते । दानकर्मायम् । गाः प्रयच्छति । यद्वा यज्वने स्तोत्रे च शिञ्जते गवां लाभोपायम् उपदिशति । ❀ शिञ्ज विधोपादाने ❀ । शिञ्जानन्तरं स्वयम् उपेत्य । इच्छब्दः अवधारणे । बहीस्ता गाः ददात्येव । तस्य च यज्वनः स्तोतुश्च स्वम् धनं न मुपायति न मुष्णाति नापहरति । अपि तु भूयोभूयः बहुतरम् अस्य यज्वनः स्तोतुश्च रयिम् धनं वर्धयन्नित् समृद्धं कुर्वन्नेव वर्तते ॥ एवम् ऐहिकफलविषयम् उक्तम् । आमुष्मिकविषयेऽप्याह । तं देवयुम् देवान् आत्मन इच्छन्तं यज्वानं स्तोतारं च अभिन्ने दुःखेन असंभिन्ने खिल्ये खिलम् अप्रहतं स्थानम् तत्र भवं खिल्यम्

(४६६) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

[तस्मिन्] अयज्वभिः अगृणद्भिश्च अनाक्रान्ते नारुस्य पृष्ठे नि
दधाति स्थापयति । ॐ देवयुम् इति । देवशब्दात् “सुप आत्मनः
वयच्” । “न च्छन्दस्यपुंसस्य” इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । “व्या-
च्छन्दसि” इति उपत्ययः ॐ ॥

याग करने वाले और स्तुति करनेवाले पुरुषको इन्द्रदेव गो-
मांसिके उपायका उपदेश देते हैं । उपदेश देनेके अनन्तर वही
बहुतसी गाँझोंको देते हैं और उस यजमानके तथा स्तोताके भी
धनका अपहरण नहीं करते हैं, किन्तु इस यजमान स्तोताकी धन-
समृद्धिको बढ़ाते ही रहने हैं (इस प्रकार इस लोकमें मिलने
वाला फल कह दिया अब परलोकमें मिलने वाला फल कहते हैं,
कि—) उस देवभक्त यजमान और स्तोताको सूर्यदेव दुःखसे रहित
अप्रहत स्थान स्वर्गमें स्थापित करते हैं, उसमें यज्ञ न करने वाले
नहीं पहुँचते हैं ॥ २ ॥

तृतीया ॥

न ता नशन्ति न दंभाति तत्स्करो नासामामित्रो
व्यथिरा दधर्षति ।

देवांश्च याभिर्यजन्ते ददाति च ज्योगित् ताभिः सचते
गोपन्तिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दंभाति । तत्स्करः । न । आसाम् ।
आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजन्ते । ददाति । च । ज्योक् । इत् ।

ताभिः । सचते । गोपन्तिः । सह ॥ ३ ॥

ताः इन्द्रेण दत्ता गावः न नशन्ति न नश्यन्तु ॥ तस्करः
 चोरश्च न दभाति न हिनस्तु । ❀ नश अदर्शने । दन्धु दम्भे ।
 आभ्यां लेटि यथाक्रमम् अडागम आडागमश्च । छान्दसो विकरणस्य
 लुक् ❀ ॥ आसां गवाम् आमित्रः अमित्राः शत्रवः तत्संबन्धी
 तत्कृतो व्यथिः व्यथाजनकम् आयुधं ना दधर्पति आधर्पणं पीडां
 मा करोतु ॥ याभिर्गोभिः देवान् यजते क्षीरादिहविर्द्वारा याश्च
 गास्तत्र यज्ञे दक्षिणात्वेन ददाति ताभिर्गोभिः सह गोपतिः गोस्वामी
 यजमानः ज्योगित् चिरकालमेव सचते समवैति सेवते वा । न
 कदाचिद् वियुज्यत इत्यवधारणाभिप्रायः ॥

इन्द्रकी दी हुई वे गौएँ नष्ट न हों, चोर भी उनका संहार न
 कर सके, इन गौओंके शत्रुओंका व्यथा करने वाला आयुध भी
 इनको पीड़ित न कर सके । जिन गौओंके दुग्ध आदिके द्वारा
 यजमान देवताओंकी पूजा करता है और जिन गौओंको दक्षिणा-
 रूपमें देता है । उन गौओंके साथ गोस्वामी यजमान चिरकाल
 तक रहे, कभी वियुक्त न होवे ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

न ता अर्वा रेणुकंकाटोऽश्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति
 ता अभि ।

उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य विचरन्ति
 यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुकंकाटः । अश्रुते । न संस्कृतत्रम् । उप ।
 यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि ।

चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

अर्वा हिंसको व्याघ्रादिः रेणुककाटः पादाघातेन रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्देदकः । ❀ कटिर्मेदनकर्मा ❀ । एवं क्रूरो व्याघ्रादिर्दुष्टमृगः ता गाः नाश्रुते न प्राप्नोतु ॥ तथा ता गावः संस्कृतत्रम् । संस्कृतं विशसितं त्रायते पालयतीति संस्कृतत्रो मांसपाचकः । उक्तं हि ।

संस्कृतः स्याद् विशसितः संस्कृतत्रश्च पाचकः ।

इति । तम् अभिलक्ष्य नोप यन्ति नोपगच्छन्तु ॥ तस्य यज्वनो मर्तस्य मनुष्यस्य उरुगायम् विस्तीर्णगमनम् अभयं भयरहितं देशम् यन्मुलक्ष्य ता गावो वि चरन्ति विविधं चरन्तु ॥

हिंसक और पैरोसे धूलको उड़ाने वाला व्याघ्र आदि दुष्ट पशु इन गौओंको प्राप्त न हो और गौएँ संस्कृतत्रकी अर्थात् कटे हुए मांसको पकाने वाली † ओर न जावें, इस मनुष्य यजमानके विस्तृत गमन वाले भयरहित देशकी ओर अनेक प्रकारसे विचरण करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो म इच्छाद् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जंनास इन्द्र इच्छामि हृदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

† कहा भी है, कि—“संस्कृतः स्याद् विशसितः संस्कृतत्रश्च पाचकः ॥—कात्री हुई वस्तु संस्कृत कहलाती है और उसका पाचक संस्कृतत्र कहलाता है ॥”

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । इच्छात् । गावः । सोमस्य ।

प्रथमस्य । भक्तः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । हुदा ।

मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

गाव एव भगः धनं पुरुषस्य सौभाग्यं वा । ततश्च मे मया गावः
यथा भवन्ति तथा इन्द्र इच्छात् इच्छेत् । ॐ इषु इच्छायाम् ।
अस्मात् लेटि आढागमः । “इषुगमियमां वः” ॐ । प्रथमस्य
मुख्यस्य हविषां मध्ये श्रेष्ठस्य सोमस्य गावः भक्तो भवन्ति । अभि-
पुतो हि सोमो गव्येन पयसा दध्ना च श्रीयते ॥ इमा या गावो
दृश्यन्ते हे जनासः जनाः स एवेन्द्रः । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षं स
इत्येकवचनम् । ता एव गावः इन्द्र इति उपजीव्योपजीवकभावेन
इन्द्रात्मना गवां स्तुतिः । अतस्तदीयेन पयःप्रभृतिना हविषा इन्द्रं
यष्टुं हुदा हृदयेन मनसा तदन्तर्धृतिना ज्ञानकरणेन च इच्छामि
कामये । चिच्छब्दः अप्यर्थे ॥

गौएँ ही पुरुषका धन वा सौभाग्यरूप हैं, इस कारण जिस
प्रकार मेरे गौएँ हों, तैसे इन्द्र इच्छा करें । हवियोंमें श्रेष्ठ और
मुख्य सोमकी गौएँ भक्त होती हैं अर्थात् अभिपुत सोम गौके
दूध वा दहीमें पकाया जाता है । हे मनुष्यों ! यह जो गौएँ दीख
रही हैं यही इन्द्र (रूप) हैं । अतः इनके दूध आदिकी धनी
हुई हविसे मैं हृदयके द्वारा और उसके भीतर रहने वाले ज्ञानके
द्वारा इन्द्रकी पूजा करना चाहता हूँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित् कृणुथा
सुप्रतीकिम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद् वो वयं उच्यते
सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् ।
कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः ।
उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे गावः यूयं कृणुं चित् कृशमपि शरीरिणं मेदयथ स्नेहयथ
पयोदध्यादिना आप्याययथ ॥ अश्रीरं चित् अश्रीकम् अशोभ-
नाङ्गमपि पुरुषं सुप्रतीकम् शोभनावयवं कृणुथ कुरुथ ॥ हे भद्र-
वाचः भद्राः कल्याणयः हम्भारवलक्षणा वाचो यासां तास्तथोक्ताः
ईदृश्यो हे गावः अस्मादीयं गृहम् भद्रम् कल्याणम् अलंकृतं कृणुत
कुरुत । गोसमृद्धं हि गृहं कल्याणं भरति ॥ वः शुष्मारुं सचन्धि
वयः अन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणां सभासु जनसमूहेषु बृहत् महद्
अधिकम् उच्यते प्रशस्यते अहो गवां क्षीरं दध्याज्यम् इति ॥

हे गौओं ! तुम दुर्बल प्राणीको भी दुग्ध दही आदिसे पुष्ट
करो, अशोभन अङ्ग वाले पुरुषको भी शोभन अङ्ग वाला करो,
हे कल्याणमय हम्भा शब्द करने वाली गौओं ! तुम हमारे घरको
अलंकृत करो । तुम्हारा क्षीर दधि आदिरूप अन्न जनसमूहमें प्रशं-
सित होता है, कि-गौओंका दूध दही परम श्रेष्ठ है ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

प्रजावन्तीः सूयवंसे रुशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे
पिवन्तीः ।

मा वस्तेन ईशत माघशंसः परि वो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु ७

प्रजाज्वतीः । सुज्यवसे । रुशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाने ।
पिवन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । परि । वः । रुद्रस्य ।
हेतिः । वृणक्तु ॥ ७ ॥

गावः प्रजावतीः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सूयवसे शोभन-
तृणयुक्ते देशे रुशन्तीः तृणं भक्षयन्तीः शुद्धाः कालुष्यरहिता
अपः सुप्रपाणे सुखेन पातव्ये शोभनावतरणमार्गयुक्ते तटाकादौ
पिवन्तीः ईदृशीर्वः युष्मान् स्तेनः तस्करः मा ईशत अपहतुम्
ईश्वरो मा भूत् । अघशंसः । अघम् पापं बध्नन्नृणं शंसति अभि-
लपतीति अघशंसो व्याघ्रादिदुष्टमृगः । सोपि मा ईशत ईश्वरो मा
भूत् । रुद्रस्य ज्वराग्निमानिदेवस्य हेति आयुधं वः युष्मान् परि
वृणक्तु परिवर्जयतु । युष्मान् परिहृत्य अन्यत्र वर्तताम् इत्यर्थः ॥

[इति पञ्चमेनुवाके] प्रथमं सूक्तम् ॥

पुत्र पौत्र आदिसे सम्पन्न, शोभन तृण वाले देशमें तृणोंको
भक्षण करती हुई और सुखसे उतरने योग्य मार्ग वाले जलाशयमें
निर्मल जलको पीती हुई तुमको चोर न हर सके और तुमको
मारना चाहने वाला व्याघ्र आदि भी तुम्हारा हरण करनेको
समर्थ न हो । ज्वरके अभिमानी देवता रुद्रका आयुध तुमको छोड़देय

पञ्चम अनुवाक्ये प्रथम सूक्त समाप्त (१२३) ॥

“इमम् इन्द्र” इति सूक्तेन संग्रामजयार्थम् आज्यहोमम् सक्तु
होमम् धनुरिध्माधानम् इषुसमिदाधानम् राज्ञे अभिमन्त्रितधनुः-
प्रदानं च कुर्यात् ।

सूत्रितं हि । “इमम् इन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि” इति [का० २. ५] ॥

तथा “इमम् इन्द्र” इति सूक्तेन अभिषिक्तस्य राज्ञः प्रातःप्रातरभिमन्त्रणम् उदपात्रसमासेचनं [च] कुर्यात् । तद् उक्तं काण्डिकेन । [“इमम् इन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयत उस्तं समासेचनम्” इति । का० २. ८ ॥

तथा क्रव्याच्छमनस्मृतिं अनेन सूक्तेन वृषभम् अनद्वाहं वा अभिमन्त्रयते । तद् उक्तं कौशिकेन । [“वैश्वदेवीम् इति वत्सतरीम् आलम्भयति इमम् इन्द्रेति वृषम् अनद्वाहम्” इति [का० ६. ४] ॥

‘इमं इन्द्र’ इस सूक्तसे संग्राह्य विजय यानेरे लिये घृतहोम सक्तुहोम, धनुषरूपी ईधनका गाधान और वाणरूपी समिधाका रखना और राजाको अभिमन्त्रित धनुष देना आदि भी करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“इमं इन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि” (कौशिकसूत्र २ । ५) ।

तथा ‘इमं इन्द्र’ इस सूक्तसे अभिषिक्त राजाका प्रतिदिन अभिमन्त्रण करे और जलपूर्ण पात्रसे जल भी छिड़के । इसी बातको कौशिक सूत्रमें कहा है, कि—“इमं इन्द्र वर्धय क्षत्रियं ॥ इति क्षत्रियं प्रातः प्रातरभिमन्त्रयत उस्तं समासेचनम्” (कौशिकसूत्र २ । ८) ॥

तथा क्रव्याच्छमनस्मृतिमें इस सूक्तसे वृषभका अभिमन्त्रण करे इसी बातको कौशिकसूत्रमें कहा है, कि—“वैश्वदेवीम् इति वत्सतरीम् आलम्भयति इमं इन्द्रेति वृषं अनद्वाहम्” (कौशिकसूत्र ६।४)

तत्र प्रथमा ॥

इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इमं विशामेकवृषं कृणु त्वम् ।

निरमित्रान्दणुह्यस्य सर्वास्तान् रन्धयास्मा अहमु-
त्तरेषु ॥ १ ॥

इमम् । इन्द्र । वर्धय । क्षत्रियम् । मे । इमम् । विशाम् । एकवृषम् ।
कृणु । त्वम् ।

निः । अमित्रान् । अक्षुहि । अस्य । सर्वान् । तान् । रन्धय । अस्मै ।
अहम् उत्तरेषु ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं मे मदीय इमं क्षत्रियम् राजानं वर्धय पुत्रपौत्रादि-
भिर्यस्तुवाहनादिभिश्च समृद्धं कुरु । वृषाम् सेचनसमर्थानां वीर्य-
वतां पुरुषाणां मध्ये इमं राजानम् एकवृषम् मुख्यसेक्तारम् अस-
हायशूरं कृणु कुरु । अस्य राज्ञः सर्वान् अभिमान् शत्रून् निरक्षुहि
निर्गतव्याप्तिकान् कुरु । संकुचितप्रभावान् कुरु इत्यर्थः । ॐ अक्षु
व्याप्तौ । स्वादित्वात् श्रुः ॐ । तान् तथाविधान् शत्रून् अस्मै
राज्ञे रन्धय वशीकुरु । कर्मकरान् कुरु इत्यर्थः । अहमपि मन्त्र-
सामर्थ्येन उत्तरेषु उत्कृष्टतरेषु इन्द्रादिलोकपालेषु मध्ये इमम् एकं
करोमीत्यर्थः ॥

हे इन्द्र ! आप मेरे इस क्षत्रिय राजाको पुत्र पौत्र आदि तथा
वस्तु वाहन आदिसे समृद्ध करिये । और वीर्यवान् पुरुषोंमें इस
राजाको मुख्यसेक्ता करिये अर्थात् किसीकी सहायताकी अपेक्षा
न रखने वाला शूर करिये । और इस राजाके सब शत्रुओंको
प्रभावहीन करिये फिर उन राजाओंको इसके वशमें लाइये ।
और मैं भी मन्त्रकी शक्तिसे इस राजाको उत्कृष्ट इन्द्र आदि लोक-
पालोंमें एक बनाता हूँ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

ए॒मं भ॒जं ग्रा॒मे अ॒श्वेषु॑ गो॒षु नि॒ष्टं भ॒ज॒ यो अ॒मित्रो॑ अ॒स्य
व॒र्ष्मं क्ष॒त्राणा॑म॒यम॑स्तु॒ राजेन्द्र॑ श॒त्रुं रन्ध॑य॒ सर्व॑म॒स्मै
आ । इ॒मम् । भ॒ज । ग्रा॒मे । अ॒श्वेषु॑ । गो॒षु । निः । तम् । भ॒ज । यः ।

अ॒मित्रः । अ॒स्य ।

व॒र्ष्म । क्ष॒त्राणा॑म् । अ॒यम् । अ॒स्तु । राजा॑ । इन्द्र॑ । श॒त्रुम् । रन्ध॑य ।

सर्व॑म् । अ॒स्मै ॥ २ ॥

हे इन्द्र इमं राजानं ग्रामे जनसमूहे अश्वेषु गोषु च विपये आ भज आभक्तम् आसमन्तात् संश्लिष्टं कुरु ॥ अस्य राज्ञो यः अमित्रः शत्रुरस्ति तं निर्भज ग्रामादिभ्यो निर्भक्तं विपुक्तं कुरु ॥ तथा क्षत्राणाम् अन्येषां क्षत्रियाणां वर्ष्मन् वर्ष्मणि देहे मशस्ते शरीरवयवे शिरसि अयम् अभिषिक्तो राजा वर्तमानोऽस्तु ॥ सर्वान् [शत्रून्] सर्वं च राष्ट्रं अस्मै अभिषिक्ताय राज्ञे रन्धय वशीकुरु । ॐ रथ हिंसासंराद्धयोः । “रधिजमोरचि” इति जुमागमः । रन्धयतिर्वशगमने इति निरुक्तम् [नि० १०, ४०] ॐ ॥

हे इन्द्र । इस राजाको जनसमूह घोड़े और गौओंमें हिला मिला रहने वाला करो और इस राजाका जो शत्रु है उसको घोड़े गाँ और मनुष्योंसे अलग रखो तथा अन्य क्षत्रियोंके शिर पर यह राजा वर्तमान रहे । सब शत्रुओंको और सब राष्ट्रोंको इस अभिषिक्त राजाके वशमें करो ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अ॒यम॑स्तु॒ धन॑पति॒र्धनाना॑म॒यं वि॒शां वि॒श्वप॑तिर॒स्तु
राजा॑ ।

अस्मिन्निन्द्रमहि वर्चासि धेह्यवर्चसं कृणुहि शत्रुमस्य

अयम् । अस्तु । धनपतिः । धनानाम् । अयम् । विशाम् ।

विशपतिः । अस्तु । राजा ।

अस्मिन् । इन्द्र । महि । वर्चासि । धेहि । अवर्चसम् । कृणुहि ।

शत्रुम् । अस्य ॥ ३ ॥

अयं राजा धनानाम् सुवर्णरजतमणिमुक्ताप्रवालादीनां धनपतिः स्वामी [अस्तु] भवतु । धनानां पतिर्धनपतिरित्येव धनाढ्यत्वे सिद्धे पुनर्धनानाम् इति व्यस्तनिर्देशः ईशितव्यस्य धनस्य बहुत्वख्यापनार्थः । न हि राजपुरुष इत्युक्ते राज्ञो पुरुषः राज्ञां पुरुषः इति संख्याविशेषप्रतीतिरस्ति किं तु राजसंबन्धमात्रं प्रतीयते एवम् अत्रापि धनपतिरिति धनसंबन्धमात्रे अवगते तद्वहुत्वप्रतिपादनाय व्यस्तनिर्देश इति न पौनरुक्त्यम् । अनो वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ तथा अयं राजा विशाम् प्रजानां विशपतिरस्तु स्वामी भवतु । विशां विशपतिरिति पूर्ववद् व्याससमासयोरभिप्रायः ॥ हे इन्द्र अस्मिन् राजनि [महि] महान्ति वर्चासि तेजांसि पराभिभवनसमर्थानि वीर्याणि धेहि स्थापय ॥ अस्य राज्ञः शत्रुम् अवर्चसं कृणुहि अतेजस्कं कुरु ॥

यह राजा सुवर्ण चाँदी मणि मोती मूँगे आदिका स्वामी हो, और यह राजा प्रजाओंका स्वामी हो, हे इन्द्र ! इस राजामें शत्रुओंको तिस्कून करने वाले तेजोंको स्थापित करो ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अस्मै धावापृथिवी भूरिवामं दुहाथां धर्मदुधे इव धेनू ।

अयं राजा प्रिय इन्द्रस्य भूयात् प्रियो गवामोपधीनां
पशूनाम् ॥ ४ ॥

अस्मै । द्यावापृथिवी इति । भूरि । वामम् । दुहाथाम् । घर्मदुघे
इवेति घर्मदुघेऽइव । धेनू इति ।

अयम् । राजा । प्रियः । इन्द्रस्य । भूयात् । प्रियः । गवाम् ।

ओपधीनाम् । पशूनाम् ॥ ४ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या अस्मै पुरोवर्तिने मदीयाय राज्ञे
भूरि प्रभूतं वामम् वननीयं धनं दुहाथाम् प्रयच्छताम् । ॐ दुहेर्लोदि
अदादित्यात् शपो लुक् ॐ । तत्र दृष्टान्तः । घर्मदुघे इवेति । घर्मः
प्रवर्ग्यः । तदर्थं पयो या गौर्दोग्धि सा घर्मदुघा । ॐ “दुहः क्व
घर्म” इति कव्यत्वे ॐ । यथा घर्मदुघे धेनू बहुलं क्षीरं दुहाते
तद्वद् वात्सल्येन बहुलं धनं द्यावापृथिव्या प्रयच्छताम् इत्यर्थः ॥
एवं धनसमृद्धौ सत्यां यागाद्यनुष्ठानेन अयं राजा इन्द्रस्य यज्ञ-
भानो देवस्य प्रियः इष्टतरो भूयात् ॥ तत्प्रियत्वाद्दे वृष्टौ सत्यां
गवाम् ओप गीनाम् ग्रीहियवाद्रिसस्यानाम् अन्येषां पशूनाम् द्विपा-
चतुष्पालक्षणाणां प्राणिनाम् अयं राजा प्रियो भूयात् इति संबंधः ॥

हे द्यावापृथिवी ! इस सामने विद्यमान हमारे राजाके लिये
आप बहुतसा धन दीजिये, जैसे प्रवर्ग्यके लिये दूध दुहने वाले
को गाँ बहुतसा दूध देती है इसी प्रकार हे द्यावापृथिवी ! आप
इसको बहुतसा धन दीजिये । इस प्रकार धनकी वृद्धि होने पर
यह राजा याग आदिका अनुष्ठान कर यज्ञभाक् इन्द्रदेवका प्रिय
हो जावे । और इन्द्रका प्रिय होनेसे वृष्टि होने पर गाँओंका ग्रीहि
यग आदि औपधियोंका तथा दो पैर और चार पैर वाले अन्य
पशुओंका भी यह राजा प्रिय हो जाय ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

युनज्मि त उत्तरावन्तमिन्द्रं येन जयन्ति न पराजयन्ते
यस्त्वा करदेकवृषं जनानामुत राज्ञामुत्तमं मानवानाम्

युनज्मि । ते । उत्तरावन्तम् । इन्द्रम् । येन । जयन्ति । न । पराजयन्ते ।
यः । त्वा । करत् । एकवृषम् । जनानाम् । उत । राज्ञाम् । उत-

तमम् । मानवानाम् ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तत्र उत्तरावन्तम् अतिशयितोत्कर्षवन्तम् इन्द्रं युनज्मि
योजयामि सखित्वापादनेन समानकार्यं करोमि । येन इन्द्रेण प्रेरि-
तास्त्वदीया भटाः शत्रुसेनां जयन्ति न पराजयन्ते पराजयं न प्राप्नु-
वन्ति । ❀ “विपराभ्यां जेः” इति आत्मनेपदम् ❀ । अपि च
त्वा त्वां य इन्द्रः जनानाम् अन्येषां शूरजनानाम् एकवृषम् गोयूथे
प्रधानभूतोयं वृष एकवृषः तद्वद् मुख्यं सर्वोत्कृष्टं करत् करोति ।
उतशब्दः अप्यर्थे । राज्ञाम् अन्येषामपि एकवृषम् एकवृषवद् अभि-
भवितारं करोति । मानवानाम् मनोरपत्यानां मनुष्यजातीयानाम्
उत्तमम् उत्कृष्टं करोति । यद्वा मानवानाम् मनुवंश्यानाम् इत्यपुरु-
रवःप्रभृतीनां राज्ञां मध्ये उत्तमम् प्रजापरिपालनशौर्यादिगुणैरुत्कृष्टं
करोति । तथाविधम् इन्द्रं युनज्मितीति संबन्धः ॥

हे राजन् ! मैं परम उत्कर्ष वाले इन्द्रको तेरा मित्र बनाता हूँ,
उस इन्द्रके प्रेरित तेरे मित्र शत्रुसेनाको जीतें, पराजय न पावें,
जो इन्द्रदेव शूरोंमें तुझको वृषभकी समान बनाते हैं और राजाओं
में भी वृषभकी समान मुख्य करते हैं तथा जो इन्द्र तुझको मनु
के वंशमें उत्पन्न हुए इन पुरुरवा आदि राजाओंमें प्रजापालन
तथा शूरता आदि गुणोंसे उत्कृष्ट करते हैं, ऐसे इन्द्रसे तेरी
मित्रता कराता हूँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

उत्तरस्त्वमधरे ते सपत्नाये के च राजन् प्रतिशत्रवस्ते
एकवृष इन्द्रसखा जिगीवां शत्रूयतामा भरा भोजनानि

उत्तरः । त्वम् । अधरे । ते । सपत्नाः । ये । के । च । राजन् ।

प्रतिशत्रवः । ते ।

एकवृषः । इन्द्रसखा । जिगीवान् । शत्रूयताम् । आ । भर ।

भोजनानि ॥ ६ ॥

हे राजन् त्वम् उत्तरः सर्वोत्कृष्टतरो भव । ते त्वदीयाः सपत्नाः
अधरे निकृष्टा भवन्तु । तान् विशिनष्टि । ते । ❀ द्वितीयार्थे पृष्ठी ❀ ।
त्वां प्रति ये के च जनाः शत्रवः शत्रुभावेन प्रतिकूलम् आचरन्ति
ते सर्वे अधरे भवन्तु इत्यर्थः ॥ अपि च एकवृषः प्रधानभूतः इन्द्र-
सखा इन्द्रेण सख्या युक्तः जिगीवान् शत्रून् जयन् शत्रूयताम्
शत्रुत्वम् आत्मन इच्छतां शत्रुवद् आचरतां वा भोजनानि भोग-
साधनानि धनानि आ भर आहर । सर्वान् शत्रून् विजित्य तदीयं
सर्वं धनम् अपहरेत्यर्थः । ❀ जिगीवान् इति । जि जये । अस्मा-
च्छान्दसो वर्तमाने लिट् । तस्य च लिटः क्वसुरादेशः । “सन्लि-
टोर्जेः” इति अभ्यासाद् उत्तरस्य कुत्वम् । शत्रूयताम् इति । “सृप
आत्मनः क्यच्” । “उपमानाद् आचारे” इति वा क्यच् । तदन्ताद्
लटः शत्रादेशो “शत्रुरनुमः०” इति विभक्त्युदात्तत्वम् ❀ ॥

हे राजन् ! आप सबसे थोड़ा हजिये, आपके शत्रु नीचे हों, जो
आपसे प्रतिकूल भावसे वर्ताव करते हैं, वे शत्रु नीचे हों और इन्द्र
की मित्रतासे आप वृषभकी समान प्रधान बनकर शत्रुकी समान
आचरण करने वाले पुरुषोंमें भोगके साधन धनोंको लाइये ॥६॥

सप्तमी ॥

सिंहप्रतीको विशो अद्धि सर्वा व्याघ्रप्रतीको बाधस्व
शत्रून् ।

एकवृष इन्द्रसखा जिगीवां शत्रूयतामा खिदा भोजनानि

सिंहऽप्रतीकः । विशः । अद्धि । सर्वाः । व्याघ्रऽप्रतीकः । अत्र ।

बाधस्व । शत्रून् ।

एकऽवृषः । इन्द्रऽसखा । जिगीवान् । शत्रूयताम् । आ । खिद ।

भोजनानि ॥ ७ ॥

सिंहप्रतीकः सिंहशरीरः सिंहतुल्यपराक्रमः सन् आज्ञामात्रेण
सर्वा विशः स्वराष्ट्रस्थाः प्रजाः अद्धि भुङ्क्व । ❀ अद् भक्षणम् ।
“हुभुलभ्यो हेर्धिः” इति धित्वम् ❀ ॥ व्याघ्रप्रतीकः व्याघ्रशरीरः
व्याघ्रवद् आक्रम्य पर्यन्तस्थान् शत्रून् अप बाधस्व । अन्यद् व्या-
ख्यातम् । एतावांस्तु विशेषः । शत्रुसंवन्धीनि धनानि आ खिद
आच्छिन्नन्धि । अपहरेत्यर्थः । ❀ आङ्पूर्वः खिदिः आच्छेदने
वर्तते यथा “आक्खिदते च प्रक्खिदते च” [तै० सं० ४. ५. ६.
२] इति ❀ ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

सिंहकी समान पराक्रमी आप, अपनी आज्ञासे ही अपने
राज्यमें स्थित प्रजाओंको भोगिये । व्याघ्रकी समान आक्रमण
करके शत्रुओंको पीड़ा दीजिये । आप इन्द्रकी मित्रतासे वैलोंमें
मुख्य वृषभकी समान बन कर शत्रुभावसे आचरण करने वालों
के धनोंको नष्ट करिये ॥ ७ ॥

चतुर्थ काण्डके पञ्चम अनुवाकमें द्वितीय सूक्त समाप्त (१२४) ॥

“अग्नेर्मन्वे” इति सूक्तसप्तकस्य बृहद्गणे पाठात् शान्त्युदकादौ विनियोगः । तथा च कांशिकं सूत्रम् । “उत देवाः [४. १३] मृगारसूक्तानि [४. २१-३०] उत्तमं वर्जयित्वा” इति [कौ० १. ६] । अत्र उत्तमशब्देन आ गावः [२१] इमम् इन्द्र [२२] इति आदिमे द्वे अहं रद्रेभिः [३०] इति अन्तिमं चेति सूक्तनयं विवक्षितम् ॥

तथा अंहोलिङ्गगणे अग्नेर्मन्वे [२३-२६] इत्यादीनां सप्तानां सूक्तानां पाठात् सर्वरोगभैषज्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः । सूत्रितं हि । “ओपधिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिपिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” इत्यादि [कौ० ४. ८] ॥

“अग्नेर्मन्वे” इति सामिनेन्यनुमन्त्रणं कुर्यात् । तद् उक्तं वैताने । “अग्नेर्मन्वे इति सामिनेनीरजुमन्त्रयते” इति [वै० १. २] ॥

। ‘अग्नेर्मन्वे’ इन सात सूक्तोंका बृहद्गणमें पाठ है अतः शान्त्युदक आदिमें इनका विनियोग है । इसी बातको कांशिकसूत्रमें कहा है, कि—“उत देवाः (४ । १३) मृगार-सूक्तानि (४ । २१-३०) उत्तमं वर्जयित्वा ॥—उत देवाः इस चतुर्थकाण्डके इक्कीसवें सूक्तसे तीसवें सूक्त तक उत्तमको छोड़ कर मृगारसूक्त ॥” (कांशिकसूत्र १ । ६) ॥ इनमें उत्तम शब्दसे ‘आ गावः’ यह इक्कीसवाँ, ‘इमं इन्द्र’ यह बारहसवाँ इस प्रकार आदिके दो और ‘अहं रद्रेभिः’ यह तीसवाँ अन्तका सूक्त लिया गया है ।

तथा अंहोलिङ्गगणमें ‘अग्नेर्मन्वे’ इस तेईसवें सूक्तसे उन्तीसवें सूक्त तक सात सूक्तोंका पाठ है अतः सर्व रोगोंकी चिकित्सामें इनका विनियोग होता है । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“ओपधिवनस्पतीनाम् अनुक्तान्यप्रतिपिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” (कांशिकसूत्र ४ । ८) ॥

‘अग्नेर्मन्वे’ इस सूक्तसे सामिधेनीका अनुमन्त्रण करे । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है, ‘कि-अग्नेर्मन्वे इति सामिधेनीरनुमन्त्रयते’ (वैतानसूत्र १ । २) ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसः पाञ्चजन्यस्य बहुधा यमिन्धते ।

विशोविशः प्रविशिवांसमीमहे स नो मुञ्चत्वंहसः १

अग्नेः । मन्वे । प्रथमस्य । प्रचेतसः । पाञ्चजन्यस्य । बहुधा ।

यम् । इन्धते ।

विशःऽविशः । प्रविशिऽवांसम् । ईमहे । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः १

प्रथमस्य मुख्यस्य प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानस्य पाञ्चयज्ञस्य । देवयज्ञः पितृयज्ञः भूतयज्ञः मनुष्ययज्ञः ब्रह्मयज्ञः इत्येते नित्यकर्तव्याः प्रसिद्धाः पञ्चयज्ञाः । तैराराधनीयः पाञ्चयज्ञः । यद्वा पञ्चधा यज्ञा विभक्ता अग्निष्टोमादयः पञ्चयज्ञाः । “धानाः करम्भः परिचापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्” इति तैत्तिरीयश्रुतेः [तै० सं० ६. ५. ११. ४] “यो ह वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद” [ऐ० ब्रा० २. २४] इत्याद्यैतरेयकश्रुतेश्च यज्ञस्य पञ्चात्मकता । तादृगग्निष्टोमादिनिर्वर्तकः पाञ्चयज्ञः । यद्वा यज्ञशब्देन तन्निष्पादका जना विवक्षिताः । ते च निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः । गन्धर्वाप्सरसो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । तेषु भवः पाञ्चयज्ञः । तथा च तैत्तिरीयकम् “यं पाञ्चजन्यं बहवः समिन्धते” [तै० सं० ४. ७. १५. १] इति । तस्य एवंगुणविशिष्टस्य अग्नेर्माहात्म्यं मन्वे जानामि । ❀ मनु अवबोधने । तनादित्वाद् उपत्ययः ❀ ।

तदेव माहात्म्यं प्रतिपादयति बहुधा यम् इत्यादिना । बहुधा बहु-
प्रकारं यम् अग्निम् इत्येते गार्हपत्यादिरूपेण संदीपयन्ति । विशो-
विशः सर्वाः प्रजाः प्रविशिवांसम् जाठरादिरूपेण प्रविष्टान्तं तम्
अग्निम् ईमहे याचामहे । ❀ ईमहे यामि मन्महे इति याश्चाकर्मसु
पठितम् [निघ० ३. १६] ❀ । यद्वा । ❀ ईद् गतौ । देवा-
दिकः ❀ । ईमहे ईयामहे स्तुतिनमस्कारादिना प्राप्नुमः । “विरव-
स्यां विशि प्रविशिवांसम् ईमहे” इति तैत्तिरीयकम् [तै० सं०
४. ७. १५. १] । स तादृशोग्निः नः अस्मान् ग्रंहसः सर्वानर्थ-
निदानभूतात् पापात् मुञ्चतु मोचयतु । अम्पत्तः पापं विश्लेषयतु
इत्यर्थः ॥

प्रधान, श्रेष्ठ ज्ञान वाले अग्नि जिनकी देवयज्ञ पितृयज्ञ भूतयज्ञ
मनुष्ययज्ञ और ब्रह्मयज्ञ-इन नित्यमूर्तक यज्ञोंसे आराधना की
जाती है और जिन अग्निकी तैत्तिरीयसंहिता में प्रसिद्ध पाँच प्रकार
से विभक्त अग्निष्टोम आदि यज्ञोंको पूर्ण करने वाले पाञ्चयज्ञसे
उपासना कीजाती है और निषाद जिनमें पाँचवाँ है उन षण्णोंसे
तथा गन्धर्व अप्सरा देवता असुर और राक्षस इन पाँचसे होने
वाले यज्ञके द्वारा जिन अग्निकी उपासना कीजाती है उन
अग्निके माहात्म्यको मैं जानता हूँ । इस प्रकार गार्हपत्य आदि

+ तैत्तिरीयसंहिता ६ । ५ । ११ । ४ में कहा है, कि-“धाना
करम्मः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पंक्तिराप्यते तद् यज्ञस्य
पांक्तत्वं ॥-धाना अर्थात् खुने हुए जौ, करम्म अर्थात् दही मिले
हुए सत्तू और परिवाप, पुरोडाश तथा पयस्या इनसे यज्ञकी
पंक्ति होती है, यही यज्ञका पांक्तत्व है ।” और ऐतरेय ब्राह्मण
२ । २४ में कहा है, कि-“यो ह वै यज्ञं हविर्पंक्तिं वेद ॥-जो
हविर्पंक्ति वाले यज्ञको जानता है ।” इस प्रकार यज्ञकी पञ्चा-
त्मकता प्रसिद्ध है ।

अनेक रूपोंसे जिस अग्निको प्रदीप्त करते हैं और जो सब प्रजाओं में जठराग्निके रूपसे प्रविष्ट हैं उन अग्निसे हम प्रार्थना करते हैं ‡ ऐसे अग्नि हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे बचावें— ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यथा हव्यं वहसि जातवेदो यथा यज्ञं कल्पयसि
प्रजानन् ।

ए॒वा दे॒वेभ्यः सु॒म॒तिं न॒ आ वह॒ स नो॑ मु॒ञ्च॒त्वंह॑सः २
यथा । ह॒व्यम् । वह॑सि । जा॒त॒ऽवे॒दः । यथा । य॒ज्ञम् । क॒ल्प॑यसि ।
प्र॒ऽजा॒नन् ।

ए॒व । दे॒वेभ्यः । सु॒ऽम॒तिम् । नः । आ । वह॑ । सः । नः । मु॒ञ्च॒तु ।
अ॒ह॑सः ॥ २ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने यथा येन प्रकारेण हव्यम् चतुरोडाशादि होतव्यं हविः वहसि तत्तद्यष्ट्यदेवतां प्रापयसि यथा येन च प्रकारेण यज्ञं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयागभेदेन एकाहाहीनसत्त्वात्मना च कल्पयसि विरचयसि प्रजानन् तत्तद्भिदां प्रकर्षेण अवगच्छन् । एव एवं देवेभ्यः देवानाम् अर्थे नः अस्माकं

‡ तैत्तिरीयसंहिता ४ । ७ । १५ । १ में कहा है, कि—यं पाञ्चजन्यं वहवः समिन्धते ॥ जिस पाँच जनोसे सिद्ध होने वाले यज्ञ की बहुतसे उपासना करते हैं ॥

—तैत्तिरीयसंहिता ४ । ७ । १५ । १ में कहा है, कि—
“विश्वस्यां दिशि प्रविचिशिवांसं ईमहे ॥—सम्पूर्ण प्रजाओंमें प्रवेश करने वाले अग्नि की हम स्तुति नमस्कार आदिसे प्रार्थना करते हैं”

सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् आ वह प्रापय । यद्वा देवेभ्यः सकाशात्
सुमतिम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं नः अस्मान् प्रापय ॥ मतम् अन्यत् ॥

हे उत्पन्न हुआओं को जानने वाले अग्ने ! आप चरु पुरोडाश
आदि हविको उससे पूजनीय देवताके पास जिस प्रकार पहुँचाते
हैं और जिस प्रकार पारुषज्ञ हविर्यज्ञ सोमयाग एकाह और
अहीनसप्रभेदसे उन यज्ञोंके भेदोंको जानते हुए रचते हो, इसी
प्रकार देवताओंके पाससे हमको अनुग्रहरूपा शोभन बुद्धि प्राप्त
कराइये और हे ऐसे अग्निदेव ! आप हमको सब अनर्थोंके मूल
पापसे छुड़ाइये ॥ २ ॥

तृतीया ॥

यामन्यामन्नुपयुक्तं वहिष्ठं कर्मन्कर्मन्नाभगम् । अग्निमीडे
रक्षोहणं यज्ञवृधं घृताहुतं स नो मुञ्चत्वंहंसः ॥ ३ ॥

यामन्ऽयामन् । उपऽयुक्तम् । वहिष्ठम् । कर्मन्ऽकर्मन् । आऽभगम् ।
अग्निम् । ईडे ।

रक्षःऽहनम् । यज्ञऽवृधम् । घृतऽआहुतम् । सः । नः । मुञ्चत् ।

अंहंसः ॥ ३ ॥

यामन्यामन् यामनियामनि । ॐ सप्तम्या लुक् ॐ । तत्तत्फल-
लभापणे निमित्तभूते सति उपयुक्तम् तत्तद्गोपाधारत्वेन विनियुक्तं
वहिष्ठम् बोद्धवम् । ॐ बोद्धृशब्दात् “तुरधन्दसि” इति इष्टन्
प्रत्ययः “तुरिष्टेमेयस्सु” इति वृत्तः ॐ । कर्मन्कर्मन् । ॐ पूर्व-
वत् सप्तम्या लुक् ॐ । तत्तत्फलसाधने सर्वस्मिन् कर्मणि आभगम्
आभक्तव्यम् आसेव्यम् एवंगुणविशिष्टम् अग्निम् अहम् ईले स्तामि ।
पुनर्विशेष्यते । रक्षोहणम् रक्षां हन्तारं यज्ञवृधम् यज्ञस्य अग्नि-

ष्टोमादेर्वर्धयितारं घृताहुतम् आज्येन आहुतम् आहुतिभिः संदी-
पितम् ॥ स न इत्यादि पूर्ववत् ॥

प्रत्येक यागमें होमके आधार होनेसे विनियुक्त हवि पहुँचाने
वाले और अमुक २ फलके साधन सब कर्मोंमें सेवन करने योग्य
अधिकी में स्तुति करता हूँ । वह अग्नि राक्षसोंका संहार करने
वाले हैं, अग्निष्टोम आदि यज्ञोंको बढ़ाने वाले हैं और घृत की
आहुतियोंसे उनको प्रदीप्त किया जाता है ऐसे अग्निदेव हमको
पापसे मुक्त करें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं विशुम् ।

हव्यवाहं हवामहे स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ४ ॥

सुजातम् । जातवेदसम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । विशुम् ।

हव्यवाहम् । हवामहे । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ॥ ४ ॥

सुजातम् शोभनजन्मानम् । मन्त्रैर्निर्मथ्य आहितत्वात् । जात-
वेदसम् जातानां जनिमतां वेदितारम् । यद्वा । जातानि भूतजातानि
एनं विदन्तीति जातवेदाः । अथ वा जातमात्र एव वेदः धनं पशु-
लक्षणम् अलभतेति जातवेदाः । “यत्तज्जातः पशून् अविन्दतेति
तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् इति हि ब्राह्मणम्” [नि० ७, १६] ।
वैश्वानरम् विश्वनरात्मकं विश्वनरहितं वा अत एव विशुम् व्यापकं
हव्यवाहम् हव्यस्य हविषा अस्माभिर्देवस्य वोढारम् एवंगुण-
विशिष्टम् अग्निं हवामहे आह्वयामः । ❀ “बहुलं छन्दसि” इति ङः
संप्रसारणम् ❀ ॥ अन्यद् गतम् ॥

मन्त्रोंके निर्मथन होनेसे शोभन जन्म वाले उत्पन्न होने वालों
को जानने वाले, और उत्पन्न हुए प्राणिमात्र जिनको जानते हैं

अथवा जिन्होंने उत्पन्न होते ही पशुरूपी धनको प्राप्त किया है ‡ ऐसे जातवेदा और सम्पूर्ण मनुष्योंका हित करने वाले वैश्वानर व्यापक और हमारी दी हुई हविको पहुँचाने वाले अग्निदेवका हम आवाहन करते हैं, वह हमको सरल अनर्थोंकी मूल पापसे छुड़ावे ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

येन ऋपयो वलमद्योतयन् युजा येनासुराणामयुवन्त
मायाः ।

येनाग्निना पणीनिन्द्रो जिगाय स नो मुञ्चत्वंहसः५

येन । ऋपयः । वलम् । अद्योतयन् । युजा । येन । असुराणाम् ।

अयुवन्त । मायाः ।

येन । अग्निना । पणीन् । इन्द्रः । जिगाय । सः । नः । मुञ्चत् । वंहसः ।

ऋपयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः अद्विरःप्रभृतयः येन अग्निना युजा सख्या वलम् आत्मीयं सामर्थ्यम् उद्योतयन् उदीप्तं पराभिभवन-
क्षमम् अकुर्वन् येन अग्निना असुराणाम् सुरविरोधिनां मायाः
व्यामोहनशक्तीः अयुवन्त देवाः पृथक् कृतवन्तः तथा येन अग्निना
इन्द्रो देवाविपत्तिः पणीन् एतत्संज्ञान् असुरान् जिगाय जितवान् ।
❀ जि जये । अस्मात् लिटि “सन्लिट्योर्जेः” इति अभ्यासाद् उत्त-
रस्य कृत्वम् ❀ ॥

‡ निरुक्तमें कहा है, कि—“यत्तज्जातः पशून् अविन्दतेति
तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् ॥—उन्होंने उत्पन्न होते ही पशुओं
को पाया यही अग्निका जातवेदस्त्वम् है” । (निरुक्त ७ । १६) ॥

अतीन्द्रिय पदार्थोंको देखने वाले अंगिरा आदि ऋषियोंने जिन अग्निके साथ मित्रता कर पराभिभवनरूप आत्मशक्तिको जगाया है और जिन अग्निदेवके प्रभावसे देवताओंने असुरोंकी मोहने वाली मायाओंको देवताओंसे अलग किया है और जिन अग्निदेवके द्वारा इन्द्रदेवने पणिनामक असुरोंको जीता है, वह अग्निदेव हमें सब अनर्थोंकी मूल पापसे छुड़ा देवे ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

येन देवा अमृतमन्वविन्दन् येनौपधीर्मधुमतीरकुण्वन्
येन देवाः स्वः श्रभरन्त्स नो मुञ्चत्वंहसः ॥ ५ ॥

येन । देवाः । अमृतम् । अनुऽमविन्दन् । येन औपधीः ।

मधुऽमतीः । अकुण्वन् ।

येन । देवाः । स्वः । आऽश्रभरन् । सः । नः । मुञ्चत्तु । अहंसः ६

येन अग्निना सहायेन देवाः इन्द्रादयः अमृतम् अमरणसाधनं पीयूषम् अन्वविन्दन् अलभन्त येन अग्निना जगदनुप्रविष्टेन औपधीः व्रीहियवाद्यास्तरुगुल्माद्याश्चामधुमतीः मधुररसयुक्ताः अकुण्वन् अकुर्वन् येन अग्निना यज्ञसाधनभूतेन देवाः देवत्वकामा यजमानाः स्तोतारो वा स्वः स्वर्गम् आभरन् आहरन् । अलभन्तेत्यर्थः ॥

जिन अग्निकी सहायतासे इन्द्र आदि देवताओंने अमरणके साधन अमृतको प्राप्त किया था, और जगत्के भीतरप्रविष्ट जिन अग्निके द्वारा देवताओंने व्रीहि यव तरु गुल्म आदि औपधियोंको मधुर रस युक्त किया है और जिन यज्ञके साधनभूत अग्निके द्वारा देवत्व चाहने वाले यजमान वा स्तोता स्वर्गको प्राप्त करते हैं, वह अग्निदेव हमें पापसे युक्त करें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

यस्येदं प्रदिशि यद् विरोचते यज्जातं जनितव्यं च
केवलम् ।

स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वंहसः ७

यस्य । इदम् । प्रदिशि । यत् । विरोचते । यत् । जातम् ।

जनितव्यम् । च । केवलम् ।

स्तौमि । अग्निम् । नाथितः । जोहवीमि । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः ७

यस्य अग्नेः प्रदिशि प्रदेशने प्रशासने इदम् सर्वं जगद् वर्तते ।
इदम् इत्येतद् विशिनष्टि । यद् इदम् अन्तरिक्षे ग्रहनक्षत्रादिकं विरो-
चते विद्विजं दीप्यते यच्च प्राणिजातं पृथिव्यां [जातम्] उत्पन्नं
जनितव्यम् जनयितव्यं जनिष्यमाणं कृत्स्नं कार्यं जगद् यद् अस्ति
तद् सर्वं केवलम् अनन्यसाधारणं यस्य प्रदिशि वर्तते तथाविधम्
अग्निम् अहं स्तौमि । नाथितः । ॐ नाथ याश्चायाम् । अस्मात्
कर्तरि निष्ठा ॐ । नाथमानः फलं कामयमानः । यद्वा नाथः स्वामी
संजातोस्य नाथितः । तेनाग्निना नाथवान् भविष्यामीति जोहवीमि
पुनःपुनराहयामि । ॐ “अभ्यस्तस्य च” इति हयतेः संसार-
णम् । “गुणो यद्भुक्तोः” इति अभ्यासस्य गुणः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

जिन अग्निदेवके शासनमें यह सम्पूर्ण जगत् वर्तमान है ।
अन्तरिक्षमें जो ग्रह नक्षत्र आदि अनेक प्रकारसे द्विपते हैं, पृथिवी
में उत्पन्न प्राणिमात्र और आगेको उत्पन्न होने वाले प्राणी
जिन अग्निदेवके वशीभूत हैं उन अग्निदेवकी में स्तुति करता हूँ,
उनका वारंवार आह्वान करता हूँ ॥ ७ ॥

“अग्रयंहोमुचेष्टाकपालः” [तै० सं० ७. ५. २१. १] इत्यादिना दशहविष्का मृगारेष्टिराध्ययवे विहिता । तत्र अग्रयंहोमुचः स्तावकम् “अग्नेर्मन्वे” [२३] इति सूक्तं व्याख्यातम् । इन्द्रस्यांहोमुचः स्तावकम् “इन्द्रस्य मन्महे” इति सूक्तम् । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

“अग्रयंहोमुचेष्टाकपालः” इस तैत्तिरीयसंहिता ७ । ५ । २१ । १ के मन्त्रसे दशहविष्का मृगारेष्टिका अध्वर्यु के लिये विधान किया गया है । तहाँ के अग्निका स्तावक पापमोचन करने वाला “अग्नेर्मन्वे” यह तेईसवाँ सूक्त लिया गया है । और इन्द्रकी स्तुति करने वाला पापमोचक ‘इन्द्रस्य मन्महे’ सूक्त लिया गया है । इसका पूर्वसूक्तके साथ विनियोग कह दिया है ।

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य मन्महे शश्वदिदस्य मन्महे वृत्रघ्न स्तोमा उप
मेम आगुः ।

यो दाशुषः सुकृनो हवपेति स नो सुञ्चत्वंहसः ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । मन्महे । शश्वत् । इत् । अस्य । मन्महे । वृत्रघ्नः । स्तोमाः ।

उप । मा । इमे । आ । अगुः ।

यः । दाशुषः । सुकृतः । हवम् । एति । सः । नः । सुञ्चत्तु ।

अहसः ॥ १ ॥

इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य मन्महे महत्त्वं जानीमः । ॐ मनु अवबोधने । तनादित्वाद् उपत्ययः । “लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्योः” इति उकारलोपः ॐ । असाधारण्यं दर्शयितुम् आह शश्वदिति ।

इदिति अवधारणे । शशवत् पुनःपुनः अस्यैवेन्द्रस्य तद् माहात्म्यं
मन्महे अवबुध्यामहे । नान्यस्य तादृग्माहात्म्यं दृश्यत इत्यर्थः ।
वृत्रघ्नः वृत्रम् अमुरं हतवतस्तस्य इन्द्रस्य इमे पुरतो वक्ष्यमाणाः
स्तोमाः स्तोत्राणि मा माम् उपायुः उपयन्ति उपगच्छन्ति । इन्द्र-
माहात्म्यविषयाणि स्तोत्राणि उपागत्य मां स्तोतारं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥
यः प्रसिद्ध इन्द्रो दाशुपः चरुपुरोडाशादिहवींषि दत्तवतः सुकृतः
शोभनकर्मणो यजमानस्य हवम् आहानम् एति प्राप्नोति नौदास्ते ।
❀ दाशुपः । दाशु दाने । “दाशवान् साहान् मीढ्वाश्च” इति
ववसौ निपात्यते । “वसोः संसारणम्” । इति संसारणम् ।
हवम् इति । “भावेनुपसर्गस्य” इति द्वयतेरप् संसारणं च ❀ ॥
स न इत्यादि गतम् ॥

परमैश्वर्ययुक्त इन्द्रदेवके महत्त्वको हम जानते हैं (इन्द्रका असा-
धारणत्व दिखानेके लिये कहते हैं, कि-) हम बारम्बार इन इन्द्र-
देवके ही माहात्म्यको जानते हैं अर्थात् ऐसा और किसीका
माहात्म्य नहीं दीखता । वृत्रासुरका इनन करने वाले इन्द्रके आगे
कहे जाने वाले स्तोत्र मुझको प्राप्त हो रहे हैं अर्थात् इन्द्रके माहात्म्य
विषयक स्तोत्र सामने आकर मुझे स्तुति करने वाला बना रहे
हैं । जो प्रसिद्ध इन्द्रदेव शोभन कर्म वाले यजमानके आहानकी
अपेक्षा नहीं करते हैं, वह इन्द्र हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे
छुड़ावे ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

य उग्रीणांमुग्रबाहुर्व्युयो दानवानां बलमारुरोज ।
येन जिताः सिन्धवो येन गावः सः नो मुञ्चत्वंहंसः
यः । उग्रीणाम् । मुग्रबाहुः । व्युः । यः । दानवानाम् । बलम् ।
आरुरोज ।

येन । जिताः॥ सिन्धवः । येन । गावः । सः । नः । मुञ्चतु । अंहसः २

य इन्द्रः उग्रबाहुः उद्गूर्णहस्तः उग्रीणाम् उद्गूर्णानां शत्रु-
सेनानां युयुः यावयिता पृथकर्ता । ❀ यौतेर्दे च इति दुप्रत्ययः❀ ।
य इन्द्रो दानवानाम् दनोरपत्यानाम् असुराणां बलम् सामर्थ्यम्
आरुरोज सर्वतो वभञ्ज । ❀ रुजो भञ्जे ❀ । येन इन्द्रेण सिन्धवः
स्यन्दनशीला मेघस्या आपः जिताः मेघं भित्त्वा जयेन प्राप्ताः ।
यद्वा सिन्धवो नद्यः समुद्रा वा वृत्रवधेन जिताः । श्रूयते हि ।
“वज्रेण खान्यतृणवदीनाम्” [ऋ० २. १५. ३] “अहन्नहिं परि-
शयानम् अणोवासृजो अपो अञ्ज्या समुद्रम्” [ऋ० ६. ३०. ४]
इत्यादि । येन इन्द्रेण पणिनामकासुरवधेन तदपहृता गावो जिता
लब्धाः ॥ गतम् अन्यत् ॥

जो उग्र हाथवाले इन्द्रदेव प्रचण्ड शत्रुसेनाओंमें भेद कराने-शाले
हैं और जिन इन्द्रदेवने दनुकी सन्तान दानवोंकी शक्तिको तोड़
दिया है और जिन इन्द्रदेवने सरकने वाले जलोंको मेघोंको फाड़
कर जीता है अर्थात् प्राप्त किया है और जिन इन्द्रदेवने वृत्रको
मार कर नदियोंको और समुद्रोंको जीता है † और जिन इन्द्र-
देवने पणि नामक असुरोंको मार कर उनकी हरी हुई गौओंको
जीता है, वह इन्द्रदेव सब अनर्थोंके मूल-पापसे हमें मुक्त करें २
तृतीया ॥

यश्चर्षणिप्रो वृत्रभः स्वर्विद् यस्मै प्रावाणः प्रवदन्ति
नृणाम् ।

यस्याध्वर सप्तहोता मदिष्ठः स नो मुञ्चत्वंहसः ॥३॥

† “वज्रेण खान्यतृणवदीनाम् ॥—इन्द्रने वज्रके द्वारा नदियों
के आकाशोंको हिंसित किया” (ऋ० २. १५. ३)

(४६२) अथर्ववेदसंहिता समाप्य-भाषानुवादसहित

यः । चर्पणिऽमः । वृषभः । स्वऽवित् । यस्मै । आवाणः । मज्ज-
दन्ति । नृन्मम् ।

यस्य । अध्वरः । सप्तहोता । मदिष्ठः । सः । नः । मुञ्चतु । यंहसः

य इन्द्रः चर्पणिमः । चर्पणयो मनुष्याः तान् अभिलषितफलेन
प्राप्तिं पूरयतीति चर्पणिमः । ॐ मा पूरणे । “आतोनुपसर्गे काः”
इति [कः] ॐ । वृषभः वर्षिन्ना । यद्वा वृषभवत् प्रसन्नकारी
स्वर्गवत् स्वर्गस्य लम्बयिता । यस्मा इन्द्राय आवाणः अभिपवार्थाः
पापाणां नृन्मम् सोमरसलक्षणं धनं प्रयदन्ति अभिपवकालीनै-
र्ध्वनिभिः प्रकथयन्ति । “देवा आवाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः”
[तै० ब्रा० ३. ७. ६. २] “मैते वदन्तु प्र वयं वदाम” [ऋ०
१०. ६४. १] इत्यादिमन्त्रवर्णाद्वा ग्राव्यां प्रवदितृत्वम् । यस्य
इन्द्रस्य अध्वरः सोमयागः सप्तहोता सप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिर्युक्तः
मदिष्ठः मादयितृत्वमो भवति । ॐ होता मैत्रावरुणः ब्राह्मणाच्छंसी
पोतानेष्टा अच्छवाकः आग्नीध्रश्चेति सप्त होतारो वषट्कर्तारो यरिम-
न्निति बहुव्रीहौ “नद्युतश्च” इति प्राप्तस्य कपः “ऋतरश्छन्दसि”
इति प्रतिषेधः । मदिष्ठ इति । मदी हर्षे इत्यस्मात् वृच् । तदन्तात्
“तुश्छन्दसि” इति इष्टन् । “तुरिष्टेमेयस्मृ” इति वृत्तोपः ॐ ॥
गतम् अन्यत् ॥

जो इन्द्रदेव मनुष्योंको अभिलषित फल देकर उनकी काम-
नाओंको पूर्ण करते हैं और जो इन्द्रदेव वृषभकी समान वृषपूर्वक
स्वर्गकी प्राप्ति कराने वाले हैं और जिन इन्द्रदेवके लिये अभि-
पवके कार्यके पापाण अभिपवके समयकी ध्वनियोंसे सोमरस-
रूपी धनको कहते हैं । और जिन इन्द्रदेवका सोमयाग सात

देवा आवाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः ॥—दमस्ते हु ए पापाणोने
इन्दु इन्द्र कदा” (तैत्तिरीय ब्राह्मण ३ । ७ । ६ । २ ।) और

वपट्कर्ता होताओंके द्वारा मद करने वाला होता है ‡ वह इन्द्र-
देव हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ावे ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

यस्य वशासं ऋपभासं उक्षणो यस्मै मीयन्ते स्वरवः
स्वविदे ।

यस्मै शुक्रः पवते ब्रह्मशुम्भितः स नो मुञ्चत्वंहसः ४

यस्य । वशासः । ऋपभासः । उक्षणः । यस्मै । मीयन्ते । स्वरवः ।
स्वः विदे ।

यस्मै । शुक्रः । पवते । ब्रह्मशुम्भितः । सः । नः । मुञ्चतु ।
अंहसः ॥ ४ ॥

वशासः वशा बन्ध्या गावः ऋपभासः ऋपभाः उक्षणः उक्षाणः
सेचनसमर्थाः । ❀ “वा षपूर्वस्य निगमे” इति उपधादीर्घाभावः ❀ ।
एवं वशादिरूपाः पशवः यस्य इन्द्रस्य यागार्थम् आलभ्यन्ते यस्मा
इन्द्राय स्वविदे स्वर्गस्य लम्भयित्रे स्वरवः । यूपावतक्ष्णशकलः
स्वरुः । तेन तद्वन्त उपलक्ष्यन्ते । स्वरवः स्वरुमन्तो यूपा मीयन्ते
अवटेषु स्थाप्यन्ते । ❀ दुमिब् प्रक्षेपणे ❀ । यस्मा इन्द्राय शुक्रः
निर्मलो रसवान् सोमः ब्रह्मशुम्भितः ब्रह्मभिर्मन्त्रैः अभिषवसाध-
नैरलंकृतः सन् पवते दशापवित्रधारया स्रवति ॥ स न इत्यादि
पूर्ववत् ॥

“प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः ॥—ये कहें और हम कहते हैं” (ऋग्वेद
१० । ६४ । १) इत्यादि मन्त्रवाणोंमें पाषाणोंका प्रवदितृत्व सिद्ध है

‡ होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी, पोता, नेष्टा, अच्छावाक
और अग्नीध्र वे सात वपट्कर्ता होता हैं ॥

जिन इन्द्रदेवके यागके लिये बंध्या गौं सेचनसमर्थ ऋषभका आलभन किया जाता है और जिन स्वर्गप्रापक इन्द्रदेवके लिये स्वरु वाले यूप अबटोंमें स्थापित किये जाते हैं और जिन इन्द्रदेव के लिये निर्मल रस वाला सोम मन्त्रोंसे अलंकृत होता हुआ दशापवित्रकी धारासे टपकता है, वह इन्द्रदेव हमको सब अनर्थों के मूलपापसे छुड़ावे ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

यस्य जुष्टिं सोमिनः कामयन्ते यं हवन्त इषुमन्तं
गविष्टौ ।

यस्मिन्नर्कः शिथ्रिये यस्मिन्नोजः स नो मुञ्चत्वंहसः ५

यस्य । जुष्टिम् । सोमिनः । कामयन्ते । यम् । हवन्ते । इषुमन्तम् ।

गोऽष्टौ ।

यस्मिन् । अर्कः । शिथ्रिये । यस्मिन् । ओजः । सः । नः । मुञ्चतु ।

अंहसः ॥ ५ ॥

यस्य इन्द्रस्य जुष्टिम् प्रीतिं सोमिनः सोमवन्तो यजमानाः कामयन्ते अभिलषन्ति । इषुमन्तम् बाणवन्तं प्रशस्तायुधसहितं यम् इन्द्रं गविष्टौ गवां पण्डिभिरपहृतानां पुनरन्वेष्टे अभिगमने वा हवन्ते आह्वयन्ति । यस्मिन्निन्द्रे अर्कः अर्चनसाधनभूतो मन्त्रः स्तुतशस्त्रादिलक्षणः शिथ्रिये आश्रितो भवति । तथा यस्मिन्निन्द्रे ओजः बलम् अनन्यसाधारणं दृश्यते ॥ स न इत्यादि पूर्ववत् ॥

सोम वाले यजमान जिन इन्द्रदेवकी प्रीतिको चाहते हैं और पण्डियोंके द्वारा गौओंका हरण होने पर जिन मशस्त आयुधवाले इन्द्रदेवको बुलाया जाता है और जिन इन्द्रदेवमें पूजाका साधन

मेत्र आश्रय पाता है और जिन इन्द्रदेवमें असाधारण बल दीखता है, वह इन्द्रदेव हमको आपसे छुड़ावें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

यः प्रथमः कर्मकृत्याय जज्ञे यस्य वीर्यं प्रथमस्यानुबुद्धम् ।

येनोद्यतो वज्रोभ्यायताहिं स नो मुञ्चत्वंहंसः ॥ ६ ॥

यः । प्रथमः । कर्मकृत्याय । जज्ञे । यस्य । वीर्यम् । प्रथमस्य ।

अनुबुद्धम् ।

येन । उद्यतः । वज्रः । अभिज्जायत । अहिम् । सः । नः ।

मुञ्चतु । अंहंसः ॥ ६ ॥

य इन्द्रः प्रथमः मुख्यः कर्मकृत्याय कर्मणा ज्योतिष्टोमादीनां करणाय अनुष्ठानाय जज्ञे जातवान् । यस्य इन्द्रस्य प्रथमस्य मुख्यस्य वीर्यम् वीरकर्म वृत्रहननादिकम् अनुबुद्धम् परस्परं संततम् । श्रूयते हि । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री” । अहन्नहिम् अन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम्” इत्यादि [अ० १, ३२. १] । येन इन्द्रेण उद्यतः उद्भूतो वज्रः अहिम् वृत्रम् अभ्यायत अभितः सर्वतः अहिंसीत् । ॐ आहूपूर्वाद् यमेर्लुङि च्लेः सिच् । “यमो गन्धते” इति तस्य क्त्वाद् “अनुदा-चोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति सिज्लोपः ॐ ॥ स न इत्यादिगतम् ॥

जो इन्द्रदेव ज्योतिष्टोम आदि कर्म करनेके लिये मुख्यरूपसे जाने जाते हैं और जिन इन्द्रदेवका वृत्रहनन आदि मुख्य कर्म परस्पर पुरा हुआ सुना जाता है ‡ और जिन इन्द्रदेवके उठाने

‡ “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री” ।

(४८६) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

हुए वज्रने वृत्रासुरका सब ओरसे संहार कर डाला वह, इन्द्रदेव हमको। सब अनर्थोंके मूल पापसे मुक्त करें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

य संग्रामान् नयति संयुधे वशी यः पुष्टानि संसृजति ।
द्वयानि ।

स्तौमीन्द्रं नाथितो जोषीमि स नो मुञ्चत्वंहसः ॥७॥

यः । सम्ग्रामान् । नयति । सम् । युधे । वशी । यः । पुष्टानि ।
सम्सृजति । द्वयानि ।

स्तौमि । इन्द्रम् । नाथितः । जोषीमि । सः । नः । मुञ्चतु ।
अहसः ॥ ७ ॥

वशी स्वतन्त्रो य इन्द्रः युधे योधनाय संप्रहाराय संग्रामम् युद्धं
सं नयति सम्यक् प्रापयति । यद्वा युधे योधनाय वशी स्वतन्त्रः ।
योधयितुं कुशल इत्यर्थः । तथा य इन्द्रः पुष्टानि समृद्धानि द्वयानि
स्त्रीपुंसात्मकानि मिथुनानि संसृजति परस्परं संसृष्टानि प्रजनन-
समर्थानि करोति । तम् इन्द्रं स्तौमि । नाथितो जोषीमि इत्यादि
ख्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

जो स्वतन्त्र इन्द्रदेव स्वतन्त्र प्रहार करनेके युद्धमें भली प्रकार

अहन्नहिं अन्वपस्तर्द्धं प्रवृत्ताना अभिनत् पर्वतानाम् ॥- वज्रधारी
इन्द्रने जिन मुख्य २ कर्षोको किया हैं उन वीर्यमय कर्षोको में
कहता हूँ कि—इन्द्रदेवने वृत्रको मारा फिर जलोंको ताड़ित किया
‘आर परतोंके वृत्तणोंको तोड़ डाला’ ० (ऋग्वेद १ । ३२ । १) ॥

पहुँचाते हैं और जो इंद्रदेव पुष्ट जोड़ोंको परस्पर संसृष्ट करते हैं उन इंद्रदेवकी मैं प्रार्थी स्तुति करता हूँ मैं उनको बारम्बार बुलाता हूँ, वह इंद्रदेव पापसे मेरी रक्षा करें ॥ ७ ॥

चतुर्थकाण्डक पंचमअनुशाकमें चतुर्थसूक्त समाप्त (१२६) ॥

“वायोः सवितुः” इत्यस्य सूक्तस्य “अग्नेर्मन्वे” इत्यनेन सूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा “वायव्यां वातवात्यायाम्” [न० क० १७] इत्यादिविहितायां शान्तौ “वायोः सवितुः” इत्येतत् सूक्तम् आवपनीयम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “वायोः सवितुरिति वायव्यायाम्” इति [न० क० १८] ॥

तत्र मृगारेष्टौ “वायो सावित्र आगोमुग्भ्यां चरुः” [तै० सं० ७. ५. २२. १] इति विहितस्य हविषो वायुसवितारौ देवता । तयोः स्तावकम् “वायोः सवितुः” इति सूक्तम् ॥

“वायोः सवितुः” इस सूक्तका “अग्नेर्मन्वे” सूक्तके साथ विनियोग कह दिया है ॥

तथा “वायव्यां वातवात्यायाम्—आँधी चलने पर वायव्या शान्तिको करे” इस नक्षत्रकल्प १७ से विहित शान्तिमें “वायोः सवितुः” यह सूक्त पढ़ना चाहिये । इसी वातको नक्षत्रकल्पमें कहा कि—“वायोः सवितुरिति वायव्यायाम्” (नक्षत्रकल्प १८) ॥

तहाँ मृगारेष्टिमें “वायो सावित्र आगो मुग्भ्यां चरुः” (तैत्तिरीयसंहिता ७. ५. २२. १) से विहित हविके वायु और सविता देवता हैं । उनकी स्तुति करनेवाला “वायो सवितु” यह सूक्त है ॥

तत्र प्रथमा ॥

वायोः सवितुर्विदथानि मन्महे यावात्मन्वेद् विशथो यौ च रक्षथः ।

यौ विश्वस्य परिभू वभूवथुस्तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ १ ॥

वायोः । सवितुः । विदधानि । मन्महे । यौ । आत्मन्ऽवत् ।

विशयः । यौ । च । रक्षयः ।

यौ । विश्वस्य । परिभू इति परिऽभू । वभूवथुः । तौ । नः । मुञ्चतम् ।
अंहसः ॥ १ ॥

वायोः जगदाधारभूतस्य वातस्य सवितुः सर्वभेरकस्य च देवस्य विदधानि वेदनानि स्तुत्या गुणविषयज्ञानानि । यद्वा विदय इति यज्ञनाम । विदधानि वेदितव्यानि श्रुतिविहितकर्मणि मन्महे जानीमहे । ❀ विद ज्ञाने इत्यस्माद् आणादिकः अथप्रत्ययः ❀ । हे वायुसवितारौ यौ युवाम् आत्मन्वत् सात्मकं स्थावरजद्रमात्मकं जगद् विशयः मविशयः । वायोस्तावत् माणात्मना प्रवेशः श्रुतिसिद्धः । “वायुः माणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” [ऐ० आ० २. ४. २] इति । सविता च भेररुत्वेन अन्तर्यामितया सर्वं जगद् अनुमविष्टः । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः” [बृ० आ० ३. ७. ७] । इत्याद्यन्तर्यामिग्राहणात् । ❀ आत्मन्वत् इति । आत्मन्शब्दाद् मतुप् । “मादुपधायाः” इति वत्वम् । “अनो नुट्” इति नुडागमः ❀ । प्रवेशानन्तरं यौ च युवां रक्षयः तज्जगत् पालयथः । तथा यौ युवां विश्वस्य कृत्स्नस्य जगतः परिभू । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहायैवर्तते । परिग्रहीतारौ वभूवथुः भवयः । ❀ परिपूर्वाद् भवतेः क्विप् प्रत्ययः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ❀ । हे वायुसवितारौ तौ युवां नः अस्मान् अंहसः पापाद् मुञ्चतम् । ❀ मुञ्च्लृ मोक्षणे ॥ “शे मुचादीनाम्” इति नुम् ❀ ॥

जगत्के आधारभूत वायुके और सर्वभेरक सूर्यदेवके श्रुति-

विहित कर्मोंको हम जानते हैं । हे वायु और सूर्य देवताओं ! जो तुम आत्मा वाले स्थावर और जंगम प्राणियोंमें प्रवेश करते हो † । प्रवेशके अनन्तर जो तुम उस जगत्की रक्षा करते हो तथा जो तुम सब जगत्को धारण करने वाले हो, वह तुम हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे मुक्त करो ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

ययोः संख्याता वरिमा पार्थिवानि याभ्यां रजो
युपितमन्तरिक्षे ।

ययोः प्रायं नान्वानशे कश्चन तौ नो मुञ्चतमंहसः २

ययोः । सम्ख्याता । वरिमा । पार्थिवानि । याभ्याम् । रजः ।
युपितम् । अन्तरिक्षे ।

ययोः । प्रअयम् । न । अनुआनशे । कः । चन । तौ । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ २ ॥

ययोर्देवयोः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि वरिमा ऊरुत्वानि मह-
त्त्वानि संख्याता संख्यातानि जनैः सम्यक् परिगणितानि प्रख्या-
तानि दृश्यन्ते । ॐ पार्थिवानि “पृथिव्या आनौ” इति प्राग्दीन्य-
तीयः अब् प्रत्ययः । वरिमेति । ऊरुशब्दाद् इमन्निचि “प्रियस्थिर०”

† वायुका प्राणरूपसे प्रवेश करना श्रुतिमें प्रसिद्ध है, किं “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ॥-वायुने प्राण होकर नासिकामें प्रवेश किया” (ऐतरेय आरण्यक २।४।२) और ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः’ (वृहदारण्यक ३।७।७) आदि अन्तर्यामि-
ब्राह्मणके अनुसार सर्वभूतके सविता सब जगत्के भीतर प्रविष्ट हैं ॥

इत्यादिना वर् आदेशः । “शेरद्वन्दसि बहुलम्” इति शैलोपः ।
 याभ्यां वायुसवितृभ्याम् अन्तरिक्षे आकाशे रजः । उदकनामैतत् ।
 उक्तं हि यास्केन । रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं
 रज उच्यते इति [नि० ४. १६] । तद् रजःशब्दवाच्यं वृष्टि-
 कारणम् उदकं युपितम् मूर्द्धितं सत् धार्यते । सवितृकिरणैर्वायुना
 च खलु वर्षतां विमोक्तुम् आकाशे बहलतरम् उदकं त्रिपतं इति
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । युपितम् इति । युषु विमोहने । अस्मात्
 कर्मणि निष्ठा । कश्चन कोपि अन्यो देवः ययोर्वायुसवित्रोः
 प्रायम् प्रकृष्टगमनं नान्वानशे नानुप्राप्नोति । अनुगन्तुं समर्थो न
 भवतीत्यर्थः । अशू व्याप्नोति । दान्दसो लिट् । “अभोतेश्च”
 इति नुडागमः । तौ नो मुञ्चतम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

जिन वायु और सूर्य देवताओंके पृथिवी परके महत्वमय कर्म
 मनुष्योंमें भली प्रकार प्रसिद्ध हैं । और जिन वायु और सविता
 देवताओंके द्वारा आकाशमें मूर्द्धित रज † अर्थात् जल धारण
 किया जाता है और कोई देवता जिन वायु और सूर्यदेवके श्रेष्ठ
 गमनको नहीं कर सकता वे वायुदेव और सूर्यदेव हमको सब
 अनर्थोंके मूल पापसे बचावें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

तव व्रते नि विंशन्ते जनांसस्त्वयुदिते प्रेरन्ते चित्रमानो

† निरुक्त ४ । १६ में कहा है, कि—‘रजो रजतेः । ज्योती
 रज उच्यते । उदकं रज उच्यते ॥—रज धातुसे रजस् शब्द बना
 है । ज्योति रज कहलाता है और जल रज कहलाता है’ ॥
 और श्रुति तथा स्मृतियोंसे भी है, कि—वर्षा ऋतुमें बहुतसा जल
 बरसानेके लिये सूर्यकी किरणोंके द्वारा और वायुके द्वारा आकाश
 में जल धारण किया जाता है ।

युवं वायो सविता च भुवनानि रक्षथस्तौ नो मुञ्च-
तमंहसः ॥ ३ ॥

तव । व्रते । नि । विशन्ते । जनासः । त्वयि । उत्सृते । प्र ।
ईरते । चित्रभानो इति चित्रभानो ।

युवम् । वायो इति । सविता । च । भुवनानि । रक्षथः । तौ । नः । मुञ्च-
तम् । अंहसः ॥ ३ ॥

हे सवितः तव व्रते त्वत्संबन्धिनः कर्मणि परिचरणलक्षणे
जनासः जनाः प्राणिनः नि विशन्ते नियमेन वर्तन्ते । ❀ “नेर्विशः”
इति आत्मनेपदम् ❀ । हे चित्रभानो विचित्रदीप्ते त्वयि उदिते
उदयं प्राप्ते सति प्रेरते सर्वे जनाः स्वस्वकार्यकरणाय प्रवर्तन्ते ।
❀ ईर गतौ । अदादित्वात् शपो लुक् ❀ । हे वायो त्वं सविता
च युवम् युवां भुवनानि भूतजातानि रक्षतः पालयथः ॥ तौ नो
मुञ्चतम् इत्यादि गतम् ॥

हे सूर्यदेव ! आपकी सेवारूप कर्म करनेके लिये मनुष्य नियमा-
नुसार यत्नाव करते हैं और चित्रभानो ! आपका उदय होने पर
सब मनुष्य अपने २ कामको करनेके लिये प्रवृत्त होते हैं । और
हे वायुदेव तथा सूर्यदेव ! आप दोनों ही सब प्राणियोंकी रक्षा
करते हैं ऐसे दोनों आप हमें पापसे छुड़ाइये ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अपेतो वायो सविता च दुष्कृतमपरक्षांसि शिभिदां
च सेधतम् ।

सं ह्यूर्जयां सृजथः सं बलेन तौ नो मुञ्चतमंहसः ४

अप । इतः । वायो इति । सविता । च । दुःकृतम् । अप ।

रक्षांसि । शिमिदाम् । च । सेधतम् ।

सम् । हि । ऊर्जया । सृजथः । सम् । बलेन । तौ । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ ४ ॥

हे वायो त्वं च सविता च दुष्कृतम् अस्मदीयं पापम् अपेतः
अपगमयथः ॥ तथा रक्षांसि उपद्रवकारिणो राक्षसान् समिधाम्
संदीप्तां कृत्यां च अप सेधतम् अपगमयतम् ॥ अपि च ऊर्जया
ऊर्जयति बलपतीति ऊर्जा अन्नरसजनिता पुष्टिः । ॐ ऊर्ज बल-
माणनयोः । अस्मात् पचाद्यच् ॐ । तथा अस्मान् सं सृजथः बलेन
तज्जनितेन संसृजथः ॥ गतम् अन्यत् ॥

हे वायो ! आप और सूर्यदेव हमारे पापको हमसे अलग करिये ।
तथा उपद्रवकारी राक्षसोंको और मदीप्त कृत्याको भी हमसे दूर
करिये । और अन्नके रससे उत्पन्न हुई पुष्टिसे हमको युक्त
करिये और हमको पापसे छुड़ाइये ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

रयिं मे पोपं सवितोत वायुस्तनू दक्षमा सुवतां सुशेवम् ।

अयक्ष्मतांति मह इह धत्ते तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥ ५ ॥

रयिम् । मे । पोपम् । सविता । उत । वायुः । तच् इति । दक्षम् ।

आ । सुवताम् । सुशेवम् ।

अयक्ष्मतांतिम् । महः । इह । धत्ते । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ५

उतशब्दः चार्थे । सविता वायुश्च मे मह्यं रयिम् धनं पोषम्
 पुष्टिं समृद्धिं च आ सुवताम् प्रेरयताम् । प्रयच्छताम् इत्यर्थः ।
 ❀ पृ प्रेरणे । तुदादित्वात् शः ❀ । तथा तद् तन्वाम् । ❀ “सुपां
 सुलुक्०” इति सप्तम्या लुक् । “ईदूतौ च सप्तम्यर्थे” इति प्रगृह्य-
 संज्ञा ❀ । तन्वाम् अस्मदीये शरीरे सुशेवम् सुसुखं दत्तम् बलम्
 आ सुवताम् आसमन्तात् प्रेरयताम् । तथा हे वायुसवितारौ । अय-
 चमशब्दात् स्वार्थिकस्तातिल् प्रत्ययः ❀ । अयचमम् अरोगं महः
 तेजः इह अस्मिन् यजमाने धत्तम् धारयतम् ॥

सविता देवता और सूर्यदेवता मुझे धन समृद्धि दें तथा हमारे
 शरीरमें सुख और बल दें तथा हे वायु और सविता देवताओं !
 आरोग्यता और बड़े भारी तेजको इस यजमानमें स्थापित करिये
 पृष्ठी ॥

प्र सुमतिं सवितर्वाय ऊतये महस्वन्तं मत्सरं मादयाथः ।

अर्वाग् वामस्य प्रवतो नि यच्छतं तौ नो मुञ्चतमंहसः ६

प्र । सुमतिम् । सवितः । वायो इति । ऊतये । महस्वन्तम् ।

मत्सरम् । मादयाथः ।

अर्वाक् । वामस्य । प्रवतः । नि । यच्छतम् । तौ । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ ६ ॥

हे सवितः हे वायो ऊतये रत्तार्थं सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहा-
 त्मिकां बुद्धिं युवां प्र यच्छतम् । ❀ “ऊतियुति०” इत्यादिना
 अवतेः क्विन्नन्त उदात्तो निपातितः ❀ । महस्वन्तम् दीप्तिमन्तं
 मत्सरम् मदकरं सोमं मादयाथः पीत्वा माद्यथः । ❀ मत्सरम् इति ।
 मदरौणादिकः सरप्रत्ययः ❀ । वामस्य वननीयस्य प्रवतः प्रकर्ष-

(५०४) अथर्ववेदमंहिता समाख्य-भाषानुवादसहित

वतो धनस्य अर्वाङ् अस्मदभिमुखं नि यच्छतम् नियमयतम् ।
 ❀ वामस्येति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वा-
 चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पवत इति । “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति
 वतिः ❀ ॥

हे सवित्रः । हे वायो ! आप रक्षाके लिये मुझे सुप्रति दीजिये
 आप दीप्तिमान् मरुकारी सोमको पीकर आनन्दित हूजिये सेव-
 नीय बड़े भारी धनको हमको दीजिये और हमें सब अनर्थोंके
 मूल पापसे बचाइये ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

उप श्रेष्ठां न आशिषो देवयोर्धामन्नस्थिरन् ।

स्तौमि देवं सवितारं च वायुं तौ नो मुञ्चतमंहसः

उप । श्रेष्ठाः । नः । आशिषः । देवयोः । धामन् । अस्थिरन् ।

स्तौमि । देवम् । सवितारम् । च । वायुम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ।

देवयोः वायुसवित्रोः धामन् धामनि तेजसि स्थाने वा नः
 अस्माकं श्रेष्ठाः प्रगस्ता आशिषः फलप्रार्थना उपास्थिरान् उपस्थिता
 वर्तन्ते । ❀ अस्थिरन्निति । तिष्ठतेर्लुङि “अरुर्मकाच” इति आत्म-
 नेपदम् । “स्याध्वोरिच” इति इच्चकिच्चे । व्यत्ययेन भस्य रन्
 आदेशः ❀ । तथाविधं देवम् दानादिगुणयुक्तं सवितारं वायुं च
 स्तौमि मशंसामि । ❀ “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः ❀ ॥
 अन्यद् व्याख्यातम् ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] चतुर्थकाण्डे पञ्चमोऽनुवाकः ॥

वायुदेव और सूर्यदेवके स्थानमें हमारी श्रेष्ठ फलप्रार्थनायें उप-
 स्थित हैं उन दानादिगुण युक्त वायुदेवता और सविता देवता

की मैं स्तुति करता हूँ, वे दोनों मुझको सकल अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ावें ॥ ■ ॥

चतुर्थे काण्डके पञ्चम अनुवाकमें पंचम सूक्त समाप्त (१२७) ॥

पञ्चम अनुवाक समाप्त ॥

पष्ठेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “मन्वे वाम्” इति आद्यस्य सूक्तस्य पूर्ववद् विनियोगः ॥

तथा सोमयागे “मन्वे वाम्” इति औदुम्बर्या आज्यहोमस्य अनुमन्त्रणं कुर्यात् । उक्तं वैताने । “मन्वे वां द्यावापृथिवी इत्यौदुम्बर्या आज्यहोमम्” इति [वै० ३. ५] ॥

छठे अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । उनमें ‘मन्वे वां’ इस प्रथम सूक्त का पहिलेकी समान विनियोग है ॥

तथा सोमयागमें ‘मन्वे वाम्’ इस सूक्तसे औदुम्बर्याके घृतहोम का अनुमन्त्रण करे । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है, कि-“मन्वे वां द्यावापृथिवी इत्यौदुम्बर्या आज्यहोमम्” (वैतानसूत्र ३ । ५) ॥

तत्र प्रथमा ॥

मन्वे वां द्यावापृथिवी सुभोजसौ सचेतसौ ये अप्रथेथाममिता योजनानि ।

प्रतिष्ठे ह्यभवत् वसूनां ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ १ ॥

मन्वे । वाम् । द्यावापृथिवी इति । सुभोजसौ । सचेतसौ । ये

इति । अप्रथेथाम् । अमिता । योजनानि ।

प्रतिस्थे इति प्रतिस्थे । हि । अभवत् । वसूनाम् । ते इति ।

नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सुभोजसौ सुष्ठु भोजयिष्यौ

शोभनभोगे वा सचेतसौ समानचित्ते वाम् युवां मन्वे स्तामि ।
यद्वा वा युवयोर्माहात्म्यं मन्वे अहं जानामि । किं पुनस्तद् इत्याह
ये अप्रयेताम् इत्यादिना । ये द्यावापृथिव्यौ अमिता अमितानि
अपरिमितानि योजनानि । [योजन]शब्दः अन्त्यपरिमाणवाची ।
अपरिमितान् अध्वनः अप्रयेताम् प्रथिते विस्तीर्णे अभवताम् ।
कृत्स्नदेशव्याप्त्या सर्वगते भवत इत्यर्थः । हि यस्माद् युवां वसूनाम्
निवसतां देवमनुष्यादीनाम् निवासहेतूनां धनानां वा प्रतिष्ठे प्रकृ-
ष्टावस्थित्यधिकरणे अभवतम् भवयः । तस्मात् सर्वाधारत्वेन युवयोः
सर्वगतत्वम् । ॐ प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेः “आतश्चोपसर्गे” इति अधि-
करणे अह् । “उपसर्गात् मुनोति०” इति पत्वम् ॐ । नः अस्मान्
अंहसः पापाद् मुञ्चतम् ॥

हे द्यावापृथिवी ! सुन्दर भोग वाले और समान चित्त वाले
तुम दोनोंकी मैं स्तुति करता हूँ, तुम दोनोंके माहात्म्यको मैं
जानता हूँ कि—तुम दोनों अपरिमित मागोंमें विस्तृत हो अर्थात्
सम्पूर्ण देशोंमें व्याप्त होनेसे सर्वगत हो । और तुम दोनों देवता
और मनुष्य आदिकोंके धनोंके प्रकृष्टरूपसे स्थितिके कारण हो अतः
सर्वाधार होनेसे सर्वगत हो, ऐसे तुम हमको पापसे छुड़ाओ ॥१॥
द्वितीया ॥

प्रतिष्ठे ह्यभवंतं वसूनां प्रवृद्धे देवी सुभगे उरूची ।

द्यावापृथिवी भवंतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ५

प्रतिस्थे इति प्रतिज्ये । हि । अभवतम् । वसूनाम् । प्रवृद्धे इति

प्रवृद्धे । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । उरूची इति ।

द्यावापृथिवी । इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः ।

मुञ्चतम् । अंहसः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठे त्वभवत् वसूनाम् इति पूर्ववत् । यस्मात् सर्वप्राणिनाम्
अधिष्ठानभूते द्यावापृथिव्यौ तस्मात् प्रविद्धे प्रकर्षेण मणिसूत्र-
न्यायेन सूत्रवत् सर्वजगदनुप्रविद्धे । अनुप्रविष्टे इत्यर्थः । देवी देव्यौ
दानादिगुणयुक्ते सुभगे शोभनघने सौभाग्ययुक्ते वा । ❀ “आद्यु-
दात्तं द्वयच् छन्दसि” इति उत्तरपदाद्यदात्तत्वम् ❀ । उरुची उरु
बहुलम् अश्वन्त्यौ व्याप्नुवत्यौ । ❀ उरुशब्दोपपदाद् अश्वतेः
“ऋत्विग्” इत्यादिना क्विन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः ।
“अचः” इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् । “अश्वतेश्वोप-
संख्यानम्” इति ङीप् । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ❀ ।
हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इत्थं महानुभावे युवां मे मम स्योने ।
सुखं नामैतत् । सुखहेतुं भवतम् । अन्यद् गतम् ॥

तुम धनौकी प्रतिष्ठा हो । द्यावापृथिवी सब प्राणियोंके अधिष्ठान
हैं अतएव मणिसूत्रन्यायकी समान सब जगत्में प्रविष्ट हैं, और
ये दानादिगुणयुक्त हैं, सौभाग्यसम्पन्न हैं और अधिकतासे व्याप्त
हैं । ऐसे महानुभाव द्यावापृथिवी मेरे सुखके कारण हों और वे
द्यावापृथिवी हमें सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ावें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

असंतापे सुतपसौ हुवेहमुर्वी गम्भीरे कविभिर्नमस्ये ।
द्यावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ३

असंतापे इत्यसम्स्तापे । सुतपसौ । हुवे । अहम् । उर्वी इति ।

गम्भीरे इति । कविभिः । नमस्ये ३ इति ।

द्यावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः ।

मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ३ ॥

असंतापे संतापरहिते सर्वप्राणिनां संतापस्य हव्यां सुतपसां उर्वी उर्व्यां विस्तीर्णं गम्भीरे गाम्भीर्ययुक्ते इदम् ईदम् इति परिच्छेदरहिते कविभिः क्रान्तदर्शिभिर्महर्षिभिः नमस्ये नमस्कार्ये इदृशौ युवाम् अहं हुवे रक्षणार्थम् आह्वयामि । ❀ “बहुलं छन्दसि” इति ह्यपतेः संप्रसारणम् ❀ ॥ उत्तरोर्ध्वो व्याख्यातः ॥

सय प्राणियोंके सन्तापको हरने वाले, स्वयं सन्तापरहित, विस्तृत और गम्भीरतायुक्त, परिच्छेदरहित तथा क्रान्तदर्शी महर्षियोंके द्वारा नमस्कार करने योग्य तुम दोनोंको मैं रक्षा करने के लिये आह्वान करता हूँ, ऐसे महानुभाव धावापृथिवी मेरे लिये सुखके हेतु हों और वे दोनों हमको सब अन्योंके मूल पापसे मुक्त करें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

ये अमृतं विभृथो ये हवींषि ये स्रोत्या विभृथो ये मनुष्यान् ।

धावापृथिवी भवतं मे स्योने ते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ४ ॥

ये इति । अमृतम् । विभृथः । ये इति । हवींषि । ये इति ।

स्रोत्याः । विभृथः । ये इति । मनुष्यान् ।

धावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः ।

मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ४ ॥

[हे] धावापृथिव्यां ये युवाम् अमृतम् अपररुणं सर्वप्राणिनाम् अमृतत्वं विभृथः धारययः । ❀ “नवो जरमरमिनमृताः” इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विभृथ इति । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ❀ । ये च युवां हवींषि चरुपुरोडाशादीनि धारययः

ये च स्रोत्याः स्रोतस्त्रिनीर्नदीः विभृथः धारयथः । ❀ “स्रोतसो विभापा ङ्यङ्ङ्यौ” इति ङ्यप्रत्ययः ❀ । ये च युवां मनुष्यान् धारयथः ॥ गतम् अन्यत् ॥

हे द्यावापृथिवी ! जो तुम दोनों सब प्राणियोंके अमृतत्व (अमरण) को धारण करते हो, और जो तुम चर पुरोडाश आदि हवियोंको धारण करते हो और जो तुम स्रोतों वाली नदियोंको धारण करते हो और जो तुम मनुष्योंको धारण करते हो, ऐसे महानुभाव द्यावापृथिवी मेरे लिये सुखके हेतु हैं और वे दोनों हमको सब अन्तर्गते मूल पापसे मुक्त करें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

ये उ॒स्त्रियां वि॒भृथो ये वन॒स्पतीन् ययो॑र्वा विश्वा
भुव॑नान्त्यन्तः ।

द्यावा॑पृथि॒वी भव॑न्तं मे स्यो॒ने ते नो॑ मुञ्च॒तम॑ह॒सः ॥ ५ ॥

ये इति । उ॒स्त्रियाः । वि॒भृथः । ये इति । वन॒स्पतीन् । ययोः ।

वाम् । विश्वा । भुवनानि । अन्तः ।

द्यावापृथिवी इति । भवन्तम् । मे । स्योने इति । ते । नः । मुञ्चतम् ।

अहसः ॥ ५ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ये युवाम् उस्त्रियाः । गोनामैतत् । गाः सर्वा विभृथः धारयथः । ये च युवां वनस्पतीन् वृक्षान् सर्वान् विभृथः । ❀ वनस्पतिशब्दः पारस्करादिः । “उभे वनस्पत्यादिषु०” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ । ययोर्वाम् युवयोः अन्तः मध्ये विश्वा विश्वानि उक्तानुक्तानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि ते युवां स्योने मे भवन्तम् इति संवन्धः ॥

हे धावापृथिवी ! जो तुम सब गौओंको भरण करते हो और जो तुम सब वनस्पतियोंको भरण करते हो और जिन तुम्हारे मध्यमें कहे हुए और न कहे हुए सब प्राणी रहते हैं, वे तुम दोनों सुखके हेतु होओ और हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे मुक्त करो ५

पृष्ठी ॥

ये कीलालेन तर्पयथो ये घृतेन याभ्यामृते न किं चन शक्नुवन्ति ।

धावापृथिवी भवतं मे स्योनेते नो मुञ्चतमंहसः ॥ ६ ॥

ये इति । कीलालेन । तर्पयथः । ये इति । घृतेन । याभ्याम् ।

अृते । न । किम् । चन । शक्नुवन्ति ।

धावापृथिवी इति । भवतम् । मे । स्योने इति । ते इति । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ ६ ॥

हे धावापृथिव्यौ ये युवां कीलालेन अन्नेन तर्पयथः कृत्स्नं जगत् पोषयथः । ये च युवां घृतेन क्षरणशीलेन उदकेन तर्पयथः । याभ्यां धावापृथिवीभ्याम् अृते विना किं चन किमपि कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति सर्वे जनाः । अन्यत् पूर्ववत् । ॐ याभ्याम् अृत इति । “अन्यारादितरर्ते०” इति पञ्चमी ॐ ॥

हे धावापृथिवी ! जो तुम अन्नसे सब जगत्का पोषण करते हो और जो तुम क्षरणशील जलसे वृक्ष करते हो और जिन धावा-पृथिवीके विना मनुष्य किसी भी कार्यको करनेमें समर्थ नहीं हो सके । वे धावापृथिवी सुखके हेतु हों और वे दोनों हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे अलग करें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

यन्मेदमभि॒शोच॑ति येन॒येन॑ वा कृतं पौरु॑षेयान्न दै॒वात् ।
स्तौमि॑ द्यावा॒पृथि॒वी नाथि॑तो जोह॒वीमि॑ ते नो
मुञ्च॑तमंह॒सः ॥ ७ ॥

यत् । मा । इदम् । अभि॒शोच॑ति । येन॒येन॑ । वा । कृतम् ।

पौरु॑षेयात् । न । दै॒वात् ।

स्तौमि॑ । द्यावा॒पृथि॒वी इति॑ । नाथि॑तः । जोह॒वीमि॑ । ते इति॑ । नः ।

मुञ्च॑तम् । अंह॒सः ॥ ७ ॥

यद् इदम् पापं तत्फलं दुःखं वा मा माम् [अभिशोचति]
अभितः सर्वतो दहति । येनयेन वा पापेन निमित्तभूतेन पुनरन्यत्
पापं कृतम् । येनयेनेत्युक्तम् अर्थं विवृणोति पौरुषेयान्नेति । नशब्द
उपमार्थः । पौरुषेयात् पुरुषप्रेरितात् पापादिव दैवात् देवकृतान्नि-
मित्तात् यत् पापं दुःखं वा उत्पन्नं माम् अभिशोचतीति संबन्धः ।
❀ पौरुषेयात् इति । “पुरुषाद् वधविकार०” इति ढञ् प्रत्ययः ।
दैवात् इति । “देवाद् यञञौ” इति अञ् ❀ । तस्य सर्वस्य पाप-
स्य तत्फलभूतदुःखस्य च अपनोदनार्थं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
स्तौमि प्रशंसामि ॥ नाथित इत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] प्रथमं सूक्तम् ॥

जो पुरुष प्रेरित वा दैवकृत पाप वा उसका फल दुःख मुझको
चारों ओरसे झुलसा रहा है और जिसर निमित्तभूत पापसे मैंने
दूसरे पाप किये हैं । उन सब पापोंको और उनके फलरूप दुःख
को दूर करनेके लिये मैं द्यावापृथिवीकी स्तुति करता हूँ, मैं प्रार्थी

उनके लिये आहुति देता हूँ वे मुझे सब अन्तर्धानों के मूल पापसे मुक्त करें ॥ ७ ॥

चतुर्थऋषि उवाच अनुशाकम् प्रथमं सूक्तं समाप्तं (१८८) ॥

“मरुतां मन्वे” इति सूक्तस्य पूर्ववद् गणप्रयुक्तो विनियोगः ॥

“मारुद्गणीं बलकामस्य” इति [न० क० १७] विहितायां शान्ती “मरुताम्” इत्येतत् सूक्तम् आवपनीयम् । तद् उक्तं नक्षत्र-
फल्ये । “मरुतां मन्वे [४. २७] प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यः
[७. ८५. ३] इति मारुद्गणायाम्” इति [न० क० १८] ॥

अत्र “तिग्मम् अनीकम्” [७] इत्यनया सायमेवपर्वणि गृह-
मेधयागम् अनुमन्त्रयेत् । उक्तं वैताने । “सायं गृहमेधिनां तिग्मम्
अनीकम्” इति [वै० २. ५] ॥

‘मरुतां मन्वे’ इस सूक्तका पहिले की समान गणप्रयुक्त विनियोग है ॥

‘मारुद्गणीं बलकामस्य ॥—बलकी कामना वालेके लिये मार-
द्गणी शान्तिको करे’ इस नक्षत्ररूप १७ से विहितशान्तिमें ‘मरु-
ताम्’ यह सूक्त पहना चाहिये । इसी बातको नक्षत्ररूपमें कहा,
है, कि—‘मरुतां मन्वे (४ । २७) प्रजापते न त्वद् एतान्यन्यः
(७ । ८५ । ३) इति मारुद्गणायाम्’ (नक्षत्ररूप १८)

यहाँ ‘तिग्मम् अनीकम्’ इस सातवीं ऋचासे सायमेधपर्यमें
गृहमेधयागका अनुमन्त्रण करे । इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा है,
है, कि—“सायंगृहमेधिनां तिग्मं अनीकम्” (वैतानसूत्र २ । ५) ॥

तत्र प्रथमा ॥

मरुतां मन्वे अधि मे द्रुवन्तु प्रेमं वाजं वाजसाते अवन्तु
आशूनिव सुयमानह ऊनये ते नो मुञ्चन्त्वंहंसः ॥१॥

मरुताम् । मन्वे । अधि । मे । द्रुवन्तु । प्र । इमम् । वाजम् । वाजं
साते । अवन्तु ।

आशून्ऽव । सुज्यमान् । अद्वे । ऊतये । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ।

मरुताम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकानां गणदेवानां मन्वे माहात्म्यं जानासि । ते मरुतो मे मह्यम् अधि ब्रुवन्तु अस्मदीयोयम् अनुग्राह्य इति पक्षपातेन वदन्तु ॥ तथा वाजसाते वाजस्य अन्नस्य साते स्नाभे निमित्तभूते सति इमं वाजम् अन्नं प्रावन्तु प्रकर्षेण अस्मदर्थं रक्षन्तु । यद्वा वाज इति बलनाम । वाजम् इमम् आत्मीयं बलं वाजसाते । वाजसातिरिति संग्रामनाम । “अयं वाजं जयतु वाजसातौ” इति हि निगमः [तै० सं० १. ३. ४. १, तै० ब्रा० २. ४. ६. १२] वाजसातशब्देनापि सोर्योभिधीयते । वाजसाते संग्रामे प्रावन्तु प्ररक्षन्तु । अहम् अंशूनिव सुयमान् । अंशवः अश्वप्रग्रहा रज्जवः । तानिव सुयमान् सुष्ठु यन्तव्यान् सेव्यान् मरुतः अहम् ऊतये रक्षायै अद्वे आह्वयामि । यद्वा अंशुशब्देन तत्संबन्धिनः अश्वा विवक्षिताः । सुशिक्षितान् अश्वानिव सुयमान् । भक्तपराधीनतया वशवर्तिन इत्यर्थः । ❀ अह इति । क्षि “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति लुङ् । “लिपिसिचिद्धश्च” इति च्लेः अङ् आदेशः ❀ । ते मरुतो नः अस्मान् अंहसः पापाद् मुञ्चन्तु ॥

मैं उडझास मरुद् देवताओंके माहात्म्यको जानता हूँ, वे मरुद् देवता पक्षपातपूर्वक कहें, कि—यह तो हमारे हैं, और अमनासि का निमित्त होने पर इस अन्नकी हमारे लिये प्रकृष्टतासे रक्षा करें, बलको संग्राममें रक्षित रखें ‡ । लगामकी सपान सेवनीय मरुत् देवताओंको मैं रक्षा करनेके लिये बुलाता हूँ, वे मरुद् देवता हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे विलग करें ॥ १ ॥

‡ तैत्तिरीयसंहिता १।३।४।१ और तैत्तिरीयब्राह्मण २।४।६।१२ में कहा है, कि—“अयं वाजं जयतु वाजसातौ ॥—यह संग्राममें बलको जीते” ॥

द्वितीया ॥

उत्समञ्चितं व्यचन्ति ये सदा य आसिञ्चन्ति रसमो-
पधीषु ।

पुरो दधे मरुतः पृश्निमातृस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥२॥

उत्सम् । अञ्चितम् । विऽअचन्ति । ये । सदा । ये । आऽसिञ्चन्ति ।
रसम् । ओपधीषु ।

पुरः । दधे । मरुतः । पृश्निमातृन् । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः २

ये मरुतः सदा सर्वदा । ❀ “सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि” इति
सभावः ❀ । उत्सम् वर्षधारायुक्तं मेघम् अञ्चितम् क्षयरहितम् ।

❀ “०अण्यदर्थे” इति पयुर्दस्तत्वात् त्रियो दीर्घाभावः ❀ । मृद्वं
व्यचन्ति अन्तरिक्षे विस्तारयन्ति । तदनन्तरं ये मरुतः - ओपधीषु

ग्रीहियवाद्यासु तरुगुन्मादिषु च रसम् वृष्ट्युदकलक्षणम् आसि-
ञ्चन्ति आ समन्तात् क्षारयन्ति । ❀ पिव क्षरणे । “शे मुचादी-

नाम्” इति जुम् ❀ । तान् मरुतः पृश्निमातृन् । पृश्निर्माध्यमिका
वाक् माता जननी येषां ते पृश्निमातरः । ❀ “अतरद्यन्दसि”

इति कपः प्रतिषेधः ❀ । “पृश्निर्यै वै पयसो मरुतो जाताः” [तै०
सं० २. २. ११. ४] इति हि तैत्तिरीयरुम् । तथाविधान् मरुतः

पुरो दधे पुरस्ताद् धारयामि । भजामीत्यर्थः ॥ गतम् अन्यत् ॥
जो मरुद्देवता वर्षाकी धारासे युक्त मेघकोक्षयरहित अवस्था

में अन्तरिक्षमें विस्तृत करते हैं, तदनन्तर जो मरुद्देवता ग्रीहि
यव और तरु गुन्म आदि औपधियोंमें वृष्टिजलरूपी रसको सींचते

हैं । उन पृश्नि + अर्थात् मध्यमा वाणी जिनकी माता हैं उन पृश्नि-

+ “पृश्निर्यै वै पयसो मरुतो जाताः ॥ पृश्निरे लिये जलके मरुन्
उत्पन्न हुए हैं” (तैत्तिरीयसंहिता २। २। १४) ॥

मातृक मरुद् देवताओंका मैं पहिले भजन करता हूँ, वे मुझको
सब अनर्थोंके मूल पापसे बचावें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

पयो धेनूनां रसमोपधीनां ज्वमर्वतां कवयो य इन्वथ
शग्मा भवन्तु मरुतो नः स्योनास्ते नो मुञ्चन्त्वहंस
पयः । धेनूनाम् । रसम् । ओपधीनाम् । ज्वम् । अर्वताम् । कवयः ।

ये । इन्वथ ।

शग्माः । भवन्तु । मरुतः । नः । स्योनाः । ते । नः । मुञ्चन्तु । अहंसः ३

हे मरुतः यूयं ये कवयः क्रान्तदर्शनाः सन्तः धेनूनाम् गवां पयः
क्षीरम् इन्वथ सर्वाङ्गेषु व्यापयथ । ॐ इवि व्याप्तौ । इदित्त्वान्नुम् ॐ ।
ओपधीनां रसम् द्रवं सर्वावयवेषु व्यापयथ । अर्वताम् अश्वानां
ज्वम् वेगं [ये] व्यापयथ । शग्माः शक्ताः सर्वकार्यसमर्थास्ते
मरुतः नः अस्माकं स्योनाः सुखकरा भवन्तु ॥

हे मरुत् देवताओं ! जो तुम दूरदर्शी होते हुए गौओंके क्षीर
को सब अंगोंमें व्याप्त करते हो, औपधियोंके रसको सब अंगोंमें
व्याप्त करते हो, घोड़ोंमें वेगको व्याप्त करते हो, ऐसे सब कार्यों
को करनेमें समर्थ मरुत्देवता हमें सुख देने वाले होओ और सब
अनर्थोंके मूल पापसे हमको मुक्त करो ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अपः समुद्राद् दिवमुद् वहन्ति दिवस्पृथिवीमभि ये
सृजन्ति ।

ये अद्भिरीशाना मरुतश्चरन्ति ते नो मुञ्चन्त्वहंसः ४

अपः । समुद्रात् । दिवम् । उत् । वहन्ति । दिवः । पृथिवीम् ।

अभि । ये । सृजन्ति ।

ये । अत्भिः । ईशानाः । मरुतः । चरन्ति । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः

ये मरुतः समुद्रात् उदधेः सकाशाद् अपः उदकानि दिवम् अन्तरिक्षं गतिं उद्बहन्ति मेघैः प्रापयन्ति । तदनन्तरं दिवः अन्तरिक्षात् पृथिवीम् अभिलक्ष्य ता अपः सृजन्ति विसृजन्ति । ताभिरग्निः ईशानाः ईश्वराः सन्तो ये मरुतः इत्थं चरन्ति ॥ ते मरुत इत्यादि गतम् । ❀ अद्विरिति । “अपो मि” इति पकारस्य तकारः ❀ ॥

जो मरुत् समुद्रमेंसे जलोंको अन्तरिक्षमें मेघोंको पहुँचाते हैं, तदनन्तर अन्तरिक्षसे पृथिवीको लक्ष्य कर जलोंको छोड़ते हैं, इस प्रकार जलोंके स्वामी बनते हुए जो मरुत् इस प्रकार विचरण करते हैं वे मरुत्-देवता सब अन्योंके मूल पापसे हमको मुक्त करें पश्चमी ॥

ये कीलालेन तर्पयन्ति ये घृतेन ये वा वयो मेदसा संसृजन्ति ।

ये अग्निरीशाना मरुतां वर्पयन्ति ते नो मुञ्चत्वमंहसः ५

ये । कीलालेन । तर्पयन्ति । ये । घृतेन । ये । वा । वयोः । मेदसा ।

सम्सृजन्ति ।

ये । अत्भिः । ईशानाः । मरुतः । वर्पयन्ति । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः

ये मरुतः कीलालेन अन्नेन दृष्टिद्वारा जनांस्तर्पयन्ति ये च घृतेन उदकेन तर्पयन्ति । ये वा । वाशब्दः चार्थे । ये च मरुतः वयोः

पक्षिजातं मेदसा तुरीयधातुना संसृजन्ति । मेदस्वि कुर्वन्तीत्यर्थः ।
यद्वा वयः शरीरपरिणामविशेषः । तत् मेदसा युक्तं कुर्वन्ति । क्षिति-
पवनसलिलतेजःकारणकात् परिणामविशेषाद्धि पुरुषशरीरस्य मेद-
स्वित्त्वं जायते । अनो मरुतां तद्धेतुत्वम् । ये च मरुतः अद्भिः
उदकैः मेघस्थैः ईशानाः सन्तो वर्षयन्ति सर्वतो दृष्टिं कुर्वन्ति ॥
तेनेत्यादि पूर्ववत् ॥

जो मरुद्देवता दृष्टिके द्वारा अन्नसे मनुष्योंको तृप्त करते हैं
और जो मरुद्देवता पक्षियोंको मेदसे संसृष्ट करते हैं अथवा प्राणी
की अवस्थाको पृथ्वी जल तेज और पवनरूपी कारणके परि-
णामविशेषसे पुरुषशरीर मेद वाला बनता है अतः मरुतोंको उनका
कारण माना है । और जो मरुद्देवता मेघोंमें स्थित जलोंसे स्वाधी-
न बनकर सब ओर दृष्टि करते हैं, वे हमको सब अनर्थोंके मूल पाप
से छुड़ावें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

यदीदिदं मरुतो मारुतेन यदि देवा दैव्येनेदृगार ।

यूयमीशिध्वे वसवस्तस्य निष्कृतेस्ते नो मुञ्चन्तवंहसः ६

यदि । इत् । इदम् । मरुतः । मारुतेन । यदि । देवाः । दैव्येन ।

इदम् । आर ।

यूयम् । ईशिध्वे । वसवः । तस्य । निःकृतेः । ते । नः । मुञ्चन्तु ।

अंहसः ॥ ६ ॥

इदम् अनुभूयमानं मदीयं दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा हे मरुतः
मारुतेन । इच्छब्दः अवधारणो । मरुद्विषयेणैवापराधेन इदम् एवं-
रूपं यदि आर प्राप । हे देवाः इन्द्रादयः दैव्येन देवसंवन्धिना

(५१८) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

अपराधेन [यदि] एवरूपं दुःखम् अस्मान् प्राप । ❀ [आर] ।
 अ गतो । अस्मात् लिट् । ईदक् इति । इदमिव पश्यति “त्यदा-
 दिषु दृशोनालोचने कञ् च” इति दृशोः क्विन् प्रत्ययः । “ईदं-
 क्रिमोरीश् की” इति इदम् ईश् आदेशः ❀ । तस्य दुःखस्य तद्धेतोः
 पाप्मनो वा निष्कृतेः निष्करणस्य परिहारस्य हे वसवः वासयि-
 तारो मरुतः यूयम् ईशध्वे ईश्वरा भवथ । ❀ ईशोर्लेटि अडागमः ❀ ॥
 गतम् अन्यत् ॥

यह अनुभवमें आता हुआ मेरा दुःख वा उसका हेतु पाप
 मरुद्देवताओंका अपराध करनेमें मुझे इस प्रकार प्राप्त होरहा है
 अथवा हे इन्द्र आदि देवताओं ! देवसंबन्धी अपराधके कारण
 मुझे ऐसा दुःख प्राप्त होरहा है, उस दुःखको वा पापको हटानेके
 लिये हे वसव ! मरुद् देवताओं ! आप समर्थ है ऐसा आप
 हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ाइये ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

तिग्ममनीकं विदितं सहस्वन्मारुतं शर्यः पृतनासुग्रम् ।
 स्तौमि मरुतां नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वंहसः
 तिग्मम् । अनीकम् । विदितम् । सहस्वत् । मारुतम् । शर्यः ।

पृतनासु । सुग्रम् ।

स्तौमि । मरुतः । नाथितः । जोहवीमि । ते । नः । मुञ्चन्तु । अंहसः ७

तिग्मम् तीक्ष्णम् अनीकम् सप्तगणात्मना समूहीभूतं विदितम्
 प्रख्यातं सहस्वत् चलत् अभिभवनयुक्तं वा मारुतम् मरुतां संबन्धि
 शर्यः बलं पृतनासु संग्रामेषु सुग्रम् उद्गूर्णं दुःसहं भवति । तान्
 मरुतः स्तौमि प्रशंसामि ॥ नाथितो जोहवीमीत्यादिव्याख्यातम् ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ।

तीक्ष्ण, सप्तगणरूपसे सेनारूप, प्रसिद्ध बलवान् मरुत्संबन्धी बल संग्राममें दुःसह होता है, ऐसे मरुत् देवताओंकी मैं प्रशंसा करता हूँ मैं प्रार्थी मरुत् देवताओंका बारम्बार आवाहन करता हूँ वे हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ावें ॥ ७ ॥

चतुर्थकाण्डके छठे अनुवाकमें दूसरा सूक्त समाप्त (१२९) ॥

“भवाशर्वौ मन्वे वाम्” इति सूक्तस्य गणविनियोग उक्तः ॥

तथा सर्वव्याधिभैषज्यकर्मणि च उदकपूर्णान् सप्त काम्पील-
पुटान् प्रत्यृचं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितम् अवसिञ्चेत् । तद्व
उक्तं कौशिकेन । “भवाशर्वाविति सप्त काम्पीलपुटान् अपां पूर्णान्
संपातवतः कृत्वा दक्षिणेन अवसिच्य पश्चाद् अपविध्यति” इति
[४. ४] ॥

‘भवाशर्वौ मन्वे वाम्’ इस सूक्तका गणप्रयुक्त विनियोग कह दिया है ॥

तथा सर्वव्याधिभैषज्यकर्ममें भी जलसे भरे हुए कवीलेके सात दोनोको प्रत्येक ऋचासे सम्पातन और अभिमन्त्रण करके रोगी पर छिड़के । इसी बातको कौशिकसूत्रमें कहा है, कि-भवाशर्वा-
विति सप्त काम्पीलपुटान् अपां पूर्णान् सम्पातवतः कृत्वा दक्षि-
णेन अवसिच्य पश्चात् अपविध्यति” (कौशिकसूत्र ४ । ४) ॥

तत्र प्रथमा ॥

भवाशर्वौ मन्वे वां तस्य वित्तं ययोर्वाभिदं प्रादिशि
यद् विरोचते ।

यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमंहसः ?

भवाशर्वौ । मन्वे । वाम् । तस्य । वित्तम् । ययोः । वाम् । इदम् ।

प्रादिशि । यत् । विरोचते ।

यौ । अस्य । ईशाये इति । द्विऽपदः । यौ । चतुऽपदः । तौ ।

नः । मुञ्चतम् । अंहसः ॥ १ ॥

भवति उत्पद्यते अस्मात् सर्वजगद् इति भवः । शृणाति हिनस्ति सर्वम् अन्तकाले इति शर्षः । भवश्च शर्वश्च भवाशर्वो अष्टमूर्तीनां मये परमेश्वरस्य द्वे मूर्ती “भवाय देवाय स्वाहा शर्वाय देवाय स्वाहा” ॥ इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धे । ❀ “देवताद्वन्द्वे च” इति आनद् ❀ । हे भवाशर्वो वाम् युवयोर्महत्त्वम् अहं मन्वे जानामि ॥ तस्य वित्तम् । ❀ कर्मणि पठ्ठी ❀ । तद् वक्ष्यमाणं जानीतम् । ययोर्वाम् युवयोः प्रदिशि प्रदेशने प्रशासने यद् इदं कृत्स्नं जगद् विरोचते प्रकाशते तद् वित्तम् इत्यन्वयः । ❀ रुच दीप्तौ ❀ । अस्य च द्विपदः पादद्वयोपेतस्य प्राणिजानस्य यौ युवाम् ईशाये ईश्वरौ भवथः । ❀ ईश ऐश्वर्ये ❀ । यौ च युवां चतुष्पदः पादचतुष्टयोपेतस्य गवादेः ईशाये । ❀ “अधीगर्घटपेशां कर्मणि” इति कर्मणि पठ्ठी । द्वौ पादावस्य चत्वारः पादा अस्याति बहुव्रीहौ “संख्यामुपूर्वस्य” इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः । “पादःपत्” इति पञ्जावः ❀ । तौ भवाशर्वो न अस्मान् अंहसः पापाद् मुञ्चतम् ॥

हे भव और शर्व † । आपके महत्त्वको मैं जानता हूँ उनको आप समझिये कि जिन आपकी आज्ञामें सम्पूर्ण जगत् प्रकाशित होता है और जो तुम दोनों ईश्वर दो पैर वाले प्राणियों के ईश्वर हो और जो तुम दोनों चार पैर वाले गौ आदि पशुओंके

† जिनसे सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न होता है, वह भव कहलाते हैं और अन्तकालमें जो सबका शृणन करते हैं अर्थात् मारते हैं वह शर्व कहलाते हैं । ये भव और शर्व परमेश्वरकी आठ मूर्तियोंमेंसे दो प्रसिद्ध मूर्ति हैं । अन्य श्रुतियोंमें भी इनका वर्णन मिलता है । यथा—‘भवाय देवाय स्वाहा, शर्वाय देवाय स्वाहा’ ॥

ईश्वर हो ऐसे हे भव और शर्व नामक शिवकी मूर्तियों ! तुम हमें
सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ाओ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

ययोः अभ्यध्व उत यद् दूरे चिद् यौ विदिता विष्णुभृतामसिष्ठौ
यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमंहसः २
ययोः । अभिऽअध्वे । उत । यत् । दूरे । चित् । यौ । विदितौ ।

इषुऽभृताम् । असिष्ठौ ।

यौ । अस्य । ईशाथे इति । द्विपदः । यौ । चतुऽपदः । तौ । नः ।

मुञ्चतम् । अंहसः ॥ २ ॥

ययोः भवाशर्वयोः अभ्यध्वे । ॐ अभि अध्वनः अभ्यध्वः ।
“उपसर्गाद् अध्वनः” इति अच् समासान्तः ॐ । समीपदेशे । उत-
शब्दः अप्यर्थे । दूरेपि च यत् किञ्चिद् अस्ति तयोः प्रशासनस्य
तत् सर्वं विषय एवेत्यर्थः । यौ भवाशर्वौ विदितौ सर्वेः प्रज्ञातौ
इषुभृतौ इषोर्वाणस्य धनुषि आरोपितस्य भर्तारौ । असिष्ठौ अस्तु-
तमौ क्षेप्तृतमौ । ॐ अस्तुशब्दात् “तुश्चन्दसि” इति इष्टन् ।
“तुरिष्टेमेयस्तु” इति तृलोपः ॐ । यावस्येशाथे इत्यादि पूर्ववत् ॥

जिन भव और शर्व देवताओंके समीपके देशमें और दूरके
देशमें जो कुछ है वह सब उनके ही शासनमें है और जो भव तथा
शर्व धनुष पर चढ़ाये हुए वाणोंको धारण करने वाले और फेंकने
वाले प्रसिद्ध हैं और जो दो पैरवाले और चार पैरवाले प्राणियों
के स्वामी हैं वे हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ावें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

सहस्राक्षौ वृत्रहणा हुवेह दूरेगव्यूती स्तुवन्नेभ्युग्रौ ।

(५२२) अथर्ववेदसंहिता समाप्य-भाषानुवादसहित

यावस्येशाथे द्विपदो यो चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमंहसः३
सहस्रञ्चात्ता । वृत्रहणा । हुवे । अहम् । दूरेगव्यूती इति दूरेग-
व्यूती । स्तुवन् । एमि । उग्री ।

यो । अस्प । ईशाथे इति । द्विपदः । यौ । चतुःस्पदः । तौ । नः ।

मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ३ ॥

सहस्रात्ता सहस्रसंख्याकानि अक्षीणि चक्षुंषि ययोः तौ सह-
स्रात्ता सर्वतो दक्षदृष्टी । दूरसूक्ष्मादिविषयेष्वपि अप्रतिहतदर्शना-
वित्यर्थः । ❀ “बहुव्रीहौ सबध्यच्छोः०” इतिपच् समासान्तः❀ ।
वृत्रहणा वृत्रहणौ वृत्रम् असुरं हतवन्तौ दूरेगव्यूती । गावो यूयन्ते
मिश्रीभवन्ति संचरन्त्यस्मिन्निति गव्यूतिः गोसंचारभूमिः । सा
दूरे विपकृष्टे ययोस्तौ दूरेगव्यूती । गोसंचारदेशाद् दूरदेशे वर्तमा-
नावित्यर्थः । ❀ “ऊतियूति०” इत्यादिना अधिकरणे क्तिन्नन्तो
यूतिशब्दः । “गोयूतौ दन्दसि” इति अच् आदेशः ❀ । ईदृशौ
भवाशर्वा अहं हुवे आह्वयामि । कीदृशोहम् । उग्री उद्गूणां
तीक्ष्णौ तावेव स्तुवन् प्रशंसन् नेमी । ❀ त्वो नेम इत्यर्थस्य इति
यास्कः [नि० ३. २०] ❀ । नेमः अर्धं बलम् अस्यास्तीति
नेमी । असंपूर्णबल इत्यर्थः । यद्वा स्तुवन्नेमीति समुदायस्तयोरेव
विशेषणम् । नेमिशब्दो रथावयववाची । तेन च तद्वात् लक्ष्यते ।
❀ स्तुवन्निति कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ❀ । प्रशस्तरथावित्यर्थः ॥
अन्यत् पूर्ववत् ॥

अर्थ बल वाला मैं सहस्र नेत्र वाले-सब ओर दृष्टि देने वाले
अर्थात् दूर सूक्ष्म आदि सब विषयोंमें अप्रतिहत दर्शन वाले, वृत्रा-
सुरके संहारक और जिनसे गोसंचारभूमि दूर रहती है, ऐसे
तीक्ष्ण भव और शर्वका मैं आह्वान करता हूँ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

यावारेभाथे बहु साकमग्रे प्र चेदसाष्टमभिभां जनेषु ।

यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमहंसः ४

यौ । आरेभाथे इत्याजरेभाथे । बहु । साकम् । अग्रे । प्र । च ।

इत् । असाष्टम् । अभिऽभाम् । जनेषु ।

यौ । अस्य । ईशाथे इति । द्विऽपदः । यौ । चतुऽपदः । तौ । नः ।

मुञ्चतम् । अहंसः ॥ ४ ॥

हे भवाशर्वा अग्रे सृष्ट्यादौ यौ युवां बहुसाकम् बहूनां प्राणिनां साकं सहभाक् यस्मिन् तद् बहुसाकम् जनसंघम् आरेभाथे आरब्धवन्तौ निर्मितवन्तौ । तेषु उत्पन्नेषु जनेषु । इच्छब्दः अवधारणे । अभिभाम् अभिदीप्तिं शब्वादिलक्षणां तत्तत्पापानुसारेण युवामेव च मासाष्टम् प्रकर्षेण सृष्टवन्तौ उत्पादितवन्तौ । “मा नो विदद् अभिभा मो अशस्तिः” [१. २०. १] इति परिहरणीयत्वश्रवणाद् अभिभाशब्दवाच्यस्य अनभिमतत्वरूपतोक्ता । ❀ असाष्टम् इति । सृज विसर्गे । अस्मात् लुङि तसस्तम् । “सृजिदृशोर्भृग्यम् अकिति” इति अम् आगमः । “वदन्नजहलन्तस्य०” इति वृद्धिः । सिज्जलोपे “व्रश्च०” इत्यादिना पत्वे । ण्वुत्वम् ❀ ॥ यावस्येशाथे इत्यादि पूर्ववत् ॥

हे भव और शर्व ! जिन तुम दोनोंने सृष्टिकी आदिमें बहुतसे प्राणियोंको बनाया था और उन उत्पन्न मनुष्योंमें शत्रु आदि रूप अभिदीप्तिको तत्तत्पापानुसार तुम ही उत्पन्न करते हो और जो तुम दो पैर वाले प्राणियोंके और चार पैर वाले पशु आदिके स्वामी हो वे हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ाओ ४

पञ्चमी ॥

ययोर्वेधान्नापपद्यते कश्चनान्तर्देवेषूत मानुषेषु ।

यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चतमंहसः ५

ययोः । वधात् । न । अपपद्यते । कः । चन । अन्तः । देवेषु । उत ।
मानुषेषु ।

यौ । अस्य । ईशाथे इति । द्विपदः । यौ । चतुःस्पदः । तौ । नः ।
मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ५ ॥

ययोः भवाशर्नयोः वधात् । ❀ “हनश्च वधः” इति करणे
अप् मत्ययो वरादेशश्च ❀ । हननसाधनाद् आयुधाद् देवेषु अन्तः
मध्ये उत मानुषेषु मनुष्येषु च मध्ये कश्चन कोपि नापपद्यते अप-
वर्जनं न प्राप्नोति अपि तु तद्विषय एव भवति ॥ यावस्येशाथे
इत्यादि गतम् ॥

जिन भव और शर्नके हननके साधन आयुधसे देवताओंमेंसे और
मनुष्योंमेंसे कोई भी नहीं बचता है और जो दो पैर वाले मनुष्य
आदि प्राणियोंके तथा चार पैर वाले पशु आदिके स्वामी हैं वे
भय और शर्न देवता हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे मुक्त करें ५

पष्ठी ॥

यः कृत्याकृन्मूलकृद् यातुधानो नि तस्मिन् धत्तं
वज्रमुग्रो ।

यावस्येशाथे द्विपदो यौ चतुष्पदस्तौ नो मुञ्चत-
मंहसः ॥ ६ ॥

यः । कृत्याऽकृत् । मूलऽकृत् । यातुऽधानः । नि । तस्मिन् । धत्तम् ।
वज्रम् । उग्रौ ।

यौ । अस्य । ईशाथे इति । द्विऽपदः । यौ । चतुऽपदः । तौ । नः ।
मुञ्चतम् । अहंसः ॥ ६ ॥

यः शत्रुः कृत्याकृत् कृत्यया क्रियानिर्दत्तया पिशाच्या कृन्तति
जिनतीति कृत्याकृत् । यश्च यातुधानः राक्षसः मूलकृत् वंशाभि-
वृद्धेर्मूलं निदानम् अपत्यं कृन्तति जिनतीति मूलकृत् । तस्मिन्नु-
भयविधेशत्रौ हे उग्रौ उद्गूर्णवली भवाशर्वौ वज्रम् वर्जकम् आयुधं
नि धत्तम् निक्षिपतम् । विध्यतम् इत्यर्थः ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

जो शत्रु कृत्याक्रियासे निर्मित पिशाचीके द्वारा काटता है
और जो राक्षस हमारे वंशकी वृद्धिके मूल सन्तानको नष्ट करता
है, इन दोनों प्रकारके शत्रुओंमें हे प्रचण्डवली शर्व और भव !
देवता वर्जक आयुधका प्रहार करें । जो भव और शर्व देवता दो
पैर वाले प्राणियोंके और चार पैर वाले पशुओंके ऊपर शासन
करते हैं वे हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे बचावें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अधि नो ब्रूतं पृतनासूग्रौ सं वज्रेण सृजतं यः किमीदी ।
स्तौमि भवाशर्वौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमंहसः
अधि । नः । ब्रूतम् । पृतनासु । उग्रौ । सम् । वज्रेण । सृजतम् ।
यः । किमीदी ।

स्तौमि । भवाशर्वौ । नाथितः । जोहवीमि । तौ । नः । मुञ्चतम् । अहंसः

हे उग्रौ अग्रचणुण्युक्तौ दुष्पर्षां भवाशर्वौ नः अस्मभ्यम्
अधि व्रतम् श्रेयोविषये पक्षपातेन वदतम् । पृतनासु संग्रामेषु वज्रेण
आयुधेन अस्मदीयान् शत्रून् सं सृजतम् संयोजयतम् । यश्च
किमीदी किम् इदानीम् उत्पन्नं किम् इदानीम् उत्पन्नम् इति रन्धा-
न्वेपी हिंसको राक्षसादिः तमपि आयुधेन संयोजयतम् । एवं महा-
नुभावो भवाशर्वो अहं स्तोमि ॥ गतम् अन्यत् ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

हे दुष्पर्ष भव और शर्व देवताओं ! तुम हमारे श्रेयकी
वातमें पक्षपातपूर्वक कहो, संग्राममें हमारे शत्रुओंको आयुधसे
मिलाओ, और इस समय क्या होरहा है, इस समय क्या होरहा
है, इस प्रकार छिद्र हँदते हुए घूमने वाले हिंसक राक्षस आदिको
भी आयुधसे युक्त करो, ऐसे महानुभाव भव और शर्व देवताकी
में स्तुति करता हूँ, मैं प्रार्थी बारम्बार उनका आह्वान करता हूँ,
वे मुझको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ावें ॥ ७ ॥

चतुर्थं काण्डके छठे अनुवाकमें तीसरा सूक्त समाप्त (१३०) ॥

“मन्वे वा मित्रावरुणा” इति सूक्तस्य उक्तो विनियोगः ।
“मित्रावरुणाभ्याम् आगोमुग्ध्यां पयस्या” इति [तै० सं० ७.५.
२२. १] विहितस्य मृगारहविषो मित्रावरुणां देवते । तयोः स्ता-
वरुम् एतत् सूक्तम् ॥

“मन्वे वा मित्रावरुणा” इस सूक्तका विनियोग कह दिया है
तैत्तिरीयसंहिता ७ । ५ । २२ । १ के मन्त्र “मित्रावरुणाभ्याम्
आगोमुग्ध्यां पयस्या” से विहित मृगारहविके मित्र और वरुणा
देवता हैं । यह सूक्त उनकी स्तुतिसे भरा हुआ है ।

तत्र प्रथमा ॥

मन्वे वा मित्रावरुणा वृतावृधौ सचेतसो दुहणो यौ नुदेय
ः प्र सत्यावां नमवयो भेषु तो नो मुञ्चतमहंसः ॥ १ ॥

मन्वे । वाम् । मित्रावरुणौ । अतः सचेतसौ । द्रुहणः ।

यौ । नुदेये इति ।

प्र । सत्यज्वा नम् । अवयः । भरेषु । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः १

हे अतावद्वा अतस्य सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ सचेतसौ समानज्ञानौ ईदृशौ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ❀ मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । “आनङ् अतो द्वन्द्वे” [देवताद्वन्द्वे च] इति पूर्वपदस्य आनङ् । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ❀ । वाम् युवयोर्महत्त्वं मन्वे स्तौमि । यौ युवां द्रुहणः द्रोघधृन् नुदेये प्रेरयेथे स्थानात् प्रच्यावयथः । ❀ नुद प्रेरणे ❀ । अपि च सत्यावानम् सत्ययुक्तम् । ❀ “जन्दसीवनिपौ” इति मत्वर्थीयो वनिप् ❀ । सत्यप्रतिज्ञं पुरुषं भरेषु संग्रामेषु प्रावयः प्रकर्षेण रक्षथः । तौ युवां नः अस्मान् अंहसः पापाद् मुञ्चतम् ॥

हे सत्य जल और यज्ञको बढ़ाने वाले समान ज्ञानी मित्र और वरुण देवताओं ! मैं तुम्हारे महत्त्वकी स्तुति करता हूँ कि—तुम द्रोह करने वालोंको उनके स्थानसे च्युत कर देते हो और सत्य प्रतिज्ञा वाले पुरुषकी संग्राममें विशेषरूपसे रक्षा करते हो, वे तुम दोनों हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ाओ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

सचेतसौ द्रुहणो यौ नुदेये प्र सत्यावानमवयो भरेषु ।

यौ गच्छथो नृचक्षसौ बभ्रुणा सुतं तौ नो मुञ्चतमंहसः २

सचेतसौ । द्रुहणः । यौ । नुदेये इति । प्र । सत्यज्वा नम् । अवयः । भरेषु

यौ । गच्छथः । नृचक्षसौ । बभ्रुणा । सुतम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः

सचेतसौ समानज्ञानौ एकार्थकारिणौ हे मित्रावरुणौ यौ युवां
द्रुहणः द्रोघून् नुदेये सत्यवन्तं च भरेषु संग्रामेषु प्रावयः परत्तयः ।
नृचत्तसौ नृणां संचष्टारौ सम्यग् द्रष्टारौ । अहोरात्राभिमानिनौ
हि मित्रावरुणौ तत्र क्रियमाणस्य मानुषव्यापारस्य सर्वस्यापि
साक्षिणावित्यर्थः । ईदृशौ यौ मित्रावरुणौ बभ्रुणा बभ्रुवर्णेन पीत-
वर्णेन रथादियानेन सुतम् अभिपुतं सोमं गच्छतः प्राप्नुतः । ॐ नृच-
त्तसाविति । चक्षेरमुनि “असनयोश्च” इति ख्याव्यादेशाभावः ॥
तौ न इत्यादि गतम् ॥

हे समान ज्ञान वाले होनेसे एक ही मयोजनके कापको करने
वाले मित्र और वरुण देवताओं ! जो तुम द्रोह करने वालोंको
उनके स्थानसे भ्रष्ट करते हो और सत्यप्रतिज्ञ पुरुषकी संग्राममें
विशेषरूपसे रक्षा करते हो, दिन और रात्रिके अभिमानी देवता
होनेसे, उनमें किये जाने वाले मनुष्योंके सब कर्मोंके साक्षी
ऐसे जो मित्रावरुण हैं वे पीत वर्ण वाले रथ आदिक मानसे
अभिपुत सोनको प्राप्त होते हैं वे मित्र और वरुण देवता हमको
सब अनर्थोंके मूल पापसे युक्त करें ॥ २ ॥

तृतीया ॥

यावद्भिरसमवन्थो यावगस्ति मित्रावरुणा जमदग्निमत्त्रि
यौ कश्यपमवन्थो यौ वसिष्ठं तौ नो मुञ्चतमंहसः ३

यौ । अद्भिरसम् । अन्थः । यौ । अगस्तिम् । मित्रावरुणा । जमदग्-
निम् । अत्तिम् ।

यौ । कश्यपम् । अन्थः । यौ । वसिष्ठम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः
अंगारेभ्यो जातो महर्षिरद्विराः । “येद्वारा आसंस्तेद्विरसोभवन्”
इति हि ब्राह्मणम् [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । एतत्संज्ञं महर्षिं हे

मित्रावरुणौ यौ युवाम् अवयः रक्षथः । यौ च युवाम् अगस्त्यम्
कुम्भसंभवम् आत्मीयं पुत्रं रक्षथः । उक्तं हि । “मित्रावरुणयोर्दीक्षित-
योरुर्वशीम् अप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोपतत् । ततो गस्त्य-
वसिष्ठावजायेताम्” [स० अ० १२] इति । तथा जमदग्निम्
जमन्तः उवलन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः । एतत्संज्ञं महर्षिम् ।
मातृपित्रात्मसंबन्धिनस्त्रिविधा दोषा न अस्मिन्निति सन्ति अत्रिः ।
तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति हि निरुक्तम् [नि० ३. १७] । एत-
त्संज्ञं महर्षिम् । अवयः । यौ च युवां कश्यपम् दूरसत्त्मादिभेद-
भिन्नस्यापि कृत्स्नस्य जगतो द्रष्टारम् । “कश्यपः पश्यको भवति ।
यत् सर्वं परिपश्यतीति सौत्थ्यात्” इति हि तैत्तिरीयकम् [तै०
आ० १. ८. =] । कश्यपाख्यं महर्षिम् अवयः रक्षथः । यौ च
वसिष्ठम् वसुमत्तम् । ❀ वसुमच्छब्दाद् इष्टानि “विन्मतोलुक्” ।
“टे०” इति टिलोपः । ❀ सर्वश्रेष्ठं वसिष्ठाख्यं महर्षिं रक्षथः ॥
तौ न इत्यादि गतम् ॥

अङ्गारोसे उत्पन्न हुए अंगिरा नामक महर्षि † की हे मित्र
और वरुणदेवता ! जो आप रक्षा करते हो और कुम्भसे उत्पन्न
हुए महर्षि ‡ अगस्त्यकी हे मित्र और वरुण देवताओं ! तुम
जो रक्षा करते हो और माता पिता तथा अपने इस प्रकार तीनों

† ऐतरेय ब्राह्मण ३ । ३४ में कहा है, कि—“यंगारा आसन्
तैऽगिरसोऽभवन् ॥—जो अंगार थे वे अंगिरस् हुए” ॥

‡ स० अ० १२ में कहा है, कि—“मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरु-
र्वशीं अप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत् । ततो गस्त्य-
वसिष्ठावजायेताम् ॥—दीक्षित मित्र और वरुणने जब उर्वशी
अप्सराको देखा तो उनका वीर्य वसतीवर कुम्भमें गिर पड़ा तब
वसिष्ठ और अगस्त्य उत्पन्न हुए” ॥

(५३०) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

के दोषोंसे रहित अत्रि+की जो तुम रक्षा करते हो और दूर सूक्ष्म आदि भेदसे भिन्न सब जगत्के द्रष्टा कश्यप × नामक मुनिकी जो तुम रक्षा करते हो और जो तुम सर्वश्रेष्ठ वसिष्ठ नाम वाले महर्षिकी रक्षा करते हो, वह तुम हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे छुड़ाइये ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

यौ श्यावाश्वमवथो वध्रयश्वं मित्रावरुणा पुरुमी-
दमत्त्रिम् ।

यौ विमृदमवथः सप्तवध्रिं तौ नो मुञ्चतमंहसः ॥४॥

यौ । श्यावाऽश्वम् । अवथः । वध्रिऽश्वम् । मित्रावरुणा । पुरुमी-
दम् । अत्रिम् ।

यौ । विमृदम् । अवथः । सप्तवध्रिम् । तौ । नः । मुञ्चतम् । अंहसः ४

श्यावाः कपिश आशवा यस्य श्यावाश्वः । एतत्संज्ञम् अत्रिम्
हे [मित्रावरुणा] मित्रावरुणौ यौ युवाम् अवथः रक्षयः । वध्रय-
श्वम् । वध्रयः षण्ढा अशवा यस्य स वध्रयश्वः । तं च रक्षयः ।
तया पुरुमीदम् । मीदम् इति धननाम । पुरुणि मीढानि धनानि
यस्य स तथोक्तः एतत्संज्ञं महर्षि रक्षयः । अत्रिम् इति पुनर्वचनम्

+ निरुक्त ३, १७ में कहा है, कि-“तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति
निरुक्तम्” ॥

× तैत्तिरीय आरण्यक १ । ८ । ८ में कहा है, कि-“कश्यपः
परयको भवति । यत् सर्वं परिपश्यतीति सूक्ष्म्यात् ॥—कश्यप
परयक (देखने वालेके) अर्थको रखता है । वह सूक्ष्मताके
कारण सबको देखते हैं ॥”

आदरार्थम् । यद्वा उक्तनिरुक्त्या पुरुमीढस्यैव विशेषणम् । अथ वा त्रिविधा आत्रेयाः । यद्वा आह आपस्तम्बः । “आत्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति । द्वितीयाय तृतीयाय वा” [आप० १३. ६. १२] इति । तद्देवाभिप्रायम् एतत् पुनरभिधानम् । यौ युवां विमदम् एतत्संज्ञम् ऋषिं सप्तवध्रिम् । सप्त वध्रयः अश्वा यस्येति सप्तवध्रिः । एतत्संज्ञं च अवधः रक्षयः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

हे मित्र और वरुण देवताओं ! तुम श्यावाश्व नाम वाले ऋषि की रक्षा करते हो और वध्रधश्व नाम वाले ऋषिकी रक्षा करते हो, पुरुमीढ नाम वाले ऋषिकी रक्षा करते हो, अत्रि — ऋषि की रक्षा करते हो और हे मित्र और वरुण देवताओं ! जो तुम विमद और सप्तऋषिकी रक्षा करते हो, वे तुम दोनों हमको सब अनर्थोंके मूल पापसे मुक्त करो ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

यौ भरद्वाजमवन्थो यौ गविष्ठिरं विश्वामित्रं वरुण
मित्रं कुत्सम् ।

यौ कक्षीवन्तमवन्थः प्रोत कण्वं तौ नो मुञ्चतमंहसः ५

यौ । भरद्वाजम् । अवन्थः । यौ । गविष्ठिरम् । विश्वामित्रम् ।

वरुण । मित्र । कुत्सम् ।

यौ । कक्षीवन्तम् । अवन्थः । प्र । उत । कण्वम् । तौ । नः ।

मुञ्चतम् । अंहसः ॥ ५ ॥

हे मित्र हे वरुण यौ युवां, भरद्वाजम् । भरत् पोषकं बाजो हविर्लक्षणम् अन्नं यस्य स भरद्वाजो महर्षिः । तम् अवधः रक्षयः ।

(५३२) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

यौ युवां गविष्ठिरम् गवि वाचि वेदात्मिकायां स्थिरो गविष्ठिरः ।
 ❀ “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति पत्वम् । “तत्पुरुषे कृति बहु-
 लम्” इति अलुक् ❀ । एतत्संज्ञं महर्षिं रक्षयः । विश्वामित्रम्
 विश्वं कृत्स्नं जगत् मित्रं यस्य स तथोक्तः । ❀ “मित्रे वर्षो” इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदा-
 त्तत्वम् ❀ । तथा कुत्सं महर्षिं च रक्षयः । कक्षीवन्तम् । अश्वस्य
 कक्षयोर्भया रज्जुः कक्ष्या । ❀ “शरीरावयवाच्च” इति यत् ।
 कक्ष्या रज्जुरश्वस्य इति हि यास्कः [नि० २. २] ❀ । सास्मि-
 न्नस्तीति कक्षीवान् नाम उशिजः पुत्र ऋषिः । ❀ “आसन्दी-
 वइ अष्टीवत् कक्षीवइ०” इति निपात्यते ❀ । “कक्षीवन्तं य
 औशिजः” [ऋ० १. १८. १] इति हि निगमान्तरम् । एतत्संज्ञं
 महर्षिं कण्वाख्यं च प्राचयः भरक्षयः ॥ गतम् अन्यत् ॥

हे मित्र और वरुण देवताओं ! आप हविरूप अन्नका पोषण
 करने वाले भरद्वाज नामक ऋषिकी रक्षा करते हैं और जो आप
 वेदात्मिका वाणीमें स्थिर रहनेवाले गविष्ठिर नाम वाले ऋषिकी
 रक्षा करते हैं और जो सम्पूर्ण जगत्के मित्र विश्वामित्र नामक
 ऋषिकी रक्षा करते हैं तथा जो आपकुत्स, कक्षीवान् और कण्व
 नामवाले ऋषिकी रक्षा करते हैं वे दोनों आप इमको सब अनर्थों
 के मूल पापसे बड़ाइये ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

यौ मेधांतिथिमवंथो यौ त्रिशोकं मित्रावरुणावुशनां
 कान्व्यं यौ ।

यौ गोतममवंथः प्रोत मुद्गलं तौ नो मुञ्चतमंहसः ६

यौ । मेधऽअतिथिम् । अवंथः । यौ । त्रिऽशोकम् । मित्रावरुणौ ।

उशनाम् । काव्यम् । यौ ।

यौ । गोतमम् । अवयः । प्र । उत । मुद्गलम् । तौ । नः । मुञ्चतम् ।

मंहसः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ यौ युवां मेधातिथिम् । मेधातिथिर्मेध्यातिथिः इति निरुक्तम् मेध्या यज्ञार्हा अतिथयो यस्मिन् तं मेधातिथिसंज्ञम् ऋषिम् अवयः रक्षयः । यौ च युवां [त्रिशोकम्] त्रिशोकाख्यम् ऋषिं रक्षयः । काव्यम् कवेः पुत्रम् उशनाम् उशनसम् । ॐ छान्दसम् आत्वम् ॐ । एतत्संज्ञं महर्षि यौ मित्रावरुणौ रक्षयः । तथा गोतमम् ऋषिम् उत मुद्गलम् मुद्गलाख्यं च भावयः प्ररक्षयः ॥ तौ न इत्यादि गतम् ॥

हे मित्र और वरुण नाम वाले देवताओं ! जो तुम मेधातिथि नाम वाले ऋषिकी, त्रिशोक नामक ऋषिकी और कविके पुत्र उशना नामवाले ऋषिकी रक्षा करते हो तथा गोतम और मुद्गल नामवाले ऋषिकी रक्षा करते हो वे तुम दोनों हमका सब अनर्थों मूल पापसे बचाओ ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

ययो रथः सत्यवर्त्मजुर्जरश्मिर्मिथुया चरन्तमभियाति
दूषयन् ।

स्तौमि मित्रावरुणौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चत-
मंहसः ॥ ७ ॥

ययोः । रथः । सत्यवर्त्मा । ऋजुर्जरश्मिः । मिथुया । चरन्तम् ।

अभिज्ञाति । दूषयन् ।

(५३४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

स्तौमि । मित्रावरुणौ । नाथितः । जोहवीमि । तौ । नः । मुञ्चतम् ।

अंहसः ॥ ७ ॥

ययाः मित्रावरुणयोः स्वभूतो रथः सत्यवर्त्मा सत्यम् अचितथं
वर्त्म मार्गो यस्य स सत्यवर्त्मा ऋजुरश्मिः ऋजवः अकुटिला
रश्मयः प्रग्रहा यस्य स ऋजुरश्मिः । एवंगुणविशिष्टो रथः मिथुया
मिथ्या चरन्तम् अविहितमार्गेण वर्तमानं पुरुषं दूषयन् बाधमानः ।
❀ दुप वैकृत्ये । अस्मात् एयन्तात् हेतोः शत्रुप्रत्ययः । “दोषो णौ”
इति ऊत्त्वम् ❀ । दूषणाद्धेतोः आभयाति अभिमुखं गच्छति । तौ
मित्रावरुणौ स्तौमि प्रशंसामि । ❀ मित्रावरुणाविति । “देवताद्वन्द्वे
च” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ❀ ॥ नाथित इत्यादि व्याख्यातम्

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

जिन मित्रावरुणका सत्य मार्ग वाला और सरल रश्मियों वाला
रथ मिथ्यामार्गमें विचरण करने वाले पुरुषोंको बाधा देनेके लिये
उनके सामने आता है, उन मित्र और वरुणदेवताकी मैं स्तुति
करता हूँ, मैं प्रार्थी उनका बारम्बार आवाहन करता हूँ, वे दोनों
मुझको सब अनर्थोंके मूल पापसे मुक्त करें ॥ ७ ॥

चतुर्थं सूक्तं छन्दो अनुष्टुप् । चतुर्थं सूक्तं समाप्त (१३१) ॥

“अहं रुद्रेभिः” इति सूक्तेन जातकर्मणि शङ्खपुष्पिकागन्धपुष्पिके
पिष्ट्वा अभिमन्त्र्य हिरण्यशकलेन प्राशयेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन शंखनाभि पिप्पलीं च पिष्ट्वा
अभिमन्त्र्य हिरण्यशकलेन प्राशयेत् ॥

तथा मेघाजननार्य प्रथमं वाग्न्यवहारं कुर्वतः शिशोर्मातुरुत्संगे
विहितस्य अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा तालुनि संपातान् आनयेत् ॥

तथा दधिमधुनी एकत्र कृत्वा अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य शिशुं
प्राशयेत् ॥

तथा उपनयनकर्मणि दण्डप्रदानान्तरम् एतत् सूक्तं माणवकं वाचयेत् ॥

तथा आयुष्कामोपि शङ्खपुष्पगन्धपुष्पप्राशनादीन्युक्तानि पञ्च कर्माणि कुर्यात् ॥

तथा च कौशिकं सूत्रम् । “अहं रुद्रेभिरिति शुक्रपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति । प्रथमपत्रदस्य मातुरूपस्थे तालुनि संपातान् आनयति । दधिमन्वाशयति । उपनीतं वाचयति । वार्षशक्तिकं कर्म” इति [कौ० २. १] ॥

तथा उपनयने अनेन सूक्तेन आज्यहोमं कुर्यात् । सूत्रितं हि । “उपनयनम्” [कौ० ७. ६] प्रक्रम्य “मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात्” इति [कौ० ७. ८] ॥

तथा अध्यायोत्सर्जनकर्मणि अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा रसेषु संपातान् आनयेत् । तथा च कौशिकः । “उत्सर्जनम्” प्रक्रम्य “विश्वेदेवाः [१. ३०] अहं रुद्रेभिः [४. ३०] सिंहे व्याघ्रे [६. ३८] यशो हविः [६. ३६]” इत्यादि [कौ० १३. ३] ॥

‘अहं रुद्रेभिः’ इस सूक्तसे जातकर्ममें शङ्खपुष्पिका (कौड्याला बूँटी) और गन्धपुष्पिका (केवड़े) को पीसकर और अभिमन्त्रण करके सुवर्णके टुकड़ेसे चटावे ॥

तथा इसी कर्ममें इस सूक्तसे शङ्खनाभि और पीपलको पीस और अभिमन्त्रण करके सुवर्णके टुकड़ेसे चटावे ॥

तथा मेधाजननके लिये प्रथम बाणीका व्यवहार करने वाले अर्थात् प्रथम बोलते हुए शिशुके माताकी गोदीमें बैठने पर इस सूक्तसे घृतकी आहुति देकर तालुमें सम्पात लगावे ॥

तथा दही और मधुको एकत्रितकर इस सूक्तसे सम्पातन और अभिमन्त्रण करके बालकको चटा देवे ॥

(५३६) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

तथा उपनयनकर्ममें दंडप्रदानके अनंतर इस सूक्तको बालकसे कहावे ॥

तथा आयु चादने वाला भी शहमप्पी और गन्धपुष्पीका प्राशन आदि पृथोक्त पाँच कर्मोंको करे ॥

इस विषयमें कौशिकसूत्रका प्रमाण भी है, कि—“अहं रुद्रेभिरिति शुक्रहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति । मथममवदस्य मातुरूपस्थे तालुनि संघातान् आनयति । दधिमध्वाशयति । उपनीतं वाचयति । वार्षगतिकं कर्म” (कौशिकसूत्र २ । १) ॥

तथा उपनयनमें इस सूक्तसे घृतका होम करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“उपनयनम्” (कौशिकसूत्र ७ । ६) प्रक्रम्य “मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात्” इति कौशिकसूत्र ७ । ८ ॥

तथा अध्यायोत्सर्जनकर्ममें इस सूक्तसे घृतकी आहुति देकर रसोंमें सम्पातोंको लावे ॥ इसी बातको कौशिकसूत्रमें सहा है, कि—“उत्सर्जनम्” प्रक्रम्य “विश्वे देवाः (१ । ३०) अहं रुद्रेभिः (४ । ३०) सिंहे व्याघ्रे (६ । ३८) यशो हविः (६ । ३६) इत्यादि (कौशिकसूत्र (२४ । ३) ॥

तत्र मथमा ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा विभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा

अहम् । रुद्रेभिः । वसुभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत ।

विश्वदेवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उभा । विभर्मि । अहम् । इन्द्राग्नी इति ।

अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

सर्वजगत्कल्पनास्पदं सच्चित्सुखात्मकं परं ब्रह्म स्वात्मत्वेन वि-
दुषी अम्भृणाख्यस्य महर्षेर्दुष्टिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मवादिनी स्वात्मानं
सर्वात्मभावेन तुष्टाव । तद् उक्तं दाशतय्यनुक्रमणिकायाम् । “अहम्
अष्टौ । वाग् आम्भृणी तुष्टावात्मानम्” [स० अ० ६३] इति ।
विशुद्धसत्त्वपरिणामरूपस्य अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषः अभि-
मानात्मकोहंकारः । तदुपलक्षितानवच्छिन्नात्मिका अहं रुद्रेभिः रुद्रैः
एकादशभिः अष्टभिर्वसुभिः ॥ इत्थंभावे तृतीया ॥ तत्तद्देवात्मना
चराणि । एवम् अहम् आदित्यैः इत्यादावपि योज्यम् ॥ आदित्या
द्वादशसंख्याका धात्रादयः । वसुरुद्रादित्यव्यतिरिक्ता गणशो वर्त-
मानाः विश्वदेवाख्याः । एकस्यैव हि ब्रह्मणः तत्तदुपाध्यवच्छेदेन
वस्वादिदेवतारूपेण भेदावभासात् । वस्तुतस्तु ऐक्यमेवेति तदनु-
संधाना ब्रह्मवादिनी एवं ब्रूते ॥ तथा मित्रावरुणा । ॥ “सुपां
सुलुक्” इति द्वितीयाया आकारः ॥ मित्रावरुणौ देवौ उभा
उभौ अहमेव परब्रह्मात्मिका विभर्मि धारयामि । इन्द्राग्नी अपि
अहमेव धारयामि । उभा उभौ अश्विनावपि अहमेव धारयामि ।
मत्स्वरूपे अद्वितीये ब्रह्मणि सर्वं जगत् शुक्तौ रजतमिव अध्यस्तं
सत् दृश्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तदाधारत्वेन असङ्ग-
स्यापि ब्रह्मणः उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः ॥

(सर्वजगत्की कल्पनाका आश्रय सत्चित्-सुखात्मक परब्रह्म
को स्वात्मरूपसे जानने वाली अम्भृण नाम वाली महर्षिकी वाङ्-
नाम वाली ब्रह्मवादिनी पुत्रीने अपने आत्माकी सर्वात्मभावसे
स्तुतिकी है, उसी बातका इस सूक्तमें वर्णन है ‡) अभिमाना-
त्मक अहंकार विशुद्धसत्त्वपरिणामरूप अन्तःकरणकी एक वृत्ति

‡ इसी बातको दाशतय्यनुक्रमणिकामें कहा है, कि—“अहम्
अष्टौ । वाग् आम्भृणी तुष्टावात्मानम् ॥—अम्भृण ऋषिकी पुत्री
सुभ्र वाक्ने आठ वसुरूप अपने आत्माकी स्तुतिकी” (स-अ-६३) ॥

है, तदुपलक्षित अनवच्छिन्नात्मिका मैं ग्यारह रुद्र आठ वसुरूपसे विचरण करती हूँ । इसी प्रकार मैं धाता आदि वारह आदित्य, तथा वसु रुद्र आदित्योंसे अतिरिक्त गणोंमें वर्तमान विश्वेदेवारूप से भी विचरण करती हूँ (एक ही ब्रह्म भिन्न उपाधिके अवच्छेदसे वसु आदि अनेक देवताओंके रूपमें अवभासित होता है, वास्तवमें तो ऐस्य ही है, इस बातका अनुसन्धान कर चुकी हुई ब्रह्मवादिनी, इस प्रकार कहती है) तथा ब्रह्मवादिनी परब्रह्मात्मिका मैं मित्र और वरुण दोनों देवताओंका भी भरण करती हूँ, इन्द्र और अग्निदेवताको भी मैं धारण करती हूँ और दोनों अश्विनीकुमारोंको भी मैं धारण करती हूँ (तात्पर्य यह है, कि-मेरे स्वरूप अद्वितीय ब्रह्ममें सब जगत् सीपीमें अध्यस्त चौदीफी समान दीखता है, माया भी जगत्के आकारसे विवर्तित होजाती है, उसका आधार होनेसे असंग ब्रह्ममें भी पहिले कहे हुए सब फी उपपत्ति होजाती है) ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अहं राष्ट्रां संगमनी वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियां नाम्
ता मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यवेशयन्तः
अहम् । राष्ट्री । सम्गमनी । वसूनाम् । चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञिया-
नाम् ।

ताम् । मा । देवाः । वि । व्यदधुः । पुरुत्रा । भूरिस्थात्राम् । भूरि ।
आवेशयन्तः ॥ २ ॥

अद्वितीयब्रह्मात्मिका अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । कृत्स्नस्य दृश्य-
प्रपञ्चस्य राज्ञी नियन्त्री । अत एव वसूनाम् धनानां संगमनी संग-

मयित्री उपासकानां फलस्य प्रापयित्री । चिकितुषी यत् साक्षात्-
कर्तव्यं परं ब्रह्म तत् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । ❀ कित
ज्ञाने इत्यस्मात् लिटः क्वसुः । तदन्तात् “उगितश्च” इति ङीप् ❀ ।
अत एव यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां प्रथमा मुख्या । ❀ “यज्ञ-
त्विग्भ्यां घखचौ” इति अर्हार्थे घमत्ययः ❀ । ताम् तादृशीं मा
मां भूरिस्थानाम् बहुभावेन प्रपञ्चात्मना कृतावस्थानां भूरि बहुलं
फलम् आवेशयन्तः उपासकात् प्रापयन्तो देवाः पुरुषा बहुषु स्थानेषु
व्यदधुः विदधति कुर्वन्ति । ❀ “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः०”
इति सप्तम्यर्थे त्रामत्ययः ❀ । उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येण अवस्था-
नाद् यद्यत् कुर्वन्ति देवास्तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अद्वितीय ब्रह्मात्मिका मैं सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्चकी रानी हूँ अत
एव उपासकोंको धनरूप फलोंको प्राप्त कराने वाली हूँ और जो
साक्षात्कर्तव्य परब्रह्म है, उसका मैंने परब्रह्मरूपसे साक्षात् किया
है, अत एव यज्ञके योग्य देवताओंमें मुख्य हूँ । ऐसी प्रपञ्चरूपसे
अवस्थान करने वाली मुझको, उपासकोंको फल देने वाले देवता
अनेक स्थानोंमें स्थापित करते हैं । इसप्रकार वैश्वरूप्यसे अवस्थान
के कारण देवता जो कुछ करते हैं वह सब मुझको ही करते हैं २

तृतीया ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवानामुत मानुषाणाम्
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषितं सुमेधाम् ।

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवानाम् ।

उत । मानुषाणाम् ।

यम् । कामये । तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् ।

तम् । ऋषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥ ३ ॥

अहं स्वयमेव आत्मनैव । [एवकारः] नान्योस्मि ममोपदेष्टेति अवधारणार्थः । इदम् आपरोक्ष्येण अनुभूयमानं ब्रह्मात्मकं वस्तु वदामि लोकोहितार्थम् उपदिशामि । तद् विशेष्यते । देवानाम् इन्द्राद्रीनां जुष्टम् प्रियम् उतमानुपाणाम् मनुष्याणामपि प्रियं परानन्दरूपत्वात् । “एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रास् उपजीवन्ति” इति श्रुतेः [बृ० आ० ४. १. ३१] । यद्वा देवमनुष्यादिभिः सेवितम् इदं वक्ष्यमाणं मदीयं माहात्म्यम् अहमेव स्वयं वदामि । प्रकटयामीत्यर्थः । किं पुनस्तद् इत्याह । यम् इति । यं कामये । तं तम् इति प्रतिनिर्देश्यस्य वीप्सितत्वाद् अत्रापि वीप्सा द्रष्टव्या । ययं पुरुषं रक्षितुम् अहं वाञ्छामि तंतं कृत्स्नं पुरुषम् उग्रं कृणोमि । सर्वेभ्योधिकं दुष्प्रघर्षं करोमि । यद्वा उग्रः ईश्वरः जगन्निर्माणसमर्थम् ईश्वरं करोमि । तमेव ब्रह्माणम् स्रष्टारं करोमि । तथा तम् ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । तमेव सुमेधाम् शोभनप्रज्ञं च करोमि । एवं सर्वजगन्नियन्तृब्रह्मात्मस्वरं स्वात्मनि आविष्कृतम् ॥

मैं स्वयं आत्मस्वरूपसे हूँ, अर्थात् मेरा उपदेष्टा और कोई नहीं है । मैं इस अपरोक्षरूपसे अनुभूयमान ब्रह्मात्मक वस्तुका लोकोहितके लिये उपदेश देती हूँ । यह इन्द्र आदि देवताओं को भी प्रिय है और परानन्दरूप होनेसे मनुष्यों को भी प्रिय है † अथवा मैं देवता और मनुष्योंसे सेवित इस माहात्म्यको स्वयं ही कहती हूँ प्रकट करती हूँ, कि—मैं जिस २ पुरुषकी रक्षा करना चाहती हूँ

† बृहदारण्यक उपनिषत् ४ । १ । ३१ में कहा है, कि—
“एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्ति ॥—इसी आनन्दकी मात्रासे और प्राणी उपजीवन करते हैं” ॥

उस २ पुरुषको मैं सबसे अधिक दुष्प्रघर्ष करती हूँ अथवा उसको सब जगत्का निर्माण करनेमें समर्थ ईश्वर करती हूँ, उसीको स्रष्टा ब्रह्मा करती हूँ तथा अतीन्द्रियार्थदर्शी ऋषि करती हूँ और उसको शोधन बुद्धि वाला भी करती हूँ (इसप्रकार मैंने सब जगत्का नियन्ता ब्रह्मात्मभाव अपनेमें आविष्कृत कर लिया है) ॥३॥

चतुर्थी ॥

मया सोन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणति य ई
शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धयं ते
वदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विपश्यति । यः । प्राणति ।

यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।

अमन्तवः । माम् । मे । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रुत्क्षेयम् ।

ते । वदामि ॥ ४ ॥

यो भोक्तृजनः अन्नम् अत्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयैव अन्नम् अत्ति । यश्च जनो विपश्यति विविधं जगत् चक्षुषा साक्षात्करोति । यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति । ❀ अन प्राणने । अदादित्वात् शपो लुक् । “रूदादिभ्यः सार्वधातुके” इति इडागगः । “अनितेः” इति णत्वम् ❀ । ईम् इदम् उक्तम् स्वरूपं यश्च पुरुषः शृणोति श्रोत्रेन्द्रियेण शृणोति ते सर्वेपि तत्तच्छक्त्यात्मना अवस्थितया मयैव तत्तद्व्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । ❀ शृणोतीति । श्रु श्रवणे । “श्रुवः शृ च” इति श्रुप्रत्ययः धातोः शृभावश्च ❀ ।

ये ईदृशीम् अन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते माम् अमन्तवः
अमन्यमानाः अजानानाः यद्विषयज्ञानरहिताः उप क्षियन्ति उप-
क्षीणाः संसारेण निहीना भवन्ति । ॐ मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः ।
नञ्समासेन अन्तोदात्तत्वम् ॥ यद्वा भावे तुप्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ
“नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॐ । हे श्रुत विश्रुत हे
सखे श्रुधि मया उक्तं शृणु । ॐ छान्दसो विकरणस्य लुक् । “श्रु-
शृणुपकुट्टभ्यः ०” इति हेधिभावः ॐ । अहं ते तुभ्यं श्रद्धेयम् श्रद्धा-
तव्यम् । श्रद्धा भक्तिः । तया प्राप्यं परतत्त्वस्वरूपं वदामि उप-
दिशामि । ॐ श्रद्धेयम् इति । “अचो यत्” इति षावो यत्
प्रत्ययः । “ईधति” इति ईकारः ॐ ॥

जो भोक्ता अन्नका भक्षण करता है, वह भोक्तृशक्तिरूप मेरे
द्वारा ही भक्षण करता है, जो पुरुष जगत्का अनेक प्रकारसे
साक्षात् करता है और जो श्वास उच्छ्वास अदि व्यापारको
करता है, इसी प्रकार जो श्रोत्रेन्द्रियसे ग्रहण करता है ये सब तत्-
त्वशक्तिरूपसे स्थित मेरे द्वारा ही उस व्यापारको करते हैं । जो
इस प्रकार अन्तर्यामीरूपसे स्थित मुझको नहीं जानते हैं, वे मुझ
को न जानने वाले उपक्षीण होजाते हैं अर्थात् संसारसे हीन नहीं
होते हैं, हे प्रसिद्ध मित्र ! मेरे कहे हुए वचनको सुन, मैंने तुझसे
यह भक्ति करने योग्य वचन कहा है ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विपेशरवे हन्तवा उ ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ५
अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मद्विपे । शरवे ।
हन्तवे । ऊं इति ।

अ॒हम् । जनाय । स॒मदम् । कृ॒णोमि । अ॒हम् । धावा॑पृथिवी इति ।

आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय । पष्ठचर्थे चतुर्थी ॐ । रुद्रस्य महादेवस्य धनुः अहम् आ तनोमि आततज्यं करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणानां द्वेष्टे शरवे । ॐ शृ हिंसायाम् शृष्टस्तिहीत्यादिना [उ० १. १०] उपत्ययः ॐ । हिंसकाय । ॐ उभयत्र “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संमदानत्वात् चतुर्थी ॐ । ब्रह्मद्विपं शरं त्रिपुरनिवासिनम् असुरगणं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम् । ॐ हन्ते “तुमर्थे सेसेन्” इति तवैप्रत्ययः । “अन्तश्च तवै युगपत्” इति आद्यन्तयोर्युगपद् उदात्तत्वम् ॐ । उशब्दः पूरणः । अहमेव जनाय स्तोतृजनार्थं समदम् । समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत् संग्रामः । तं कृणोमि करोमि । तथा धावापृथिवी धावापृथिव्यौ अहम् आ विवेश अन्तर्यामित्वेन प्रविष्टवती ॥

मैं त्रिपुरविजयके समय ब्रह्मद्वेपी त्रिपुरनिवासी असुरोंको मारनेके लिये महादेवजीके धनुषको तानती हूँ और मैं ही स्तोताओंके लिये संग्रामको करती हूँ और अन्तर्यामी होनेसे मैं स्वर्ग और आकाशमें व्याप्त हूँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

अ॒हं सोम॑मा॒हनसं॑ वि॒भर्म्य॑हं त्वष्टा॑रमु॒त पू॒षणं॑ भ॒गम् ।
अ॒हं द॑धामि द्रवि॑णा ह॒विष्म॑ते सु॒प्रान्या॑य यज॑मानाय
सु॒न्वते ॥ ६ ॥

अ॒हम् । सोम॑म् । आ॒हन॑सम् । वि॒भर्मि॑म् । अ॒हम् । त्वष्टा॑रम् । उ॒त ।

पू॒षण॑म् । भ॒गम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणा । हविष्मते । सुमऽअग्न्या । यजमानाय ।
मुन्वते ॥ ६ ॥

आहनसम् आहन्तव्यम् अपिपोत्तव्यं सोमम् यद्वा शत्रूणाम्
आहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् अहमेव विभर्मि धार-
यामि पोपयामि वा । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणं भगं च
एतत्संज्ञान् देवान् अहमेव विभर्मि ॥ तथा हविष्मते हविर्भियुक्ताय
सुमाव्ये शोभनहविर्भिर्देवानां भावित्रे तर्पयित्रे । ❀ अवतेस्तर्पणा-
र्थात् “अवितस्तन्निभ्यः०” [उ० ३. १५८] इति ईकारप्रत्ययः ।
चतुर्थ्यैरुक्चने यणि “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य”
इति अनुदात्तस्य सुपः स्वरितत्वम् ❀ । मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ।
❀ “शतुरनुमः०” इति विभक्त्युदात्तत्वम् ❀ । ईदृशाय यजमा-
नाय द्रविणम् धनं यागफलरूपम् अहमेव दधामि प्रयच्छामि ।
“फलम् अत उपपत्तेः” [वा० ३. २. ३८] इति न्यायेन पर-
ब्रह्मणः फलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात् ॥

शत्रुओंके संहारक स्वर्गमें विराजमान देवतात्मक सोमका मैं
ही पोपण करती हूँ, त्वष्टा पूषा और भगदेवताका भी मैं ही
पोपण करती हूँ और हविसे युक्त तथा शोभन हवियोंमें देवताओं
को वृत्त करने वाले यजमानको यागफलरूप धन भी मैं ही देती हूँ +
सप्तमी ॥

अहं सुवे पितरामस्य मूर्धन् मम योनिर्ऽस्वः१न्तःसमुद्रे ।
ततो वि तिष्ठे भुवंनानि विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोपे
स्पृशामि ॥ ७ ॥

‡ ‘फलमत उपपत्तेः’ इस वादरायणसूत्र ३। २। ३८ के अनु-
सार परब्रह्मके फलदातृत्वका निर्णय होता है ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्सु ।
अन्तः । समुद्रे ।

ततः । वि । तिष्ठे । भुवनानि । विश्वा । उत । अमृम् । द्याम् ।
वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

अस्य दृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरिभागे सत्य-
लोके पितरम् प्रपञ्चस्य जनकं विधातारम् अहं सुवे जनयामि ।
❀ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । अदादित्वात् शपो लुक् ❀ । सप्त-
सहितस्य जगतः कारणभूताया मम योनिः कारणं समुद्रे । समुद्र-
द्रवन्ति अस्माद् भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । “समुद्र एवास्य
वन्धुः समुद्रो योनिः” इति वाजसनेयकश्रुत्या समुद्रशब्दवाच्यत्वं
परमात्मनो दर्शितम् । तस्मिन् परमात्मनि अप्सु व्यापनशीलासु
धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद् ब्रह्मचैतन्यं तत् मम कारणम् इत्यर्थः ।
यद्वा समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये बाहवैद्युतरूपेण
यत् तेजो वर्तते तदेव माध्यमिकवाग्रूपाया मम योनिः कारणम् ॥
ततः तेजःकारणकत्वाद्धेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि
भूतजातानि [वि] चष्टे प्रकाशयामि ॥ उत अपि च अमृं द्याम्
विमकृष्टां दिवम् । उपलक्षणम् एतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं ब्रह्मणि
अध्यस्तं विकारजातं वर्ष्मणा देहेन कारणभूतमायात्मकेन उप
स्पृशामि ॥ यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरि पितरम्
आकाशम् । “द्यौः पिता पृथिवी माता” [तै० ब्रा०, ३, ७, ५, ५]
इति श्रुतेः । सुवे प्रेरयामि । तथा समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अद्विका-
रेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म व्याप्य वर्तते इत्यर्थः । शेषं
पूर्ववत् ॥

इस दृश्यमान प्रपञ्चके मूर्धारूप सत्यलोकमें रहने वाले इस

(५४६) अथर्ववेदसंहिता समाख्य-भाषानुवादसहित

प्रपञ्चके जनक विधाताको मैं उत्पन्न करती हूँ, स्रष्टासहित जगत् की कारणभूत मेरा कारण समुद्रोपनामक परमात्मा + की जल अर्थात् व्यापनशील घोरुत्तियोंके मध्यमें जो ब्रह्मचैतन्य है वह मेरा कारण है, अथवा समुद्रके जलमें जो बड़वानलके और बिजली के संबंध वाला तेज है वही माध्यमिक वाग्रपा मेरा कारण है, इस कारण तेजःकारणक होनेसे सब प्राणियोंको मैं प्रकाशित करती हूँ और इस दूरके स्वर्ग और ब्रह्ममें अध्यस्त सम्पूर्ण विकारों को मैं कारणभूत मायात्मक देहसे छूती हूँ और इस भूलोकके ऊपरके पितारूप आकाशको ‡ मैं प्रेरित करती हूँ तथा अन्तरिक्ष में जलके विकार देवशरीरोंमें मेरा कारणभूत जो ब्रह्म व्याप्त होकर रहता है उसके द्वारा मैं सबका स्पर्श करती हूँ ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावन्ती महिम्ना सं बभूव ॥

अहम् । एव । वातः इव । प्र । वामि । आरभमाणा । भुवनानि ।

विश्वा ।

+ समुद्र द्रवन्ति अस्माद् भूतजातानि इति समुद्रः परमात्मा॥—जिससे भूतसमूह प्रकट होते हैं वह परमात्मा समुद्र कहलाते हैं ॥ वाजसनेयक श्रुतिमें कहा है, कि—‘समुद्र एवास्य वंशुः समुद्रो योनिः ॥—समुद्र ही इस जगत्का वंशु है और समुद्र ही इस जगत् की योनि है ॥’

‡ तैत्तिरीय ब्राह्मण ३।७।५।५ में कहा है, कि—“द्यौः पिता पृथिवी माता ॥—द्यौः पिता है, पृथिवी माता है ॥”

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिम्ना ।
सम् । वभूव ॥ ८ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि
आरभमाणा कार्यरूपेण उत्पादयन्ती अहमेव अनन्यसहाया प्र
वामि प्रवर्ते । ❀ वा गतिगन्धनयोः । अदादित्वात् शपो लुक् ❀ ।
तत्र दृष्टान्तः वात इव । यथा वायुः परेण अप्रेरितः स्वेच्छयैव
प्रवाति तद्वद् इत्यर्थः ॥ उक्तं सार्वार्त्त्यं निगमयति उत्तरार्धेन ।
परो दिवा । ❀ परस् इति सकारान्तं परस्तात् इत्यर्थे वर्तते ।
यथा अध इति अधस्तादर्धे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते ❀ ।
दिवा आकाशस्य परस्तात् एना पृथिव्या । ❀ “द्वितीयादौस्त्वेनः”
इति इदम् एनादेशः । “सुषां सुलुक्” इति तृतीयाया आच्
आदेशः ❀ । अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । धावापृथिव्योरु-
पादानम् उपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात्
परस्ताद् वर्तमाना असङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपा अहं महिम्ना
माहात्म्येन एतावती सं वभूव । एतत्परिमाणा उदीरितसकलजग-
दात्मना संभूतास्मि । ❀ एतच्छब्दात् “यत्तदेतेभ्यः” इति वतुप् ।
“आ सर्वनाम्नः” इति आत्वम् ❀ ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥

सब प्राणियोंको कार्यरूपसे उत्पन्न करती हुई मैं ही किसी
दूसरेकी सहायता न लेती हुई वायुकी समान स्वयं ही प्रवृत्त होती
हूँ अर्थात् वायु जिस प्रकार किसीकी प्रेरणासे नहीं, किंतु अपनी
इच्छासे ही प्रवृत्त होता है, इसी प्रकार मैं भी अपनी इच्छासे ही
प्रवृत्त होती हूँ (उक्त सार्वार्त्तभावका उत्तरार्धके द्वारा समर्थन
करते हैं, कि—) आकाश पृथ्वी और समस्त विकारोंसे पर
वर्तमान असंग उदासीन कूटस्थ ब्रह्मचैतन्यरूपा मैं माहात्म्यवश
इतने (पूर्वोक्त) परिमाण वाली होगई हूँ ॥ ८ ॥

पञ्चम सूक्त समाप्त (१३२) ॥ छठा अनुवाक समाप्त ॥

सप्तमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “त्वया मन्यो” “यस्ते मन्यो”
इति सूक्तद्वयं स्वपरसेनयोर्मध्ये स्थित्वा सेने निरीक्षमाणो जपेत् ॥

तथा आभ्यां सूक्ताभ्यां माद्रपाशान् मोञ्जपाशान् आमपात्राणि
वा संपात्य अभिमन्त्र्य परसेनासंचारस्थलेषु प्रक्षिपेत् ॥

तथा जयपराजयविज्ञानकर्मणि शरत्फलानि सेनयोर्मध्ये निधाय
आभ्याम् अभिमन्त्र्य आङ्गिरसाग्निना दहेत् । यां सेनां धूमो व्या-
मोनि तस्याः पराजयो भवतीति विजानीयात् ॥

सूत्रितं हि । “त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भणानि सेने
समीक्षमाणो जपति” इत्यादि “यां धूमोवतनोति तां जयन्ति”
इत्यन्तम् [कौ० २. ५] ॥

ग्रह्यज्ञे “त्वया मन्यो” “यस्ते मन्यो” इत्याभ्याम् अद्भारकस्य
हविराज्ययोर्होमं समिदाधानम् उपस्थानं च कुर्यात् । तद् उक्तं
शान्तिकल्पे । “त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इत्यद्भारकाय” इति
[शा० क० १५] ॥

सातवें अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । उनमें ‘त्वया मन्यो’ और
‘यस्ते मन्यो’ इन दोनों सूक्तोंको अपनी और दूसरेकी सेनाके
मध्यमें खड़ा होकर सेनाको देखता हुआ जपे ॥

तथा इन दोनों सूक्तोंसे भाँगके पाश, मूँजके पाश वा कच्चे
पात्रोंका अभिमंत्रण करके तथा सम्पादन करके शत्रुकी सेनाके
धूमनेके स्थान पर फेंके ॥

तथा जय पराजयको जाननेके कर्ममें शरत्फलोंको सेनाओंके
मध्यमें रखकर इन दोनों सूक्तोंसे अभिमंत्रित कर आंगिरस अग्नि
से जलावे । तब जिस सेनाकी ओर धुआँ जावे उस सेनाका
पराजय होगा—यह समझे ॥

इस विषयमें सूक्तका प्रमाण भी है, कि—“त्वया मन्यो यस्ते

मन्यो इति संरंभणानि सेने समीक्षमाणो जयति” इत्यादि “यां धूमो-
ऽवतनोति तां जयन्ति” इत्यन्तं (कौशिकसूत्र २ । ५) ॥

ग्रहयज्ञमें ‘त्वया मन्यो’ और ‘यस्ते मन्यो’ इन दोनों सूक्तोंसे
अंगारककी हवि और घृतका, समिदाधान और उपस्थान करे ॥
इसी बातको शान्तिकल्पमें कहा है, कि—“त्वया मन्यो यस्ते मन्यो
इत्यङ्गारकाय” (शान्तिकल्प १५) ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वया॑ मन्यो॑ सरथ॑भारु॒जन्तो॑ हर्ष॑माणा ह॒विता॑सो मरु॒त्वन्
तिग्मे॑षव॒ आयु॑धा सं॒शिशाना॑ उप॒ प्र यन्तु॑ नरो
अग्नि॑रूपाः ॥ १ ॥

त्वया॑ । मन्यो॑ इति । स॒रथम् । आ॒रुजन्तः । हर्ष॑माणाः । ह॒विता॑सः ।
मरु॒त्वन् ।

तिग्म॑ऽइषवः । आयु॑धा । स॒म्शिशानाः । उप॑ । प्र । यन्तु॑ । नरः ।
अग्नि॑रूपाः ॥ १ ॥

मन्युः क्रोधाभिमानि देवः । ❀ मन्युर्मन्यतेः कान्तिकर्मणः इति
निरुक्तम् [नि० १०. २६] ❀ । हे मन्यो त्वया साधनेन सरथम्
रथसहितं शत्रुम् आरुजन्तः आभञ्जन्तः । पीडयन्तः । ❀ यास्क-
स्त्वाह । सरथं समानं रथम् आरुह्य रुजन्त इति [नि० १०. ३०] ।
रुजो भङ्गे । तुदादित्वात् शः ❀ । हर्षमाणाः हृष्टाः रुषितासः
रुषिताः संजातरोषाः तिग्मेषवः तीक्ष्णशराः आयुधा आयुधानि
खड्गादीनि संशिशानाः संशयन्तस्तीक्ष्णीकुर्वन्तः । ❀ शो तनूकरणे
इत्यस्मात् छान्दसस्य लिटः कानच् ❀ । एवंभूता अस्मदीया नरः

(५५०) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

नराः हे मरुत्वन् मरुद्देवैर्युक्तं त्वत्प्रसादात् अग्निरूपाः अग्निवद्
दुष्प्रभर्षा उप प्र यन्तु शत्रून् उपगच्छन्तु । अग्निवद् उपमाप्य
दहन्तु इत्यर्थः ॥

हे क्रोधाभिमानी मन्युदेव ! आपसे साधनसे रथसहित शत्रुको
पीड़ित करते हुए हर्षमें और क्रोधमें भरे हुए और आयुधोंको
तीक्ष्ण करते हुए हमारे योधा हे मरुत्वकी समान बेगवान् मन्यो !
आपके प्रसादसे अग्निकी समान दुर्यर्प होकर शत्रुके पास पहुँचें ॥१॥
द्वितीया ॥

अग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्व सेनानीन् सहुरे हूत
एधि ।

हत्वाय शत्रून् वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि
मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निः ऽव । मन्यो इति । त्विपितः । सहस्व । सेनाऽनीन् । नः ।
सहुरे । हूतः । एधि ।

हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः ।
नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विपितः प्रदीप्तः सन् सहस्व शत्रून् अभि-
भर । हे सहुरे सहनशील । ॐ सहैः आणदिक उरिन् प्रत्पयः ॐ ।
नः अस्माकं सेनानीः सेनाया नेता सेनाधिपतिः सन् हूत एधि
संग्रामे सहायार्थम् आहूतो भव । ॐ अस्तेलोटि “घसोरेद्धो”
इति एत्वम् । तस्य च “असिद्धवद् अत्राभात्” इति असिद्ध-
त्वात् भलन्तलक्षणो धिभावः ॐ । अस्मदीयान् शत्रून् [हत्वाय]
हत्वा तदीयं वेदः धनं वि भजस्व अस्मभ्यं विभज्य प्रयच्छ । पुन-

रपि ओजः बलं मिमानः कुर्वन् मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् वि
नुदस्व । विजहि ॥

हे मन्यो ! आप अग्निकी समान प्रदीप्त होकर शत्रुओंको दवाइये
हे सहनशील ! हमारी सेनाके सेनापति माने जाकर आप संग्राम
में बुलाये जावें । आप हमारे शत्रुओंको मार कर उनका धन
हमें बाँट कर दीजिये और फिर भी बल देकर संग्राम करनेवाले
शत्रुओंको नष्ट करिये ॥ २ ॥

तृतीया ॥

सहस्व मन्यो अभिमांतिमस्मै रुजन् मृणन् प्रमृणन्
प्रेहि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयसा एकज त्वम्
सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमांतिम् । अस्मै । रुजन् । मृणन् ।

प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयासै ।

एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मै अस्य राज्ञः अभिमांतिम् अभिमन्तारं शत्रुं
सहस्व अभिभव । किं कुर्वन् । रुजन् हस्त्यश्वादिकं तदीयं बलं
रुजन् भञ्जन् आमर्दयन् । मृणन् हिंसन् । प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन्
नाशयन् । ❀ मृण हिंसायाम् ❀ । एवं कुर्वन् शत्रून् अस्मदी-
यान् प्रेहि प्रगच्छ हन्तुं प्राप्नुहि । कस्माद् एवम् उच्यसे इति तत्राह
उग्रम् इति । उग्रम् उद्गूर्णं तीक्ष्णम् हे मन्यो ते त्वदीयं पाजः बलं
ननु आ रुरुध्रे केचिदपि नैव आरुद्धम् आवृतं कुर्वन्ति । ❀ आङ्-
पूर्वाद् रुधेश्चान्दसे लिटि “इर्यो रे” इति रेभावः ❀ । अपि तु

(५१२) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

हे एकज असहायोत्पन्न वशी सर्वस्य वशयिता स्वतन्त्रस्त्वं वशं नयासि कृत्वा जनं स्वाधीनतां प्रापयसि ॥

हे मन्यो ! आप इस राजाके शत्रुके हाथी घोड़े आदिका संहार करते हुए, उसके सैनिकोंका तिरस्कार करने हुए और उनको घोररूपसे नष्ट करते हुए उसका तिरस्कार करिये । ऐसा करके हमारे शत्रुओंको मारनेके लिये जाइये (ऐसा कहनेका कारण यह है, कि—) आपका बल किसीके अटकानेमे रुकता नहीं है किन्तु हे असहायोत्पन्न ! सबको वशमें करने वाले सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र आप सम्पूर्ण मनुष्योंको अपने वशमें कर लेते हैं ॥३॥

चतुर्थी ॥

एको बहुनामसि मन्य ईडिता विशंविशं युद्धाय सं-
शिशधि ।

अकृत्तरुक्त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोपं विजयाय कृणमसि

एकः । बहुनाम् । असि । मन्योऽति । ईडिता । विशम्ऽविशम् ।

युद्धाय । सम् । शिशधि ।

अकृत्तरुक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युमन्तम् । घोपम् ।

विजयाय । कृणमसि ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईलितः अस्माभिः स्तुतस्त्वम् एक एव बहुनां शत्रूणां निरसने पर्याप्तः असि भवसि । विशंविशम् सर्वाः प्रजा आविश्य युद्धाय आयोजनाय सं शिशधि संशासय । ॐ शासु अनुशिष्टौ इत्यस्मात् लोटो हिः । “शा ई” इति शासः शाभावः । छान्दसो विकरणस्य श्लुः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति शाभावस्य असिद्धवद्भावात् “हुभ्रलभ्यो हेभिः” इति भ्रल्लक्षणं धित्वं भवति ।

“बहुलं छन्दसि” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॐ । यद्वा विशंविशम्
 अस्मदीयां सेनां सं शिशाधि संशितां तीक्ष्णीभूतां कुरु । ॐ शो
 तनूकरणे इत्यस्मात् कृताच्चात् पूर्ववद् विकरणस्य श्लुः । “वा
 छन्दसि” इति हेरपित्वस्य विकल्पनात् कृत्वाभावात् “अङ्कितश्च”
 इति धित्वम् । “बहुलं छन्दसि” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॐ । हे
 अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते मन्यो त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तम्
 दीप्तिमन्तं घोषम् सिंहनादात्मकं विजयाय विजयार्थं कृण्वसि कृण्वः
 कुर्मः । ॐ “इदन्तो मसिः” ॐ ॥

हे मन्यो ! हमारे स्तुति करने पर आप एक होने पर भी बहुत
 से शत्रुओंको दवानेमें समर्थ होजाते हैं हमारी प्रत्येक प्रजामें प्रवेश
 करके आप उसको लड़नेके लिये तीक्ष्ण करिये । हे अच्छिन्न
 कान्ति वाले मन्यो ! आपकी सहायतासे हम दीप्तिमय सिंहनाद-
 रूपी घोषको विजयके लिये करते हैं ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

विजेपकृदिन्द्र इवानवव्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह
 प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्वा तमुत्सं यत
 आवभूथ ॥ ५ ॥

विजेपकृत् । इन्द्रः इव । अनवव्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति ।
 अधिष्ठाः । भव । इह ।

प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्वा । तम् । उत्सम् ।
 यतः । आवभूथ ॥ ५ ॥

हे मन्यो त्वं विजेपकृत् विजयस्य कर्ता इन्द्र इव अनवव्रवः अन-

वानां पुरातनानां जयोपायानां वक्ता इह अस्मिन् संग्रामे अस्मा-
कम् अधिषाः अधिकं पालको भव । हे सहुरे सहनशील ते तव
प्रियम् आहादकं नाम गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । ॐ गृ शब्दे ।
“घात्रीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् ॐ । यतः यस्मात् स्थानात्
त्वम् । आवभूय आवभवसि आजायसे तम् उत्तमम् अमृतधारायुक्तं
स्थानं विद्म जानीमः ॥

हे मन्यो ! आप विजय करने वाले इन्द्रकी समान विजयके
प्राचीन उपायोंके कहने वाले हैं (अतः) इस संग्राममें हमारा
पालन करने वाले हूजिये । हे सहुरे ! तुम्हारे प्रिय गामकी हम
स्तुति करते हैं, जिस स्थानसे आप प्रकट होते हैं उस अमृतधारा-
युक्त स्थानको हम जानते हैं ॥ ५ ॥

पष्ठी ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो विभर्षि सहभूत
उत्तरम् ।

क्रत्वा नो मन्यो सह मेघेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । विभर्षि । सहऽभूते ।

उत्तरम् ।

क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेघी । एधि । महाऽधनस्य ।

पुरुऽहूत । सम्ऽसृजि ॥ ६ ॥

आभूतिः अभिभवः । तथा सह जायते प्रादुर्भवतीति सहजाः
हे वज्र वज्रयद् अकुरिष्यतशक्ते हे सायक शत्रूणाम् अन्तरर ।
ॐ पो अन्तर्कर्मणि इत्यस्मात् यजि सायः । तस्मिन्नुपपदे “होन्य-
त्रापि दृश्यते” इति करोतेर्द्व्यत्ययः ॐ । एवंभूत मन्यो सहः बलं

विभर्षि धारयसि । ❀ “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इत्तरम् ❀ ।
 कीदृशं सहः । उत्तरम् उद्धततरम् ॥ हे सहभूते आत्मना सह भूतिः
 उत्पत्तिर्यस्य सः । आत्माविनाभूतो मन्युस्त्यर्थः । ईदृश हे मन्यो
 कृत्वा क्रतुना कर्मणा सह नः अस्माकं मेदी स्निग्धः एधि भव ।
 ❀ विगिदा स्नेहने इत्यस्मात् ❀ । कस्मिन्
 विषये इत्याह । हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत महाधनस्य महान्ति
 धनानि अस्मिन् प्राप्यन्ते इति महाधनः संग्रामः । तस्य संसृजि
 संसर्गे । संयोजने । विषये इत्यर्थः ॥

पराभवके साथ प्रकट होने वाले वज्रकी समान अकृष्टित
 शक्ति वाले शत्रुओंका अन्त करने वाले हे मन्यो ! आप प्रचण्ड
 बलको धारण करते हैं । हे आत्माके साथ उत्पन्न होने वाले तथा
 अनेक यजमानोंसे बुलाये जाने वाले पुरुहूत मन्यो ! आप जिसमें
 बड़े २ धन मिलते हैं उस संग्रामके डटने पर कर्मरूपमें हमारे
 साथ मिलिये ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं धत्तां वरुणश्च मन्युः ।
 भियो दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि
 लयन्ताम् ॥ ७ ॥

सम्सृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्आकृतम् । अस्मभ्यम् ।

धत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः ।

भियः । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराजितासः । अप । नि ।

लयन्ताम् ॥ ७ ॥

वरुणो मन्युश्च उभौ उभयम् उभयविधम् आत्मीयं धनं संसृष्टम्

मिश्रितं कृत्वा समाकृतम् समानीतम् अस्पृश्यं दत्ताम् प्रयच्छताम् ।
मदीयाः शत्रवः हृदयेषु मनःसु मियः भीतिं दवानाः पराजितासः
पराजिताः पराजयं भासाः अप निलयन्ताम् स्वस्थानाद् अपक्रम्य
प्रच्छन्नं वर्तन्ताम् । ❀ अयं पयं गतौ । “उपसर्गस्यायतौ” इति
लत्वम् ❀ ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

वरुण और मनुदेव दोनों ही अपने ल्याये हुए धनको मिला
कर हमसे दें, हमारे शत्रु मनोमें डरते हुए पराजयको प्राप्त हो
अपने स्थानसे भाग कर दुबकते हुए फिरे ॥ ७ ॥

प्रथम सूक्त समाप्त (१३३) ॥

“यस्ते मन्यो” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥
‘यस्ते मन्यो’ इस सूक्ता पहिले सूक्ते साथ विनियोग कह
दिया है ॥

तत्र प्रथमा ॥

यस्ते मन्योविधद् वज्र सायक सह ओजः पुष्यति
विश्वमानुषक् ।

साह्याम् दासमार्यं त्वया युजा वयं सहस्कृतेन सहसा
सहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अविधद् । वज्र । सायक । सहः ।

ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक् ।

साह्याम् । दासम् । आर्यम् । त्वया । युजा । वयम् । सहःस्कृतेन ।

सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो यः पुरुषः ते त्वाम् अविधत् । विधतिः परिचरणकर्मा ।
परिचरति । ॐ विध विधाने । त्वदादित्वाच्चादसो लङ् ॐ । हे
वज्र वज्रवद् अकुण्ठितशक्ते हे सायक शत्रूणाम् अन्तकर हे मन्यो
स पुरुषः सहः शत्रूणाम् अभिभवनम् ओजः बलं च विश्वम् सर्वम्
अन्यत् शत्रुजयादिलक्षणं कार्यजातम् आनुपक् अनुपकृतं संततं
पुण्यति वर्धयति । ॐ पुष पुष्टौ ॐ । त्वया युजा सहायेन दासम्
उपक्षपयितारम् असुरम् आर्यम् तद्व्यतिरिक्तम् असुरशत्रुं वयं सह्याम
अभिभवेम । कीदृशेन त्वया । सहस्कृतेन सहसा बलेनोत्पादितेन ।
सहसा सहमानेन अभिभवित्रा । सहस्वता बलवता ॥

हे मन्यो ! जो पुरुष आपकी सेवा करता है, हे वज्रकी समान
अकुण्ठित शक्ति वाले और शत्रुओंका अन्त करने वाले मन्यो !
वह पुरुष शत्रुओंका तिरस्कार करनेवाले बलको तथा शत्रुजयके
अन्य सब कार्योंको अनवरत पुष्ट ही करता जाता है । बलके
द्वारा उत्पन्न किये हुए, दवाने वाले बली आपकी सहायतासे
हम जीत करने वाले असुर वा आर्य शत्रुको भी दबाते हैं ॥१॥

द्वितीया ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवासं देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।
मन्युर्विश ईदते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा
सजोपाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता ।

वरुणः । जातवेदाः ।

मन्युः । विशः । ईदते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो

इति । तपसा । सजोपाः ॥ २ ॥

यद् इन्द्रादीनाम् इन्द्रत्वं तत् पराभिभवनिमित्ताद् मन्युप्रसा-
दादेवेति सार्वार्थ्येन स्तोति । मन्युरेव इन्द्रः । मन्युरेव सर्वः अन्यो
देवः आस भवति । ॐ अस्तोर्लिटि द्यान्दसो भूभावाभावः ॐ ।
होता देवानाम् आहता अग्निरपि मन्युरेव । जातवेदाः जातमहो
वरुणोपि मन्युरेव । मानुषीः मनोरपत्यभूता या मिशः प्रजाः सन्ति
ता अपि मन्युमेव ईदते स्तुवन्ति नेन्द्रादीन् । तस्यैव इन्द्रादिरूपेण
अवस्थानात् । हे मन्यो स त्वं नः अस्मान् तपसा संतापेन सजोपाः
संगतः सन् [पाहि] रक्ष पालय ॥

(इन्द्र आदि देवताओंका जो इन्द्रत्व है वह पराभव करनेके
निमित्त कारण मन्यु देवताके प्रसादसे ही हुआ है अतः सर्वात्म
भावसे मन्यु (क्रोध) की ही स्तुतिही जाती है, कि-) मन्यु ही
इन्द्र है, और सब देवता भी मन्यु ही हैं, देवताओंका आह्वान
करने वाले अग्निदेव भी मन्यु ही है, बुद्धिमान् वरुणदेव भी मन्यु
ही हैं, और मनुकी सन्तान प्रजापति भी मन्युकी ही स्तुति करती
हैं, इन्द्र आदिकी स्तुति नहीं करती है, क्योंकि-वही इन्द्र आदि
के रूपमें स्थित है । हे मन्यो ! यह आप हमारे सन्तापके साथ
मिल कर हमारा पालन करिये ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अभीहि मन्यो त्वसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि
शत्रून् ।

अभि॒त्रहा वृ॒त्रहा दस्यु॒हा च॒ विश्वा वसू॒न्या भ्रा॒
तं नः ॥ ३ ॥

अभि । इ॒हि । म॒न्यो इति॑ । त॒वमः॑ । त॒वी॒यान् । त॒पसा॑ । यु॒जा ।
वि । ज॒हि । श॒त्रून् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च । विश्वा । वसूनि । आ ।
भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो अभीहि अभिमुखं गच्छ ॥ तवसस्तवीयान् । तव इति
महन्नाम । प्रवृद्धादपि प्रवृद्धतरः स त्वं तपसा संतापेन त्वज्जन्म-
कारणेन युजा सहायेन अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि विनाशय ॥
अमित्रहा अमित्रः स्नेहरहितः तस्य हन्ता । वृत्रहा [वृत्र] आवे-
ष्टकः शत्रुः तस्य हन्ता । दस्युहा दस्युः उपक्षपयिता शत्रुः तस्य
हन्ता । एवम् अमित्रादीन् हत्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि
नः अस्मभ्यं त्वम् आभर आहर ॥

हे मन्यो ! आप हमारे सन्मुख आइये, बड़ेसे बड़े आप अपने
जन्मके कारण सन्तापकी सहायतासे हमारे शत्रुओंको नष्ट करिये ।
आप स्नेहरहित अमित्रोंको मारने वाले हैं, घेरने वाले शत्रुको
मारने वाले हैं और क्षीण करने वाले शत्रुको मारने वाले हैं ।
अतः आप अमित्र आदि सबको मार कर सब धन हमारे पास
लाइये ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमा-
तिपाहः ।

विश्वचर्षणिः सहुरिः सहीयानस्मास्वोजः पृतनासु
धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्भूः । भामः ।
अभिमातिऽसाहः ।

(५६०) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

विश्वचर्पणिः । सहुरिः । सहीयान् । अस्मासु । ओजः । पृत-
नासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वं हि त्वं खलु अभिभूत्योनाः अभिभूतिः अभिभा-
वुक्तम् ओजो बलं यस्य स तथोक्तः । स्वयंभूः स्वयमेव आत्मनि
उत्पद्यमानः । भामः क्रुद्धः । अभिमातिपाहः अभिमातीनां शत्रूणां
सोढा । विश्वचर्पणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा । यद्वा विश्वे चर्पण्यो
मनुष्या यस्य वशे वर्तन्ते स तथोक्तः । सहुरिः सहनशीलः ।
सहीयान् सोदृढतमः । एवंगुणविशिष्टः त्वं पृतनासु संग्रामेषु ओजः
बलम् अस्मासु धेहि स्थापय ॥

हे मन्यो ! आपका बल अभिभूति (तिरस्कार) है आप
अपने आप ही आत्मामें उदित होते हैं, क्रुद्ध हैं, शत्रुओंको दवाने
वाले हैं । सबके द्रष्टा हैं, सब मनुष्य आपके वशमें रहते हैं, सहन-
शील हैं, दवाने वाले हैं, ऐसे गुण वाले आप संग्रामोंके अवसर
पर हममें बल स्थापित करिये ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

अ॒भा॒गः स॒न्नप॒ परे॒तो अ॒स्मि तव॒ कृत्वा॑ तवि॒पस्य॑
प्रचे॒तः ।

तं त्वा॑ म॒न्यो अ॒क॒तुजि॑ही॒डाहं॒ स्वा त॒नूर्बल॑दा॒वा न
एहि॑ ॥ ५ ॥

अ॒भा॒गः । स॒न् । अ॒प । परा॑ङ्ग॒तः । अ॒स्मि । तव॑ । कृ॒त्वा । तवि॒-
पस्य॑ । प्र॒ज्चे॒तः ।

तम् । त्वा । म॒न्यो इति॑ । अ॒क॒तुः । जि॒ही॒ड । अ॒हम् । स्वा ।
त॒नूः । बल॑दा॒वा । नः । आ । इति॑ ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान हे मन्यो तविषस्य महतः तव कृत्वा कर्मणा
अभागः भागरहितः सन् । त्वोम् अयजमान इत्यर्थः । एवंभूतः
सन् युद्धाद् अप परेतो अस्मि अपक्रम्य परागतो भवामि । हे मन्यो
तं तादृशं [त्वा] त्वाम् अक्रतुः त्वत्तोषकरकर्मवर्जितः अहं जिहील
क्रोधितवान् । ❀ हेडति क्रुध्यतिकर्मा ❀ ॥ अथ इदानीं मम
स्वा तनूः स्वकीयशरीरभूतस्त्वं नः अस्माकं बलदावा बलस्य दाता
सन् एहि आगच्छ । यद्वा । ❀ स्वा तनूः इत्युभयत्र “सुपांसुलुक्०”
इति सप्तम्या लुक् ❀ । स्वायां तन्वाम् अस्माकं स्वभूते शरीरे
बलस्य दाता सन् आगच्छेति । ❀ बलदावेति । बुदाब् दाने ।
“आतो मनिन्वनिव्वनिपश्च” इति वनिप् ❀ ॥

हे श्रेष्ठ ज्ञान वाले मन्युदेव ! महनीय आपकी पूजा न करने
से मैं युद्धसे हट जाता हूँ हे मन्यो ! ऐसे आपको सन्तुष्ट करने
वाले कर्मको न करनेसे मैंने आपको क्रुद्ध कर दिया है, इस समय
मेरे शरीररूप बने हुए आप हमको बल प्रदान करते हुए आइये ५
पछी ॥

अयं ते अस्म्युप न एहर्वाद् प्रतीचीनः संहुरे विश्व-
दावन् ।

मन्यो वज्रिन्तभि न आ ववृत्स्व हनाव दस्यूरुत
वोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । नः । आ । इहि । अर्वाद् । प्रती-
चीनः । संहुरे । विश्वद्दावन् ।

मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । नः । आ । ववृत्स्व । हनाव ।
दस्यूर् । उत । वोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे मन्यो ते तव स्वभूतः अयं कर्मकरः अहम् अस्मि भवामि ।
नः अस्मान् उपेहि उपागच्छ । अर्वाद् अस्मदभिमुखः सन् प्रती-
चीनः शत्रून् प्रत्यश्चन् गच्छन् हे सहुरे सहनशील हे विरवदावन्
विरवस्य सर्वस्य फलस्य दातः हे वज्रिन् । वज्रं वर्जकम् आयुधं
बलं वा । तद्गन् हे मन्यो नः अस्मान् अभ्या वृत्स्व अभिमुखम्
आर्त्तस्व । ॐ छान्दसः शपः श्लुः ॐ । आनाम् अस्मदीयान्
दस्यून् उपक्षपयित्वा हनाव हिनसाव । ॐ “आहुत्तमस्य पिच”
इति आहागमः ॐ । उत अपि च आपेः आपिम् आसं वन्धुभूतं
मां वोधि रक्षणीयोयम् इति बुध्यस्व ॥

हे मन्यो ! मैं यह आपका कर्म करने वाला होता हूँ आप
हमारे पास आइये, आप हमारे अभिमुख होते हुए शत्रुओंकी
ओर जाइये । हे सहनशील ! हे सम्पूर्ण फलोंके दाता, हे बल-
सम्पन्न ! हम दोनों उपक्षय करने वाले शत्रुओंको मारें और
आप वंशभूत मुझको रक्षणीय समझिये ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा नोधां वृत्राणि जघनाव भूरि
जुहोमि ते धरुणं मवो अग्रमुभावुपांशु प्रथमा पित्राव ७
अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । नः । अयः । वृत्राणि ।
जघ्नाव । भूरि ।

जुहोमि । ने । धरुणम् । मवः । अग्रम् । उपां । उपऽयंशु ।
प्रथमा । पित्राव ॥ ७ ॥

हे मन्यो अस्मदभिमुखं प्रेहि प्रगच्छ ॥ नः अस्माकं दक्षिणतः
दक्षिणभागे भव सावित्र्यं ननुम् अयतिष्ठन् । ॐ “द्वयचोत-

स्तिङः” इति दीर्घत्वम् ॥ अथ अनन्तरं भूरि भूरीणि वहूनि
वृत्राणि शत्रून् जङ्घनात्र अत्यर्थं हनाव । ॥ हन्तेर्यङ्लुगन्तात्
लोटि “आङ्त्तमरय०” इति आडागमः ॥ हे मन्यो ते तुभ्यं
धरुणम् धारकं मध्वः मधुररसस्य सोमस्य अग्रम् अग्र्यं सारभूतं
रसं जुहोमि प्रयच्छामि । उभौ आवां प्रथमा प्रथमौ सर्वेभ्यः पूर्व-
भाविनौ सन्तौ उपांशु अप्रकाशं यथा अन्यैर्न ज्ञायते तथा पिबाव
सोमपानं करवाव ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

हे मन्यो ! आप हमारे अभिमुख आइये । आप हमारे दक्षिण-
भागमें हमारा मंत्रित्व करनेके लिये स्थिर हूजिये । तदनन्तर हम
अनेक शत्रुओंको अधिकतासे पीटें । हे मन्यो ! मैं तुमको धारक
मधुर रस सोमके सारभूत रसकी आहुति देता हूँ हम दोनों सब
से प्रथम, जिस प्रकार दूसरोंको प्रतीत न हो तिस प्रकार सोम-
पान कर लें ॥ ७ ॥

द्वितीयसूक्त समाप्त (१३४) ॥

“अप नः शोशुचद् अघम्” इत्यस्य सूक्तस्य “अप नः शोशु-
चद् अघम् [४. ३३] पुनन्तु मा [६. १६] सस्रुषीः [६. २३]”
इति [कौ० १. ६] वृहद्रणे पाठात् शान्युदकादौ विनियोगः ॥

तथा स्त्रीणां पुरुषविषयाभिरतिनिवृत्तये पुरुषाणां च स्त्रीविष-
याभिरतिनिवृत्तये च अनेन सूक्तेन असंख्याताः शर्करा अभिमन्त्र्य
काम्यमानपरगृहं स्त्रीगृहं वा प्रकिरन् व्रजेत् । हस्ते धारयन् वा
जपेत् । सूत्रितं हि “कामं विनेष्यमाणोऽपाघेनासंख्याताः शर्कराः
परिकिरन् व्रजति” इत्यादि [कौ० ४. १२] ॥

तथा दुःशकुनदर्शने काकमैथुनादिविरुद्धदर्शने अद्भुतदर्शने च
एतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रं च । “अपनोदनापाघाभ्याम् [१. २६,
४. ३३] अन्वीक्षं प्रतिजपति” इति [कौ० ५. ६] ॥

(५६४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

तथा चरमसंस्कारे शयनदहनानन्तरम् अनवेक्ष्यमाणः सवान्धवो गच्छन् कर्ता जपेत् ॥

तथा तत्रैव कर्मणि स्नानसमये ब्राह्मण एतत् सूक्तं जपेत् । स्नानानन्तरं शयनम् आगत्य अनेन सूक्तेन कर्ता श्यामाक्षीः समिध आदध्यात् ॥

‘अप नः शोशुचदधम्’ इस सूक्तका “अप नः शोशुचदधम् (४ । ३३) पुनन्तु मा (६ । १६) सप्तषीः (६ । २३)” (कौशिकसूत्र १ । ६) इस प्रकार बृहद्रथमें पाठ होनेसे शान्त्युदक आदिमें विनियोग होता है ॥

तथा स्त्रियोंकी पुरुषविषयक प्रेम्सी निवृत्तिके और लिये पुरुषोंकी स्त्रीविषयक रतिनिवृत्तिके लिए भी इस सूक्तसे अनगिनती रेतके कणोंको अभिमंत्रित करके काम्यमान परशुहमें वा स्त्रीके घरमें धरेरता हुआ चले । वा इन रेतके कणोंको हाथमें धारण करता हुआ जप करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि- ‘अपनोदनापाद्याभ्याम् (१ । २६, ४ । ३३) अन्वीक्षं प्रतिजपति’ (कौशिकसूत्र ५ । ६) ॥

तथा अन्तिम संस्कारमें शयनो भस्म करनेके अनन्तर शवको न देखता हुआ कर्ता बाणवों सहित इस सूक्तका जप करे ॥

तथा इसी कर्ममें ब्राह्मण स्नानके समय इस सूक्तका जप करे ॥ स्नानके अनन्तर घरमें आकर कर्ता इस सूक्तमें श्यामाक्षी समिधाद्योक्तो रस्ते ॥

तत्र मथया ॥

अप नः शोशुचदधमेधं शुशुग्या रयिम् ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ १ ॥

अप । नः । शोशुचत् । अघम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वत्प्रसादात् नः अस्माकम् अघम् पापम् अप शोशुचत् अत्यर्थम् अपगतशोकं भवतु । ❀ नश्यतु इत्यर्थः शुचेर्यङ्लुगन्तात् लेटि अडागमः ❀ । त्वं च रयिम् धनम् अस्माकम् आ शुशुग्धि समन्तात् प्रज्वलितं समृद्धं कुरु । ❀ शुशुग्धीति । ब्रान्दसः शपः श्लुः ❀ । आदरार्यम् उक्त एवार्थः पुनरनूयते ॥

हे अग्ने ! आपके प्रसादसे हमारा पाप नष्ट होजावे । और आप भी चारों ओरसे धनको हममें दीप्त करें । हमारा पाप आपके प्रसादसे शोक करने योग्य न रहे ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे ।

अप नः शोशुचद्घम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुया । वसूया । च । यजामहे ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रम् । ❀ “इयादियाजीकाराणां उपसंख्यातम्” इति तृतीयैकवचनस्य द्वियाजादेशः । तथा सुगातुयेत्यत्रापि तृतीयाया याजादेशः । उभयत्रापि हेतौ तृतीया ❀ । सुक्षेत्रेण शोभनमार्गेण च हेतुना । तद् उभयं यथास्याद् इत्यर्थः । यद्वा शोभनक्षेत्रेच्छा सुक्षेत्रिया । ❀ क्यचि ब्रान्दसं हस्वत्वम् । “अ प्रत्ययात्” इति अकारप्रत्ययः । तृतीयाया लुक् ❀ । शोभनक्षेत्रलाभेच्छया । ❀ सुगातुया । सुगातुशब्दात् पूर्ववत् क्यच् । “न च्छन्दस्यपुत्रस्य” इति दीर्घप्रतिषेधः । पूर्ववत् तृतीयाया

लुक् ॐ । शोभनमार्गेच्छया वमूया धनेच्छया च हे अग्ने त्वां
पजामहे हविर्भिस्तोषयामः । त्वत्प्रसादाद् अस्पृतीयम् अर्घं नश्यतु ॥

हे अग्ने ! हम शोभनक्षेत्र पानेकी इच्छासे और शोभन मार्ग
मिलनेकी इच्छासे और धन पानेकी इच्छासे हवियोंके द्वारा आप
को सन्तुष्ट करते हैं, आपके प्रसादसे हमारा पाप नष्ट होजावे २

तृतीया ॥

प्र यद् भन्दिष्ठ एषां आस्माकांसश्च सूरयः ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र । यद् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ३ ॥

एषाम् स्तोतॄणां मध्ये अहं प्र प्ररर्पेण यत् यस्माद् भन्दिष्ठः
स्तोतृतमः । ॐ यदि कल्याणे सुरे च । भन्दना भन्दतेः स्तुति-
कर्मण इति यास्कः [नि० ५. २] । भन्दिष्ठशब्दात् “तुरद्धन्दसि”
इति शृणु । “तुरिष्टेमेयस्त्रु” इति वृत्तोपः ॐ । अस्माकांसः
अस्माराः । ॐ “तस्पेदम्” इत्यर्थे अणि “तस्मिन्नणि च घुष्मा-
फाम्माफा” इति अन्त्यारादेशः । छान्दस आदिरुद्धधभावः । “आ-
जमेरमुक्” ॐ । अस्मन्संरन्निनः सूरयः अभिज्ञाः पुनादयश्च
[प्र] प्ररर्पेण स्तोतृतमाः । तस्मात् हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् अस्माकं पापं
नश्यतु इति मंत्रः ॥

हे अग्ने ! मैं इन स्तौनायोंमें अधिक स्तुति करने वाला स्तौना
हूँ और मैं संरणी पुत्र आदि भी आपसे परम स्तौता हूँ, इस
कारण हे अग्ने आपसे प्रसादसे हमारा पाप नष्ट होजावे ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

प्र यत् नं अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् ।

अप नः शोशुचद्धम् ॥ ४ ॥

अ । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव स्तोतारो यत् यस्मात् त्वदनुग्रहेण प्रजायन्ते तस्मात् सूरयः विद्वांसो वयमपि ते तव स्तुत्या प्र जायेमहि पुत्र-पौत्रादिभिः समृद्धा भवेम ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

हे अग्ने ! आपकी स्तुति करने वाले आपके अनुग्रहसे पुत्र पौत्र आदि प्रजासे सम्पन्न होते हैं, इसी प्रकार आपके प्रभावको जानने वाले हम भी पुत्र पौत्र आदिसे समृद्ध होंगे । हे अग्ने ! आपके प्रसादमें हमारा पाप नष्ट हो जावे ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः ।

अप नः शोशुचद्धम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः अभिभवनवतो वलवतो वा अग्नेः भानवः दीप्तयो विश्वतः सर्वतः यत् यस्मात् प्र यन्ति अस्मद्वितार्थं प्रवर्तन्ते तस्माद् आग्नेयेन तेजसा अस्मदीयम् [अघम्] पापं नश्यत् इत्यर्थः ॥

वलवान् अग्निकी दीप्तिमें हमारा कल्याण करनेके लिये चारों ओरसे प्रवृत्त होती है, इस कारण आग्नेय तेजसे हमारा पाप नष्ट होजावे ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरीसि ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतःऽमुख । विश्वतः । परिभूः । असि ।

अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ६ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुख अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतः सर्वतः परिभूः परिग्रहीता व्यापकः असि भवसि । सर्वम् इदं जगत् त्वद्दशे वर्तते । अतस्त्वदाज्ञया अस्मदीयं पापं नश्यत्विति ॥

हे सर्वतोमुख अग्ने ! आप चारों ओरसे ग्रहण करने वाले हैं अर्थात् व्यापक हैं सब जगत् आपके वशमें है, अतः आपकी आज्ञासे हमारा पाप नष्ट होजावे ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नवेव पारय ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अति । नावाऽव । पारय ।

अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुख अग्ने द्विषः द्वेष्टन् शत्रून् नावा समुद्र-मित्र नः अस्मान् अति पारय अतिक्रामय । त्वत्प्रसादाद् भय-कारणम् अस्मदीयं पापं नश्यत्विति ॥

हे सर्वतोमुख अग्ने ! जैसे नाकासे समुद्रको तरते हैं, इस प्रकार तुम शत्रुओंमें हमको पार लगाओ । आपके प्रसादसे भय का कारण हमारा पाप नष्ट होजावे ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

स नः सिन्धुमिव नावाति पर्षा स्वस्तये ।

अप नः शोशुचदधम् ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुम् । श्व । नावा । अति । पर्ष । स्वस्तये ।

अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने सः उक्तगुणस्त्वं नावा सिन्धुम् समुद्रमिव स्वस्तये
क्षेमाय [नः अस्मान्] अति पर्ष दुरितस्य पारं प्रापय । ❀ प
पालनपूरणयोः । अस्मात् लोटि अडागमः । “सिन्धुलम्”
इति सिप् ❀ ॥ गतम् अन्यत् ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

हे अग्ने ! जैसे नौकासे समुद्रको तरते हैं, इसी प्रकार आप
क्षेमके लिये पापके पार हमको पहुँचा दीजिये । आपके प्रसादसे
हमारा पाप नष्ट होजावे ॥ ८ ॥

द्वितीय सूक्त समाप्त (१३५) ॥

“ब्रह्मास्य शीर्षम्” इति सूक्तं ब्रह्मास्योदनसवे निरुत्तहविरभि-
मर्शनादिकर्मणि विनियुक्तम् ॥

तत्रैवानेन सूक्तेन चतसृषु दिक्षु हृदकरणम् कुल्याकरणम् तासां
रसैः पूरणम् हृदेषु आण्डीकादिमन्त्रोक्तद्रव्यविधानं च कुर्यात् ।
सूत्रितं हि । “ब्रह्मास्येत्योदने हृदान् प्रतिदिशं करोति” इत्यादि
[कौ० ८, ७] ॥

‘ब्रह्मास्य शीर्षम्’ यह सूक्त ब्रह्मास्योदनसवके निरुत्त हविके
अभिमर्शन आदि कर्ममें विनियुक्त होता है ।

तहाँ ही इस सूक्तसे हृद और कुल्या बनावे और उनके रसों
से पूर्ण करे और हृदोंमें आण्डीक आदि मंत्रमें कहे हुए द्रव्यका

(५७०) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

विधान भी करे इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—‘ब्रह्मा-
स्येत्योदने हृदान् प्रतिदिशं करोति०’ (कौशिकसूत्र = १. ७) ॥

तत्र प्रथमा ॥

ब्रह्मास्य शीर्षं बृहदस्य पृष्ठं वामदेव्यमुदरमोदनस्य ।
छन्दांसि पक्षौ मुखमस्य सत्यं विष्टारी जातस्तपसोधि
यज्ञः ॥ १ ॥

ब्रह्म । अस्य । शीर्षम् । बृहत् । अस्य । पृष्ठम् । वामदेव्यम् ।
उदरम् । ओदनस्य ।

छन्दांसि । पक्षौ । मुखम् । अस्य । सत्यम् । विष्टारी । जातः ।
तपसः । अधि । यज्ञः ॥ १ ॥

अस्यादनस्य दीयमानस्य शिरःपृष्ठस्य उदरमनया स्तुतिः
क्रियते । ब्राह्मणजात्या सह मजापतिमुखेन उत्यग्न्याद् ब्रह्म-
शब्देनात्र रथंतरं साम नियन्त्रितम् । अत एव तस्य ब्रह्मवर्चसरूपना
समाम्नाता । “रथंतरं साम भवति ब्रह्मवर्चसं च रथनरम्” इति ।
तद् ब्रह्मशब्दवाच्यं रथंतरं साम अस्य ओदनस्य शीर्षम् शिरः ।
तथा बृहत् साम अस्यादनस्य पृष्ठम् पृष्ठभागः उपरिभागः । तथा
वामदेव्यम् वामदेवेन दृष्टं साम उदरम् । ॐ “वामदेवाद्दृष्टव्या”
इति ऋषिमत्ययः ॐ । छन्दांसि गायत्र्यादीनि पक्षौ । तथा सत्यम्
सत्याग्न्यं साम परं ब्रह्म वा अस्यादनस्य मुखम् । एवं विष्टारी
विष्तीर्षमाणावयवः । ॐ विष्टारान् स्तृणातेः कर्मणि लिनिप्रत्ययः ।
अपवा “मयने वावजन्ते” इति घञ् । ततो मन्वर्याप इनिः ॐ ।
तादृशोयं मययज्ञः तपसः तप्यमानाद् ब्रह्मणः अधि उपरि जातः

उत्पन्नः । यज्ञदानादिलक्षणाद् अन्यस्मात् तपसो वा आधिक्ये-
नोत्पन्न इत्यर्थः ॥

(इस दिये जाते हुए ओदनकी शिर आदि अवयवोंकी कल्पना
के द्वारा स्तुतिकी जाती है । ब्राह्मण जातिके साथ प्रजापतिके
मुखसे उत्पन्न होनेके कारण ब्रह्म शब्दसे यहाँ रथन्तर सामका
ग्रहण किया गया है, इसी लिये उसकी ब्रह्मवर्चसरूपता कही है,
कि—“रथन्तरं साम भवति ब्रह्मवर्चसं वै रथन्तरम्”) यह ब्रह्म-
शब्दवाच्य रथन्तर साम इस ओदनका शिर है और बृहत्साम
इस ओदनका पृष्ठभाग है अर्थात् ऊपरका भाग है और वामदेव
ऋषिका देखा हुआ भाग इस सामका उदर है, गायत्री आदि
छन्द इसके पत्र हैं, और सत्य नाम वाला इस ओदनका मुख
है । इस प्रकार विस्तीर्ण अवयवों वाला सबयज्ञ तप करते हुए
ब्रह्मसे ऊपर उत्पन्न हुआ है अर्थात् यज्ञ दान आदि अन्य तपसे
अधिक प्रभाव रखने वाला हुआ है ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

अनस्थाः पूताः पवनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि
यन्ति लोकम् ।

नैपां शिश्रं प्र दहति जातवेदाः स्वर्गे लोके बहु
स्त्रैणमेपाम् ॥ २ ॥

अनस्थाः । पूताः । पवनेन । शुद्धाः । शुचयः । शुचिम् । अपि ।
यन्ति । लोकम् ।

न । एपाम् । शिश्रम् । प्र । दहति । जातवेदाः । स्वर्गे । लोके ।
बहु । स्त्रैणम् । एपाम् ॥ २ ॥

अनस्याः । न विद्यते अस्थ्युपलक्षितं पाट्कौशिकं शरीरम्
 एषाम् इति अनस्याः । ॐ “छन्दस्यपि दृश्यते” इति अस्थिश-
 द्दस्य अनङ् आदेशः ॐ । अमृतमयशरीरा इत्यर्थः । अत एव
 पवनेन पवनसाधनेन पूताः । यद्वा पवनेन अन्तरिक्षसंचारिणा
 वायुना पवित्रीकृताः शुद्धाः निर्मलाः शुचयः दीप्यमानाः एवंभूताः
 सबयज्ञस्य कर्तारः शुचिम् दीप्यमानं ज्योतिर्मयं लोकरम् अपि यन्ति
 अपिगच्छन्ति देहावसाने प्राप्नुवन्ति ॥ अपि च एषाम् स्वर्गे
 लोके अवस्थितानां शिशुम् भोगसाधनम् इन्द्रियं जातवेदाः
 जातानां वेदिता अग्निः न प्र दहति न निर्वीर्यं करोति । मदाहमस-
 क्तिम् आह बहु स्त्रैणम् इति । तत्र हि मुकृतफलोपभोगस्थाने एषां
 मुकृतिनां [बहु] बहुलं स्त्रैणम् स्त्रीणां समूहो भोगार्थं विद्यते ।
 एवं स्त्रीसमूहं भुञ्जानानामपि न निर्वीर्यत्वशङ्केत्यर्थः । ॐ स्त्रैणम्
 इति । “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्न्तर्भा भवनात्” इति समूहेर्धे नञ्
 प्रत्ययः ॐ ॥

जिनमें अग्निसे उपलक्षित पट् कौशवाला शरीर नहीं है अर्थात्
 जो अमृतमय शरीर वाले हैं वे सबयज्ञके करने वाले देहावसान
 में अन्तरिक्षचारी वायुके द्वारा पवित्र होकर ज्योतिर्मय लोकरको
 प्राप्त होते हैं और स्वर्गमें स्थित इनकी भोगसाधन शिशुनेन्द्रियको
 अग्निदेव जलाते नहीं है अर्थात् निर्वीर्य नहीं करते हैं । तहाँ पुण्यों
 का फल भोगनेके स्थानमें भोगनेके लिये बहुतसों स्त्रियोंका समूह
 इनके पास रहता है तात्पर्य यह है, कि—इस प्रकार स्त्रियोंको
 भोगने पर भी निर्वीर्यत्वकी शंका नहीं रहती ॥ २ ॥

तृतीया ॥

विष्टारिणमोदनं येष्वन्ति नेनानवर्तिः सचते कदाचन
 आस्ते यम उप याति देवान्त्सं गन्धर्वैर्मदते सोम्येभिः ३

विष्टारिणम् । ओदनम् । ये । पचन्ति । न । एनान् । अवर्तिः ।
सचते । कदा । चन ।

आस्ते । यमे । उप । याति । देवान् । सम् । गन्धर्वैः । मदते ।
सोम्येभिः ॥ ३ ॥

विष्टारिणम् उदीरितरीत्या विस्तीर्यमाणावयवम् ओदनं ये यज-
मानाः पचन्ति । पक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्तीत्यर्थः । एनान्
यजमानान् वर्तिः वृत्तिः वृत्तिर्जीवंनम् तदभावः अवर्तिः दारिद्र्यं
कदा चन कदाचिदपि न सचते न समवैति । ❀ पच समवाये ❀ ।
बहुवद् उत्तम् एकवद् आह । यः [पचति] स च सवयज्ञानु-
ष्ठाता देहविश्लेषानन्तरं यमे पितृणाम् अधिपतौ पूजितः सन् आस्ते
मुखेन वसति । तेन अनुज्ञातः सन् देवान् उप याति उपगच्छति ।
तथा सोम्येभिः सोम्यैः सोमाहैः गन्धर्वैः विश्वावसुमभृतिभिः
सोमपालैः सह मदते अमृतमयसोमपानेन माद्यति ॥

पूर्वोक्त रीतिसे विस्तीर्यमाण अवयव वाले ओदनको जो यज-
मान पका कर ब्राह्मणोंको देते हैं, उन यजमानोंको दरिद्रता
कभी प्राप्त नहीं होती । जो पकाता है वह सवयज्ञका अनुष्ठान
करने वाला देहत्यागके अनन्तर पितरोंके अधिपति यमके राज्य
में मुखपूर्वक वसता है और उनके अनुज्ञा करने पर देवताओंके
समीप जाता है तथा सोमके योग्य विश्वावसु आदि गन्धर्वोंके
साथ अमृतमय सोमका पान करके हर्षमें भर जाता है ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

विष्टारिणोदनं ये पचन्ति नैनान् यमः परिमुष्णति
रेतः ।

रथी हं भूत्वा रथयान ईयते पक्षी हं भूत्वाति दिवः
समेति ॥ ४ ॥

विष्टारिणम् । ओदनम् । ये । पचन्ति । न । एनान् । यमः ।
परि । मुष्णानि । रेतः ।

रथी । ह । भूत्वा । रथयाने । ईयते । पक्षी । ह । भूत्वा । अति । दिवः ।
सम् । एति ॥ ४ ॥

नैनानित्यन्तं पूर्ववत् । यमः नियन्ता जीवनापहारी एनान्
सम्पन्नानुष्ठातुं रेतः परि [न] मुष्णाति नापहरति । रेतोहीनान्
न करोतीत्यर्थः । स च सम्पन्नानुष्ठाता रथयाने रथेन यातव्ये
भूलोके यावज्जीवं रथी [ह भूत्वा] रथाधिरूढ एव ईयते संच-
रति । ॐ ईद् गता । दिवादिः ॐ । अन्तरिक्षमार्गे च पक्षी पक्ष-
वान् भूत्वा दिवः अन्तरिक्षमभूतीन् उपरितनान् लोकान् अतिगम्य
समेति तत्तद्भोगस्थानेषु भोगैः संगच्छते ॥

पुनोक्तरीतिसं विस्तृत अवयवों वाले ओदनको घना कर जो
ब्राह्मणोंको देते हैं उन सम्पन्नता अनुष्ठान करने वालोंके वीर्य
को जीवनता अपहरण करनेवाले यम, नहीं हरते हैं अर्थात् उनको
वीर्यहीन नहीं करेगे हैं और वह सम्पन्नता अनुष्ठान करनेवाला
भूलोकमें अपने जीवन पर्यन्त रथ पर चढ़ा हुआ ही घूमना है
और अन्तरिक्षमें भी पर वाला हो कर अन्तरिक्ष आदि ऊपरके
लोकोंको अतिगमण करता हुआ भोगोंसे संयुक्त होना है ॥४॥

पञ्चमी ॥

एष यज्ञानां विततो बहिष्ठो विष्टारिणं पक्त्वा दिवमा-
विवेश ।

आण्डीकं कुमुदं सं तनोति विसं शालूकं शफकं
मुलाली ।

एतास्त्वा धारा उप यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत्
पिन्वमाना उप त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः ५

एषः । यज्ञानाम् । विस्तृतः । बहिष्ठः । विष्टारिणम् । पक्त्वा ।
दिवम् । आ । विवेश ।

आण्डीकम् । कुमुदम् । सम् । तनोति । विसम् । शालूकम् । शफकः ।
मुलाली ।

एताः । त्वा । धाराः । उप । यन्तु । सर्वाः । स्वः । ज्ञे । लोके ।
मधुमत् ।

पिन्वमानाः । उप । त्वा । तिष्ठन्तु । पुष्करिणीः । सम् । अन्ताः ५

एष विततः विस्तृतः सवयवः यज्ञानां मध्ये बहिष्ठः बोद्धतमः ॥
विष्टारिणम् शिरःपृष्ठाद्यवयवकल्पनया उदीरितविस्तारोपेतम् ओदनं
पक्त्वा यजमानस्तत्फलभूतं दिवम् स्वर्गम् आ विवेश प्राप्नोति ॥
आण्डीकम् अण्डाकृतेः कन्दाद् उत्पन्नं कुमुदम् कैरवं दिश्येषु
हृदेषु सं तनोति संयोजयति ॥ तथा विसम् पञ्चकन्दम् । शालूकम्
उत्पलकन्दम् । शफकः शफाकृतिः जलोत्पन्नः । मुलालीति
मृणाली विवक्षिता । एतानि सर्वाणि परितो हृदेषु स्थापनीयानि ।
एवम् इदानीम् अनुष्ठितत्वात् एतत्फलभोगस्थाने स्वर्गे कुमुदोत्पल-
कमलोपेतानि मधुरोदकानि नित्यपूर्णानि क्रीडासरांसि एनं परितः
सेवन्त इत्यर्थः । एतदेवोत्तरत्र विशदीक्रियते “उप त्वा तिष्ठन्तु
पुष्करिणीः समन्ताः” इति ॥

यद् विस्तृतं सवयम् यज्ञोर्मि अधिकं बोद्धा है (पहुँचाने वाला है) शिरः पृष्ठ आदि अवयवोंकी रुन्पनासे पूर्वोक्त विस्तारसम्पन्न ओदनको बना कर यजमान इसके फलरूप स्वर्गमें प्रवेश करता है । अण्डही समान आकार वाले वन्दसे उत्पन्न श्वेत कमलको सरोवरोंमें स्थापित करे । तथा पद्मरुन्दको, उत्पलरुन्दको और सुरभी समान आकृति वाले जलमें उत्पन्न पदार्थको और कमलिनीको सरोवरमें स्थापित करे (इस प्रकार अनुष्ठान करनेसे इनके भोगके स्थान स्वर्गमें कुमुद उत्पल और कमलोंसे सुशोभित तथा मधुर जलोंसे सर्वदा पूर्ण रहनेवाले ब्रीडामरौवर सर्वदा अनुष्ठाताओंके लिये तयार रहने हैं इस बातको अगले उत्तरार्धसे स्पष्ट करते हैं, वि-) दधि मधु घृत आदिही रुन्प्याओंमें भरे हुए रसही ये सब धारायें फलभूत स्वर्गमें मधुरभावको पुष्ट करती हुई तेरे समीप आयें, तथा अन्त तक जलमें पूर्ण रहने वाली पुष्करिणियों तेरे पास आयें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

घृतहंदा मधुंजलाः सुरोदकाः क्षीरेण पूर्णा उदकेन दध्ना
एतास्त्वा धारा उप यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत्

पिन्वमाना उप त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः ६

घृतहंदाः । मधुंजलाः । सुरोदकाः । क्षीरेण । पूर्णाः । उदकेन ।
दध्ना ।

एताः । त्वा । धाराः । उप । यन्तु । सर्वाः । स्वर्गे । लोके । मधुमत् ।

पिन्वमानाः । उप । त्वा । तिष्ठन्तु । पुष्करिणीः । समन्ताः ६

दधिमधुघृतादिलक्षणस्य दिश्यासु कुल्यासु पूर्यमाणस्य रसस्य
 एताः सर्वा धाराः प्रवाहाः फलभूते स्वर्गे लोके मधुमत् मधुयुक्तं
 माधुर्यवद् वा पिन्वमानाः सिञ्चन्त्यः त्वा त्वाम् उप यन्तु उपग-
 च्छन्तु ॥ तथा समन्ताः पर्यन्तवर्तिन्यः पुष्करिणी पुष्करिण्यः
 सरस्यः हे सवयज्ञानुष्ठातः त्वा त्वाम् उप तिष्ठन्तु उपस्थिताः संगता
 भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । घृतहृदाः घृतपूर्णहृदयुक्ताः । मधुकूलाः
 मधुना मात्तिकेण युक्तानि कूलानि यासां ताः । सुरोदकाः सुरा
 मद्यमेव उदकं यासां ताः । तथा क्षीरेण उदकेन दध्ना च पूर्णाः ॥
 एतेषु घृतादिद्रव्येषु यद्यत् कामयसे तेन तेन पूर्णा बहुविधाः पुष्क-
 रिण्यः त्वां सेवन्ताम् इत्यर्थः । ॐ दध्नेति । “अस्थिदधिसव्य-
 च्छाम् अनङ् उदात्तः” इति अनङ् आदेश उदात्तश्च । अल्लोपे
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॐ ॥

हे सवयज्ञका अनुष्ठान करनेवाले ! घृतसे पूर्ण सरोवरसे युक्त
 शहदसे भरे हुए किनारे वाली, सुरारूपी जल वाली तथा क्षीर
 जल और दहीसे पूर्ण धारायें स्वर्गमें मधुरतापूर्ण पदार्थोंको पुष्ट
 करती हुई तुम्हको प्राप्त हों जलपूर्ण वावड़ियें तुम्हको प्राप्त हों ६
 सप्तमी ॥

चतुरः कुम्भांश्चतुर्धा ददामि क्षीरेण पूर्णं उदकेन
 दध्ना ।

एतास्त्वा धारा उप यन्तु सर्वाः स्वर्गे लोके मधुमत्
 पिन्वमाना उप त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः ॥ ७ ॥

चतुरः । कुम्भान् । चतुःधा । ददामि । क्षीरेण । पूर्णान् । उद-
 केन । दध्ना ।

ए॒ताः । त्वा । धा॒राः । उप । य॒न्तु । सर्वाः । स्वः॒जो । लो॒के ।
मधु॑ष्मन् । पि॒न्व॒मानाः । उप । त्वा । तिष्ठ॑न्तु । शु॒क्र॒रिणीः ।

सम्प्र॑यन्ताः ॥ ७ ॥

क्षीरादिद्रव्येण पूर्णान् चतुरः कुम्भान् चतुर्धा प्रागादिदिग्भेदेन
चतुष्पसारं दधामि दिक्षु निदधामि । एताः क्षीरादिधाराः त्वाम्
उप यन्तु इत्यादि योज्यम् ॥

क्षीर आदि द्रव्योंसे पूर्ण चार कुम्भोंको मैं पूर्व आदि चार
दिशाओंमें चार स्थान पर स्थापित करता हूँ, पुण्यके फलरूप
स्वर्गलोकमें ये क्षीर आदिकी धारायें मधुरताको पुष्ट करती हुई
तुम्हको प्राप्त हों और अन्त तक पूर्ण शुष्करिणियें तुम्हको प्राप्त हों ७

अष्टमी ॥

इ॒ममो॑दनं नि द॒धे ब्रा॒ह्म॒णेपु॑ वि॒ष्टा॒रिणं॑ लो॒क॒जितं॑
स्व॒र्गम् ।

स मे॒ मा क्षे॒ष्ट स्व॒धया॑ पि॒न्व॒मानो॑ वि॒श्वरू॑पा धे॒नुः
का॒म॒दुघा॑ मे अस्तु ॥ ८ ॥

इ॒मम् । ओ॒दनम् । नि । द॒धे । ब्रा॒ह्म॒णेपु॑ । वि॒ष्टा॒रिणम् । लो॒क॒जि॒तम् । स्वः॒जम् ।

सः । मे । मा । क्षे॒ष्ट । स्व॒धया॑ । पि॒न्व॒मानः । वि॒श्वरू॑पा । धे॒नुः ।

का॒म॒दुघा॑ । मे । अस्तु ॥ ८ ॥

इमम् पक्वम् ओदनं ब्राह्मणेषु अग्रयजन्मसु भोक्तृषु नि दधे

नित्तिपामि । कीदृशम् । विष्टारिणम् प्रागुक्तविस्तारोपेतं लोक-
जितम् लोकयत इति लोकः कर्मफलं तज्जयसाधनम् अत एव
स्वर्ग्यम् स्वर्गशब्दाभिधेयदुःखासंभिन्ननिरतिशयसुखस्य साधनम् ॥
स ओदनः तस्मिन् स्वर्गे लोके स्वधया क्षीरादिरसेन पिन्वमानः
वर्धमानः मा क्षेष्ट क्षयं मा प्राप्नोत । ॐ क्षि क्षये । माङ्घ्रि लुङ् ।
पिन्वमान इति । पिवि मिवि णिवि सेचने । इदित्त्वान्नुम् ॐ ।
अपि च ओदनः विश्वरूपा नानाविधफलमदरूपा धेनुः सती मे
मम कामदुघा अभिलषितफलस्य दोग्ध्री अस्तु भवतु । ॐ कामान्
दुग्धे इति कामदुघा । “दुहः क्व घश्च” इति कन्धत्वे ॐ ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

इस राँधे हुए ओदनको अग्रच (श्रेष्ठ) जन्म वाले भोक्ता
ब्राह्मणोंमें स्थापित करता हूँ, यह ओदन पूर्वोक्त विस्तारसे संपन्न
है, स्वर्ग आदि लोकोंको जीतने वाला है, यह ओदन स्वर्गलोक
में स्वधासे क्षीर आदि रसके द्वारा बढ़नेके कारण क्षीण न हो
और यह ओदन अनेक प्रकारका फल देनेवाली अभिलषित फल
को देने वाली धेनुके रूपमें परिणत होजावे ॥ ८ ॥

चतुर्थकाण्डके सप्तम अनुवाकमें चतुर्थं सूक्त समाप्त (१३६) ॥

“यम् ओदनम्” इति सूक्तम् अतिमृत्युसवे निरुप्तहविरभिमर्श-
नादिषु विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “यम् ओदनम् इत्यतिमृत्युम्”
इति [कौ० ८. ७] ॥

तथा गौर्यमलजननलक्षणाद्भुतशान्तौ अनेन सूक्तेन गौरभ्युत्तणं
होमं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । “अथ यत्रैतद् यमसूः यमोदनम्
इति तां शान्त्युदकेन अभ्युक्ष्य [दोहयित्वा] तस्या एव गोर्दुग्धे
स्थालीपाकं अपयित्वा” इत्यादि [कौ० १३. १७] ॥

“यम् ओदनम्” यह सूक्त अतिमृत्युसवके निरुप्त (न होमी
हुई) हविके स्पर्श करनेमें विनियुक्त होता है इस विषयमें सूत्रका

प्रमाण भी है, कि 'यम् ओदनम् इत्यतिमृत्युम्' (कौशिकसूत्र ७।८)

तथा गौंके दो संतान एक साथ उत्पन्न करनेकी शान्ति अर्जुत शान्तिमें इस मूक्तमे गौंका अभ्युत्थण करे और होम करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि-“अथ यत्रैतद् यममूः यमोद-
नम् इति ता शान्त्युदकेन अभ्युक्ष्य दोदयित्वा तस्या एव गोर्दुग्धे
स्थालीपाकं श्रयित्वा इत्यादि ॥-जहाँ गौ जुड़वाँ संतानोंको
उत्पन्न करे, तहाँ यमोदनम् इस मूक्तसे उस गौंका शान्तिनलसे
अभ्युत्थण करे और उस गौंको दुहाकर उसी गौंके दुग्धमें स्थाली-
पाकको बना कर०” (कौशिकसूत्र १३ । १७) ॥

तत्र मथमा ॥

यमोदनं प्रथमजा ऋतस्य प्रजापतिस्तपसा ब्रह्मणेपंचत्
यो लोकानां विष्टतिर्नाभिरेशात् तेनोदनेनाति तराणि
मृत्युम् ॥ १ ॥

यम् । ओदनम् । प्रथमजाः । ऋतस्य । प्रजापतिः । तपसा ।
ब्रह्मणे । अपंचत् ॥

यः । लोकानाम् । विष्टतिः । न । अभिरेशात् । तेन । ओद-
नेन । अति । तराणि । मृत्युम् ॥ १ ॥

ऋतस्य पञ्चब्रह्मणः प्रथमजाः तन्महाशान् प्रथमम् उत्पन्नो
द्वितीयगर्भादियः प्रजापतिः तपसा दीक्षादिनियमेन यम् ओदनं
ब्रह्मणे स्वकारणभूताय देवाय अपंचत् । यश्च ओदनो लोकानाम्
पृथिव्यादीनां विष्टतिः विगारयित्वा षण्णामुत्पत्त्या नाभिः शरीरस्य
नाभिरिव लोकानां वन्दकः । ॐ नमो भग्य [८० ४. १२४]

इति इह प्रत्ययः ॐ । तेनौदनेन दीयमानेन मृत्युम् मरणं तद्धेतु-
भूतं वा देवम् अति तराणि अतिक्रमामि ॥

परब्रह्मके द्वारा पहिले उत्पन्न हुए हिरण्यगर्भ नामक प्रजा-
पतिने दीक्षा आदिके नियमरूप तपसे जिस ओदनको अपने कारण
ब्रह्मदेवके लिये बनाया था और नाभि जैसे प्राणियोंको मुख्य-
रूपसे धारण करने वाली है इसी प्रकार जो ओदन पृथिवी आदि
लोकोंका बन्धक है—धारण करने वाला है, उस दिये जाते हुए
ओदनके द्वारा मैं मरणको अथवा उसके कारण देवताको लाँघता हूँ।

द्वितीया ॥

येनातरन् भूतकृतेति मृत्युं यमन्वविन्दन् तपसा श्रमेण
यं पपाच ब्रह्मणे ब्रह्म पूर्वे तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम्

येन । अतरन् । भूतकृतः । अति । मृत्युम् । यम् । अन्व-
विन्दन् । तपसा । श्रमेण ।

यम् । पपाच । ब्रह्मणे । ब्रह्म । पूर्वम् । तेन । ओदनेन । अति ।
तराणि । मृत्युम् ॥ २ ॥

भूतकृतः भूतानां प्राणिनां कर्तारो देवाः येन ओदनेन मृत्युम्
अत्यतरन् अतिक्रान्तवन्तः । यम् ओदनं तपसा उपवासादिनिय-
मेन श्रमेण शरीरक्लेशेन च अन्वविन्दन् अन्वलभन्त । तथा पूर्वम्
प्रथमोत्पन्नं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म ब्रह्मणे स्वकारणभूताय यम्
ओदनं पपाच । तद्देवत्यं पक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रादाद् इत्यर्थः ।
तेनौदनेनेत्यादि गतम् ॥

भूतोंको रचने वाले देवता जिस ओदनके द्वारा मृत्युको लाँघ
गए हैं । और जिस ओदनको उपवास आदिके नियमरूप तपसे
और शरीरक्लेशरूप श्रमसे देवताओंने पाया है तथा पहिले

इत्यन्नं हुण हिरण्यगर्भं नाम वाले ब्रह्माने अपने कारण ब्रह्माके लिये जिस ओदनको बनाया था अर्थात् ब्रह्मदेवता वाले जिस ओदनको बनाकर ब्राह्मणोंको दिया था, उस ओदनके द्वारा मैं परणको अथवा उसके हेतुभूत देवताको लाँचता हूँ ॥ २ ॥

तृतीया ॥

यो दाधार पृथिवीं विश्वभोजसं यो अन्तरिक्षमापृ-
णाद् रसेन ।

यो अस्तम्नाद् दिवमूर्ध्वो महिम्ना तेनोदनेनाति-
राणि मृत्युम् ॥ ३ ॥

यः । दाधार । पृथिवीम् । विश्वभोजसम् । यः । अन्तरिक्षम् ।
आऽअपृणात् । रसेन ।

यः । अस्तम्नात् । दिवम् । ऊर्ध्वः । महिम्ना । तेन । ओद-
नेन । अति । तराणि । मृत्युम् ॥ ३ ॥

य ओदनो विश्वभोजसम् विरयस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य मांस्यमूर्ता पृथिवीम् भूमिं दाधार धृतवान् । ॐ विरवं भुनक्ति पालयतीति विश्वभोजः । भुज पालनाभ्यव्ययहारयोः । अस्माद् अमुन् प्रत्ययः ॐ । तथा य ओदनः आहुत्वात्मना परिणतेन स्वकीयेन रसेन अन्तरिक्षम् दिवम् आपृणात् आपरयति । ॐ पृ पालनपरणयोः । आदित्वात् ह्रस्वः ॐ । तथा य ओदनः महिम्ना महत्त्वेन दिवम् युलोऽयम् ऊर्ध्वः अस्तम्नात् । यथाऽथो न पतति तथा ऊर्ध्वः सन् धृतवान् उत्पर्यः । एवं धिराज्ञात्मना तस्य मृतिः ॥ तेनोदनेनातिराणि गतम् ॥

जो ओदन सम्पूर्ण प्राणियोंकी भोग्यरूपा पृथिवीको धारण कर चुका है तथा जो ओदन आहुतिरूपसे परिणत अपने रससे अन्तरिक्षको पूर्ण करता है तथा जो ओदन अपनी महिमासे धुलोकको स्तम्भित रखता है अर्थात् नीचे न गिरे इस प्रकार ऊपर ही धारण किये रहता है उस ओदनकेद्वारा मैं मृत्युको तरता हूँ ३ चतुर्थी ॥

यस्मान्मासा निर्मितास्त्रिंशदराः संवत्सरो यस्मान्निर्मितो द्वादशारः ।

अहोरात्रा यं परियन्तो नापुस्तेनौदनेनातिं तराणि मृत्युम् ॥ ४ ॥

यस्मात् । मासाः । निःऽमिताः । त्रिंशत्ऽअराः । सम्ऽवत्सरः ।

यस्मात् । निःऽमितः । द्वादशऽअरः ।

अहोरात्राः । यम् । परिऽयन्तः । न । आपुः । तेन । ओदनेन ।

अति । तराणि । मृत्युम् ॥ ४ ॥

यस्मात् ब्रह्मात्मकाद् ओदनाद् मासा द्वादश निर्मिता उत्पन्नाः त्रिंशदराः । रथचक्रावयवाः कीलका अराः चक्रवद् आवर्तमानत्वाद् मासास्तथा अनेन रूप्यन्ते । त्रिंशत्संख्याकानि दिनानि अरा येषां ते तथोक्ताः । अपि च द्वादशारः द्वादशमासात्मकः संवत्सरो यस्मात् ब्रह्मात्मकाद् ओदनाद् निर्मितः, उत्पादितः । अहानि च रात्रयश्च अहोरात्राः । ❀ “अहः सर्वैकदेशः” इति समासान्तः अच् प्रत्ययः ❀ । ते च पर्यन्तः पर्यावर्तमानाः यं ब्रह्मात्मकम् ओदनं [नापुः] न आपुः । तेनौदनेन इत्योदनस्य माससंवत्सराहोरात्रातिवर्तित्वेन स्तुतिः ॥

जिस ब्रह्मात्मक ओदनसे बारह मास उत्पन्न हुए हैं और रथ चक्रके अक्षररूप तीस अक्षरे (दिन) उत्पन्न हुए हैं (मास दिन आदि चक्रकी समान धूमने हैं, अतः रथचक्रकी उपमा दी गई है) और द्वादश मास वाला सम्यक्सर जिस ब्रह्मात्मक ओदन से उत्पन्न किया गया है तथा दिन और रात्रि आचरन करते हुए भी जिस ब्रह्मात्मक ओदनको प्राप्त नहीं हुए उस ओदनके द्वारा मैं मृत्युका उन्मूलन करता हूँ ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

यः प्राणदः प्राणदवान् बभूव यस्मै लोका घृतवन्तः
क्षरन्ति ।

ज्योतिष्मतीः प्रदिशो यस्य सर्वास्तेनोदनेनाति
तराणि मृत्युम् ॥ ५ ॥

यः । प्राणदः । प्राणदवान् । बभूव । यस्मै । लोकाः । घृतवन्तः ।
क्षरन्ति ।

ज्योतिष्मतीः । प्रदिशोः । यस्य । सर्वा । तेन । ओदनेन । अति ।
तराणि मृत्युम् ॥ ५ ॥

यः ओदनः प्राणदशाम् प्राणैर्निगमिषुभिर्दयन्ते परित्याप्यन्ते इति प्राणदः शुभ्रपत्रः । तेषां प्राणदः प्राणप्रदो बभूव भवति ।
○ प्राणदशाम् उति । दृष्ट् परितापे । अस्मात् प्राणशब्दोपपदान् स्विप् । अशोषजनश्चादयः ○ । यस्मै ब्रह्मात्मकाय ओदनाप सते लोकाः घृतवन्तः घृतपारायुक्ताः क्षरन्ति स्रवन्ति । यस्य ओदनस्य तेनसा सर्वाः प्रदिशः प्रकृष्टाः भान्याया ज्योतिष्मतीः प्रगुन्ततेनसा भवन्ति ॥ तेनोदनेनेत्यादि गनम् ॥

जो ओदन मृमूर्पुओंको प्राण देने वाला होता है और जिस ब्रह्मात्मक ओदनके लिये सब लोक धृतधाराओंको टपकाते हैं और जिस ओदनके तेजसे पूर्व आदि सब दिशाएँ प्रशस्त तेज वाली होती हैं उस ओदनसे मैं मृत्युको लाँघता हूँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

यस्मात् पक्वाद्मृतं संवभूव यो गायत्र्या अधिपतिर्वभूव
यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तेनोदनेनाति
तराणि मृत्युम् ॥ ६ ॥

यस्मात् । पक्वात् । अमृतम् । सम्वभूव । यः । गायत्र्याः ।
अधिपतिः । वभूव ।

यस्मिन् । वेदाः । निहिताः । विश्वरूपाः । तेन । ओदनेन । अति ।
तराणि । मृत्युम् ॥ ६ ॥

पक्वात् पाकोत्पन्नाद् यस्माद् ओदनाद् अमृतम् द्युलोकस्थं
संवभूव उत्पन्नम् । यश्च गायत्र्याः छन्दसाम् अग्रिमाया अधि-
पतिः अधिदेवता वभूव भवति । यस्मिन् ओदने वेदाः ऋग्यजुः-
सामाद्याः विश्वरूपाः शाखाभेदेन आसादितवैश्वरूप्या निहिताः
निक्षिप्ताः । अन्तरवस्थिता इत्यर्थः । ❀ पक्वात् इति । “पचो वः”
इति निष्ठातकारस्य वत्वम् ❀ ॥

पाकसे सम्पन्न हुए जिस ओदनसे द्युलोकमें स्थित अमृत
उत्पन्न हुआ है और जो छन्दोंमें अग्रस्थानीया गायत्रीका अधि-
पति देवता होता है और जिस ओदनमें ऋक् यजुः साम आदि
शाखाभेदसे अनेक रूपोंको प्राप्त वेद निक्षिप्त हैं भीतर स्थित हैं
हैं उस ओदनसे मैं मृत्युका उल्लंघन करता हूँ ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अव वाधे द्विपन्तं देवपीयुं सपत्ना ये मेप ते भवन्तु ।
ब्रह्मोदनं विश्वजितं पचामि शृण्वन्तु मे श्रद्धाघानस्य
देवाः ॥ ७ ॥

अव । वाधे । द्विपन्तम् । देवपीयुम् । सपत्नाः । ये । मे । अप ।
ते । भवन्तु ।

ब्रह्मओदनम् । विश्वजितम् । पचामि । शृण्वन्तु । मे ।
श्रद्धाघानस्य । देवाः ॥ ७ ॥

द्विपन्तम् हिंसन्तं शत्रुम् अहम् अव वाधे अपहन्मि । तथा देव-
पीयुन् । ॐ पीयतिर्वधकर्मा । “पीयति त्वो अनु त्वो शृणाति”
[ऋ० १. १४७. २] इति हि निगमः ॐ । देवानां हिंसकान्
अप अपहन्मि । अतो मे मम ये सपत्नाः शत्रवः ते अपहता भवन्तु ।
तदर्थम् अहं विश्वजितम् सर्वस्य जेतारं ब्रह्मोदनम् । ब्राह्मणेभ्यो
देय ओदनो ब्रह्मोदनः । तं पचामि संस्करोमि । श्रद्धाघानस्य श्रद्धा-
युक्तस्य मे मम वाग्यं देवा यष्टव्याः शृण्वन्तु आकर्णयन्तु ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥ सप्तमोऽनुवाकः ॥

हेप करने वाले शत्रुको मैं वाधा देता हूँ तथा देवताओंके
हिंसकोंको मैं वाधा देता हूँ, अतः जो मेरे शत्रु हूँ वे नष्ट होजावें,
इसी लिये मैं सपत्ना विजय करने वाले (ब्राह्मणोंके लिये दिये
जाने वाले) ब्रह्मोदनको संस्कृत करता हूँ, मुझ श्रद्धालुके
वाग्यको पूजनीय देवता मुनें ॥ ७ ॥

अथर्ववेदसंहिताके चतुर्थखण्डके सप्तम अनुवाकमें पञ्चम सूक्त

समाप्त (१३७) ॥

सप्तम अनुवाक समाप्त

अष्टमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र “तान्तसत्यौजाः” [४. ३६]
 “त्वया पूर्वम्” [४. ३७] इति द्वयोः सूक्तयोश्चातनगणे पाठात्
 “चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्” [कौ० ४. १] इति
 विहितेषु भूतग्रहाद्युच्चाटनकर्मसु विनियोगः ॥

आठवें अनुवाकमें पाँच सूक्त हैं । इनमें “तान्तसत्यौजाः”
 (४ । ३६) और “त्वया पूर्वम्” (४ । ३७) इन दोनों सूक्तों
 का चातनगणमें पाठ है । अत एव “चातनानां अपनोदनेन
 व्याख्यातम्” इस कौशिकसूत्र ४ । १ से विहित भूतग्रह आदिके
 उच्चाटन कर्मोंमें इनका विनियोग होता है ॥

तत्र प्रथमा ॥

तान्तसत्यौजाः प्र दहत्वग्निर्वैश्वानरो वृषा ।

यो नो दुरस्याद् दिप्साच्चथो यो नो अरातियात् ?

तान् । सत्यऽओजाः । प्र । दहतु । अग्निः । वैश्वानरः । वृषा ।

यः । नः । दुरस्यात् । दिप्सात् । च । अथो इति । यः । नः ।

अरातियात् ॥ १ ॥

सत्यौजाः सत्यम् अवितथम् ओजो बलं यस्य तादृशो वैश्वा-
 नरः विश्वनरहितः वृषा सेचनसमर्थः पुंस्त्वोपेतः अग्निः तान् शत्रून्
 प्र दहतु प्रकर्षेण भस्मीकरोतु । तच्छब्दनिर्दिष्टानेव दर्शयति उत्त-
 राधेन । यः शत्रुः नः अस्मान् दुरस्यात् दुष्टानिव आचरेत् ।
 अस्मासु अविद्यमानं दोषम् उद्भावयेद् इत्यर्थः । ॐ दुष्टशब्दात्
 “उपमानाद् आचारे” इति क्यच् “दुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रवण्यति रिप-
 ण्यति” इति निपातनात् क्यचि दुष्टशब्दस्य दुरस्भावः । तदन्तात्
 लेटि आढागमः ॐ । तथा यश्च शत्रुः अस्मान् दिप्सात् धिप्सेत्
 हिंसितुम् इच्छेत् । ॐ दन्मु दम्भे । “सनीवन्तर्ध०” इति इटो

विकल्पनाद् अभावः । “दम्भ इच्च” इति इच्छम् । भण्णायाभाव-
श्चान्दसः । पूर्ववत् लेटि आडागमः ॐ । अथो अपि च यः शत्रुः
[नः] अस्मान् [अगतियात्] अरातिवद् आचरेत् अस्मद्विषये
शत्रुभावम् अनुतिष्ठति । तान् सर्वान् न दहतु इति संबन्धः ॥

जो शत्रु हममें अविद्यमान दोषका आरोप करते हैं, और जो
शत्रु हमको मारना चाहते हैं और जो शत्रु हमसे शत्रुभावका
वर्तान करता है सत्यरूपी बल वाले, सम्पूर्ण मनुष्योंका हित
करनेमें परायण सेचनसमर्थ अग्नि उन शत्रुओंको प्रबलतासे
भस्म करें ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

यो नो दिप्सददिप्सतो दिप्सतो यश्च दिप्सति ।

वैश्वानरस्य दंष्ट्रयोरग्नेर्गपि दधामि तम् ॥ २ ॥

यः । नः । दिप्सत् । अदिप्सतः । दिप्सतः । यः । च । दिप्सति ।

वैश्वानरस्य । दंष्ट्रयोः । अग्नेः । अपि । दधामि । तम् ॥ २ ॥

यः शत्रुः अदिप्सतः दम्भितुं हिंसितुम् अनिच्छतः नः अस्मान्
दिप्सात् हिंसितुम् इच्छेत् । ॐ पूर्ववद् टन्धेः सन्नन्तात् लेटि
आडागमः ॐ । तथा दिप्सतः हिंसितुम् इच्छतः अस्मान् यः
शत्रुः दिप्सति दम्भितुम् इच्छति । निहिंसिपतीत्यर्थः । वैश्वान-
रस्य विद्वानरहितस्य अग्नेः दंष्ट्रयोः स्वादनसाधनयोर्दन्तविशेषयोः
आस्यमजस्ययोः तम् उभयविं शत्रुम् अपि दधामि मत्तिषामि ।
ताभ्यां पीडितो विनश्यतु इत्यर्थः ॥

जो शत्रु हिंसा करना न चाहते हुए हमको मारनेकी इच्छा
करे और जो शत्रु मारना चाहने वाले हमको मारना चाहता है,
सम्पूर्ण प्राणियोंके हितकारी अग्निदेवकी दाढ़ीमें हम उन दोनों
प्रकारके शत्रुओंको डालते हैं ॥ २ ॥

तृतीया ॥

य आंगरे मृगयन्ते प्रतिक्रोशे मावास्ये ।

क्रव्यादोऽन्यान् दिप्सतः सर्वास्तान्सहसा सहे ३
ये । आङ्गरे । मृगयन्ते । प्रतिक्रोशे । अमावास्ये ।

क्रव्यऽदः । अन्यान् । दिप्सतः । सर्वान् । तान् । सहसा । सहे ३

आगीर्यते समन्ताद् भज्यते मांसशोणितादिकम् अत्रेति आंगरो
युद्धरङ्गः । ❀ गृ निगरणे । “ऋदोरप्” इति अधिकरणे ।
अप् ❀ । तत्र [ये] क्रव्यादः मांसभक्षकाः पिशाचादयः
मृगयन्ते अस्मान् हिंसितुम् अन्विच्छन्ति । ❀ मृग अन्वे-
षणे । चुरादिरदन्तः ❀ । तथा प्रतिक्रोशे प्रतिकूलैः शत्रुभिः
कृते आक्रोशे अमावास्ये । अमा सूर्येण सह चन्द्रमा वसत्यस्यां
तिथौ इति अमावास्या । ❀ अधिकरणे एयत् ❀ । तत्र जातः
उत्पन्नः अर्धरात्रकालः अमावास्यः । ❀ “अमावास्याया वा”
“अ च” इति अकारप्रत्ययः ❀ । तादृशे अमावास्यासंबन्धिनि
अर्धरात्रकाले क्रव्यादः पिशाचाः अन्यान् दिप्सन्ति हिंसितुम्
इच्छन्ति । नष्टचन्द्रायास्तस्या अर्धरात्रे हि रक्षसां संचरकालः ।
तथा च तैत्तिरीयकम् । “निशितायां हि रक्षांसि प्रेरते संप्रेर्णान्ये-
वैनानि हन्ति” [तै० सं० २, २. २. ३] इति । एतच्च आप-
स्तम्बेन स्पष्टीकृतम् । “अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशम् अष्टाकपालम्
अमावास्यायां निशाया निर्वपेत्” इति । तान् सर्वान् पिशाचादीन्
सहसा बलेन मन्त्रप्रभावजनितेन सहे अभिभवामि ॥

मांसशोणित आदिको जिसमें समीपतासे नष्ट किया जाता है
उस संग्राममें जो मांसभक्षक पिशाच आदि हमको मारनेके लिये
अवसर देखते रहते हैं, तथा शत्रुओंके प्रतिकूल आचरण

करने पर अमावास्या के अर्धरात्रिके समय जो पिशाच औरों को मारना चाहते हैं † उन सब पिशाच आदि को हम मंत्रमन्त्रसे उत्पन्न हुए बलसे तिरस्कृत करते हैं ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

सहे पिशाचान्सहसैपां द्रविण ददे ।

सर्वान् दुरस्यतो हन्मि सं म आकृतिर्ऋध्यताम् ॥४॥

सहे । पिशाचान् । सहसा । एषाम् । द्रविणम् । ददे ।

सर्वान् । दुरस्यतः । हन्मि । सम् । मे । आऽकृतिः । ऋध्यताम्४

सहसा बलेन पिशाचान् पिशिताशिनो राक्षसान् सहे अभि-
भयामि । एषाम् रक्षामां द्रविणम् बलम् आ ददे स्वीकरोमि । नष्ट-
वीर्यान् करोमीत्यर्थः । दुरस्यतः अस्मद्विषयं दुष्टत्वम् इच्छतः सर्वान्
भान् हन्मि हिनस्मि नाशयामि । नः अस्मान् आकृतिः इष्टफ-
लविषयः संख्यः शम् मूलं यथा भवति तथा [ऋध्यताम्] सम-
ध्यताम् । समदफला भवतु इत्यर्थः । ॐ ऋधु दृद्धौ ॥

मैं मासभक्षी राक्षसों को मंत्रबलसे तिरस्कृत करता हूँ, इन
राक्षसोंके बलको स्वीकार करता हूँ, अर्थात् इनके बलको नष्ट

† नष्टचन्द्रा अर्धरात्रि ही राक्षसोंके विचरनेका समय है । इसी
वातको तैत्तिरीयसंहितामें लिखा है, कि-“निशितायां हि रक्षामि
मेरते सम्प्रेर्णान्येवैवानि दन्ति ॥” (तैत्तिरीयसंहिता २।२।२।३) ॥
इसी वातको आपस्तम्बमुनिने स्पष्ट किया है कि-“अग्नये रक्षोने
पुरोडाशं अष्टास्पालं अमावास्यायां निशायां निरपेत् ॥-राक्षसों
का संहार करने वाले अग्निदेवके निमित्त अष्टास्पाल पुरोडाश
को अमावास्या की रात्रिमें देवे” ॥

करता हूँ, तथा मुझसे दुष्टताका व्यवहार करना चाहने वाले शत्रुओंको मैं नष्ट करता हूँ । हमारा इष्टफलविषयक संकल्प सुख-दायक रीतिसे समृद्ध हो ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

ये देवास्तेन हासन्ते सूर्येण मिमते जवम् ।

नदीषु पर्वतेषु ये सं तैः पशुभिर्विदे ॥ ५ ॥

ये । देवाः । तेन । हासन्ते । सूर्येण । मिमते । जवम् ।

नदीषु । पर्वतेषु । ये । सम् । तैः । पशुभिः । विदे ॥ ५ ॥

देवाः दीव्यन्तो ये पिशाचाद्याः तेन प्रसिद्धेन विकारेण हासन्ते आविष्टं पुरुषं हासयन्ति । ॐ हसे हसने । अस्माद् एयन्तात् लटि “णिचश्च” इति आत्मनेपदम् । “छन्दस्युभयथा” इति शप आर्धधातुक्त्वात् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॐ । तथा सूर्येण समानं जवम् वेगं मिमते कुर्वन्ति । सूर्यमभावत् शीघ्रं व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा नदीषु पर्वतेषु च विजनस्थाने ये संचरन्ति तैः सर्वैर्वियुक्तोऽहं तत्कृतप्रतिबन्धविरहात् पशुभिः गोमहिषाद्यैः सं विदे संजाने । तान् प्राप्नोमीत्यर्थः । ॐ “समो गम्यच्छि०” इति आत्मनेपदम् ॐ ॥ यद्वा हे देवा अग्न्यादयः ये पशवः तेन रक्षःपिशाचादिना हासन्ते जिहास्यन्ते । ॐ ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् सन् । “छन्दसि वेति वक्तव्यम्” इति वचनाद् द्विवचनाभावः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययशब्द-न्दसः ॐ । परित्यज्य पलायमानाश्च [ये] पशवः सूर्येण साकं वेगं कुर्वन्ति । शीघ्रं घावन्ति । ये च पशवो नदीषु पर्वतेषु च संचरन्ति युष्मत्प्रसादात् तन्निरोधकान् राक्षसादीन् अपहत्य तैः सर्वैः पशुभिरहं सं विदे इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः ॥

दमकते हुए पिशाच जिस प्रसिद्ध विकारसे आरिष्ट पुरुषको
हँसाते हैं और सूर्यकी समान वेगको करते हैं अर्थात् सूर्यकी
प्रभाकी समानशीघ्र ही व्याप्त होजातेहैं तथा जो पर्वत और नदी
आदि निर्जन स्थानोंमें विचरण करते हैं, उन सबसे अलग रहता
हुआ मैं उनके क्रिये हुए प्रतिबन्धोंसे रहित होनेके कारण गौ
भैंस आदि पशुओंसे सम्पन्न होऊँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

तपनो अस्मि पिशाचानां व्याघ्रो गोमंतामिव ।

श्वानः सिंहमिव दृष्ट्वा तेन विन्दन्ते न्यम्बनम् ॥ ६ ॥

तपनः । अस्मि । पिशाचानाम् । व्याघ्रः । गोमंतामृश्व ।

श्वानः । सिंहमृश्व । दृष्ट्वा । ते । न । विन्दन्ते । निःश्वम्बनम् ६

पिशाचानाम् रक्षसाम् अहं तपनः मन्त्रमामर्ष्येन तापकोष्मि
गोमताम् गोस्वामिनां व्याघ्र इव । यथा व्याघ्रो गरां दिसरुत्वेन
तत्स्वामिनां तापको भवति तथेत्यर्थः । यथा सिंहं दृष्ट्वा श्वानो
भीत्या निलीयन्ते तथा ते पिशाचाः अस्मन्मन्त्रप्रभावं दृष्ट्वा न्यम्ब-
नम् न्यम्बवनम् अयोगतिम् अनु विन्दन्ते अनुलक्ष्य लभन्ते ॥

जैसे गोस्वामियोंको व्याघ्र सन्ताप देता रहता है, इसी प्रकार
मैं मन्त्रकी शक्तिसे राक्षसोंको सन्तप्त करने वाला बनूँ । जैसे
सिंहको देख कर कुत्ते डरके कारण छुप जाते हैं, इसी प्रकार ये
पिशाच हमारे मन्त्रप्रभावको देख कर अयोगतिको प्राप्त हो
जाते हैं ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

न पिशाचेः सं शक्नोमि न स्तेनेर्न वनर्गुभिः ।

पिशाचास्तस्मान्नश्यन्ति यमहं ग्राममाविशे ॥ ७ ॥

न । पिशाचैः । सम् । शक्नोमि । न । स्तेनैः । न । वनगुडभिः ।

पिशाचाः । तस्मात् । नश्यन्ति । यम् । अहम् । ग्रामम् । आऽविशे

नाहं पिशाचैः सं शक्नोमि संशक्तः अनुप्रविष्टो न भवामि ।
तथा स्तेनैश्चोरैः प्रच्छन्नवृत्तिभिर्ग्रामगतैः न सं शक्नोमि न संगतो
भवामि । न वनगुडभिः । वनगुडमिश्रन्दश्चोरनाम । ❀ वनगु वन-
गामिनौ इति यास्कः [नि० ३. १४] ❀ । वनगामिभिश्चोररपि
न संशक्तोस्मि । तथा पिशाचा राक्षसाः तस्माद् ग्रामाभिर्गत्य
नश्यन्तु नष्टा भवन्तु । यं ग्रामम् अहम् आविशे अनुविश्य वसामि ।
तस्माद् मदधिष्ठिताद् देशात् पलायन्ताम् इत्यर्थः ॥

मैं पिशाचोंसे अनुप्रविष्ट नहीं होता हूँ अर्थात् पिशाच मुझमें
प्रवेश नहीं कर सकते और मैं चोरोंसे नहीं मिलता हूँ तथा वन-
चारी डाँकुओंसे नहीं मिलता हूँ, मैं जिस ग्राममें प्रवेश करता हूँ,
उस ग्रामसे पिशाच नष्ट होजाते हैं ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

यं ग्राममाविशत इदमुग्रं सहो मम ।

पिशाचास्तस्मान्नश्यन्ति न पापमुप जानते ॥ ८ ॥

यम् । ग्रामम् । आऽविशते । इदम् । उग्रम् । सहः । मम ।

पिशाचाः । तस्मात् । नश्यन्ति । न । पापम् । उप । जानते ॥ ८ ॥

मम मदीयम् इदम् उग्रम् तीक्ष्णं मन्त्रप्रभावजनितं सहः बलं यं
ग्रामम् आविशते अनुप्रविश्य वर्तते तस्माद् ग्रामात् पिशाचा
नश्यन्ति तत्र न प्रविशन्ति । यदि प्रविविक्तान्ति नश्यन्त्येवेत्यर्थः ।

अतो न तद्विषयं पापम् हिसारूपम् उप जानते तत्रत्या जनाः ।
रक्षःपिशाचादिकृतम् उपद्रवं नावबुध्यन्त इत्यर्थः ॥

येरा यह मंत्रप्रभावसे उत्पन्न चल जिस ग्राममें प्रवेश करके रहता है, उस ग्रामसे पिशाच नष्ट होजाते हैं अर्थात् उसमें प्रवेश नहीं करते हैं और यदि प्रवेश करते हैं तो नष्ट ही होजाते हैं इस कारण उनके हिसामय पापको तहाँ रहने वाले मनुष्य जानते ही नहीं अर्थात् राक्षस पिशाच आदिके उपद्रवको वे जानते ही नहीं नबमी ॥

ये मां क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशकां इव ।

तानहं मन्ये दुहितान् जने अल्पशयूनिव ॥ ६ ॥

ये । मा । क्रोधयन्ति । लपिताः । हस्तिनम् । मशकाःऽइव ।

तान् । अहम् । मन्ये । दुःहितान् । जने । अल्पशयून्ऽइव ॥ ६ ॥

ये पिशाचाद्या लिपिताः उपद्रिग्नाः संक्रान्ताः मा मां क्रोधयन्ति । मशकाः दंशकाः क्षुद्रजन्तवो हस्तिशरीरम् आधिता हस्तिनम् गजमिव । तान् सर्वान् दुहितान् दुष्टहननेन विषयीकृतान् अहं मन्ये जानामि । तत्र निदर्शनम् आह जन इति । जने जनसंघे तत्संचारम्यले अस्थितान् अल्पशयून् परिमाणनः अल्पकायाः शयनस्वभावाः संचारान्तमाः कीट्य अल्पशयवः । ते यथा माणिसंचारेण हन्यन्ते तद्वद् अहम् अनायासेन अपुनरुद्भवं हन्मीत्यर्थः ॥

जैसे जनसमूहके फिरनेके स्थानमें स्थित अल्प शरीर वाले और शयन करनेके स्वभाव वाले संचरणमें असमर्थ कीट, माणियों के घूमनेमें मारे जाते हैं, इसी प्रकार हाथीके शरीरमें लगे हुए हाथीको क्रुद्ध करने वाले मन्दगोंसी समान अपने शरीरमें लगे हुए सब पिशाचोंको मैं नष्ट किया हुआ ही समझता हूँ ॥६॥

दशमी ॥

अभि तं निऋतिर्धत्तामश्वमिवाश्वाभिधान्या ।

मल्बो यो मह्यं क्रुध्यति स उ पाशान्न मुच्यते १०

अभि । तम् । निःऽऋतिः । धत्ताम् । अश्वम्ऽइव । अश्वऽअभिधान्या ।

मल्बः । यः । मह्यम् । क्रुध्यति । सः । ऊँ इति । पाशात् । न । मुच्यते

तं शत्रुं निऋतिः पापदेवता अभि धत्ताम् स्वकीयैः पाशैर्वध्नातु । तत्र दृष्टान्तः अश्वमिवेति । अश्वम् अभिदधाति वध्नात्यनया इति अश्वाभिधानी रज्जुः । ॐ करणे ल्पुट् । टित्वाद् डीप् ॐ । तथा यथा दुष्टम् अश्वं वध्नन्ति तद्वद् इत्यर्थः । तथा यो मल्बः शत्रुः मह्यं क्रुध्यति मद्दिपयं कोपं करोति । ॐ “क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्” इति मह्यम् इति चतुर्थी ॐ । स उ स एव शत्रुः पाशात् निऋतिसंबन्धिनः न मुच्यसे मुक्तो न भवतु । वज्र एव वर्तताम् इत्यर्थः ॥

[इति] अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

जैसे घोड़े बाँधनेकी रस्सीसे दुष्ट घोड़ेको बाँधते हैं इसीप्रकार पापदेवता निऋति उस शत्रुको अपने पाशोंसे बाँध लेवे तथा जो शत्रु मुक्त पर कोप करता है वह शत्रु निऋतिके पाशोंसे मुक्त न हो, बाँधा हुआ ही रहे ॥ १० ॥

अष्टम अनुवाकस्य प्रथम सूक्त समाप्त (१३८) ॥

“त्वया पूर्वम्” इति सूक्तस्य गणपयुक्तो विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तथा सर्वभूतग्रहभैषज्यार्थं शमीपर्णचूर्णं शमीफलमध्ये कृत्वा अनेन सूक्तेन अभिमन्त्र्य आविष्टग्रहं पुरुषं भोजयेत् । अलंकारेण सह धारयेत् ॥

तथा व्याधितगृहं परिक्रिरेत् ॥

मृत्रितं हि । “त्वया पूर्वम् इति कोशेन शमीचूर्णानि भक्ते-
लंकारे शालां परितनोति” इति [कौ० ४. ४] ॥

“गान्धर्वीम् अश्वत्तये” इति [न० क० १७] विहितायां
गान्धर्व्याद्यायां महाशान्तीं गणप्रयुक्तेनानेन सूक्तेन गुग्गुलुवादि-
द्रव्यहोमोभिहितः । यथा ।

शिग्रुं हुत्वा जलं चैव गुग्गुलुं विषमेव च ।

पिप्पलीं कृष्णलीं चैव जुहुयाच्चातनेन तु ॥

ओषधीं सदमानां तु पृश्निपर्णी तथापराम् ।

अजम्बुकीं समस्यताम् अमन्त्रं जुहुयात् सकृत् ॥

इति [न० क० २१] ॥

‘त्वया पूर्वम्’ इस सूक्तका गणप्रयुक्त विनियोग पहिले सूक्तके
साथ कह दिया है ॥

तथा सकल भूतग्रहोंकी चिकित्साके लिये जड़के पत्तोंके चूर्ण
को जएडके फलके मध्यमें डाल कर इस सूक्तसे अभिमंत्रण
करके ग्रहमें व्याधिष्ट पुरुषको भोजन करावे और अलंकारके साथ
धारण करावे ॥

तथा रोगीके घरमें बखेरे ॥

इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“त्वया पूर्वम् इति कोशेन
शमीचूर्णानि भक्तेऽलंकारे शालां परितनोति” (कौशिकसूत्र ४।४)

“गान्धर्वीम् अश्वत्तये ॥—अश्वत्तयमें गांधर्वी महाशान्तिको करे”

इम नक्षत्ररत्न १७ से विहित गांधर्व्या नाम वाली महाशान्तिमें
गणप्रयुक्त इस सूक्तसे गुग्गुलु आदि द्रव्यका होम कहा है । यथा—

“शिग्रुं हुत्वा जलं चैव गुग्गुलुं विषमेव च । पिप्पलीं कृष्णलीं
चैव जुहुयाच्चातनेन तु ॥ ओषधीं सदमानां तु पृश्निपर्णी तथा-
पराम् । अजम्बुकीं समस्यताम् अमन्त्रं जुहुयात् सकृत् ॥—संजनने

होम कर जल, गृगल, मृलाल, पीपल और कृष्णलीको चातन-
गणसे होये । फिर सहमाना, पिठवन, वाँझ खेखसा और
ककरासिंगीको भली प्रकार अमंत्रक होमे” ॥ (नक्षत्रकल्प २१) ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वया पूर्वमथर्वाणो जघ्नू रक्षांस्योपधे ।

त्वया जघान कश्यपस्त्वया कण्वो अगस्त्यः ॥ १ ॥

त्वया । पूर्वम् । अथर्वाणः । जघ्नूः । रक्षांसि । ओपधे ।

त्वया । जघान । कश्यपः । त्वया । कण्वः । अगस्त्यः ॥ १ ॥

अत्र सहमानादीनां त्रिनियोगोक्तानाम् अन्यतमा संबोध्यते ।
हे ओपधे त्वया साधनेन पूर्वम् पुरा अथर्वाणः महर्षयः रक्षांसि
जघ्नूः हतवन्तः । ॐ हन्तेर्लिटि उति “गमहन०” इति उपधा-
लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनम् ॐ । तथा कश्यपः महर्षिः
त्वयैव साधने तदनन्तरं रक्षांसि जघान कण्वो अगस्त्यश्च । अतः
अहमपि त्वद्धारणहोमादिना रक्षांसि हन्मीत्यर्थः ॥

हे ओपधे ! अथर्वा आदि महर्षियोंने पहिले तुझको साधन
बना कर राक्षसोंको मारा था और कश्यप नामक महर्षिने तथा
कण्व और अगस्त्य नामक महर्षिने तेरे साधनसे राक्षसोंका संहार
किया था (इसी प्रकार मैं भी तुझको धारण करना और होम
आदि करनेसे राक्षसोंको मारता हूँ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

त्वया वयमप्सरसो गन्धर्वाश्चातयामहे ।

अजशृङ्गाय ज रक्षः सर्वान् गन्धेन नाशय ॥ ३ ॥

त्वया । वयम् । अप्सरसः । गन्धर्वान् । चातयामहे ।

अजमृद्भि । अज । रक्तः । सर्वान् । गन्धेन । नाशय ॥ २ ॥

अजमृद्भि त्रिपाणी स्यात् इत्यभिधानकोशपसिद्धा अजमृद्भी । सात्र संशोभ्या । अजमृद्भाकृतिफलपुक्त्याद् अजमृद्भीत्युच्यते । हे तादृशि ओषधे त्वया साधनेन वयम् अप्सरसो गन्त्राश्च अस्मदुपद्रवकारिणः चातयामहे नाशयामः । ॐ चातयतिर्नाशने इति यास्कः [नि० ६, ३०] ॐ । हे अजमृद्भि त्वं रक्तः राक्षसजातिम् अज अस्मात् स्थानात् क्षिप प्रच्यावय । ॐ अज गतिक्षेपणयोः ॐ ॥ किं बहुना । सर्वान् रक्तः पिशाचादीन् त्वदीयेन उग्रेण गन्धेन नाशय अदर्शनं भाषय ॥

हे अजमृङ्गी ओषधे ! हमसे उपद्रव करने वाले अप्सरा और गंधर्वोंको तेरे साधनसे हम नष्ट करते हैं, हे अजमृङ्गी ! तू राक्षसजातिको इस स्थानमें च्युत कर अधिक क्या राक्षस पिशाच आदि समस्त अपनी उग्र गंधसे दूर कर ॥ २ ॥

नदी यन्त्वप्सरसोपां तारमवश्वसम् ।

गुल्गुलः पीलां नलदीं चान्दगन्धिः प्रमन्दनी ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ३ ॥

नदीम् । यन्तु । अप्सरसः । अपाम् । तारम् । अवश्वसम् ।

गुल्गुलः । पीला । नलदी । चान्दगन्धिः । प्रमन्दनी ।

तत् । परा । उत । अप्सरसः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ३ ॥

यत्राश्वत्था न्यग्रोधाः महावृक्षाः शिखरिडनः ।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र । अश्वत्थाः । न्यग्रोधाः । महाऽष्टाः । शिखण्डिनः ।

तत् । परा । इत । अप्सरसः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र वः प्रेङ्क्षा हरिता अर्जुना उत यत्राघाटाः कर्कर्यः
संवदन्ति ।

तत् परेप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ४ ॥

यत्र । वः । प्रेङ्क्षाः । हरिताः । अर्जुनाः । उत । यत्र ।

आघाटाः । कर्कर्यः । समुज्ज्वदन्ति ।

तत् । परा । इत । अप्सरसः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

तृतीया ॥ अप्सरसः गन्धर्वाणां स्त्रियः अस्मदीयात् स्थानात्
प्रच्याविताः नदीम् नद्युपलक्षितं स्वावासस्थानं यन्तु गच्छन्तु ।
तत् [दृष्टान्तः] । नादेयीनाम् अपां तारम् तारयितारम् स्वसम्
[इव] सुष्ठु नौप्रेरणकुशलं यथा तितीर्षवो जना उपगच्छन्ति ।
एतत् केन साधनेन इति चेत् तत्राह गुल्गुलूरिति । गुल्गुल्वादीनि
पक्ष होमद्रव्याणि विनियोगशास्त्रप्रसिद्धानि । तेषां हवनेच भीता
भवन्त्य इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥ हे अप्सरसः तत् प्रसिद्धं स्वावासस्थानं परेत परा-
गच्छत पराङ्मुख्यः अस्मान् अनवेक्षमाणाः प्राप्नुत । गत्वा च
तत्रैव प्रतिबुद्धाः निरुद्धगतयः अभूतन भवत । ॐ ह्यन्दसो भव-
तेलुङ् । तप्तनप्तनधनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॐ । स्थानं विशे-
ष्यते । यत्र यस्मिन् स्थाने अश्वत्था न्यग्रोधा अन्ये च सत्तादयो
महाष्टाः शिखण्डिनः मयूराश्च सन्ति । शिखण्डिसद्भावेन विज-
न्तव्यं सूचितम् । तत् स्थानं गच्छतेति संबन्धः । अश्वत्थादीनां

तदावासस्थानता तैत्तिरीये समाम्नाता । “नैयग्रोध औदुम्बर आ-
श्रत्यः साक्ष इतीध्वो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः” इति
[तै० सं० ३.४.८.४] । ❀ महाट्टाः इति । महान्तश्च ते वृक्षा
महाट्टाः । “आन्मदतः०” इति आचक्षम् ❀ ॥

पञ्चमौ ॥ हे अप्सरसः वः युष्माकं क्रीडनाय प्रेक्षा दीला यत्र
यस्मिन् म्याने निवृद्धा वर्तन्ते । हरिताः हरिद्वर्णा अर्जुनाः धन-
लाभेति प्रेक्षाना विशेषणम् । यदा हरिद्वर्णाः श्यामला वृक्षाः अर्जु-
नारूपाश्च यस्मिन् देशे सन्ति । तथा यत्र यस्मिन् देशे अघाटाः ।
❀ आहपूर्वात् हन्तेः कर्मणि घञ् । द्वान्द्वसं टत्वम् ❀ । आहन्य-
माना वाग्रमानाः कर्कर्यः वाद्यविशेषाः संवदन्ति युष्मन्वृत्तानु-
गुणेन समानं वदन्ति तन् स्थानं परेतेत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

नदीके जलके पार उतारने वाले नौका चलानेमें कुशल पुरुष
के पास जैसे पार जाना चाहने वाले पुरुष जाते हैं तिस प्रकार
गूगल, पीला, औन्नमंथि, नलग्या और प्रमदनी इन पाँच होमद्रव्यों
के दहनसे भयभीत हुई गंधर्वोंकी स्त्री अप्सरायें पराद्मुख होकर
नदी आदि अपने निवासस्थानोंको चली जावें और तहाँ पर
निरुद्धगति होकर पड़ी रहें ॥ ३ ॥

हे अप्सराओं ! तुम अपने उम निवासस्थानमें पराद्मुख हो
कर जाओ, और तहाँ ही गतिरहित पड़ी रहो, कि जहाँ पर
पीपल, बड़ और पिलखन आदि हैं और जहाँ मयूर हैं ‡ ॥४॥

‡ अश्वत्थ आदि अप्सरा और गंधर्वोंका स्थान है, इस बात
का तैत्तिरीयसंहितामें वर्णन है, कि—“नैयग्रोध औदुम्बर आश्रत्यः
साक्ष इतीमां भवन्त्येते वै गंधर्वाप्सरसां गृहाः ॥—बड़ गूलड़ पीपल
और पिलखन इनमें गंधर्व और अप्सराओंका घर होता है ॥”
(तैत्तिरीयसंहिता ३ । ४ । ८ । ४) ॥

हे अप्सराओं ! तुम्हारी क्रीड़ाके लिये जहाँ पर भूले पड़े हुए हैं जहाँ श्यामलवृक्ष और अर्जुन वृक्ष हैं और जहाँ पर तुम्हारे नाचनेके अनुसार ककरी नामके बाजे बज रहे हैं, उस स्थानमें तुम हमसे पराङ्मुख होकर जाओ, और गतिहीन होकर पड़ी रहो ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

एयमगन्नोपधीनां वीरुधां वीर्यावती ।

अजशृङ्गवराटकी तीक्ष्णशृङ्गी व्युपतु ॥ ६ ॥

आ । इयम् । अगन् । ओपधीनाम् । वीरुधाम् । वीर्यावती ।

अजशृङ्गी । अराटकी । तीक्ष्णशृङ्गी । वि । व्युपतु ॥ ६ ॥

ओपधीनाम् । ओषः पाकः आसु धीयत इति ओपधयः । तासाम् ओषधीनां वीरुधाम् विरोहणस्वभावानाम् अन्यासां च लतानां मध्ये वीर्यावती अतिशयितसामर्थ्ययुक्ता इयम् अजशृङ्गी ओषधिः आगन् आगमत् । अस्मदुपद्रवं नाशयितुम् आगता । ॐ गमेलुङि “मन्त्रे घस०” इति च्लेलुङ् । “हल्ङ्या०” इत्यादिलोपे “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॐ । सा च अजशृङ्गी अराटकी । अरा अदातारो हिंसकाः तान् अस्मात् स्थानात् आटयति उच्चाटयतीति अराटकी । तीक्ष्णशृङ्गी तीक्ष्णे उग्रगन्धे शृङ्गाकृती फले यस्याः एवंगुणविशिष्टा सा रक्तः पिशाचादीन् व्युपतु हिनस्तु ॥

विरोहण स्वभाव वाली लताओंमें यह परमसामर्थ्यमयी अजशृङ्गी औषधि अदाताओंको और हिंसकोंको इस स्थानसे उच्चाटन करनेवाली है, उग्र गन्ध और सींगकी समान आकारके फल वाली यह अजशृङ्गी राक्तस और पिशाच आदिको नष्ट करे ॥ ६ ॥

• सप्तमी ॥

आनृत्यतः शिखण्डिनो गन्धर्वस्याप्सरापतेः ।

भिनन्नि मुष्कावपिं यामि शेपः ॥ ७ ॥

आनृत्यतः । शिखण्डिनः । गन्धर्वस्य । अप्सरापतेः ।

भिनन्नि । मुष्का । अपि । यामि । शेपः ॥ ७ ॥

आनृत्यतः सप्तम्याद् नर्तनं कुर्वतः शिखण्डिनः शिखण्डाक्षुढाः तद्वतः । यद्वा शिखण्डी मयूरः । लुप्तोपमम् एतत् । तद्वद् आनृत्यतः । गन्धर्वस्य । गीतिरूपा वाचो गाः धारयतीति गन्धर्वः ।
 * “गवि गन् घृशो वः” इति घृशो वप्रत्ययो गोशब्दस्य गन्भावश्च * । ईदृशस्य अप्सरापतेः । अप्सरसशब्द आकारान्तो वेदे मसिद्धः । अप्सरसाम् अधिपतेः अस्मान् जिघांसतो गन्धर्वराजस्य मुष्कां आण्वा भिनन्नि विदारयापि संचूर्णयामि । तन्मध्यवर्ति शेपः पुंस्मजननं च अपि यामि अपिगतं निरुद्धं करोमि । रिरंसवो हि गन्धर्वाः । तत्साधनत्रिकभेदेनेन भीता अस्मात् स्थानात् पलायन्ताम् इत्यर्थः ॥

नृत्य करनेवाले मयूरकी समान नृत्य करते हुए, अप्सरापति हमको मारना चाहनेवाले गीतिरूप वाणियोंको धारण करनेवाले गन्धर्वके अण्डकोशोंको मैं चूर्णित करता हूँ और उसके पुंस्मजननको भी मैं निरुद्ध करता हूँ । तात्पर्य यह है, कि—गन्धर्व रमण करनेके स्वभाव वाले होते हैं अत एव रमणके तीनों साधनोंके तोड़नेमें भयभीत होकर इस स्थानसे भाग जावें ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

भीमा इन्द्रस्य हेतयः शतमृष्टीर्यस्मयीः ।

ताभिर्हविरदान् गन्धर्वानवकादान् व्युषितु ॥ ८ ॥

भीमाः । इन्द्रस्य । हेतयः । शतम् । ऋष्टीः । अयस्मयीः ।

ताभिः । हविःऽअदान् । गन्धर्वान् । अवकाऽअदान् । वि । ऋपतु ८

भीमा विभ्यत्येत्य इति भीमाः । ॐ भियः पुष्वा [७० १. १४५]
इति औणादिको मक्रमस्यथः “भीमादयोपादाने” इति अपादानेर्धे
भवति ॐ । शतपृष्टीः शतस्पर्शनाः शतधाराः अयस्मयीः अयस्मयः
अयोविकारा एवंभूताः इन्द्रस्य या हेतयः हननसाधनानि आयु-
धानि सन्ति ताभिर्हेतिभिः [अभि] हदान् अभिगताह्लादान् प्राप्त-
जलाशयान् वा अवकादान् । अवका जलोपरिस्थाः शैवालविशेषाः
तान् अदन्ति भक्षयन्तीति अवकादाः । तान् गन्धर्वान् व्युषितु
इन्द्रो हिनस्तु ॥

जिनसे प्राणी डरते हैं और जिनमें सैंकड़ों धारें हैं ऐसे लोहे
के बनेहुए अपने आयुधोंसे इन्द्र जलाशयों पर आये हुए सिवार
को खाने वाले गंधर्वोंको मारें ॥ ८ ॥

नवमी ॥

भीमा इन्द्रस्य हेतयः शतमृष्टीर्हिरण्ययीः ।

ताभिर्हविरदान् गन्धर्वानवकादान् व्युषितु ॥ ९ ॥

भीमाः । इन्द्रस्य । हेतयः । शतम् । ऋष्टीः । हिरण्ययीः ।

ताभिः । हविःऽअदान् । गन्धर्वान् । अवकाऽअदान् । वि । ऋपतु ९

हिरण्ययीः हिरण्यमयः हिरण्यस्य विकाराः स्वर्णनिर्मिताः ।
इत्येतावानेन विशेषः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिनसे प्राणी डरते हैं और जिनमें सैंकड़ों धारे हैं ऐसे सुवर्ण

(६०४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

के वनेहुए अपने आयुधोंसे इन्द्रदेव, सियारका भक्षण करनेवाले
जलाशय पर आये हुए गंधर्वोंको मारें ॥ ६ ॥

दशमी ॥

अवकादानभिश्चोचानप्सु ज्योतय मामकान् ।

पिशाचान् सर्वानोपधे प्र मृणीहि सहस्व च ॥ १० ॥

अवकाऽअदान् । अभिऽशोचान् । अप्सु । ज्योतय । मामकान् ।

पिशाचान् । सर्वान् । ओपधे । प्र । मृणीहि । सहस्व । च ॥ १० ॥

अवकादान् अकाभक्षकान् अभिशोचान् अभितः शोचमानान्
दीप्यमानान् शोकस्य प्रापकान् वा मामकान् मत्संबन्धिनो गन्ध-
र्वान् अप्सु उदकेषु द्योतय प्रकाशय । हे ओपधे अजमृङ्गि उपद्रव-
कारिणः पिशाचान् सर्वान् प्र मृणीहि मजहि सहस्व अभिभव च ॥

सियारका भक्षण करने वाले, चारों ओरसे दमरुते हुए, शोक
को देने वाले मेरे गंधर्वोंको जलोंमें प्रकाशित करे । हे अजमृङ्गि
ओपधे ! उपद्रवी पिशाचोंको चारों ओरसे मार और दबा १०

एकादशी ॥

श्वेवैकं कपिरिवैकं कुमारः सर्वकेशकः ।

प्रियो दृश इव भूत्वा गन्धर्वः संचते स्त्रियम्-

तमितो नाशयामसि ब्रह्मणा वीर्याज्वता ॥ ११ ॥

श्वेऽइव । एकः । कपिऽइव । एकः । कुमारः । सर्वऽकेशकः ।

प्रियः । दृशेऽइव । भूत्वा । गन्धर्वः । संचते । स्त्रियः ।

तम् । इतः । नाशयामसि । ब्रह्मणा । वीर्येऽज्वता ॥ ११ ॥

एकः गन्धर्वः मायावितया श्वेव श्वाकृतिरिव भवति । एकः अपरो गन्धर्वः कपिरिव मर्कटाकृतिर्भवति । अन्यस्तु गन्धर्वः सर्वकेशकः सर्वतः उत्पन्नाः केशा यस्य तादृशः सन् [कुमारः] कुमारावस्थ इव भवति । एवं मायावशात् विचित्राकृतिः सन् दृशे द्रष्टुम् दर्शनाय वा प्रिय इव भूत्वा [गन्धर्वः] । गन्धर्वरूपो ग्रहः स्त्रियः सचते समवैति । तं गन्धर्वम् इतः अस्मात् स्त्रीसकाशात् नाशयामसि नाशयामः । ❀ “इदन्तोमसिः” ❀ । केन साधनेन इति चेत् उच्यते । वीर्यावता अतिशयितवीर्ययुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण ॥

एक गंधर्व मायावी होनेसे कुत्तेकी समान आकृति वाला हो जाता है, दूसरा गंधर्व बन्दरकीसी आकृति वाला बन जाता है और दूसरा गंधर्व चारों ओर केशों वाले बालककी समान बन जाता है । (इस प्रकार मायाके प्रभावसे विचित्रआकारोंको बना कर) दर्शन करनेमें प्रियसा होकर गंधर्वरूप ग्रह स्त्रियोंको प्राप्त होता है, हम इस स्त्रीके पाससे वीर्यवान् मंत्रके प्रभाववश उस गंधर्वको दूर करते हैं ॥ ११ ॥

द्वादशी ॥

जाया इद् वा अप्सरसो गन्धर्वाः पतयो यूयम् ।

अप धावतामर्त्या मर्त्यान् मा संचध्वम् ॥ १२ ॥

जायाः । इत् । वः । अप्सरसः । गन्धर्वाः । पतयः । यूयम् ।

अप । धावत । अमर्त्याः । मर्त्यान् । मा । संचध्वम् ॥ १२ ॥

हे गन्धर्वाः वः युष्माकम् अप्सरसः जाया इत् जाया एव उपभोग्याः स्त्रिय एव खलु । यूयं च तासां पतयः भर्तारः । अतः संधीभूय [अप धावत] । अमर्त्याः अमरणधर्माः देवजातीया

पृथं मर्त्यान् मरणधर्मणो मनुष्यान् भिन्नजातीयान् मा सचक्षुम्
समरेन । संगता मा भूत ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

हे गंधर्वों ! तुम्हारी अप्सरायें ही उपभोगके योग्य स्त्रियों हैं
और तुम भी उनके पति हो अतः मिलकर यहाँसे भाग जाओ ।
अमरण धर्म वाले देवजातीय तुम मरणधर्म वाले अन्यजातिके
व्यक्तियोंसे न मिलो ॥ १२ ॥

द्वयम सूक्तं समाप्तं (१३९) ॥

“उद्भिन्दती संजयन्तीम्” इति सूक्तेन द्यूतजयकर्मणि अज्ञान
अभिमन्य देवतां धुर्यात् । मूत्रितं हि । “पूर्वास्वपादासु गर्तं
खनति” इति श्रुत्य “उद्भिन्दती संजयन्तीम् [४. ३८] यथा
वृक्षम् अशनिः [७. ५२] इदम् उग्राय [७. ११४] इति वासि
तान् अज्ञानं निरूपति” इति [श्री० ५. ५] ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” इत्यादिभिः “कर्त्तुं वत्सान् इह रक्त
याजिन” इत्येवमन्ताभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्गोषुष्टिकर्मणि द्वादशदाम्नी
रज्जुं संपाताज्येन संस्क्रुयात् । “अयं घासः” इति पादेन गोभ्यो
घामं प्रपञ्चेत् । “इह वत्सान्” इति पादेन तस्यां द्वादशदाम्नी
रज्जुवां वत्सान् वनीयात् । मूत्रितं हि । “कर्त्तुमवादानां द्वादश
दाम्नी संपातवत्याम् अयं घास इह वत्सान् इति मनोक्तम्” इति
[श्री० ३. ४] ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” इति तिष्ठभिः कर्त्तुंसर्वं दद्यात् । मूत्रितं
हि । “सूर्यस्य रश्मीन् इति कर्त्तुं सानूवन्त्यां ददाति” इति
[श्री० ८. ७] ॥

उद्भिन्दती संजयन्तीम्’ इस सूक्तसे द्यूतजयकर्ममें पाशोंको अभि
मन्यन करने सुझा खेले । इस विषयमें मूत्रका प्रमाण भी है,
जि-“पूर्वास्वपादासु गर्तं खनति” का आरंभ करके करा है,
जि-“उद्भिन्दती संजयन्तीम् (इमं चतुर्थकाण्डके ३८ वें सूक्त

से और) यथा वृत्तं अशनिः (इस सप्तम काण्डके वाचनवें सूक्त से तथा) इदं उग्राय (इस सप्तमकाण्डके एकसौ चौदहवें सूक्त से) वासित पाशोंको फेंके” (कौशिकसूत्र ५ । ५) ॥

तथा “सूर्यस्य रश्मीन्” से “कर्कीन् वत्सान् इह रक्ष वाजिन्” तककी तीन ऋचाओंसे गोपुष्टिकर्ममें बारह लड़ वाली रज्जुको होमके घृतसे संस्कृत करे। ‘अयं घासः’ इस पादसे गौओंको घास देवे और ‘इह वत्सान्’ इस पादसे उस बारह लड़ वाली रस्सीमें बड़ड़ोंको बाँधे। इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“कर्की-प्रवादां द्वादशदाम्न्यां सम्पातवत्याम् अयं घास इह वत्सान् इति मन्त्रोक्तम्” (कौशिकसूत्र ३ । ४) ॥

तथा ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ इन तीन ऋचाओंसे कर्कीसत्र देवे। इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—‘सूर्यस्य रश्मीन् इति कर्की’ सान् वंध्यां ददाति’ (कौशिकसूत्र ८ । ७) ॥

तत्र प्रथमा ॥

उद्भिन्दती संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृण्वानामप्सरां तामिह हुवे ॥१॥

उद्भिन्दतीम् । सम्जयन्तीम् । अप्सराम् । साधुदेविनीम् ।

ग्लहे । कृतानि । कृण्वानाम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ।

उद्भिन्दतीम् पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वती संजयन्तीम् सम्यक् जयं प्राप्नुवती साधुदेविनीम् जयोपायपरिज्ञानेन अक्ष-शलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीम् एवंशुण्विशिष्टाम् अप्सराम् धूत-क्रियाधिदेवताम् अप्सरोजातीयाम् । अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे । गृह्यते पणवन्धेन कल्प्यत इति धूतक्रियाज्योऽर्थो ग्लहः ।

❁ “ग्रहहृदिनिधिगमय” इति कर्मणि अप् । “अक्षेषु ग्लहः” इति अक्षविषये निपातनात् लत्वम् ❁ । तस्मिन् ग्लहे निमित्ते कृतानि घृतजपचिह्नानि कृतव्रतादिगन्धवाच्यानि अयसंस्रकानि कृणवानाम् कुर्याणाम् । कृतायलाभो हि महान् घृतजयः । तद् उक्तं घृतक्रियाम् अधिकृत्य आपस्तम्बेन । “कृतं यजमानो विजनाति” इति [आप० ५, २०, १] । एवंभूतां ताम् अप्सराम् इह अस्मिन् घृतजयकर्मणि अहंहुवे आह्वयामि । आगत्य सा यमजयं करोतु इत्यर्थः । पण्यंरसे घनका उद्वेदन करती हुई भली प्रकार विजय कराती हुई, जयका उपाय जाननेसे अक्षशलाका आदिसे शोभनतापूर्वक क्रीड़ा करने वाली घृतक्रियाकी अधिदेवता घृतजयके चिन्ह कृत व्रता आदिको करती हुई अप्सराको मैं इस घृतजयकर्ममें आह्वान करता हूँ (वह आकर मुझे विजयी करे) ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥ २ ॥

वि०चिन्वतीम् । आ०किरन्तीम् । अप्सराम् । साधु०देविनीम् ।

ग्लहे । कृतानि । गृह्णानाम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ॥ २ ॥

विचिन्वतीम् एकत्र निराधि कोष्ठे त्रिचतुरान् अक्षान् विशेषेण समुचिन्वती संघोर्कुर्वतीम् । पुनस्तानेव जपार्थं बहुषु कोष्ठेषु आकिरन्तीम् समन्ताद् विक्षिपन्तीम् । ❁ कृ वित्तेपे । तुदादित्वान् शः “भूत इदातोः” इति इत्त्वम् ❁ । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

एक स्थानके निर्वाध कोष्ठमें तीन चार आदि पाशोंको एकत्र करती हुई फिर उन्हींको विनयके लिये बहुतसे कोठोंमें डालती हुई जयका उपाय जाननेसे अक्षशलाका आदिसे शोभ-

नतापूर्वक क्रीडा करने वाली द्यूतक्रियाकी अधिदेवता द्यूतजयके चिन्ह कृत त्रेता आदिको करती हुई अप्सराको मैं इस द्यूतजय-कर्ममें आह्वान करता हूँ (वह आकर मुझे विजयी करे) ॥२॥

यायैः परिनृत्यत्याददाना कृतं ग्लहात् ।

सा नः कृतानि सीपती प्रहामामोतु मायया ।

सा नः पयस्वत्यैतु मा नो जैषुरिदं धनम् ॥ ३ ॥

या । अयैः । परिनृत्यति । आददाना । कृतम् । ग्लहात् ।

सा । नः । कृतानि । सीपती । प्रहाम् । आमोतु । मायया ।

सा । नः । पयस्वती । आ । एतु । मा । नः । जैषुः । इदम् । धनम् ।

या अक्षेषु प्रमोदन्ते शुचं क्रोधं च बिभ्रती ।

आनन्दिनीं प्रमोदिनीमप्सरां तामिह हुवे ॥ ४ ॥

याः । अक्षेषु । प्रमोदन्ते । शुचम् । क्रोधम् । च । बिभ्रती ।

आनन्दिनीम् । प्रमोदिनीम् । अप्सराम् । ताम् । इह । हुवे ४

सूर्यस्य रश्मीननु याः संचरन्ति मरीचीर्वा या अनु-
संचरन्ति ।

यासामृषभो दूरतो वाजिनीवान्सद्यः सर्वान् लोकान्
पर्येति रत्नम् ।

स न एतु होममिमं जुषाणोऽन्तरिक्षेण सह वाजिनीवान्

गुर्यस्य । रुग्मीन् । अनु । याः । समुञ्चरन्ति । मरीचीः । या ।

याः । अनुऽसंचरन्ति ।

यासाम् । अष्टमः दूरतः । वाजिनीज्वान् । सद्यः । सर्वान् ।

लोमान् । परिऽएति । रत्नम् ।

सः । नः । आ । एतु । होमम् । इयम् । जुषाणः । अन्तरि-

क्षेण । सह । वाजिनीज्वान् ॥ ५ ॥

तृतीया ॥ या गन्धर्वद्वी अयैः अक्षगतसंख्याविशेषैः कृतादिशब्द-
वाच्यैः परिनृत्यति अभिपतजयमाप्तया परितुष्टा नर्तनं करोति । की-
दृशी ग्लहात् गृगमाणात् पणवन्धात् कृतम् एतत्संज्ञम् अयम् आद-
धानः आदधाना कुर्याणा । कृतम्लद्वयं तस्या असाधारणो गुणः ।
सा तादृशी न अस्माकं कृतानि कृतशब्दवाच्यान् चतुःसंख्यापुक्तान्
अयान् शेषन्ती अवशेषयन्ती महान् महन्तव्यान् अक्षान् मायया
व्यागोदयशक्त्या आगोतु अधितिष्ठतु । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता
अक्षविशेषा अयाः । तत्र चतुर्णां कृतम् इति संज्ञा । तथा च तैत्ति-
रीयकम् । “यि वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अय ये पञ्च कलिः
सः” इति [तै० ब्रा० १. ५. ११. १] । तस्य च कृतस्य लाभद्व-
यतजयो भवति । अत एव दशतय्यां लब्धकृतायाद् कृतवाद्
भीतिराम्नाता । “चतुरथिद् ददमानाद् विभीयाद् आ निधातोः”
इति [छन्द० १. ४१. ६] । तत्र च निरुक्तम् । चतुरोक्षान् धार-
यत इति तद् यथा कृतवाद् विभीयात् इति [नि० ३. १६] ॥

चतुर्था ॥ सा घृताधिदेवता पयस्वती घृतजितेन पयउपलक्षितेन
गयादिपनेन तद्वती नः अम्भान् एतु आगच्छतु । नः अम्भान्मुद्दम्
पणितव्यत्वेन कन्पितं धनम् अन्ये कृतवा मा जैषुः मापदायुः ।

❀ जयतेर्माङ्गि लुङि “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेपु” इति वृद्धिः ❀ ।
 या गन्धर्वस्त्री द्यूतक्रियासु उक्ता अक्षेपु द्यूतसाधनेषु प्रमोदते प्रहृष्यति ।
 ❀ मुद हर्षे ❀ । किं कुर्वती । शुचम् इष्टजयवियोगात् शोकं पुन-
 निगीषया क्रोधम् कोपं च विभ्रती धारयन्ती । ❀ दुभृज् धारण-
 पोषणयोः । लटः शत्रादेशः । शपः श्लौ “भृजाम् इत्” इति
 अभ्यासस्य इत्त्वम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति उदात्तत्वम् ❀ ॥

पञ्चमी ॥ आनन्दिनीम् द्यूतजनितहर्षयुक्तां प्रमोदिनीम् द्यूतास-
 क्तान् अन्यान्पि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनीम् सुखवतीं प्रमो-
 दिनीम् प्रहर्षवतीम् ईदृशीं ताम् प्रागुक्ताम् अप्सराम् इह द्यूतकर्मणि
 जयार्थम् अहं हुवे आह्वयामि । या अप्सरसः सूर्यस्य रश्मीन् किर-
 णान् अत्रु । ❀ लक्षणे अनोः कर्मप्रववनीयत्वम् ❀ । रश्मयो
 यत्र निर्गच्छन्ति तस्मिन् प्रदेशे संचरन्ति वर्तन्ते । मरीचीर्वा मरी-
 चिशब्देन प्रभा विवक्षिता । सूर्यकिरणसंबन्धिनीः मरीचीः प्रभा
 अनुलक्ष्य या अप्सरसः संचरन्ति । यासाम् ऋषभ इत्युत्तरम-
 न्त्रेण संबन्धः । “तस्य मरीचयोप्सरसः” [तै० सं० ३.४.७.१]
 इत्यादि तैत्तिरीयकम् अनुसंबेयम् ॥

यासाम् अप्सरसाम् ऋषभः वृषभः सेचनसमर्थः पतिः दूरतः
 दूरे विप्रकृष्टे अन्तरिक्षदेशे संचरन् वाजिनीवान् वाजः अक्षम्
 अस्याम् अस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिनी उषाः । ❀ ततो नित्ययोगे
 मनुष्ये ❀ । सर्वदा उपसा संबद्ध इत्यर्थः । स च सद्यः शीघ्रं
 सर्वान् लोकान् रक्षन् पालयन् । ❀ हेतौ शत्रुमत्पयः ❀ । पाल-
 नाद्धेतोः पर्येति प्रतिदिवसं पर्यावर्तते स वाजिनीवान् सूर्यः अन्त-
 रिक्षेण । उपलक्षणम् एतत् । अन्तरिक्षगताभिस्ताभिरप्सरोभिः
 सह इमम् अस्मदीयं होमम् हूयमानं हविः जुषाणः सेवमानः नः
 अस्मान् पेतु आगच्छतु ॥

जोगन्धर्वस्त्री कृत आदि शब्दोक्ते कहे जानेवाले अक्ष (संख्यात्मक

अथोंसे विजय मिलनेके कारण सन्तुष्ट होकर नृत्य करती हैं । वह ग्रहण किये जाने वाले फाँसोंमें हमारे कृत नामक चार संख्या वाले अथोंको बचाती हुई फँकने योग्य फाँसों पर व्यामोहकशक्तिसे अधिष्ठित रहे ‡ और वह द्यूतकी अधिष्ठानी देवता द्यूतमें जीने हुए दूध गाँ आदि धनके साथ हमको प्राप्त हो, हमारे इस दौंवने लिये रखे हुए धनको दूसरे जुयारी न जीत सकें ‡

जो गंधर्वस्त्री अप्सरा अभिलषित जयके न होनेसे शोरु कराती हैं और फिर जीतनेकी इच्छासे क्रोध कराती है । वह द्यूतक्रिया में कहीं हुई अप्सरा द्यूतके साधन अत्तोंसे प्रसन्न होती है, उस आनन्दिनी प्रमोदिनी अप्सराको मैं यहाँ बुलाता हूँ ॥ ४ ॥

जो अप्सरायें सूर्यकी किरणोंके और मभाके विचरनेके स्थान में घूमती हैं जिन अप्सराओंका सेचनसमर्पणपति दूरके अन्तरिक्षदेशमें घूमता रहता है और उषा वाला है और सप्त लोकों

‡ एकसे लेकर पाँच तकके फाँसे अथ कहलाते हैं । उनमें चारका नाम कृत है । इसी बातको तैत्तिरीयब्राह्मण १।५।११।१ में कहा है, नि—“ये चै चत्वारः स्तोमा कृतं तत् ॥ अथ ये पञ्च कलिः स ॥—ये चार स्तोम (फाँसे) कृत हैं और पाँच कलि हैं” इस कृतकी प्राप्ति होनेसे द्यूतमें विजय होती है । इसी लिये अथर्ववेदसंहितामें कृतका अथ पानेवाले नित्य (जुयारी) से डरना कहा है, नि—“चतुरश्विद दृढमानाद् विभीयाद् आ निधातोः” ॥ (अथर्ववेद १।४१।६) और निरुक्त ३।१६ में भी कहा है, नि—“चतुरोक्तान् धारयत इति तद् यथा नित्याद् विभीयाद् । एवमेव दृक्ताद् विभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत् मदाचिद् ॥—जो जुयारी फाँसोंको पकड़ रहा है उससे जैसे डरते हैं इसी प्रकार दो मगारकी (दुष्टणी) बात करनेवालेमें डरे उसके साथ कभी स्पर्धा न करें” ॥

की रक्षा करता हुआ प्रत्येक दिशाओंमें घूमता है । वह सूर्यदेव
अन्तरिक्षकी अप्सराओं सहित हमारी इस होमी हुई हविका
सेवन करते हुए हमारे पास आवें ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

अन्तरिक्षेण सह वाजिनीवन् कर्की वत्सामिह रक्ष
वाजिन् ।

इमे ते स्तोका बहुला एहर्वाङ्गियं ते कर्कीह ते
मनोस्तु ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षेण । सह । वाजिनीवन् । कर्कीम् । वत्साम् । इह ।
रक्ष । वाजिन् ।

इमे । ते । स्तोकाः बहुलाः । आ । इहि । अर्वाङ् । इयम् । ते ।
कर्की । इह । ते । मनः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे वाजिन् । वाजः अन्नं बलं वा । तद्वन् अन्तरिक्षेण अन्तरि-
क्षदेशोपलक्षिताप्सरोगणेन सह वाजिनीवान् [उपसा तद्वान्] ।
हविर्लक्षणं वा अन्नं वाजिनी तद्वान् । इह अस्मिन् स्थाने कर्कीन्
कर्कवर्णान् शुभ्रान् वत्सान् रक्ष पालय समृद्धान् कुरु ॥ ते त्वदीया
इमे स्तोकाः क्षीराज्यादिविन्दवो धाराः बहुलाः समृद्धा अस्माकं
भवन्तु । त्वं च अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । कर्की
कर्कवर्णा शुभ्रा इयं गौः ते तव स्वभूता इह अस्मिन् गोष्ठे वर्तते ।
ते तुभ्यं नमः । अस्माभिः कृतो नमस्कारः अस्तु भवतु ॥

हे अप्सराओं सहित उपा वाले सूर्यदेव ! आप इस स्थानके
शुक्ल वर्ण वाले बछड़ोंकी रक्षा करिये उनको पाल कर बड़ा
करिये । आपकी यह क्षीर घृत आदिकी विन्दुएँ समृद्ध होकर

(६१४) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषावादनसहित

हमारी हों, आप भी हमारे अभिमुख होकर आइये । आपकी पर शुभ्र वर्ण वाली गाँ इस गोष्ठमें है, आपको हमारा किया हुआ नमस्कार प्राप्त हो ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

अन्तरिक्षेण सह वाजिनीवन् कर्की वत्सामिह रक्ष
वाजिन् ।

अयं घासो अयं वज्र इह वत्सां नि वन्धीमः ।

यथानामः वं ईरमहे स्वाहा ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेण । सह । वाजिनीवन् । कर्कीम् । वत्साम् । इह ।
रक्ष । वाजिन् ।

अयम् । घासः । अयम् । वज्रः । इह । वत्साम् । निः । वन्धीमः ।

यथानाम । वः । ईरमहे । स्वाहा ॥ ७ ॥

पूर्वोऽर्घ्यः पूर्णवद् योज्यः । अयं प्रदीयमानो घासः अदनीय-
स्त्वृणमंत्रानः पुष्टिकरो भवतु । ॐ अद्रेः कर्मणि घञ् । “यधपोय”
इति घस्तु आदेशः ॐ । अयम् अस्मदीयो व्रजः गोष्ठः गोपुष्टिकरो
भवतु ॥ इह अस्मिन् व्रजे द्वादशद्राम्न्या तन्त्या वत्सान् नि
वन्धीमः नितरां वदन् कुर्मः । [वः शुष्मारु] यथानाम येन
प्रकारेण यत्तु ईरमहे स्वायिनो यवामः तथा नि वन्धीमः । ॐ ईश
ऐरव्ये । अदादिन्वात् शपो लुक् ॐ । स्वाहा इदं दहिः स्वादुतम्
अस्तु ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

हे अम्भराग्नौ सहित उपा वाले मर्यदेव । आप यहाँके शुभ्र
वर्ण वाले बड़होंकी रक्षा करिये, उनको पाल कर बढ़ा

करिये, यह दी हुई घास पुष्टिकर हो, यह हमारा गोठ गौओंकी पुष्टि करने वाला हो, हम इस गोठमें बारह लड़ वाली रस्सीसे बल्लड़ोंको बाँधते हैं तुम यथानामोंको हम जिस प्रकार तुम्हारे ईश रहें तिस प्रकार बाँधें । यह हवि स्वाहुत हो ॥ ७ ॥

तृतीय सूक्तसमाप्त (१४०) ॥

“पृथिव्याम् अग्नये” इति सूक्तेन सर्वसंपत्कामः मान्त्रवर्णिकीः पृथिव्याद्या देवता यजत उपतिष्ठते वा । सूत्रितं हि । काम्यकर्माणि प्रक्रम्य “समास्त्याग्ने [२. ६] अभ्यर्चत [७. ८७] इत्यग्निं संपत्कामः । पृथिव्याम् इति [४. ३६] मन्त्रोक्तम्” इति [कौ० ७. १०] ॥

तथा पाकयज्ञतन्त्रेषु “पृथिव्याम् अग्नये” इत्यष्टाभिः प्रधान-होमोत्तरकालं संनतिहोमान् जुहुयात् । सूत्रितं हि । “पृथिव्याम् अग्ने समनमन्निति संनतिभिश्च” इति [कौ० १. ५] ॥

तत्रैन कर्मणि “अग्नावग्निः” इति द्वाभ्यां पुरस्ताद्धोमौ कुर्यात् । सूत्रितं हि । “अग्नावग्निः [६] हृदा पूतम् [१०] पुरस्ताद् युक्तः [५. २६. १] यज्ञस्य चक्षुः [२. ३५. ५] इति जुहोति पश्चाद् अग्नेर्मध्यदेशे समान् अत्र पुरस्ताद्धोमान्” इति [कौ० १. ३] ॥

तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि “अग्नावग्निः” इति मन्ध्याभि-होमम् अनुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । “वैश्वदेवे निर्मध्यं प्रहृतं भवतं नः समनसौ [वा० सं० ५. ३] इत्यनुमन्त्रयते । अग्नावग्निः [६] इति होमम्” इति [वै० २. ४] ॥

सर्व सम्पत्तियोंको चाहने वाला ‘पृथिव्यां अग्नये’ इस सूक्तसे मंत्रोंसे जाननेमें आने वाले पृथिवी आदि देवताओंका पूजन वा उपस्थान करे ॥

तथा पाकयज्ञतन्त्रोंमें ‘पृथिव्यां अग्नये’ इन आठ ऋचाओंसे प्रधान-होमके अनन्तर ही सन्नतिहोमोंकी आहुति देय । इस

विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“पृथिव्यां अग्नये समनम-
न्निति संनतिभिश्च” (कौशिकसूत्र १ । ५) ॥

इसी कर्ममें ‘अग्नावग्निः’ इन दो ऋचाओंसे पुरस्तादोमोंको
करे । इस विषयमें सूत्रका प्रमाण भी है, कि—“अग्नावग्निः”
और “हृदापूतम्” (६ । १०) और “पुरस्ताद् युक्तः” इस
पाँचवें काण्डके उन्तीसवें सूक्तकी पहिली ऋचासे और “यज्ञस्य
चक्षुः” इस दूसरे काण्डके पैंतीसवें सूक्तकी पाँचवी ऋचासे आहुति
देय, पीछेसे अग्निके मध्यदेशमें पुरस्तादोमोंको करे” । (कौशिक
सूत्र १ । ३) ॥

तथा चातुर्मास्यके वैश्वदेवपर्वमें “अग्नावग्निः” इस ऋचासे
मंड्याभिहोमका अनुमन्त्रण करे ॥ इसी बातको वैतानसूत्रमें कहा
है, कि—“वैश्वदेवे निर्मध्यं ग्रहतं भवतं नः समनसां (वा० स०
५ । ३) इत्यनुमन्त्रयते । अग्नावग्निः (६) इति होमम्” (वैतान-
सूत्र २ । ४) ॥

तत्र प्रथमा ॥

पृथिव्यामग्नये समनमन्त्स आर्ध्नोत् ।

यथा पृथिव्यामग्नये समनमन्नेवा मह्यं संनमः सं
नेमन्तु ॥ १ ॥

पृथिव्याम् । अग्नये । सम् । अनमन् । सः । आर्ध्नोत् ।

यथा । पृथिव्याम् । अग्नये । सम् । अनमन् । एव । मयम् । सम्-
नमः । सम् । नमन्तु ॥ १ ॥

प्रपनात् पृथिरी भूमिः । तस्याम् अधिदेवतात्वेन अवस्थिताय
अग्नये समनमन् सर्वाणि भूतानि संनतानि उपसत्त्वानि भवन्ति ।

स घ अग्निः आध्नीत् संनतैर्भूतजातैः समृद्धो भवति । यथा खलु पृथिव्याम् अग्नये भूतानि समनमन् एव एवं संनमः । ॐ संपूर्वा-
न्ममेर्भावे क्विप् ॐ । अभिलषितफलस्य संनतयः संप्राप्तयः महं
सं नमन्तु संप्राप्नुवन्तु ॥

भूमिमें अधिदेवतारूपसे स्थित अग्निके लिये सब प्राणी प्राप्त होते हैं, वह अग्निदेव भी संनत हुए भूतोंसे समृद्ध होते हैं, इसी प्रकार अभिलषित फलकी प्राप्ति मुझे प्राप्त हों ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

पृथिवी धेनुस्तस्यां अग्निर्वत्सः ।

सा मेग्निना वत्सेनेयमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ २ ॥

पृथिवी । धेनुः । तस्याः । अग्निः । वत्सः ।

सा । मे । अग्निना । वत्सेन । इपम् । ऊर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ २ ॥

पृथिवी धेनुः दोग्ध्री गौः । तस्या धेन्वा अग्निर्वत्सः पयसः प्रदापयिता । सा पृथिवी अग्निना वत्सेन वत्सस्थानीयेन अग्निना इपम् अन्नम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नरसं कामम् काम्यमानम् अन्यत् सर्वं फलं मे महं दुहाम् दुग्धाम् । प्रयच्छतु इत्यर्थः । कामशब्देन सामान्योक्तं फलं विशिनष्टि । प्रथमम् पुत्रपश्यादीनां फलानाम् आदिमं प्रथितं विस्तीर्णं वा शतसंवत्सरम् अपरिमितम् आयुः जीवनं दुग्धाम् । प्रजाम् प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा पुत्रा-
दिरूपा । ॐ “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति उपत्ययः ॐ । [ताम्]
पोषम् पुष्टिम् अविशेषात् सर्वस्व फलस्य अभिवृद्धिं रयिम् गन्ता-

दिलक्षणं धनं च प्रयच्छतु । स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

पृथिवी धेनु है अर्थात् दुहाने वाली है, उस धेनुके अग्निवत्स है अर्थात् फलरूप दुग्धको दिलानेवाले हैं, वह पृथिवीदेवी अग्नि रूप वत्सके द्वारा अन्नको और बलप्रद अन्नरसको तथा पुत्र पशु आदि फलोंमें प्रथमप्रसिद्ध शत संवत्सरवाली अपरिमित आयु, प्रजा, सनकी पुष्टि और गौ आदि धन-इन इच्छित वस्तुओंको दें, यह हवि स्वाहुत हो ॥ २ ॥

तृतीया ॥

अन्तरिक्षे वायवे समनमन्त्स आर्ध्नात् ।

यथान्तरिक्षे वायवे समनमन्नेवा मह्यं संनमः सं नमन्तु ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । वायवे । सम् । अनमन् । सः । आर्ध्नात् ।

यथा । अन्तरिक्षे । वायवे । सम्ऽअनमन् । एव । मह्यम् । सम्ऽनमः । सम् । नमन्तु ॥ ३ ॥

[अन्तरिक्षे] अन्तरिक्षलोके तदधिपत्वेन अस्थिताय वायवे तत्तन्पानि भूतजातानि यत्तगन्धर्वर्षादीनि समनमन् सम्यक् मदीभवन्ति । स आर्ध्नात् इत्यादि पूर्वमट्ट योज्यम् ॥

अन्तरिक्षमें अधिपतिरूपमें रहने वाले वायुदेवके पास जैसे तहाँ रहने वाले यत्त गन्धर्व आदि एकत्रित होकर रहते हैं और उनसे प्रसन्न रहते हैं, और वायुदेव उनसे वृद्धिसे प्राप्त होते हैं, जैसे अन्तरिक्षमें वायुदेवके पास यत्त गंधर्व आदि प्राप्त होते हैं, इसी प्रकार अधिपतिन फल मुक्तसे प्राप्त हों ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

अन्तरिक्षं धेनुस्तस्यां वायुर्वत्सः ।

सा मे वायुना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षम् । धेनुः । तस्याः । वायुः । वत्सः ।

सा । मे । वायुना । वत्सेन । इषम् । ऊर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षलोक एव इष्टफलप्रदत्वाद् धेनुः दोग्ध्री गौः । तस्य धेनुत्वेन रूपितस्य अन्तरिक्षस्य तदविनाभूतस्तत्र संचरन् वायुर्वत्सः । सा अन्तरिक्षरूपा धेनुः वायुना वाय्वात्मना स्वकीयेन वत्सेन इषम् ऊर्जम् इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

अन्तरिक्षलोक ही इष्टफलका देने वाला होनेसे दूध देनेवाली गौ है और उस धेनुका वायु वत्स है । वह अन्तरिक्षरूप धेनु वायुरूप अपने वत्सके द्वारा अन्नको और बलप्रद अन्नरसको तथा पुत्र पशु आदियें प्रथम प्रसिद्ध सौ वर्षवाली अपरिमित आयु प्रजा, सब पदार्थोंकी पुष्टि और गौ आदि धन-इन अभिलषित वस्तुओंको दें ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

दिव्यादित्याय समनमन्त्स आर्ध्नीत् ।

यथा दिव्यादित्याय समनमन्नेवा मंह्यं संनमः सं
नमन्तु ॥ ५ ॥

दिवि । आदित्याय । सम् । अनमन् । सः । आर्ध्नीत् ।

यथा । दिवि । आदित्याय । सम् अनमन् । एव । मंह्यम् । सम्-

नमः । सम् । नमन्तु ॥ ५ ॥

त्रिभिः द्युलोके अवस्थिताय तदधिपतये आदित्याय अदितेः पुत्राय सूर्याय द्युलोकवासिनो जनाः समनमन् सम्यक् महीभवन्ति । तं सेवन्त इत्यर्थः । स च द्युलोकस्थ आदित्यः आध्वोत् इत्यादि पूर्वपदं योज्यम् ॥

द्युलोकमें अधिपतिरूपसे रहने वाले अदितिके पुत्र सूर्यदेवके पास जैसा द्युलोकवासी नम्र होकर रहते हैं और वह सूर्यदेव उन द्युलोकवासियोंसे वृद्धिको प्राप्त होते हैं, इसी प्रकार अभिलषित फलभी प्राप्ति मेरी ओर भुक्तें ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

द्यौर्धनुस्तस्यां आदित्यो वृत्सः ।

सा मं आदित्येन वृत्सेनेषमूर्त्तं कामं दुहाम् ।

आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा ॥ ६ ॥

द्यौः । धेनुः । तस्याः । आदित्यः । वृत्सः ।

सा । मे । आदित्येन । वृत्सेन । इषम् । ऊर्जम् । कामम् । दुहाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ ६ ॥

द्युलोक एव अभिमतफलप्रदानेन दोग्ध्री धेनुः । तत्र संचरन्नादित्य एव तस्या वृत्सः । सा म इत्यादि पूर्वपदं योज्यम् ॥

द्युलोक ही अभिलषित फल देनेके कारण धेनु है और वही विचरने वाले आदित्य ही उसके उत्तम है वह द्युलोकरूप धेनु आदित्यरूप अपने कर्मके द्वारा अन्नको और बलपद अन्नरम को तथा पुत्र पशु आदिमें प्रथम प्रसिद्ध शतसंख्यम्बर वाली अथ-

रिमित आयु, प्रजा, सब पदार्थोंकी पुष्टि और गो धन आदि-इन अभिलषित वस्तुओंको दें ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥

दि॒क्षु च॒न्द्राय॑ स॒मन॑म॒न्तु॒ः स आ॒ध्नो॒त् ।

यथा॑ दि॒क्षु च॒न्द्राय॑ स॒मन॑म॒न्ने॒वा म॒ह्यं स॒नमः॑ स॒नम॑न्तु

दि॒क्षु । च॒न्द्राय॑ । स॒म् । अ॒नम॑न् । सः । आ॒ध्नो॒त् ।

यथा॑ । दि॒क्षु । च॒न्द्राय॑ । स॒म् अ॒नम॑न् । ए॒व । म॒ह्यम् । स॒म् स॒नमः॑ ।

स॒म् । न॒म॑न्तु ॥ ७ ॥

दिक्षु प्राच्यादिषु तदधिदेवतात्वेन अवस्थिताय चन्द्राय चन्द्र-
मासे तत्रत्याः सर्वे जनाः समनमन् प्रहीभवन्ति । स आध्नोत्
इत्यादि पूर्ववत् ॥

पूर्व आदि दिशाओंमें अधिपतिरूपसे स्थित चन्द्रमासे सब
प्रजायें प्रसन्न होती हैं चन्द्रदेव उन दिशाओंमें रहनेवाले प्राणियों
से वृद्धिको प्राप्त होते हैं, जैसे दिशाओंमें प्रजायें चन्द्रमासे प्रसन्न
हो उनके पास जाती हैं, इसी प्रकार फलोंकी प्राप्तिमें सुभको
प्राप्त हों ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

दि॒शो धे॒नव॑स्तासां च॒न्द्रो व॒त्सः॑ ।

ता मे॑ च॒न्द्रेण॑ व॒त्सेने॑प॒मूर्जं॑ का॒मं दु॒हाम् ।

आयुः॑ प्रथ॒मं प्र॒जां पोषं॑ र॒यिं स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

दि॒शः । धे॒नवः॑ । ता॒सां । च॒न्द्रः । व॒त्सः॑ ।

ताः । मे॑ । च॒न्द्रेण॑ । व॒त्सेन॑ । इ॒पम् । ऊ॒र्जम् । का॒मम् । दु॒हाम् ।

आयुः । प्रथमम् । प्रजाम् । पोषम् । रयिम् । स्वाहा ॥ = ॥

दिशः प्राच्याद्या अभिमतफलप्रदानाद् घेनवः दोग्धयो गावः । तासाम् अधिपनित्वेन संनिहितः चन्द्र एव वत्सः । ता मे चन्द्रेण वत्सेनेत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

दिशायें घेनु है, चन्द्रमा उनका बलदा है, वे दिशारूप घेनुएँ चन्द्रमारूपी पल्लवोंके द्वारा बलप्रद अन्नरसको तथा पुत्र पशु आदि में प्रथम प्रार्थनीय आयुको, सब पदार्थोंकी पुष्टिको और गाँ आदि पनको दें, यह हवि स्वाहुत हो ॥ = ॥

नवमी ॥

अमावसिश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपा उ नमस्कारेण नमसा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्म भागम् ॥ ६ ॥

अनी । अग्निः । चरति । प्रविष्टः । ऋषीणाम् । पुत्रः । अभिशस्तिष्याः । ऊँ इति ।

नमःकारेण । नमसा । ते । जुहोमि । मा । देवानाम् । मिथुया । कर्म । भागम् ॥ ६ ॥

अर्मा लौकिके अक्षरात्मके देवतारूपः अग्निः मन्त्रसामर्थ्येन प्रविष्टः सन् चरति वर्तते । यद्वा मथितः अग्निः आहवनीये अर्मा प्रविष्टश्चरति । स विशेष्यते । ऋषीणाम् द्रष्टृणां चक्षुरादीनां पुत्रः । तद्यापारेण मयनात्मना जातत्वात् । “प्राणा वा अपयः” [बृ० आ० २. २. ५] इति वाजमनेयकम् । यद्वा ऋषीणाम् मन्त्राणाम् अभिमन्युनां पुत्रः । अथवा अथर्वार्द्धिरः प्रभृतीनाम् ऋषीणां

पुत्रः । “त्वाम् अग्ने पुष्कराद् अध्ययर्वा निरमन्थत” इति हि निगमः [अ० ६. १६. १३] । अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः अभिशस्यमानाद् आरोपितात् पापात् पालयिता । उशब्दः पूरणः । ईदृशाय ते तुभ्यं नमस्कारेण त्रिविधा करणानां शहीकरणेन त्वद्विषयसमर्पणेन नमसा । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणेन अन्नेन जुहोमि । ❀ “तृतीया च होश्छन्दसि” इति कर्मणि तृतीया ❀ । नमस्कारसहितं हविर्जुहोमीत्यर्थः । तथा च देवानां भागम् हविर्भागं मिथुया मिथ्या मा कर्म मा कार्म । ❀ कुनो माकि लुकि “मन्त्रे यसं” इति स्तेलुर्क् ❀ ॥

लौकिक अंगारात्मक अग्निमें देवतारूप अग्नि मन्त्रसामर्थ्यसे प्रविष्ट होकर रहते हैं व चक्षु आदि ऋषियोंके पुत्र हैं ‡ अग्नि-मन्थनके मन्त्रोंके पुत्र और अथर्वा अंगिरा आदि ऋषियोंके पुत्र हैं † और आरोपित अपवादसे वचाने वाले हैं ऐसे आपको हम नमस्कारयुक्त हवि देते हैं देवताओंका हविर्भागको हम मिथ्या नहीं करते हैं ॥ ६ ॥

दशमी ॥

हृदा पूतं मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि स जुपस्व हव्यम्

‡ बृहदारण्यक २ । २ । ५ में लिखा है, कि—“प्राणा वा ऋषयः ॥—चक्षु आदि प्राण ही ऋषि हैं” ॥

† ऋग्वेदसंहिता ६ । १६ । १३ में कहा है, कि—“त्वां अग्ने पुष्कराद् अध्ययर्वा निरमन्थत ॥—हे अग्ने ! आपको अथर्वाने पुष्करसे मथा है” ॥

हृदा । पृतम् । मनसा । जातवेदः । विश्वानि । देव । वयुनानि ।
विद्वान् ।

सप्त । आस्यानि । तव । जातवेदः । तेभ्यः । जुहोमि । सः ।
जुपस्व । हव्यम् ॥ १० ॥

हृदा हृदयेन मनसा तदन्तर्गतज्ञानकरणेन पृतम् शुद्धं हवि-
स्तुभ्यं जुहोमि । हे जातवेदः जात्तानां वेदितः हे देवदानादिगुण-
युक्त अग्ने विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । वयुनम् इति ज्ञाननाम ।
इह तु ज्ञानव्यं वर्तते । ॐ वयुनं वेतेः इति यास्कः [नि० ५. १४] ॐ ।
सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् जानन् भवामि । हे जातवेदः तव सप्त
आस्यानि सप्तसंख्यायां जिह्वाः । ताश्च उत्तरं उपनिषदि आन्नायते
काली कराली च मनोजवा च मुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिगिनी विश्वरूचीति चैता लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥
इति [सु० १. २. ४.] । तेभ्य आस्येभ्यः । ॐ तादर्थ्यं
चतुर्थी ॐ । तेषाम् उद्घोषादनाय आज्यं जुहोमि । प्रक्षिपामीत्यर्थः ।
तत्त्वं हव्यम् होतव्यम् अस्मदीयं हविः जुपस्व सेवस्व ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

हे मत्प्रेत उत्पन्न दुष्टोऽग्रे जानने वाले दानादिगुणसंपन्न
अग्निदेव ! आप सब ज्ञातव्य बातोंसे जान लेने हैं, हे जातवेदा
अग्ने ! आपकी मुख रूप सात जिह्वायें हैं + मैं उन सातों मुखों

+ सुएदकापनिषन् १ । २ । ४ में कहा है, कि-“काली
कराली च मनोजवा च मुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिगिनी
विश्वरूचीति चैता लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः ॥-अर्थात् अग्नि-
देवकी काली कराली, मनके समान चेह वाली मनोजवा, परम
लाल मुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिगिनी और विश्वरूचि नाम
वाली हविके लिये लपलपानी रहने वाली सात जिह्वायें हैं” ।

को खोलनेके लिये हृदयसे और उसके भीतर रहने वाले ज्ञान-
करणमनसे पवित्र घृतकी आहुति देता हूँ ॥ १० ॥

चतुर्थ सूक्त समाप्त (१४१) ॥

“ये पुरस्तात्” इति सूक्तस्य “दृष्या दूपिरसि [२. ११] ये
पुरस्तात् [४. ४०] ईशानां त्वा [४. १७]” इत्यादिकृत्यामति-
हरणगणो [कौ० ५. ३] पाठात् कृत्यानिर्हरणकर्मणि शान्त्युद-
कादौ विजियोगः ॥

‘ये पुरस्तात्’ इस सूक्तका कौशिकसूत्र ५ । ३ में कहे हुए “दृष्या-
दूपिरसि (२ । ११) ये पुरस्तात् (४ । ४०) ईशानां त्वा
(४ । १७) इत्यादि” कृत्यामतिहरणगणमें पाठ होनेसे कृत्या-
निर्हरणकर्मके शान्त्युदक आदिमें विनियोग होता है ।

तत्र प्रथमा ॥

ये पुरस्ताज्जुह्वति जातवेदः प्राच्या दिशोऽभिदासन्त्य-
स्मान् ।

अग्निमृत्वा ते पराञ्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण
हन्मि ॥ १ ॥

ये । पुरस्तात् । जुह्वति । जातवेदः । प्राच्याः । दिशः ।

अभिऽदासन्ति । अस्मान् ।

अग्निम् । मृत्वा । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।

प्रतिऽसरेण । हन्मि ॥ १ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां वेदितरग्ने ये शत्रवः पुर-
स्तात् पूर्वस्यां दिशि । यद्वा पूर्वस्या दिशः सकाशात् । ❀ “पूर्वा-

(६२६) अथर्ववेदसंहिता सभाष्य-भाषानुवादसहित

परावराणाम्०” इति अधिकृत्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे वा “अस्ताति च” इति अस्तातिप्रत्ययः ॐ । जुहति होमेन अस्मान् अभिचरन्ति तस्मात् होमात् प्राच्या दिशः सकाशाद् अस्मान् अभिदासन्ति उपक्षपयन्ति हिंसन्ति । ॐ दधु उपक्षये । अस्मात् एयन्तात् परस्य शपः “दधुस्युभयया” इति आर्षधातुकत्वात् “लोरनिटि” इति णिलोपः ॐ । ते शत्रवः तस्या दिशः अधिपतिम् अग्निम् श्रुत्वा गत्वा अग्नीं निपतिताः पराञ्चः पराद्मुखाः अस्पन्दन्भिमुखाः सन्तो व्यथन्ताम् व्यथिताः संतप्ताः प्रदग्धा भवन्तु । ॐ व्यथ भयचलनयोः ॐ । एनान् अभिचरितुं शत्रून् प्रतिसरेण । प्रतिसरति प्रतियुखं निवर्तते आभिचारिकं कर्म अनेनेति प्रतिसरः । [प्रतिसर] शब्देन एतद् रक्षाकर्म विवक्षितम् । तेन प्रत्यक् प्रतियुखं निवृत्तेन तदीयेनैव अभिचारकर्मणा तान् हन्मि हिनस्मि । यद्वा अभिचारकर्मणा उत्पादिताम् एनां कृत्याम् अनेन प्रतिसरेण रक्षाकरणेन प्रतीचीनं निवर्त्य नाशयामीत्यर्थः ॥

हे उत्पन्न हुआँको जानने वाले जातवेदा अग्ने ! जो शत्रु पूर्वदिशामें होम कर उस अभिचारहोमके द्वारा हमको पूर्वदिशासे नष्ट करना चाह रहे हैं, वे शत्रु उस दिशाके अधिपति अग्निके पास जाकर अर्थात् अग्निमें गिर कर अत एव हमसे पराद्मुख होकर व्यथित हो-भस्म होजायें । इन अभिचार कर्म करने वाले शत्रुओं को मैं इस प्रतिसर (उलट कर कर्ताको ही लगाने वाले अतः अपनी रक्षा करने वाले) कर्मसे नष्ट करता हूँ अथवा अभिचार कर्मसे उत्पन्न की हुई इस कृत्याको इस प्रतिसर कर्मके द्वारा उलटा कर मरता हूँ ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

ये दक्षिणतो जुह्वन्ति जानवेदो दक्षिणाया दिशो-
भिदासन्त्यस्मान् ।

यममृत्वा ते पराञ्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण
हन्मि ॥ २ ॥

ये । दक्षिणतः । जुहति । जातवेदः । दक्षिणायाः । दिशः ।

अभिऽदासन्ति । अस्मान् ।

यमम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।

प्रतिऽसरेण । हन्मि ॥ २ ॥

ये शत्रवो दक्षिणतः अस्मदावासस्थानाद् दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशो वा अवस्थिता जुहति होमेन अस्मान् अभिचरन्ति । ❀ “दक्षिणात्तराभ्याम् अतसुच्” । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् । जुहतीति । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः । यद्दृष्टयोगाद् अनिघातः ❀ । दक्षिणाया दिश इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् । अग्रिम् इत्यस्य स्थाने दक्षिणदिशः अधिपतिं यमम् इत्येतावानेव विशेषः ॥

हे जातवेदा अग्ने ! जो शत्रु हमारे निवासस्थानकी दक्षिण दिशामें स्थित होकर होम करके उस अभिचार होमके द्वारा हम को दक्षिण दिशासे क्षीण करना चाह रहे हैं, वे शत्रु उस दिशा के अधिपति यमके पास जाकर व्यथित होवें, अभिचारकर्म करने वाले इन शत्रुओंको मैं प्रतिसरकर्मसे नष्ट करता हूँ वा अभिचारोत्पन्न कृत्याको मैं प्रतिसरकर्मसे नष्ट करता हूँ ॥ २ ॥

तृतीया ॥

ये पश्चाज्जुहति जातवेदः प्रतीच्यां दिशो अभिदासन्त्य-
स्मान् ।

वरुणमृत्वा ते परांश्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण
हन्मि ॥ ३ ॥

ये । पथात् । जुहति । जातवेदः । मतीच्याः । दिशः । अभि-
दामन्ति । अम्पान् ।

वरुणम् । अमृत्वा । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।
प्रतिअसरेण । हन्मि ॥ ३ ॥

पथात् मतीच्यां दिशि ये शत्रुजना अस्मदभिचारार्थं जुहति ।
“अपयु परिष्ठात्” “पथात्” इति सप्तम्यर्थे निपात्यते ।
अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् । प्रत्यग्दिशोधिपतिं वरुणम् अमृत्वा इति
तु विशेषः ॥

हे उत्पन्न ह्युद्योको जानने वाले जातवेदा अग्ने ! जो शत्रु पश्चिम
दिशामें स्थित होकर अभिचारहोम करके हमको पश्चिम दिशामें
नष्ट करना चाहते हैं, वे शत्रु पश्चिमदिशाके अधिपति वरुणके
पास जाकर व्यथित हों अत एव हमसे पराङ्मुख हो जावें, इन
अभिचारकर्म करनेवाले शत्रुओंको मैं रक्षाकरप्रतिसर कर्मसे नष्ट
करता हूँ, अभिचारोत्पन्न कृत्याको प्रतिसर कर्मसे नष्ट करता हूँ ३

चतुर्थी ॥

य उत्तरतो जुहति जातवेद उदीच्या दिशोभिदा-
सन्त्यस्मान् ।

सोममृत्वा ते परांश्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण
हन्मि ॥ ४ ॥

ये । उत्तरतः । जुहति । जातवेदः । उदीच्याः । दिशः ।

अभिऽदासन्ति । अस्मान् ।

सोमम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।

प्रतिऽसरेण । हन्मि ॥ ४ ॥

ये शत्रवः उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि । ॐ पूर्ववद् अतसुच् ॐ । अन्यद् व्याख्यातप्रायम् । सोमम् तदिशोधिपतिम् ऋत्वा इति अत्र विशेषः ॥

हे जातवेदा अग्ने ! जो शत्रु उत्तर दिशामें होम कर उस अभिचारहोमके द्वारा हमको उत्तर दिशासे नष्ट करना चाहते हैं, वे शत्रु उस दिशाके अधिपति सोमके पास पहुँच कर व्यथित हों, और हमसे पराङ्मुख हों, इन शत्रुओंको मैं रक्षा कर प्रतिसर-
कर्मसे नष्ट करता हूँ ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

येऽधस्ताज्जुहति जातवेदो ध्रुवाया दिशोऽभिदासन्त्य-
स्मान् ।

भूमिऽमृत्वा ते पराञ्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण-
हन्मि ॥ ५ ॥

ये । अधस्तात् । जुहति । जातवेदः । ध्रुवाया । दिशः । अभिऽ-
दासन्ति । अस्मान् ।

भूमिम् । ऋत्वा । ते । पराञ्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।

प्रतिऽसरेण । हन्मि ॥ ५ ॥

ये शत्रवः अधस्तात् अधरायां दिशि । ॐ पूर्ववद् अधरशब्दाद् अस्तातिप्रत्ययः ॐ । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । सैव अधरा

दिक् पृथिव्यात्मना स्थिरत्वाद् ध्रुवेत्युच्यते । अधराया दिश इत्यर्थः । तस्या दिशो भूमिरेवाधिदेवतेति तां प्राप्य व्यथिता भवंत्वि-
त्पादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

हे उत्पन्न हुआओं को जानने वाले जातवेदा अग्ने ! नीचेकी ध्रुव दिशामें स्थित होकर जो शत्रु अभिचारहोम कर उस होमके द्वारा नीचेकी ध्रुव दिशासे हमको नष्ट करना चाहते हैं, वे शत्रु उस नीचे की ध्रुव दिशाके अधिपति भूमिको प्राप्त हो व्यथित होते हुए हम से परादमुख होजावें, उन शत्रुओंको मैं प्रतिसर कर्मके द्वारा क्षीण करता हूँ ॥ ५ ॥

पृष्ठी ॥

येऽन्तरिक्षाज्जुह्वन्ति जातवेदो व्यध्वाया दिशोऽभिदा-
सन्त्यस्मान् ।

वायुमृत्वा ते पराश्च व्यधन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण
हन्मि ॥ ६ ॥

ये । अन्तरिक्षात् । जुह्वन्ति । जातवेदः । विऽअध्वायाः । दिशः ।
अभिऽज्जामन्ति । अस्मान् ।

वायुम् । मृत्वा । ते । पराश्चः । व्यधन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।
प्रतिऽसरेण । हन्मि ॥ ६ ॥

अन्तरा आवापृथिव्यावीक्षितम् अन्तरा ज्ञानं वा यत्त-
गन्धर्वादिगणसेविनम् अरकाशात्मकम् अन्तरिक्षम् । ॐ सप्तम्यर्थे
पञ्चमी ॐ । अन्तरिक्षलोके ये शत्रवोजुह्वतीत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ।
ॐ व्यध्वाया दिश इति । विगता अध्वानो यस्याम् इति व्यध्वा ।
“उपमर्गाद् अध्वनः” इति अच् समासान्तः ॐ । तत्र संचरन्
वायुमन्त्याधिदेवन्ति वायुम् मृत्वा इत्युक्तम् ॥

हे जातवेदा अग्ने ! धावापृथिवीके मध्यमें अवकाशरूपसे स्थित
अंतरिक्षलोकमें अभिचाराहुति दे जो शत्रु उस अभिचारकर्मसे हम
को उस विगतमार्ग अंतरिक्ष दिशासे नष्ट करना चाहते हैं, वे शत्रु
उस दिशाके अधिपति वायुके समीप पहुँचकर व्यथित होकर हमसे
पराङ्मुख होजावें, उन शत्रुओंको मैं प्रतिसर कर्मसे नष्ट करता हूँ
सप्तमी ॥

य उपरिष्ठाज्जुहति जातवेद ऊर्ध्वायां दिशोऽभिदास-
न्त्यस्मान् ।

सूर्यमृत्वा ते पराञ्चो व्यधन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण
हन्मि ॥ ७ ॥

ये । उपरिष्ठात् । जुहति । जातज्वेदः । ऊर्ध्वायाः । दिशः ।

अभिऽदासन्ति । अस्मान् ।

सूर्यम् । मृत्वा । ते । पराञ्चः । व्यधन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।

प्रतिऽसरेण । हन्मि ॥ ७ ॥

ये शत्रवः उपरिष्ठात् ऊर्ध्वायां दिशि द्युलोकवर्तिन्यां जुहति
अस्मान् अभिचरन्तीत्यादि पूर्ववत् । द्युलोकस्थोर्ध्वदिगधिपतिं
सूर्यम् मृत्वा इत्येतावानेव विशेषः ॥

हे जातवेदा अग्ने ! जो शत्रु द्युलोकमें व्याप्त ऊपरकी दिशामें
अभिचाराहुति देकर हमको ऊपरकी दिशासे नष्ट करना चाहते
हैं, वे शत्रु द्युलोकमें स्थित ऊपरकी दिशाके अधिपति सूर्यमें पड़
कर व्यथित हों अत एव हमसे विमुख होजावें, उन शत्रुओंको मैं
प्रतिसर कर्मके द्वारा नष्ट करता हूँ ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

ये दिशामन्तर्देशेभ्यो जुह्वति जातवेदः सर्वाभ्यो
दिग्भ्योऽभिदासन्त्यस्मान् ।

ब्रह्मर्त्वा ते पराश्चो व्यथन्तां प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण हन्मि
ये । दिशाम् । अन्तःश्लेषेभ्यः । जुह्वति । जातवेदः । सर्वाभ्यः ।
दिग्भ्यः । अभिजासन्ति । अस्मान् ।

ब्रह्म । नृत्वा । ते । पराश्चः । व्यथन्ताम् । प्रत्यक् । एनान् ।
प्रतिसरेण । हन्मि ॥ ८ ॥

हे जातवेदः ये शत्रवः दिशाम् प्राच्यादीनाम् उक्तानाम् अन्त
र्देशेभ्यः अन्तर्गतदेशेभ्यः सप्तशाङ् अस्मदभिर्वारार्य जुह्वति ये
च ताभ्यः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः अस्मान् अभिदासन्ति उपवापयन्ति
ते सर्वे पराश्चः पराङ्मुखाः कुण्डितशक्तयः सन्तः ब्रह्म सर्वगतं
भूतभातिस्त्वपश्चक्षन्पनास्पदम् “यद्वद् भयं वचम् उग्रतम्” [क०
व० ६. २] “भीपास्माङ् यातः पवते” [तै० शा० ८. ८. १]
इत्यादिगन्तमसिद्धनियमनशक्तियुक्तं परं ब्रह्म अत्वा प्राप्य व्य-
थन्ताम् व्यथिताः संतप्ता भवन्तु । एनान् शत्रून् प्रतिसरेण अनेन
रक्षाकर्मणा प्रत्यक् प्रतीचीनं हन्मि ॥

[इति] पञ्चमं मूक्तम् ॥ अष्टमोनुवाकः ॥

श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-श्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्य-
धुन्यधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्वमंहिताभाष्ये
चतुर्थभाण्डे अष्टमोनुवाकः ॥

समाप्तश्चतुर्थः भाण्डः ॥

हे जातवेदा अग्ने ! जो शत्रु पूर्वोक्त पूर्व आदि दिशाओंके कोणोंसे हमारे ऊपर अभिचार करनेके लिये होम करते रहते हैं और उन दिक्कोणोंसे हमको चीण करते हैं, वे सब शत्रु कुण्ठित शक्ति वाले हों अत एव हमसे पराङ्मुख होकर सर्वगत भूत-भौतिक प्रपञ्चकी कल्पनाके स्थान 'भीषास्माद् वातः पवते-इस ब्रह्मके भयसे वायु चलता है' (तैत्तिरीय आरण्यक ८।८।१) तथा महद् भयं वज्रमुद्यतम्-बड़ा वज्ररूप भय उत्पन्न हुआ है (कठवल्ली ६।२) इत्यादि ग्रन्थोंके अन्तमें प्रसिद्ध सबको वश में रखनेकी शक्ति वाले परब्रह्मको प्राप्त होकर व्यधिकृत होंगे । इन शत्रुओंको मैं इस रक्षाकर प्रतिसर कर्मसे उल्टा मारता हूँ ॥८॥

अथर्ववेदसंहिताके चतुर्थकाण्डके अष्टम अनुष्ठाकमें

पञ्चम सूक्त समाप्त (१४२) ॥

इति श्रीअथर्ववेदसंहिताका चतुर्थकाण्ड अ० कु०

प० रामस्वरूपशर्मात्मज सनातनधर्मपताका

सम्पादक अ० कु० प० रामचन्द्र

शर्मा कृत सायणभाष्यानुकूल

भाषानुवाद सहित

समाप्त.

॥ चतुर्थः काण्डः समाप्तः ॥

❀ सामवेदसंहिता ❀

स्वरसहित मूल, सायणाचार्यकृत संस्कृत भाष्य
और भाषानुवाद सहित मूल्य ५)

श्रीकृष्ण भगवान्ने गीतामें कहा है 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' सय वेदोंमें सामवेद मेरी मुख्य विभूति है, क्योंकि सामवेदके गान में सय वेदोंकी अपेक्षा अधिक आकर्षण शक्ति है, जिस समय मुनिकुमार आश्रमोंके द्वारोंके नीचे अपनी कुटियोंमें बैठे प्रातःकाल के समय प्रेममें भरकर सामगानसे भगवान्की स्तुति किया करते थे और सायंकाल होते ही सूर्यदेवको विदा करते समय शीतल मन्द सुगन्धित मलय मारुतका सेवन करते हुए सामवेदकी मनो-मोहनी श्रुतिओंका गान करते थे, उस समय मालूम होता था, कि-इस पापताप-पूर्ण वसुन्धरा पर स्वर्गधामकी अपूर्व लहरी क्रीड़ा कर रही है शांति और पवित्रता मानो मूर्तिमती होकर भारतवासी द्विजोंके घरोंमें प्रचर रही है, सामवेदमें ऐसी मोहनी शक्ति है यज्ञोंमें भाग लेनेके लिये देवताओंको सामवेदके गानसे ही बुलाया जाता था, आज वेदोंका पठन पाठन उठ जानसे ही हमारे घरोंमें अशांति और दरिद्रता आविराजी है, आओ प्यारे द्विजो ! फिर वेदका अभ्यास कर अपने घरोंको स्वर्गधाम बना डालो, इन वेद-मन्त्रोंमें वह कल्याणमयी किरणें गुथी हुई हैं जो द्विजोंकी साधनासे उदित होकर संसारका दुःखाधिकार दूर कर देती हैं इस कारण ही यह सामवेदसंहिता सायणाचार्यका प्राचीन संस्कृत भाष्य और उसके अनुसार प्रत्येक पदका अलग २ अर्थ तथा भाषा भावार्थ सहित सुन्दर मोटे कागज पर छापी है । अन्यत्र केवल साधारण भाष्य ही पचीससे दश रुपये तकको मिलता है सनातनधर्मी भाषाटीका तो और कहीं-छपा ही नहीं मने संस्कृत-भाष्य और भाषाटीकासहितका मूल्य ५) रक्का है । डाकव्यय ॥३) अलग लगेगा ।

पता--सनातनधर्म प्रेस मुरादाबाद ।

वेदान्तका उत्तम ग्रन्थ

❀ सर्ववेदान्त-सिद्धान्त-सार-संग्रह ❀

अन्वय पदार्थ और भावार्थ-सहित

यह ग्रन्थ बम्बई काशी आदिमें कहीं मूलमात्र भी नहीं छपा था, हमने मदराससे मूलग्रन्थ मंगा कर इसको अन्वय पदार्थ और भाषाटीकाके साथ बड़े सुवाच्य अक्षरोंमें छापा है। ग्रन्थमें वेदान्तके प्रायः सब ही सिद्धान्तोंको सरलताके साथ लिख दिया है, इस ग्रन्थकी रचनाकी परिपाटी और लेखनशैली पञ्चदशीकी समान बड़ी चमत्कारमयी है। श्लोक सहज और काव्य की समान बड़े मधुर हैं इस सुन्दर ग्रन्थका अभ्यास कर लेनेसे वेदान्तकी प्रायः सब ही बातोंका अभ्यास होजायगा, जो लोग कठिन ग्रन्थोंको नहीं समझते उन तत्त्वजिज्ञासुओंके लिए यह ग्रन्थ बड़ा ही उपयोगी है। चरित्रगठनका आरम्भ करके इस ग्रन्थकी सहायतासे साधक साधनमार्गमें उन्नति कर सकता है, मुमुक्षुओं पर-उपकार करनेके लिये ही शङ्कराचार्यने यह ग्रन्थ रचा है, जिन्ददार ग्रन्थका मूल्य २) डाकव्यय ॥—)

❀ मनुस्मृति ❀

मूल और भाषा-टीका-सहित

स्वर्गीय ऋ० कु० प० रामस्वरूपशर्मा कृत भाषानुवाद और टिप्पणियों सहित। शास्त्रके संदिग्ध विषयों पर जैसा इसकी टिप्पणियोंमें समाधान किया गया है तैसा समाधान अन्य प्रेसों की छपी हुई मनुस्मृति में मिलना दुर्लभ है। प्रस्तावना और प्रत्येक श्लोककी विषयसूची साथमें है। मनुस्मृतिका कौन कौन विषय वेदके किस २ अध्याय आदिसे लिया गया है, इत्यादि का विवरण प्रस्तावनामें दिया है। ५४० पृष्ठकी कपड़ेकी जिन्द बँधी पुस्तका मूल्य १।।।) डाकव्यय ॥—) अलग।

पता—सनातनधर्म प्रेस मुरादाबाद।